

30.2

JSA

กรกฎาคม-ธันวาคม 2554

วารสาร

สัปดาห์วิทยามานุษยวิทยา

JOURNAL OF SOCIOLOGY AND ANTHROPOLOGY

ชนบทไทยในกระแสการเปลี่ยนแปลง

วารสาร

สังคมวิทยา มานุษยวิทยา

วารสารทางวิชาการ

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ปีที่ 30 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2554)

ISSN 0125-7356

บรรณาธิการบริหาร

บรรณาธิการประจำฉบับ

คณะบรรณาธิการ

เลขานุการ

ติดต่อ

ภาพปก

ปกและรูปเล่ม

พิสูจน์อักษร

จัดพิมพ์

วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา

เผยแพร่ภายใต้สัญญาอนุญาตครีเอทีฟคอมมอนส์

แบบแสดงที่มา-ไม่ใช่เพื่อการค้า-ไม่ดัดแปลง 3.0 ดันฉบับ

เว้นแต่ระบุไว้เป็นอย่างอื่น

รัตนา โตสกุล

อนุสรณ์ อุณโณ

ชนิดา ชิตบัณฑิตย์

พรทิพย์ เนติภารัตนกุล

พรรณราย โอสถาภิรัตน์

อนุสรณ์ อุณโณ

อารีรัตน์ ปานจิบ

วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต

ถนนพหลโยธิน ตำบลคลองหนึ่ง อำเภอคลองหลวง

ปทุมธานี 12120

โทรศัพท์ 0-2696-5823

อีเมลล์ socantjournal@gmail.com

สุดแดน วิสุทธิลักษณ์

วัฒนสินธุ์ สุวรรตนาพันธ์

กิตติพงศ์ สนธิสัมพันธ์

บริษัท ที คิว พี จำกัด

โทรศัพท์ 0-2956-1937

ารสาร

สังคมวิทยามานุษยวิทยา

วารสารทางวิชาการของคณะสังคมวิทยาและ
มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีวัตถุประสงค์เพื่อ
เป็นสื่อกลางเผยแพร่ผลงานของคณาจารย์และนักศึกษา
ทั้งในคณะและสถาบันการศึกษาอื่น
ตลอดจนผลงานของนักวิจัยอิสระและนักวิชาการรุ่นใหม่
วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา
หวังจะเป็นส่วนหนึ่งของการสนับสนุนให้นักวิชาการ
ทางด้านสังคมศาสตร์ได้มีโอกาสขยายพื้นที่ทางวิชาการของตน
ทั้งในระดับกว้างและระดับลึก มีเวทีเสนอผลงาน
และมีความตื่นตัวทางวิชาการ ได้เผยแพร่องค์ความรู้
และข้อค้นพบใหม่ๆ ที่ได้จากการศึกษาปรากฏการณ์
ทางสังคมและวัฒนธรรมไทยในแง่มุมต่างๆ
ด้วยวิธีการวิจัยและการวิเคราะห์ตามแนวทางทฤษฎีทางสังคมศาสตร์
ให้แก่นักเรียน นักศึกษา นักวิชาการ และผู้ที่สนใจทั่วไป

ขอเขียนทั้งหมดที่ปรากฏใน วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา
เป็นทัศนะและข้อคิดเห็นส่วนบุคคลของผู้เขียนแต่ละท่าน
มิใช่ความคิดเห็นของคณะบรรณาธิการ
วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา
หรือคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

บรรณานุกรม

07

อนุสรณ์ อุณโณ

บทควา

13

การพัฒนาทางเลือกกระแสหลัก

อัจฉรา รักยุติธรรม

45

ย้อนคิดว่าด้วยชีวิตทางการเมืองของชาวบ้าน:
การเมืองในชนบทที่มากกว่าการเลือกตั้ง
และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

จักรกริช สังขมณี

81

“เฝ้าอยู่ แต่บ่พอกัน”:
คำถามว่าด้วยการพึ่งตนเองของชาวนาเกษตรอินทรีย์
ในยุคโลกาภิวัตน์และการพัฒนา

เนตรดาว เถาถวิล

111

ออบาปรำปว (ชาวบ้าน) ไม่ชวนฝัน:
บริบทเชิงโครงสร้างที่ถูกละเลยของการเกษตร
และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติแบบเข้มข้นในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้

ชลิตา บัณฑุงศ์

137

ลูกทุ่งหรือลูกกรุง?: ความเป็นเมืองในชนบทไทย

ทับทิม ทับทิม

155

ป่าชุมชน: เทคโนโลยีอำนาจควบคุมชุมชนในเขตป่าขึ้นใหม่?
กรณีศึกษาป่าชุมชนห้วยแก้ว
ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

สุรินทร์ อ้นพรม

เก็บตกจากงานสัมมนา

งานสัมมนา “ภูมิทัศน์และการเมืองของการพัฒนาชนบทไทยร่วมสมัย”
หัวข้อ
“ก้าวต่อไปของการศึกษาและการพัฒนาชนบทไทย”
อารีรัตน์ ปานจับ

179

เลียบเลาะห้ อ ง เรื ย น

กตัญญู สว่างศรี

191

เรือ ง เล่ า จ า ก ส น าม

“ชีวิตที่ไม่ได้เปลี่ยนเปล่า” ของผู้พลัดถิ่น
และ “ตัวตนที่ลึกลับ” ของนักมานุษยวิทยา
สมัคร์ กอเซ็ม

203

ป ริ ทั ศ น์ ห นั ง ลี อ

The Anti-Politics Machine:
“Development,” Depoliticization,
and Bureaucratic Power in Lesotho
ภัสสร ภัทรภेटรา

215

เกณฑ์ในการส่งผลงานเพื่อตีพิมพ์

225

คำชี้แจง

เนื่องจากมีความผิดพลาดในการจัดเตรียมต้นฉบับบทความเรื่อง “น่าจะดี ถ้านักศึกษายาสังคม ศาสตร์จะรู้จัก Probability Function” โดย สมเพลิน เกษมรัตน์สันติ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์ใน วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา ปีที่ 30 ฉบับที่ 1 ทำให้ข้อมูลและการคำนวณทางสถิติมีความคลาดเคลื่อน ท่านผู้สนใจสามารถ download บทความฉบับที่ถูกต้องได้จาก <http://bit.ly/MBTRWe>

กองบรรณาธิการบริหารขอภัยในความผิดพลาดครั้งนี้เป็นอย่างยิ่ง

วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา ฉบับนี้ว่าด้วย “ชนบทในกระแสการเปลี่ยนแปลง” ซึ่งเป็นผลมาจากการสัมมนาหัวข้อ “ภูมิทัศน์และการเมืองของการพัฒนาชนบทไทยร่วมสมัย” จัดโดย คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) และกลุ่มจับตาขบวนการประชาสังคมไทย (Thai Social Movement Watch, TSMW) วันที่ 8 กรกฎาคม 2554 ณ ห้องประชุมประกอบ หุตะสิงห์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

การสัมมนาเกิดจากความตระหนักในความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นใน “ชนบท” และ “การพัฒนาชนบท” ไทย ในช่วงกว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ที่ส่งผลให้ความรู้และความเข้าใจในประเด็นทั้งสองจำเป็นต้องได้รับการทบทวน เพราะขณะที่ความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับชนบทไทยที่แพร่หลายมักจัดวาง “ชนบท” ไว้ตรงข้ามกับ “เมือง” อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดผ่านทางระบบการผลิต วิถีชีวิต และแบบแผนการบริโภคที่ต่างกัน ระหว่างหน่วยทางสังคมทั้งสอง ทว่าการที่ผู้คนในชนบทหันมาทำการเกษตรเชิงพาณิชย์มากขึ้น ทำงานนอกภาคเกษตรมากขึ้น มีข้าวของเครื่องใช้ในครัวเรือนเพียบพร้อมมากขึ้น รวมทั้งมีช่องทางในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารมากขึ้น ก็ส่งผลให้เส้นแบ่งระหว่าง “ชนบท” กับ “เมือง” ไม่มีความเบ็ดเสร็จเด็ดขาดอีกต่อไป หากแต่มีความปรุปรุน พრაเลือน และเลือนไหล การทำความเข้าใจ “ชนบทไทย” ร่วมสมัยจึงจำเป็นต้องคำนึงถึงการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นเบื้องต้น

ขณะเดียวกันแวดวงการพัฒนาชนบทไทยเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญ เพราะในด้านหนึ่ง “การพัฒนาทางเลือก” ที่ผลักดันโดยองค์กรพัฒนาเอกชนตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 ได้ถูกผนวกเข้ามาเข้ากับ “การพัฒนาระยะหลัก” โดยหน่วยงานรัฐอย่างต่อเนื่อง ขณะที่อีกด้าน “การพัฒนาทางเลือก” ได้ถูกปรับขยายให้ครอบคลุมแนวคิดและรูปแบบการพัฒนาพิเศษจำพวก เศรษฐกิจพอเพียงและเกษตรทฤษฎีใหม่ ซึ่งแยกไม่ออกจาก “การพัฒนาระยะหลัก” เส้นแบ่งระหว่างแนวทางการพัฒนาทั้งสองจึงไม่มีความเบ็ดเสร็จเด็ดขาดอีกต่อไป นอกจากนี้ แม้สถานการณ์ดังกล่าวอาจนับเป็นความสำเร็จของการรณรงค์เคลื่อนไหวของ “ภาคประชาชน” ทว่า ในอีกด้านก็อาจเป็นผลของการที่รัฐรวมทั้งทุนพยายามลดแรงกดดันหรือดูดซับแรงต้าน โดยไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงแนวคิดและวิถีปฏิบัติของตนในระดับรากฐาน การทำความเข้าใจ การพัฒนาชนบทไทยในช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมาจึงจำเป็นต้องคำนึงถึง “การเมือง” ในลักษณะดังกล่าวด้วย

การสัมมนาแบ่งเป็น 4 ช่วง ช่วงที่ 1 เป็นการเสนอรายงานหัวข้อ “ความรู้และการเมือง เรื่องการพัฒนาและชนบทไทย” จำนวน 3 ชิ้นที่ชี้ให้เห็น “การเมือง” ที่แฝงฝังในการพัฒนาชนบทไทย รวมถึง “การเมือง” ในชีวิตประจำวันของผู้คนในชนบท ช่วงที่ 2 เป็นการเสนอรายงานหัวข้อ “ความจริงในม่านฝุ่น: มองชนบทไทยและการพัฒนาจากการศึกษาภาคสนาม” ซึ่งเป็นการเสนอประสบการณ์ภาคสนามของนักศึกษาปริญญาเอกจำนวน 4 คนที่ชี้ชวนให้เห็นชนบทและการพัฒนาชนบทในเชิงวิพากษ์วิจารณ์ (ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป) ช่วงที่ 3 เป็นการอภิปรายหัวข้อ “เราอยู่กันอย่างไรในชนบทที่เปลี่ยนแปลง” โดยเกษตรกรที่ร่วมอภิปรายชี้ให้เห็นว่าพวกเขาปรับระบบการผลิตและวิถีชีวิตกันอย่างไรในกระแสการเปลี่ยนแปลง ขณะที่นักพัฒนาเอกชนก็ชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนำมาซึ่งปัญหาและความท้าทายใหม่ๆ อย่างไร และพวกเขามีแนวทางในการรับมือหรือว่าปรับเปลี่ยนแนวทางการทำงานพัฒนาอย่างไร ส่วนช่วงที่ 4 เป็นการอภิปรายหัวข้อ “ก้าวต่อไปของการศึกษาและการพัฒนาชนบทไทย” ซึ่งนักวิชาการและนักพัฒนาแต่ละคนต่างชี้ให้เห็นว่าชนบทเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร และจะต้องมีการศึกษาและดำเนินการพัฒนาอย่างไร จึงจะเท่าทัน และช่วยให้ผู้คนในชนบทสามารถรับมือกับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้

บทความประกอบการสัมมนาในช่วงที่ 1 และช่วงที่ 2 ได้รับการปรับแก้และนำมาตีพิมพ์ในวารสารฉบับนี้ เริ่มจากบทความประกอบการสัมมนาในช่วงที่ 1 ของ อัจฉรา รักยุติธรรม เรื่อง “การพัฒนาทางเลือกกระแสน้ำหลัก” ซึ่งชี้ให้เห็นว่า “การพัฒนาทางเลือก” ซึ่งเคยทำหน้าที่ตั้งคำถามและวิพากษ์วิจารณ์ “การพัฒนาระยะหลัก” ได้ถูกผนวกเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของ “การพัฒนาระยะหลัก” อย่างไร จนกระทั่งกลายสภาพเป็น “การพัฒนาทางเลือกกระแสน้ำหลัก” ในที่สุด อัจฉรา

เสนอว่าความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ส่วนหนึ่งเป็นผลของกระบวนการลดทอนความเป็นการเมืองของปัญหาอันเนื่องมาจากการพัฒนาให้กลายเป็นเพียงเรื่องทางเทคนิค ซึ่งส่งผลให้สังคมมีความเหลื่อมล้ำมากขึ้น แทนที่จะมีความเป็นธรรมดังที่ “การพัฒนาทางเลือก” พิจารณาตัวไว้ในตอนแรก

บทความของ จักรกริช สังขมณี เรื่อง “ย้อนคิดว่าด้วยชีวิตทางการเมืองของชาวบ้าน: การเมืองในชนบทที่มากกว่าการเลือกตั้งและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม” ชี้ชวนให้ทำความเข้าใจการเมืองในชนบทในแง่มุมใหม่ คือจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวันของผู้คน แทนที่จะจำกัดอยู่เฉพาะการเลือกตั้งและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม จักรกริชชี้ว่าผู้คนในชนบทได้ก้าวไปไกลกว่าความพึงพอใจในการผลิตแบบยังชีพและการพึ่งพาระบบอุปถัมภ์แบบเก่า พวกเขาได้ปรับตัวเข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์อย่างเต็มรูปแบบ และเข้าไปเกี่ยวข้องกับเลือกตั้งในระดับต่างๆ รวมทั้งเครือข่ายระบบอุปถัมภ์ที่ก่อตัวขึ้นใหม่ เพื่อให้สามารถรองรับความปรารถนาและความจำเป็นในชีวิตของพวกเขาได้ จักรกริชอาศัยกลวิธีการเขียนแบบเรื่องเล่าที่สามารถถ่ายทอดชีวิต ประสบการณ์ ความมุ่งมั่นปรารถนา และอารมณ์ความรู้สึกของผู้คนในชนบทได้อย่างมีสีสันและชีวิตชีวา แม้จะเป็นในนามสมมติของสถานที่และผู้คนก็ตาม

บทความประกอบการสัมมนาในช่วงที่ 2 เริ่มจากบทความของ เนตรดาว เกาถวิล เรื่อง “‘เฮ็ดอยู่ แต่บ่พอกิน’: คำถามว่าด้วยการพึ่งตนเองของชาวนาเกษตรอินทรีย์ในยุคโลกาภิวัตน์และการพัฒนา” ซึ่งชี้ให้เห็นว่าภาพของเกษตรอินทรีย์ในฐานะระบบการผลิตแบบยังชีพที่สามารถช่วยแก้ปัญหาความยากจนของเกษตรกรรายย่อยได้นั้น ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงที่เธอประสบในสนาม เนตรดาวเสนอว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ที่ผูกอยู่กับทุนและรัฐอย่างแนบแน่น และการที่เกษตรกรรายย่อยจะประสบความสำเร็จในการทำเกษตรอินทรีย์หรือไม่ ขึ้นอยู่กับความสามารถในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงานเป็นสำคัญ เกษตรกรรายย่อยที่เข้าถึงปัจจัยเหล่านี้ได้จำกัดเผชิญกับความเสี่ยงยิ่งขึ้นหลังจากหันมาทำเกษตรอินทรีย์ เกษตรอินทรีย์จึงไม่ได้เป็นคำตอบให้กับเกษตรกรรายย่อยทุกคนอย่างไม่มีเงื่อนไขดังภาพที่มักวาดกันไว้

บทความของ ชลิตา บัณฑุวงศ์ เรื่อง “ออแมรก่าบง (ชาวบ้าน) ไม่ชวนฝัน: บริบทเชิงโครงสร้างที่ถูกละเลยของการเกษตรและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติแบบเข้มข้นในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้” มุ่งทลายมายาภาพเกี่ยวกับชีวิตของเกษตรกรในชนบทเช่นกัน เธอเสนอว่าการที่ชาวมลายูมุสลิมในสนามของเธอยังคงอยู่ในระบบการผลิตการเกษตร รวมทั้งการที่ทรัพยากรรอบข้างพวกเขายังมีความอุดมสมบูรณ์ระดับหนึ่ง ไม่ได้หมายความว่าชาวมลายูมุสลิมเหล่านั้นมีชีวิตอย่าง

พอเพียงและมีระบบการผลิตที่เอื้ออาทรต่อธรรมชาติตามที่ “ภาคประชาสังคม” ในพื้นที่มักวาดภาพให้เห็น ตรงกันข้าม เธอเสนอว่าชาวมลายูมุสลิมเหล่านี้ไม่ได้ทำการผลิตเพื่อยังชีพ และการทำเกษตรของพวกเขາหลายกรณีก็ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรธรรมชาติอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ขณะที่ “ภาคประชาสังคม” ชีวาสภาวการณ์ดังกล่าวเป็นผลมาจากการที่ชาวมลายูมุสลิมเหล่านี้ขาดจิตสำนึกและลุ่มหลงในบริโภคนิยม โดยมีนโยบายรัฐและระบบทุนเป็นตัวกระตุ้น ชลิตาเสนอว่าสิ่งนี้เป็นส่วนหนึ่งของการพยายามปรับตัวของพวกเขาท่ามกลางเงื่อนไขที่สลับซับซ้อนของพื้นที่ เธอเสนอว่าตราบนานเท่าที่ “ภาคประชาสังคม” ละเลยการปรับตัวของชาวมลายูมุสลิมภายใต้เงื่อนไขดังกล่าว การดำเนินงานของ “ภาคประชาสังคม” จะไม่สามารถช่วยแก้ปัญหาความไม่สงบในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ดังที่กล่าวอ้างได้ แต่จะเป็นไปเพื่อการเติบโตใหญ่ของหน่วยงานและองค์กรใน “ภาคประชาสังคม” มากกว่า

ทับทิม ทับทิม ชีชวนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชนบทไทยในอีกลักษณะในบทความชื่อ “ลูกทุ่งหรือลูกกรุง?: ความเป็นเมืองในชนบทไทย” เธอเสนอว่าชนบทมักถูกวาดภาพให้อยู่ตรงข้ามกับเมืองมาโดยตลอด โดยในช่วงแรก ชนบทถูกวาดภาพให้มีลักษณะล้าหลัง ด้อยพัฒนา และไม่น่าอภิรมย์ ทว่าต่อมา โดยเฉพาะในปัจจุบัน ชนบทกลับถูกวาดภาพให้มีลักษณะเรียบง่าย สงบงาม และชวนฝันหา ส่งผลให้ชนชั้นกลางในเมืองพากันไปปลูกสร้างบ้านเรือนบริเวณชานเมืองกันมากขึ้น ทับทิมเสนอว่าแม้ชนชั้นกลางเหล่านี้จะพยายามปรับตัวให้เข้ากับวิถีชีวิตท้องถิ่น แต่พวกเขาก็ยังไม่สามารถสลัด “ความเป็นชาวเมือง” ของพวกเขาออกไปได้ ก่อให้เกิดระยะห่างระหว่างพวกเขากับคนในท้องถิ่น แม้จะอาศัยอยู่ในพื้นที่เดียวกันก็ตาม

บทความของ สุรินทร์ อ้นพรหม เรื่อง “ป่าชุมชน: เทคโนโลยีอำนาจควบคุมชุมชนในเขตป่าขึ้นใหม่?” ชีชวนให้พิจารณาป่าชุมชนในแง่มุมใหม่ เพราะขณะที่ป่าชุมชนได้รับการชูในฐานะวิธีการจัดการทรัพยากรป่าไม้อย่างยั่งยืน รวมทั้งเป็นวิธีการแก้ปัญหาความยากจนของผู้อาศัยในเขตป่า สุรินทร์ได้ประยุกต์แนวคิด governmentality ของ มิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault) ที่ว่าด้วยรูปแบบการปกครองในสังคมสมัยใหม่ ในการแสดงให้เห็นว่าในทางปฏิบัติ ป่าชุมชนเป็นเทคโนโลยีอำนาจขึ้นใหม่ของรัฐในการควบคุมการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าของผู้อาศัยในเขตป่าโดยตัวของพวกเขาเอง สุรินทร์ชี้ว่าสาเหตุที่ป่าชุมชนกลายเป็นเครื่องมือในการควบคุม แทนที่จะเสริมความเข้มแข็งให้กับชุมชนในเขตป่า ส่วนหนึ่งเป็นเพราะผู้เกี่ยวข้องในขบวนการป่าชุมชนมองชุมชนและคนในเขตป่าในลักษณะหยดน้ำหนึ่งขบวนฝืน รวมทั้งเป็นผลมาจากความพยายามของรัฐในการรักษาอำนาจเหนือการจัดการทรัพยากรป่า

นอกจากบทความประกอบการสัมมนาดังกล่าว คอลัมน์ “เก็บตกจากเวทีสัมมนา” ฉบับนี้เป็นการสรุปการสัมมนาครั้งที่ 4 โดย อาริรัตน์ ปานจับ ซึ่งชี้ให้เห็นว่าผู้ร่วมอภิปรายมีทัศนะและท่าทีต่อการเปลี่ยนแปลงในชนบทรวมทั้งแนวทางในการพัฒนาชนบทต่างกัน เช่น ขณะที่นักเศรษฐศาสตร์ไม่เห็นว่าคนที่คนในชนบทปรับตัวเข้าสู่ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์และต้องการขยายฐานะทางเศรษฐกิจเป็นปัญหา นักพัฒนาอาวุโสเห็นว่าสภาวการณ์ดังกล่าวจะส่งผลให้เกษตรกรรายย่อยต้องขึ้นต่อหรือว่าถูกเอารัดเอาเปรียบจาก “นายทุน” มากขึ้น ส่วนนักสังคมวิทยาเห็นว่ามีความจำเป็นต้องตั้งโจทย์ในการศึกษาชนบทใหม่ เพราะโจทย์ที่ผ่านมาไม่ได้แตะปัญหาสำคัญและเหตุตั้งนั้นจึงไม่สู้จะมีประโยชน์กับผู้คนในชนบทหรือว่าการแก้ปัญหาในชนบทเท่าที่ควร จะศึกษาและ “พัฒนา” ชนบทไทยอย่างไรจึงยังคงเป็นหัวข้อที่จะต้องมีการอภิปรายกันอีกมาก

ส่วนคอลัมน์ประจำอีก 2 คอลัมน์ คือ “เลียบเลาะห้องเรียน” กับ “ปริทัศน์หนังสือ” ฉบับนี้ค่อนข้างพิเศษ เพราะคอลัมน์ “เลียบเลาะห้องเรียน” เขียนโดย กตัญญู สว่างศรี ซึ่งปัจจุบันได้ผันตัวเองไปเป็นนักเขียนเต็มตัว หลังจากใช้เวลาเป็นนักศึกษาปริญญาโท สาขามานุษยวิทยา ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นเวลา 1 ปี ข้อเขียนของเขาจึงเปี่ยมไปด้วยอารมณ์ความรู้สึกและการคิดคำนึงในประสบการณ์ที่เข้มข้นในช่วงเวลาดังกล่าว เขาชี้ให้เห็นว่าเหตุใดเขาจึงตัดสินใจหรือมีความคาดหวังอะไรจากการเข้ามาเรียน ก่อนจะชี้ให้เห็นว่าปัญหาและความท้าทายในการเรียนคืออะไร เขาท้อแท้สับสนกับเรื่องอะไร เพื่อนร่วมชั้นมีความสำคัญขนาดไหน และเหตุใดเขาจึงตัดสินใจลาออกในที่สุด ข้อเขียนของเขาจึงช่วยให้เข้าใจชั้นเรียนวิชามานุษยวิทยาในแง่มุม ทศนะ และลีลาที่ต่างไปจากที่คุ้นเคยกัน

คอลัมน์ “แนะนำหนังสือ” ฉบับนี้มีความพิเศษตรงที่เขียนโดยนักศึกษาปริญญาโท สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ภัสสร ภัทรเกตรา เพราะปกติแล้วคอลัมน์ในลักษณะนี้มักเขียนโดยอาจารย์ หรือไม่ก็นักศึกษาระดับปริญญาเอกเป็นส่วนใหญ่ โดยหนังสือที่ภัสสรเลือกมาแนะนำคือ *The Anti-Politics Machine: “Development,” Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho* ของ เจมส์ เฟอร์กูสัน (James Ferguson) ภัสสรไม่เพียงแต่ชี้ให้เห็นว่าข้อถกเถียงหลักของหนังสือคืออะไร (การที่รัฐพรากความเป็นการเมืองออกจากการพัฒนาที่ตนเป็นผู้ส่งเสริม) รวมทั้งจุดแข็งของหนังสืออยู่ตรงไหน (วิธีการศึกษาและเรียบเรียงในเชิงชาติพันธุ์วรรณา) หากแต่ยังแสดงความคิดเห็นหรือว่ามีบทสนทนากับผู้เขียนเป็นระยะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการชี้ให้เห็นว่าการที่ผู้เขียนกล่าวถึงชาวเลโซโทในลักษณะเหมารวมหรือละเลยความแตกต่างทางเศรษฐกิจและสังคมของพวกเขา ส่งผลให้ไม่เห็นว่าคุณเขาตอบสนองต่อ

วาทกรรมการพัฒนากระแสหลักรวมทั้งกระบวนการปรากความเป็นการเมืองออกจากการพัฒนาของรัฐต่างกันอย่างไร

นอกจากคอลัมน์ประจำที่มีอยู่เดิมแล้ว วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา ฉบับนี้ได้เพิ่มคอลัมน์ “เรื่องเล่าจากสนาม” อีกหนึ่งคอลัมน์ เพื่อเปิดโอกาสให้นักมานุษยวิทยาและนักสังคมวิทยาได้สะท้อนคิดและแบ่งปันประสบการณ์ภาคสนามของตัวเอง ประเดิมด้วยข้อเขียนชื่อ “ชีวิตที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลง” ของผู้พลัดถิ่น และ ‘ตัวตนที่ลึกลับ’ ของนักมานุษยวิทยา” ของ สมัศกร กอเข็ม นักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาการพัฒนาสังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ที่ชี้ให้เห็นตัวตนที่หลากหลายและเลื่อนไหลของเขาในฐานะนักเรียนมานุษยวิทยา ซึ่งมีผลต่อความจริงหรือความรู้ที่เขาผลิตขึ้น ทว่ามักต้องถูกซ่อนเร้นภายใต้วินัยทางวิชาการ ขณะเดียวกันเขาก็ชี้ให้เห็นว่าผู้ถูกศึกษาเองก็เปิดเผยและปกปิดตัวตนของพวกเขาภายใต้เงื่อนไขและความจำเป็นต่างๆ ไข่จะรอให้ผู้ศึกษามาเปิดเผยตัวตนของพวกเขาแต่เพียงฝ่ายเดียว

วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา ฉบับนี้จึงค่อนข้างครบเครื่อง เพราะนอกจากคอลัมน์ที่หลากหลายภายใต้หัวข้อสำคัญอย่างชนบทและการพัฒนาชนบท ยังประกอบด้วยคอลัมน์ประจำทั้งเก่าและใหม่ที่จะช่วยขยายพรมแดนความรู้ความเข้าใจในสังคมและวัฒนธรรมรวมทั้งเศรษฐกิจและการเมืองของผู้คนให้กว้างขวางยิ่งขึ้น ส่วนฉบับหน้าว่าด้วยหัวข้อ “คนในโลกสมัยใหม่” ผู้สนใจสามารถเขียนบทความส่งมาเข้าร่วม และจะออกมาให้ยลโฉมกันในอีกไม่นานครับ

สวัสดีครับ

อนุสรณ์ อุณโณ

การพัฒนาทางเลือกกระแสหลัก

อัจฉรา รักยุติธรรม

ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

* ปรับปรุงจากเอกสารนำเสนอในงานสัมมนาวิชาการ “ภูมิทัศน์และการเมืองของการพัฒนาชนบทไทยร่วมสมัย” วันที่ 8 กรกฎาคม 2554 ณ ห้องประชุมประกอบ หุตะสิงห์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ผู้เขียนขอขอบพระคุณ ผศ.ดร.นลินี ดันธุนิตย์ ผู้วิจารณ์บทความ, ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอที่ให้สัมภาษณ์ทุกท่าน, สร้อยแก้ว คำมาลา ช่วยสัมภาษณ์ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอบางท่าน, และกลุ่ม Thai Social Movement Watch สำหรับแนวความคิดและแรงผลักดันในการเขียนบทความชิ้นนี้ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “การเมืองของการลดทอนความเป็นการเมือง การปรับความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชน รัฐ และประชาชน” ของผู้เขียน โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ร่วมกับสำนักงานการอุดมศึกษา (สกอ.) และคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ดำเนินการระหว่างเดือนมิถุนายน 2554 - มิถุนายน 2556

บทคัดย่อ

หลายปีที่ผ่านมา ภายใต้พลวัตทางเศรษฐกิจและการเมือง องค์กรพัฒนาเอกชนไทยปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การทำงานจากการต่อรองกับรัฐมาสู่การร่วมมือกับรัฐเพื่อส่งเสริมการพัฒนาทางเลือก ซึ่งการปรับตำแหน่งแห่งที่ขององค์กรพัฒนาเอกชนไทยเช่นนี้ส่งผลกระทบต่อสถานะและบทบาทของการพัฒนาทางเลือกอย่างมีนัยสำคัญ บทความชิ้นนี้ทบทวนกระบวนการที่ “การพัฒนาทางเลือก” ซึ่งครั้งหนึ่งทำหน้าที่ตรวจสอบและวิพากษ์วิจารณ์ “การพัฒนากระแสหลัก” ได้ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลัก ซึ่งเป็นผลมาจากการปรับบทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนกับรัฐ บทความเสนอว่าการประสานกันของแนวคิดและความร่วมมือระหว่างรัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชนเป็นเทคนิควิธีของอำนาจที่ลดทอนความเป็นการเมืองของปัญหาอันเนื่องมาจากการพัฒนาให้กลายเป็นเพียงเรื่องทางเทคนิค และนำไปสู่การผลิตข้ออุดมการณ์จารีตและความเหลื่อมล้ำทางสังคม แทนที่จะทำให้เกิดความเป็นธรรมและความยั่งยืนดังที่การพัฒนาทางเลือกได้วางเป้าหมายไว้

abstract

Over the past decade, Thailand's nongovernmental organizations (NGOs), in response to political and economic changes, have adopted new strategies to cooperate, rather than negotiate, with the state so as to promote alternative forms of development. Their self-repositioning affects the meaning and roles of alternative development in Thailand. This paper examines the way in which “alternative development” which once was a critique of “mainstream development” has been included into mainstream development as a result of NGOs' changing roles and relationship with the state. It argues that the collaboration between NGOs and the state can be read as a “technology of power” which depoliticizes development problems by turning them into the technical ones. This process reproduces conservative ideologies and social inequality rather than creating spaces for social justice and sustainable alternative development is supposed to achieve.

ความนำ

ปัจจุบัน หากพิจารณานโยบายรัฐ งานศึกษาวิจัย ตลอดจนข้อมูลข่าวสารต่างๆ ตามสื่อสาธารณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งรายการโทรทัศน์ จะพบว่ามีกรกล่าวถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน การพึ่งพาตนเอง เกษตรกรรมยั่งยืน เศรษฐกิจพอเพียง วิถีชีวิตชนบท การจัดการโดยชุมชน ฯลฯ อย่างแพร่หลาย ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นทั้งผลผลิตและกระบวนการผลิตซ้ำ “ความรู้” และ “ความจริง” เกี่ยวกับ “การพัฒนา” และ “ชนบทไทย” และปรากฏการณ์ที่การพัฒนาทางเลือกได้กลายมาเป็น “กระแสหลัก” ของสังคม

บทความชิ้นนี้ทบทวนกระบวนการที่ “การพัฒนาทางเลือก” (alternative development) ซึ่งครั้งหนึ่งเคยทำหน้าที่วิพากษ์วิจารณ์ “การพัฒนากระแสหลัก” (mainstream development) ได้ย้ายตำแหน่งแห่งที่ที่ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลัก โดยเสนอว่าการผนวกรวมนี้นี้เป็นส่วนหนึ่งเป็นผลจากการปรับบทบาทและความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) ในบริบทการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการเมืองไทย เอ็นจีโอ¹ ไทยใช้ความพยายามในการนำเสนอและผลักดันการพัฒนาทางเลือกมาโดยตลอด การย้ายตำแหน่งแห่งที่ของการพัฒนาทางเลือกดังกล่าวจึงอาจนับเป็นความสำเร็จและเป็นเรื่องน่ายินดีของเอ็นจีโอไทย อย่างไรก็ตาม บทความเสนอว่าการประสานกันของแนวคิดและความร่วมมือระหว่างรัฐกับเอ็นจีโออาจเป็นเทคโนโลยีอำนาจ (technology of power) ที่แม้จะอ้างว่าเป็นทางเลือกใหม่ของการพัฒนาที่จะช่วยลดความขัดแย้งในสังคม แต่แนวทางดังกล่าวอาจเป็นเพียงการลดทอนความเป็นการเมือง (de-politicization) ของปัญหาอันเนื่องมาจากการพัฒนา แล้วทำให้ปัญหาต่างๆ กลายเป็นเพียงเรื่องทางเทคนิค (Ferguson 1990) โดยที่เอ็นจีโอได้สถาปนาตนเองเป็นผู้เชี่ยวชาญในการจัดการปัญหานั้นๆ (Li 2007: 7) บทความตั้งข้อสังเกตว่า “การพัฒนาทางเลือก” อาจเป็นการผลิตซ้ำอุดมการณ์จารีตและความเหลื่อมล้ำทางสังคม แทนที่จะทำให้เกิดความเป็นธรรมและความยั่งยืนดังคำกล่าวอ้าง ซึ่งหากการพัฒนาทางเลือกได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของกระแสหลักไปแล้ว บทบาทและความสำคัญของการพัฒนาทางเลือกและเอ็นจีโอจะเป็นอย่างไรต่อไป ยังจำเป็นที่จะต้องมีการพัฒนาทางเลือกและผู้ปฏิบัติงานพัฒนาทางเลือกต่อไปหรือไม่

¹ ต่อจากนี้ไป บทความจะใช้คำว่า “เอ็นจีโอ” เพื่อหมายถึงองค์กรเอกชนไม่แสวงกำไรที่ทำงานด้านการพัฒนา โดยเน้นไปที่องค์กรที่ทำงานด้านการพัฒนาชนบทและส่งเสริมการเกษตรยั่งยืน

1. การพัฒนาทางเลือก (Alternative Development)

คำว่า “การพัฒนาทางเลือก” ถูกแปลความหมายไปต่างๆ นานา แต่โดยทั่วไปหมายถึงการเป็นข้อวิจารณ์หรือเป็นฝ่ายตรงข้ามกับการพัฒนากระแสหลักที่มุ่งแต่การสร้างเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นทางเลือกจากการพัฒนาโดยรัฐและกลุ่มอำนาจทางเศรษฐกิจต่างๆ แนวทางที่จัดว่าเป็นการพัฒนาทางเลือกอาจใช้ชื่อเรียกอื่นๆ เช่น การพัฒนาอย่างมีส่วนร่วม การพัฒนาที่ยั่งยืน ฯลฯ ซึ่งมักมีกระบวนการทำงานที่เกี่ยวข้องกับชุดคำ เช่น การมีส่วนร่วม ประชาชนรากหญ้า องค์กรพัฒนาเอกชน หรือเอ็นจีโอ การเสริมสร้างความเข้มแข็ง การปลูกจิตสำนึก กระบวนการประชาธิปไตย พลเมือง สิทธิชุมชน ความหลากหลายทางวัฒนธรรม ฯลฯ

Pieterse (1988) ชี้ว่าจุดเน้นสำคัญที่ทำให้การพัฒนาทางเลือกแตกต่างจากการพัฒนากระแสหลักคือ ขณะที่การพัฒนากระแสหลักเน้นการจัดระเบียบโลกในระดับมหภาคและมุ่งเน้นการพัฒนาทางเศรษฐกิจ แต่การพัฒนาทางเลือกเป็นการพัฒนาจากข้างล่าง (development from below) ให้ความสำคัญกับผู้กระทำหรือศักยภาพของมนุษย์ (agency) ในการเปลี่ยนแปลงสังคม โดยยึดเอาประชาชนเป็นศูนย์กลางของการพัฒนา (people-centered orientation) ปัจจุบัน การพัฒนาทางเลือกมีตำแหน่งแห่งที่ในสังคมมากขึ้นเรื่อยๆ ส่วนหนึ่งเพราะเอ็นจีโอมีจำนวนเพิ่มขึ้น ซึ่งเอ็นจีโอมิบทบาทสำคัญในการผลักดันและส่งเสริมการพัฒนาทางเลือก ขณะเดียวกันกระแสสังคมก็ให้ความสำคัญกับเรื่องสิ่งแวดล้อมและความยั่งยืนเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังเกิดการสั่นคลอนของกระบวนการทัศน์การพัฒนากระแสหลัก อันเนื่องมาจากความล้มเหลวของการพัฒนาในหลายทศวรรษที่ผ่านมา

ว่ากันว่าแนวคิดเรื่องการพัฒนาทางเลือกเป็นการเคลื่อนย้ายเชิงกระบวนทัศน์ (paradigm shift) ของการพัฒนา จากการพัฒนากระแสหลักที่เน้นการพัฒนาทางด้านวัตถุและเติบโตทางเศรษฐกิจไปสู่การพัฒนามนุษย์อย่างเท่าเทียม มีส่วนร่วม และยั่งยืน ด้วยการใช้แนวทางการพัฒนาแบบใหม่ที่จะต้องมีหลักคิดเรื่องความเสมอภาค ใช้กระบวนการมีส่วนร่วม สร้างความยั่งยืนทางสิ่งแวดล้อม และพัฒนาความอยู่ดีกินดีของประชาชน อย่างไรก็ตาม Pieterse (1988) กลับโต้แย้งว่านั่นไม่ใช่การเคลื่อนย้ายกระบวนทัศน์ ยิ่งกว่านี้ เขาเห็นว่าการพัฒนาทางเลือกไม่ควรมีกระบวนทัศน์ใดๆ ของตนเองเลยด้วยซ้ำ เพื่อที่จะไม่เป็นการวางกรอบทางนโยบายที่แข็งตัว และกำหนดให้การพัฒนาทางเลือกกลายเป็นแบบแผนอย่างใดอย่างหนึ่งที่ชัดเจนลงไป ทั้งนี้เนื่องจากเมื่อพูดถึงการเคลื่อนย้ายกระบวนทัศน์ ในมิติของการพัฒนามักจะหมายถึงการเปลี่ยนแปลงกรอบนโยบายในการพัฒนาจากแบบหนึ่งไปสู่อีกแบบหนึ่ง เช่น ไทยมีนโยบายส่งเสริมพัฒนาที่ยั่งยืน โดยยึดประชาชนหรือชุมชนเป็นศูนย์กลาง ไม่ใช้การพัฒนาที่กำหนดโดยรัฐอีกต่อไป แต่การวางนโยบายมักเป็นการกำหนดกรอบหรือทิศทางว่าจะต้องเป็นไปในแนวทางดังกล่าวเพียงแบบเดียวเท่านั้น และนำไปสู่การกำหนดรูปแบบการพัฒนาที่ตายตัว และจำกัดไม่ให้มีการคิดค้นหรือสร้างสรรค์แนวทางการพัฒนาในแบบอื่นๆ แนวทาง

ดังกล่าวจึงขัดแย้งกับแนวคิดที่ว่าท้องถิ่นควรมีอำนาจกำหนดทิศทางการพัฒนาตนเองอย่างแตกต่างหลากหลาย โดยให้สอดคล้องกับบริบทและเงื่อนไขทางนิเวศวัฒนธรรมและสังคมของท้องถิ่น ดังนั้น Pieterse จึงเสนอว่าแทนที่จะสร้างกระบวนการพัฒนาทางเลือกซึ่งจะกลายเป็นแบบแผนวิธีการ (Programmatic) หรือหลักการตายตัว การพัฒนาทางเลือกควรมีสถานะเป็นข้อโต้แย้งหรือข้อวิจารณ์ที่ท้าทายการพัฒนากระแสหลักมากกว่า

ในปี พ.ศ. 2530 ในที่ประชุมสมัชชาทั่วไปของสหประชาชาติ มีการเสนอแนวคิด “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ซึ่งเป็นคำที่แพร่หลายในปัจจุบันมากกว่าคำว่า “การพัฒนาทางเลือก” แนวคิดดังกล่าวปรากฏอยู่ในรายงานของ World Commission on Environment and Development เรื่อง Our Common Future หรือที่รู้จักกันว่า Brundtland Report ที่ระบุว่าควรจะปรับทิศทางการพัฒนาไปสู่ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ซึ่งหมายถึง “การพัฒนาที่สามารถตอบสนองความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบันโดยไม่กระทบกระเทือนต่อศักยภาพในการตอบสนองความต้องการของคนรุ่นอนาคต” แนวคิดนี้ถูกอ้างถึงเสมอ แต่ก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่ายังคงตกอยู่ภายใต้วาทกรรมของอุดมการณ์การพัฒนา (discourse of developmentalism) ที่ไม่วิพากษ์วิจารณ์การพัฒนาจนถึงที่สุด แต่วนเวียนอยู่กับข้อถกเถียงว่าจะพัฒนาอย่างไร (ดู Ferguson 1990, Esteva 1997, Escobar 1995) ยิ่งไปกว่านั้น ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาทางเลือกหรือการพัฒนาที่ยั่งยืน ต่างก็มีเป้าหมายเดียวกับการพัฒนากระแสหลัก คือมุ่งตอบสนองความต้องการพื้นฐานทางวัตถุเป็นหลัก Pieterse ชี้ว่าการนำเสนอเรื่องการพัฒนาทางเลือกเป็นแต่เพียงการเสนอชุดเครื่องมือหรือกระบวนการในการพัฒนาแบบใหม่ขึ้นมา ซึ่งปรากฏว่าชุดเครื่องมือเหล่านั้นได้ถูกบรรจุเข้าไว้ในกระบวนการพัฒนากระแสหลักแล้วเกือบทั้งหมด เช่น การพัฒนากระแสหลักไม่ได้ชีวิตที่การเติบโตของ GDP เพียงอย่างเดียวอีกต่อไป แต่ให้ความสำคัญกับคุณภาพชีวิต การลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ความยั่งยืนทางนิเวศ ฯลฯ ซึ่งเป็นประเด็นที่การพัฒนาทางเลือกให้ความสำคัญมาก่อน หลักปฏิบัติของการพัฒนาทางเลือกที่ยึดประชาชนเป็นศูนย์กลาง (people-centered) ก็กลายมาเป็นที่ยอมรับโดยทั่วไปแล้วว่าการพัฒนาใดๆ ก็ตาม จะประสบความสำเร็จได้ก็ต่อเมื่อเกิดจาก “การมีส่วนร่วม” ในแง่นี้จึงแทบจะไม่มีเส้นแบ่งที่ชัดเจนระหว่างการพัฒนาทางเลือกกับการพัฒนากระแสหลักอีกต่อไป (Pieterse 1988: 349) ดังนั้นจึงมีคำถามที่น่าสนใจว่า หากการพัฒนากระแสหลักได้ปรับเปลี่ยนให้แตกต่างไปจากเดิมแล้ว การพัฒนาทางเลือกได้มีการปรับเปลี่ยนอะไรไปบ้างหรือไม่

การจัดความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับหน่วยงานพัฒนา (development agencies) และผู้ที่เป็นเป้าหมายของการพัฒนา เป็นประเด็นพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างการพัฒนากระแสหลักกับการพัฒนาทางเลือกอีกประการหนึ่ง ขณะที่การพัฒนากระแสหลักมักดำเนินการโดยรัฐในลักษณะที่เป็นการพัฒนาจากด้านบน ในทางตรงกันข้าม การพัฒนาทางเลือกเป็นการพัฒนาจากด้านล่าง (development from below) ซึ่งคำว่า “ด้านล่าง” นี้มักเข้าใจว่าหมายถึง “ชุมชน” และเอ็นจีโอ (Pieterse 1988: 346) ใน

แท้จริงมีการวิจารณ์ว่าการพัฒนาทางเลือกได้สร้างคู่ตรงข้ามระหว่างรัฐและทุนซึ่งเป็นตัวแทนการพัฒนากระแสหลักในฝ่ายหนึ่ง กับอีกฝ่ายหนึ่งคือเอ็นจีโอและชุมชนที่เป็นฝ่ายได้แย้งกับรัฐและทุน

Rigg เขียนบทความชื่อ “Alternative Development Strategies, NGO and the Environment in Thailand” (Rigg 1994 อ้างใน Quinn 1997: 10) วิจัยยุทธศาสตร์การพัฒนาทางเลือกของเอ็นจีโอไทยที่มักกล่าวถึงชุมชนท้องถิ่นในลักษณะที่อยู่ตรงกันข้ามหรือปฏิเสธรัฐ และเห็นว่าชุมชนควรได้รับการปกป้องจากการถูกรัฐและตลาดคุกคาม หรือการที่เอ็นจีโอเห็นว่ามีหมู่บ้านแบบ “ดั้งเดิม” กับ “สมัยใหม่” เป็นต้น Rigg เห็นว่ายุทธศาสตร์การพัฒนาทางเลือกในลักษณะดังกล่าวถูกสร้างขึ้นมาเพื่อขับเคลื่อนเชิงอุดมการณ์หรือผลักดันแนวความคิดบางอย่าง มากกว่าจะสร้างขึ้นมาจากเงื่อนไขความเป็นจริงอันสลับซับซ้อนจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ ขณะที่ประชาชนที่เอ็นจีโอทำงานด้วยนั้นก็ไม่ได้มองโลกแบบแยกขั้วเช่นนั้น

ในวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนเอง (Atchara 2009) ก็พบว่าเอ็นจีโอทางภาคเหนือได้รณรงค์ในทางสาธารณะว่าชุมชนในป่ามีวิถีชีวิตและระบบการผลิตแบบพอเพียงซึ่งอันเป็นวิถีตามวัฒนธรรม “ดั้งเดิม” เพื่อผลักดันให้รัฐและสังคมยอมรับสิทธิของชุมชนที่จะอยู่อาศัยและทำกินในถิ่นฐานเดิม การรณรงค์ดังกล่าวเป็นยุทธศาสตร์เพื่อขับเคลื่อนเชิงอุดมการณ์ทำนองเดียวกับที่ Rigg กล่าวถึงข้างต้น ยุทธศาสตร์นี้กำหนดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่รัฐมักใช้อำนาจตามกฎหมายเข้าไปคุกคามชุมชนในป่าโดยอ้างวาทกรรม “ชาวเขาทำลายป่า” ซึ่งเป็นวาทกรรมที่ครอบงำคนในสังคมจำนวนมากด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริง ชุมชนในป่าจำนวนมากไม่ได้มีวิถีชีวิตแบบ “ดั้งเดิม” ดังกล่าว แต่กลับมีระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของตลาดในระบบทุนนิยมโลก นอกจากนี้ ชุมชนท้องถิ่นที่ผู้เขียนวิจัยก็ได้มีความขัดแย้งหรือเป็นคู่ตรงกันข้ามกับรัฐและเจ้าหน้าที่รัฐตลอดเวลา แต่พวกเขามีการร่วมมือต่อรอง รวมถึงต้องการได้รับการพัฒนาจากรัฐอย่างมากอีกด้วย

หลายปีที่ผ่านมา หน่วยงานพัฒนาต่างๆ ในประเทศไทย ไม่ว่าจะเป็นรัฐ แห่ลงทุน หรือองค์กรพัฒนาเอกชน ได้ปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์หันมาร่วมมือกันทำงานพัฒนามากขึ้น แต่ก็ทำให้เกิดกระแสวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการและนักกิจกรรมทางสังคมในสังคมไทย² ว่าความร่วมมือดังกล่าวทำให้การพัฒนาทางเลือกที่เคยมีพลังในการตรวจสอบถ่วงดุลการพัฒนาระแสหลักมีลักษณะประนีประนอม

² เช่น ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (www.youtube.com/watch?v=nnfbVyOYU8w), ฟิลิป เฮอร์ช (www.youtube.com/watch?v=NDnyqFyKjs0), คำ ผกา (<http://www.youtube.com/watch?v=fhN-6CnJ8LI&feature=related>), ใบตองแห้ง (2554)

มากขึ้น หรือถูกกลุ่มผู้มีอำนาจจกฉวย (co-opt) ไปใช้เพื่อผลประโยชน์ของตนเอง โดยไม่ได้เป็นไปตามเจตนารมณ์ของการพัฒนาทางเลือกอย่างแท้จริง ตัวอย่างเช่นคำว่า “การมีส่วนร่วม” ซึ่งเป็นคำสำคัญของการพัฒนาทางเลือก ได้ถูกนำไปบรรจุอยู่ในการวางนโยบายการพัฒนาของรัฐ แต่ได้ลดทอนหรือบิดเบือนความหมายของคำ กล่าวคือ แทนที่จะหมายถึงการเสริมสร้างอำนาจของประชาชนให้เข้าไปมีส่วนร่วมกำหนดทิศทางการพัฒนา รัฐกลับทำเพียงการบรรจุคำนี้เข้าไปในฐานะที่เป็นวิธีการหรือขั้นตอนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลัก ซึ่งในทางปฏิบัติพบว่ากระบวนการพัฒนาที่เกิดขึ้นไม่ได้มี “การมีส่วนร่วม” ดังความหมายข้างต้น หรือแม้แต่ไปขัดขวางการมีส่วนร่วมของประชาชนเสียด้วยซ้ำ ดังนั้นการบรรจุคำว่า “การมีส่วนร่วม” เข้าไปจึงไม่ได้ทำให้ทิศทางการพัฒนากระแสหลักเปลี่ยนรูปไปจากเดิมแต่อย่างใด (Rigg 2010)

ในอีกตัวอย่างหนึ่ง Mosse (2005) พบว่าโครงการพัฒนาหนึ่งในประเทศอินเดียที่อ้างว่ามีนโยบายส่งเสริม “การจัดการตนเอง” (Self-Help) และ “การมีส่วนร่วม” ของชาวบ้าน ในนโยบายของโครงการบรรจุสองคำนี้และคำสำคัญอื่นๆ ของการพัฒนาทางเลือกไว้ครบถ้วน แต่ในทางปฏิบัติพบว่าการประเมินความสำเร็จของโครงการนี้ไม่เกี่ยวข้องใดๆ กับผลการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจริงและความคิดเห็นของชาวบ้านที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงนั้น แต่กลับประเมินจากตัวชี้วัดและเป้าหมายที่กำหนดจากความต้องการของแหล่งทุนระหว่างประเทศ ข้อค้นพบดังกล่าวทำให้ Mosse ตั้งคำถามต่อความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างแหล่งทุน ผู้ปฏิบัติงานพัฒนาในพื้นที่ และประชาชนที่เป็นเป้าหมายของการพัฒนา

ในทำนองเดียวกัน Li (2007) ตั้งข้อสังเกตในประเด็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างนักพัฒนากับประชาชนผู้รับการพัฒนา โดยพบว่านักพัฒนามักสถาปนาตนเองเป็น “ผู้จัดการ” (Trustees) หรือไม่ก็เป็น “ผู้เชี่ยวชาญ” ซึ่งทำให้พวกเขามีความชอบธรรมที่จะเข้าไปแทรกแซงหรือกำหนดชะตากรรมของประชาชนผู้รับการพัฒนา แม้นักพัฒนาจะอ้างว่าตนเพียงช่วยเสริมสร้างศักยภาพโดยไม่ครอบงำความคิดของประชาชนผู้รับการพัฒนา แต่ก็ปฏิเสธได้ยากกว่าการทำงานพัฒนาไม่ได้เป็นปฏิบัติการทางอำนาจแบบหนึ่ง ในบริบทของสังคมไทย เอ็นจีโอจำนวนมากมีอุดมคติเรื่องความเสมอภาคและมีความพยายามอย่างยิ่งที่จะสร้างความเสมอภาคระหว่างนักพัฒนากับประชาชนที่ตนทำงานด้วยในระหว่างปฏิบัติงาน แต่ในทางปฏิบัติ พวกเขาก็ยังคงอยู่ในสถานะที่เหนือกว่า “ชาวบ้าน” ผู้ “ด้อยพัฒนา” หรือจำเป็นต้องได้รับ “การพัฒนา” อยู่ดี เพราะชาวบ้านมักมองว่านักพัฒนาเป็นผู้มีการศึกษา มีเครือข่ายทางสังคม มีความรอบรู้และประสบการณ์เหนือกว่าตนเอง เอ็นจีโออยู่ในฐานะ “พี่เลี้ยง” หรือ “ที่ปรึกษา” หรือบางครั้งชาวบ้านจะเรียกเขาว่า “อาจารย์” หรือ “หัวหน้า” ผู้มีบทบาทในการให้คำแนะนำหรือคำปรึกษา หรือให้ความช่วยเหลือ ขณะที่เอ็นจีโอเรียกกลุ่มคนที่ตนทำงานด้วยว่า “ชาวบ้าน”

“พี่น้อง” หรือ “หัวหน้า”³ สรรพนามเหล่านี้สะท้อนชัดถึงสถานะและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกันระหว่างนักพัฒนามกับผู้รับการพัฒนา

ดังนั้น ถึงแม้เอ็นจีโอจะพยายามไม่ “ชี้นำ” หรือครอบงำความคิดของผู้ที่ตนทำงานด้วย แต่คำแนะนำหรือการชี้แนะของนักพัฒนายังคงมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการตัดสินใจของชาวบ้านในเรื่องต่างๆ เช่น การกำหนดยุทธศาสตร์และยุทธวิธีการเคลื่อนไหวต่อรอกับรัฐ (จะชุมนุมเดินขบวนหรือไม่ จะใช้ยุทธวิธีอื่นใดในการเจรจาต่อรอง จะมีข้อเสนอและข้อเรียกร้องต่อรัฐอย่างไร) การกำหนดกติกาในการจัดการทรัพยากรภายในชุมชน การจัดการป่าชุมชน โฉนดชุมชน การใช้ที่ดิน การทำเกษตรยั่งยืน การจัดตั้งเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ เป็นต้น ซึ่งเรื่องเหล่านี้ล้วนแต่ส่งผลต่อวิถีชีวิตและการทำมาหากินของชาวบ้านทั้งสิ้น แม้ว่าข้อเรียกร้องหรือข้อเสนอของชาวบ้านจะยังไม่ถูกบัญญัติเป็นกฎหมายหรือบรรจุอยู่ในนโยบายรัฐก็ตาม นอกจากนี้ เอ็นจีโอเป็นองค์กรที่จะต้องทำให้บรรลุเป้าหมายตามวัตถุประสงค์เฉพาะที่กำหนดขึ้นมา โดยทั่วไปแล้ว เป้าหมายส่วนหนึ่งในการทำงานของเอ็นจีโอคือการรณรงค์ส่งเสริม กระตุ้น หรือโน้มน้าวให้ประชาชนผู้รับการพัฒนากระทำหรือไม่กระทำการใดๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น ข้อกล่าวอ้างที่ว่าเอ็นจีโอทำงานโดยไม่ชี้นำชาวบ้าน หรือให้ชาวบ้านกำหนดแนวทางการพัฒนาด้วยตนเองอย่างอิสระ จึงดูจะขัดแย้งกับความเป็นจริงอยู่มาก

กล่าวโดยสรุป แม้ว่าการพัฒนาทางเลือกจะเป็นข้อเสนอเพื่อไปให้พ้นจากการผูกขาดอำนาจหรือจากการถูกกำหนดโดยรัฐและกลุ่มผลประโยชน์ที่มีอำนาจในสังคม แต่การพัฒนาทางเลือกก็ถูกวิพากษ์วิจารณ์ทั้งในเชิงกระบวนการและกระบวนการ ตลอดจนความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างองค์กรและนักพัฒนามกับประชาชนผู้ได้รับการพัฒนา ข้อวิจารณ์ดังกล่าวยังส่งผลให้มีการตั้งคำถามต่อบทบาทและความสำคัญของเอ็นจีโอที่เคยทำหน้าที่วิพากษ์วิจารณ์และตรวจสอบหรือเป็นคู่ขนานกับหน่วยงานการพัฒนากระแสหลัก ว่าเอ็นจีโอยังคงแสดงบทบาทเช่นนั้นอย่างมีพลังอยู่หรือไม่ หรือเอ็นจีโอควรมีบทบาทอย่างไรในสังคมปัจจุบัน

³ อย่างไรก็ดี เอ็นจีโอทางภาคอีสานนิยมเรียกประชาชนที่พวกเขาทำงานด้วยว่า “หัวหน้า” ด้วยเช่นกัน โดยแสดงนัยของความเท่าเทียมกันทางอำนาจระหว่างนักพัฒนามกับชาวบ้าน

2. การพัฒนาทางเลือกในประเทศไทย

ทศวรรษ 2500 นับเป็นจุดเริ่มต้นของ “การพัฒนา” ในประเทศไทย ซึ่งมีเงื่อนไขจากสภาวะทางเศรษฐกิจการเมืองระดับโลกในยุคสงครามเย็น อิทธิพลของธนาคารโลก และสถานการณ์ทางเศรษฐกิจการเมืองไทย ในบริบทดังกล่าว หน่วยงานราชการและกองทัพ หรือแม้แต่โครงการพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ร่วมกันใช้ยุทธศาสตร์ “การพัฒนาเพื่อความมั่นคง” ควบคู่ไปกับการเผยแพร่และผลิตซ้ำอุดมการณ์ชาตินิยม เพื่อยุติบทบาทของขบวนการคอมมิวนิสต์และช่วงชิงมวลชนจากพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย โดยเชื่อว่าหากประชาชนในชนบทห่างไกลได้รับการพัฒนาจนหมดปัญหาความยากจน พวกเขาจะไม่ร่วมมือกับคอมมิวนิสต์ ทั้งนี้ สหรัฐอเมริกา โดยเฉพาะองค์การสหประชาชาติและธนาคารโลก มีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมแนวทางการพัฒนาดังกล่าวของรัฐบาลไทย เพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายของสหรัฐอเมริกาที่ต้องการทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมขยายตัว (ชนิตา 2550: 129; ณัฐพล 2552: 89; Quinn 1997: 89)

ในส่วนของภาคประชาชนในช่วงทศวรรษเดียวกัน เอ็นจีโอไทยเริ่มต้นตัวในเรื่องการพัฒนาอย่างมาก จนกระทั่งศาสตราจารย์ ดร. ป๋วย อึ๊งภากรณ์ จัดตั้งโครงการบัณฑิตอาสาสมัครขึ้นในปี พ.ศ. 2509 ตามด้วยการจัดตั้ง “มูลนิธิบูรณะชนบทแห่งประเทศไทย” ที่จังหวัดชัยนาท ในปี พ.ศ. 2510 เพื่อทำงานพัฒนาชุมชนที่ให้นักพัฒนาเข้าไปพูดคุยกับชาวบ้าน ช่วยกันวิเคราะห์ปัญหา และแนะนำวิธีการแก้ไขปัญหา ต่อมาปี พ.ศ. 2517 ศาสตราจารย์ป๋วยริเริ่มโครงการพัฒนาชนบทแม่กลองร่วมกับมหาวิทยาลัย 3 แห่ง ได้แก่ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เพื่อฝึกฝนให้นักศึกษาได้ทำงานพัฒนาชนบท และโครงการนี้เองที่มีการกล่าวถึงผลกระทบจากการพัฒนาที่มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจ ขณะที่โครงการเหล่านี้กลายมาเป็นต้นแบบในการทำงานของเอ็นจีโอหลายแห่งในเวลาต่อมา ในช่วงเวลาเดียวกันยังมีอีกสององค์กรที่มีส่วนสำคัญในการบุกเบิกแนวคิดการทำงานพัฒนาชุมชน ได้แก่ มูลนิธิโกมลคีมทอง ที่จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2514 และสมาคมทอริกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา ที่จดทะเบียนอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2516 ซึ่งทั้งสององค์กรเน้นการทำงานพัฒนาชุมชนและปลูกจิตสำนึกของคนในชุมชนเพื่อการพัฒนาตนเอง และพยายามถ่วงดุลการพัฒนาที่เน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ (สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย 2551: 4; Quinn 1997: 90)

ทิศทางการพัฒนาของเอ็นจีโอไทยปรับเข้าสู่การพัฒนาทางเลือกมากขึ้นเรื่อยๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อองค์กรต่างประเทศให้การสนับสนุนการพัฒนาในแนวทางดังกล่าว รวมทั้งเสนอที่จะให้ทุนแก่เอ็นจีโอในประเทศโลกที่สามที่ทำงานพัฒนาในชนบทโดยยึดประชาชนเป็นศูนย์กลาง (people-centered NGOs) แต่จากนั้นไม่นานก็เกิดเหตุการณ์การล้อมปราบและสังหารหมู่ นักศึกษาและประชาชนในช่วงตุลาคม พ.ศ. 2516-2519 ทำให้มีนักศึกษาจำนวนหนึ่งหลบหนีเข้าไปเป็นแนวร่วมกับพรรค

คอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) เอ็นจีโอจึงลดบทบาทการทำงานลง ด้วยเกรงว่าจะถูกรัฐปราบปราม ด้วยข้อหาเป็นแนวร่วม พคท. เพราะเอ็นจีโอส่วนใหญ่ทำงานในชนบทซึ่งเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวของ พคท. จนกระทั่งทศวรรษ 2520 เมื่อรัฐมีนโยบายเปิดทางให้ผู้เข้าร่วม พคท. กลับมาร่วมพัฒนาชาติไทย นิสิตนักศึกษาซึ่งเคยเข้าร่วมกับ พคท. บางส่วนกลับมาเรียนต่อและจบออกมาทำงานเอ็นจีโอ ขณะที่เอ็นจีโอขนาดเล็กก็เริ่มกลับมาทำงานพัฒนาอีกครั้ง แต่พยายามหลีกเลี่ยงกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเมือง เพราะระแวงระวังการถูกรัฐบาลปราบปราม และมีบางส่วนที่ไม่เห็นด้วยกับการเคลื่อนไหวแนวปฏิวัติ (revolutionary movement) ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อต่อกรกับรัฐหรือใช้วิถีทางรุนแรงตามแนวทางของนักกิจกรรมทางการเมืองที่เคลื่อนไหวก่อนหน้านี้ ซึ่งมีทั้งส่วนที่ไม่เห็นด้วยมาตั้งแต่แรก และส่วนที่ผิดหวังจากขบวนการ พคท. ที่เห็นว่าไม่ได้นำไปสู่การสร้างสังคมที่มีความเสมอภาคดังที่กล่าวอ้าง (Somchai 2002, Quinn 1997)

อันที่จริงความแตกต่างและความขัดแย้งในแนวทางการเคลื่อนไหวทางสังคมระหว่างนักกิจกรรมทางการเมืองกับเอ็นจีโอเกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2516-2519 ที่มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองอย่างเข้มข้นแล้ว นักกิจกรรมทางการเมืองมองว่าเอ็นจีโอทำงานแนวปฏิรูป (reformist) เน้นการประนีประนอมกับรัฐ และไม่อาจสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มีนัยสำคัญ แต่กลับเป็น “ปฏิกิริยา” หรือเป็นอุปสรรคขัดขวางการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมอย่างถึงรากถึงโคน (Somchai 2002: 22) ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ของ Quinn ระบุว่าเอ็นจีโอแนวปฏิรูปก็กล่าวหาเอ็นจีโอและนักกิจกรรมทางการเมืองที่เคลื่อนไหวท้าทายอำนาจรัฐว่า “ใช้เอ็นจีโอเป็นเครื่องมือสนับสนุนเป้าหมายทางการเมืองของพวกเขา” (Quinn 1997: 105) หมายความว่ากลุ่มคนเหล่านั้นมาทำงานเอ็นจีโอเพียงเพื่อที่จะหาโอกาสจัดตั้งความคิดทางการเมืองให้แก่ประชาชนในชนบท ส่วนเอ็นจีโอที่ไม่เคลื่อนไหวทางการเมืองเน้นทำงานด้านวัฒนธรรม มุ่งแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของเกษตรกรในชนบทด้วยการตั้งกลุ่มธนาคารข้าว ธนาคารโค-กระบือ ฯลฯ เรียกกันว่าเป็นยุค “ปุ๋ย ปอ บ่อ ส้วม” ซึ่งส่งเสริมการพึ่งตนเองและช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน เพื่อเกษตรกรจะได้ไม่ถูกนายทุนขูดรีดและเอารัดเอาเปรียบ อย่างไรก็ตาม ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ เอ็นจีโออาวุโสกล่าวว่าเอ็นจีโอในสมัยนั้นทำงานพัฒนาในลักษณะที่ไม่ต่างจากการพัฒนากระแสหลัก คือมุ่งช่วยเหลือชาวบ้านที่ขาดแคลนปัจจัยพื้นฐาน (ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ, สัมภาษณ์ 7 พฤษภาคม 2554)

ราวกลางถึงปลายทศวรรษ 2520 เมื่อบรรยากาศทางการเมืองลดความตึงเครียดลงและเปิดโอกาสให้มีการเคลื่อนไหวท้าทายอำนาจรัฐได้มากขึ้น และเริ่มมีความขัดแย้งระหว่างรัฐและนายทุนกับประชาชนในชนบทในลักษณะใหม่ๆ อันเป็นผลจากการเร่งรัดพัฒนาเศรษฐกิจของภาคเมือง ทำให้มีการแย่งชิงทรัพยากรจากชนบทไปใช้พัฒนาเมือง เช่น การสร้างเขื่อนผลิตกระแสไฟฟ้า การสัมปทานทำไม้ การพัฒนารีสอร์ทของนายทุนในพื้นที่ป่าหรือที่ดินสาธารณะของชุมชน การหลั่งไหลของแรงงานจาก

ชนบทเข้าสู่เมือง ฯลฯ การทำงานของเอ็นจีโอในช่วงเวลานี้จึงแตกออกเป็น 2 แนวทางที่ต่างกันอย่างชัดเจน คือระหว่าง “ปึกวัฒนธรรม” กับ “ปึกเศรษฐศาสตร์การเมือง” โดยปึกแรกเน้นการส่งเสริมวัฒนธรรมและความเกื้อกูลกันเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนเหมือนที่ผ่านมา แต่อีกปึกมุ่งเสริมสร้างอำนาจของประชาชนท้องถิ่นเพื่อต่อรองกับอำนาจรัฐและทุน แนวทางนี้ยังมุ่งเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองและอำนาจรัฐตามแนวคิดมาร์กซิสม์ที่ได้รับอิทธิพลมาจากนักกิจกรรมทางสังคมก่อนหน้านี้

แต่แล้วตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 ความแตกต่างระหว่างสองปีกงานพัฒนานี้ค่อยๆ ลดลง เพราะต่างต้องร่วมมือกันแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นกับชุมชนที่ตนทำงานอยู่ซึ่งทวีความรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ เช่น มีชุมชนที่รัฐเตรียมอพยพออกจากป่าหรือจากพื้นที่ทำกิน อันเนื่องมาจากการสร้างเขื่อน การที่รัฐให้นายทุนสัมปทานพื้นที่ปลูกสวนเศรษฐกิจ การประกาศเขตป่าอนุรักษ์ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ในแวดวงเอ็นจีโอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางภาคเหนือ เริ่มให้ความสนใจกับประเด็นข้อถกเถียงใหม่ๆ ที่ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอรุ่นใหม่ซึ่งเป็นนิสิตนักศึกษาที่เพิ่งสำเร็จการศึกษาหรือกำลังศึกษาในระดับปริญญาโทหิยบายมาพูดคุยกัน เช่น ประเด็นที่ว่าพัฒนายังแยกส่วนระหว่างภาคปฏิบัติกับภาคทฤษฎี กล่าวคือ มีผู้ปฏิบัติงานที่เน้นการศึกษาแนวคิดทฤษฎีต่างๆ โดยเฉพาะทฤษฎีทางสังคม เศรษฐศาสตร์ และการเมือง ซึ่งเน้นการวิเคราะห์รัฐและโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคม อันเป็นแนวทางที่ได้รับอิทธิพลมาจากนักกิจกรรมทางสังคมในยุคก่อนหน้านี้ ขณะเดียวกันก็มีเอ็นจีโอที่เน้นการทำงานภาคสนาม การพูดคุยและเรียนรู้วัฒนธรรมและภูมิปัญญาของชาวบ้าน โดยไม่ให้ความสำคัญกับการศึกษาแนวคิดทฤษฎีในเชิงโครงสร้างดังกล่าวมากนัก หรือกล่าวได้ว่าเอ็นจีโอในช่วงนั้นขาดการเชื่อมโยงการทำงานด้านวัฒนธรรมกับการเมืองเชิงโครงสร้างเข้าด้วยกัน

นอกจากข้อถกเถียงภายในขบวนการเอ็นจีโอแล้ว ในช่วงเวลานี้เอ็นจีโอยังคงวิพากษ์วิจารณ์แนวทางการพัฒนาของรัฐที่กำหนดจากบนลงล่าง โดยเฉพาะในบริบทที่การพัฒนาของรัฐมีความลำเอียงและทำให้เกิดความไม่สมดุลระหว่างภาคเมืองกับภาคชนบท เอ็นจีโอเริ่มรณรงค์ให้มีการพัฒนาแบบมีส่วนร่วม (participatory development) อย่างจริงจังมากขึ้น ทั้งยังเชื่อมโยง “การมีส่วนร่วม” เข้ากับแนวคิดเรื่องประชาธิปไตยแบบตัวแทน การให้สาธารณชนตรวจสอบรัฐบาล และการตระหนักและเคารพสิทธิซึ่งกันและกัน ซึ่งจะสร้างความเป็นธรรมในสังคม (Quinn 1997: 103-4) แนวทางดังกล่าวทำให้มีการผลักดันยุทธศาสตร์ “การพัฒนาทางเลือก” โดยมีตัวอย่างเชิงรูปธรรม เช่น การมีส่วนร่วมของประชาชน วัฒนธรรมชุมชน การพัฒนาอย่างพึ่งพาตนเอง ป่าชุมชน ฯลฯ โดยเริ่มจากฐานความรู้ของชาวบ้าน ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้ชาวบ้านสามารถสร้างความเข้มแข็งได้ด้วยตนเอง มืองค์ประกอบสำคัญของการพัฒนาคือ “ประชาชน” และ “ชุมชน” นอกจากนี้ยังมีการพูดถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเชื่อว่าจะช่วยถ่วงดุลการพัฒนาแบบทุนนิยมที่แทรกเข้ามาในสังคมชนบทและสังคมไทย (Quinn 1997: 116, ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ, สัมภาษณ์ 7 พฤษภาคม 2554)

3. การย้ายตำแหน่งแห่งที่ของ “ทางเลือก”

หลายปีที่ผ่านมา หน่วยงานรัฐขนานรับแนวคิดการพัฒนาทางเลือกมากขึ้นตามลำดับ เช่นเดียวกันกับที่มีการพัฒนาความร่วมมือระหว่างภาครัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชนมากขึ้นเรื่อยๆ เนื้อหาต่อไปนี้จะเสนอให้เห็นถึงการพัฒนาความร่วมมือระหว่างหน่วยงานรัฐกับเอ็นจีโอที่สะท้อนให้เห็นว่าแนวคิด “การพัฒนาทางเลือก” ได้ค่อยๆ ย้ายตำแหน่งแห่งที่กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลักได้อย่างไร โดยหยิบยกตัวอย่างกรณีที่รัฐรับเอาแนวคิด “การมีส่วนร่วม” เข้าเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการพัฒนา และการที่รัฐมีนโยบายสนับสนุนการพัฒนาที่ไม่ได้มุ่งเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียวอีกต่อไป แต่หันมาส่งเสริม “เศรษฐกิจพอเพียง” อย่างไรก็ตาม การปรับเปลี่ยนทิศทางและนโยบายการพัฒนาดังกล่าวมิได้เกิดจากการที่รัฐยอมรับหรือสนับสนุนแนวทางการพัฒนาทางเลือกแต่เป็นการฉวยใช้ (Co-Opt) แนวคิดการพัฒนาทางเลือกเพื่อตอบสนองเป้าหมายทางการเมืองของรัฐบาลในแต่ละสมัย

Rigg (2010) ตั้งข้อสังเกตว่า “การมีส่วนร่วมของประชาชน” ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาทางเลือก ปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติอย่างน้อยตั้งแต่ฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) เป็นต้นมา แม้ไม่ได้นิยามความหมายอย่างชัดเจน แต่พออนุมานได้ว่า “การมีส่วนร่วม” หมายถึงการส่งเสริมการพึ่งพาตนเองและการจัดการตนเอง (Self-Reliance และ Self-Help) เขาชี้ว่าในช่วงต้นทศวรรษ 2520 ซึ่งแผนพัฒนาฯ ฉบับนี้ร่างขึ้นมา เศรษฐกิจของประเทศเติบโตอย่างแข็งแกร่ง เกิดความยากจน และรัฐขาดแคลนทรัพยากร จึงทำอะไรไม่ได้มาก เมื่อกลไกราชการแสดงความไร้ประสิทธิภาพอย่างชัดเจน แนวคิดที่ให้ประชาชนพึ่งพาตนเองจึงได้รับความสำคัญมากขึ้น ต่อมาในแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534) และฉบับที่ 7 (พ.ศ. 2535-2539) คำว่า “การมีส่วนร่วม” ไม่ได้ถูกใช้เพื่อหมายถึงการพึ่งพาตนเองอีกต่อไป แต่เป็นการมีส่วนร่วมในระบบเศรษฐกิจแบบตลาดสมัยใหม่ ซึ่งสอดคล้องกับข้อถกเถียงในระดับโลกในขณะนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อธนาคารโลกเสนอว่าแนวทางที่จะพ้นจากความยากจนคือการเข้าร่วมหรือผนวกตนเองเข้ากับตลาด

บทความของ Shigetomi (2006) แสดงให้เห็นว่าตั้งแต่ราวต้นทศวรรษ 2530 รัฐได้เปิดพื้นที่ให้เอ็นจีโอ ประชาสังคม นักวิชาการ และประชาชนรากหญ้า มีส่วนร่วมในการวางแผนนโยบายมากยิ่งขึ้น นับตั้งแต่การที่คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชน (กป.อพช.) ได้ร่วมเป็นอนุกรรมการในการร่างแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7 กระบวนการดังกล่าวนับเป็น “การมีส่วนร่วม” อย่างเป็นรูปธรรมมากกว่าการวางแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ผ่านมา ซึ่งมีเพียงเนื้อความ แต่ไม่มีภาคปฏิบัติการ อย่างไรก็ตาม เนื้อหาหลักของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 7 ยังคงกำหนดโดยสภาพัฒน์ฯ และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย และเมื่อมีการเปิดประชา-

พิจารณาแผนพัฒนาฯ ดังกล่าว เอ็นจีโอก็ได้รับเชิญให้เข้าร่วมเพียง 4 คน จากจำนวนผู้ที่ได้รับเชิญทั้งหมด 80 คน (Shigetomi 2006: 12)

การร่างแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่เศรษฐกิจของประเทศเฟื่องฟูอย่างมาก ก่อนที่จะเริ่มมีการประกาศใช้แผนในช่วงที่ประเทศไทยประสบวิกฤตเศรษฐกิจ (แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 8 ประกาศใช้ในช่วงปี พ.ศ. 2540-2544) Rigg (2010) ชี้ว่าแผนฉบับนี้ได้รวบรวมคำสำคัญของการพัฒนาทางเลือกเอาไว้ โดยพูดถึงการปรับเปลี่ยนอย่างถึงรากถึงโคนจากการสร้างความเติบโตทางเศรษฐกิจไปสู่ “การพัฒนาที่มีประชาชนเป็นศูนย์กลาง” เน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนตั้งแต่การมีส่วนร่วมทางการเมืองไปจนถึงการมีส่วนร่วมของกลุ่มต่างๆ ในชุมชน อย่างไรก็ตาม แผนพัฒนาฯ ฉบับดังกล่าวกลับถูกเก็บไว้บนหิ้งมากกว่าจะถูกนำไปปฏิบัติ และเมื่อมาถึงการร่างแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 9 ซึ่งจะใช้ในช่วงปี พ.ศ. 2545-2549 วิกฤตเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่ผ่านมามีทำให้มีการผนวกเรื่อง “การมีส่วนร่วม” เข้ากับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

จะสังเกตได้ว่ากระบวนการร่างแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติมักกินเวลานานาก่อนที่จะมีการประกาศใช้จริง ทำให้แผนพัฒนาฯ กลายเป็นกรอบคิดของการพัฒนาที่ไม่ค่อยสอดคล้องกับสถานการณ์ในช่วงเวลาที่ประกาศใช้แผนพัฒนาฯ และไม่ว่าแผนพัฒนาฯ จะเขียนไว้อย่างไร สิ่งที่ส่งผลอย่างเป็นรูปธรรมต่อทิศทางการพัฒนาประเทศมากกว่าคือนโยบายของรัฐบาลที่มีความเป็นปัจจุบันภายใต้บริบททางเศรษฐกิจการเมืองในช่วงเวลาขณะนั้น ดังปรากฏว่าการพลิกผันของสถานการณ์ทางการเมืองและเศรษฐกิจในระยะ 10 ปีที่ผ่านมาได้ส่งผลต่อการย้ายตำแหน่งแห่งที่ของการพัฒนาทางเลือกอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ จากเดิมที่รัฐบาลของพันตำรวจโททักษิณ ชินวัตร (กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2544 - กันยายน พ.ศ. 2549) ขับเคลื่อนเศรษฐกิจของประเทศตามแนวทางทุนนิยมเสรี แต่หลังจากที่รัฐบาลทักษิณถูกทำรัฐประหารในเดือนกันยายน 2549 รัฐบาลพลเอกสุรยุทธ์ จุลานนท์ (ตุลาคม พ.ศ. 2549 - มกราคม พ.ศ. 2551) ซึ่งได้รับการแต่งตั้งโดยคณะรัฐประหาร ก็เปลี่ยนแนวนโยบายเศรษฐกิจจากเดิมอย่างสิ้นเชิงมาสู่นโยบายเศรษฐกิจพอเพียง โดยอ้างว่าจะช่วยให้ประเทศไทยตามโลกาภิวัตน์อย่างชาญฉลาด ประชาชนสามารถพึ่งตนเองได้ และยังเป็นการน้อมนำแนวพระราชดำริมาปฏิบัติ⁴

⁴ สรุปผลการประชุมชี้แจงแนวทางการพัฒนาประเทศตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง พร้อมแสดงปาฐกถาพิเศษเรื่อง “แนวทางการบริหารประเทศตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง” 25 พฤศจิกายน 2549 ณ ตึกสันติไมตรี ทำเนียบรัฐบาล

นโยบายเศรษฐกิจพอเพียงไม่เพียงถูกนำเสนอในฐานะ “ทางเลือก” ที่แตกต่างอย่างสุดขั้วกับนโยบายของรัฐบาลทักษิณ แต่ยังถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองอย่างเห็นได้ชัด กล่าวคือ รัฐบาลทักษิณถูกกล่าวหาว่าสถาปนาระบบทักษิณนิมิต ซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจการเมืองที่เลวร้าย ส่งเสริมให้ผู้คนเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตนมากกว่าประโยชน์ส่วนรวม มีความเป็นปัจเจกนิยมสูง ผู้นำรัฐบาลถูกกล่าวหาว่าคอร์รัปชัน ไร้จริยธรรม ขณะที่ระบบทุนนิยมเองก็เอื้อให้เกิดการทุจริตและเอารัดเอาเปรียบประชาชนผู้ด้อยอำนาจ ในทางตรงกันข้าม รัฐบาลสุรยุทธ์อ้างเรื่องระบอบแห่งคุณธรรม ความดี ความสามัคคี การช่วยเหลือเกื้อกูลภายในกลุ่มหรือชุมชน ฯลฯ เพื่อลดทอนความชอบธรรมของสิทธิและเสียงอันท่วมท้นของประชาชนที่ลงคะแนนให้รัฐบาลทักษิณ และกลบเกลื่อนความไม่ชอบธรรมของรัฐบาลที่มาอย่างไม่ถูกต้องตามครรลองประชาธิปไตย การกระทำดังกล่าวมีนัยว่าเป็นการทำให้คุณค่าทางจารีตศีลธรรมมีความสำคัญเหนือกว่าสิทธิและเสียงที่เท่าเทียมกันของประชาชน อันเป็นหลักพื้นฐานที่สำคัญที่สุดของประชาธิปไตย

สิ่งที่น่าสนใจก็คือ ค่านิยมเรื่องคุณธรรมความดีดังกล่าวไปกันได้กับการพัฒนาทางเลือกภายใต้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนที่เอ็นจีโอไทยจำนวนมากยึดถือปฏิบัติ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเชื่อว่าชุมชนท้องถิ่นมีอุดมการณ์เรื่องความดี มีวัฒนธรรมอันดีงามบนพื้นฐานของระบบศีลธรรม และมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นแก่นแกน แต่เห็นว่าวิถีชีวิตและวัฒนธรรมดังกล่าวได้ถูกทำลายไปเพราะการแทรกแซงของระบบทุนนิยม ขณะเดียวกันระบบการเมืองที่มีแต่นักการเมืองฉ้อฉลโกงกินก็มักเข้ามาหาผลประโยชน์หรือล่อลวงให้ชาวบ้านในชนบทเป็นฐานคะแนนเสียง ดังนั้นจึงไม่เห็นว่าการเมืองจะช่วยแก้ไขปัญหาให้แก่ชาวบ้านได้ หากว่าชาวบ้านไม่ฟื้นฟูวัฒนธรรมชุมชนขึ้นมาเพื่อการพึ่งพาตนเอง (ดู อัจฉรา 2553)

นอกเหนือจากเงื่อนไขทางการเมืองที่กล่าวถึงข้างต้น นโยบายด้านการพัฒนาของรัฐและเอ็นจีโอ ยังเกี่ยวพันกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจของประเทศ ซึ่งเปิดโอกาสให้หน่วยงานรัฐและเอ็นจีโอได้พัฒนาความสัมพันธ์และความร่วมมือกันอย่างใกล้ชิดมากขึ้นในเวลาต่อมา ความร่วมมือดังกล่าวเริ่มต้นจากวิกฤติเศรษฐกิจของประเทศไทยในปี พ.ศ. 2540 ซึ่งส่งผลให้รัฐบาลจัดตั้งกองทุนเพื่อสังคม (SIF) ด้วยการนำเงินกู้จากธนาคารโลก 4,700 ล้านบาทมาสนับสนุนการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อฟื้นฟูเศรษฐกิจ เงินจำนวนดังกล่าวกระจายไปทั่วประเทศภายในระยะเวลา 40 เดือน โดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI) ซึ่งเป็นเอ็นจีโอหนึ่งที่มีบทบาทหลักในการบริหารกองทุนนี้ หลังวิกฤติเศรษฐกิจได้ 1 ปี รัฐได้จัดตั้งสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน) (พอช.) ซึ่งเริ่มปฏิบัติงานอย่างเต็มที่ในปลายปี พ.ศ. 2544 ด้วยการบริหารงบประมาณ 2,850 ล้านบาท ซึ่งเป็นเงินจากกองทุนพัฒนาชนบทและกองทุนพัฒนาชุมชนเมือง ทั้งยังได้รับเงินสนับสนุนจากรัฐบาลอีก 270 ล้านบาท (Shigetomi 2006: 16) และในปีเดียวกันนั่นเอง รัฐบาลก็จัดตั้งกองทุนขนาดใหญ่อีกหนึ่งกองทุน คือกองทุนสนับสนุนการเสริมสร้าง

สุขภาพ (สสส.) ซึ่งบริหารเงิน 2% จากภาษีเหล้าและบุหรี่ องค์กรต่างๆ เหล่านี้ โดยเฉพาะ พอช. และ สสส. กลายมาเป็นแหล่งทุนสำคัญของเอ็นจีโอจำนวนมากในเวลาต่อมา เช่น ในรายงานประจำปี พ.ศ. 2553 ของ สสส. ระบุว่า สสส. ได้จัดสรรงบประมาณให้หน่วยงานที่รับทุนซึ่งเป็นมูลนิธิและองค์กรศาสนา 1,262 ล้านบาท หรือ 36% ของสัดส่วนการกระจายทุนของ สสส. ในปีดังกล่าว (สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ 2553: 55) ซึ่งหลักๆ แล้วเอ็นจีโอเป็นผู้รับทุนในส่วนนี้ โดยมีทั้งเอ็นจีโอที่ทำงานส่งเสริมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนท้องถิ่น การส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน การรณรงค์เรื่องสิทธิของแรงงาน การพัฒนาคุณภาพชีวิตชุมชนแออัดและคนไร้บ้าน เป็นต้น การกระจายทุนดังกล่าวเป็นตัวอย่างหนึ่งที่สะท้อนว่ามีความร่วมมืออันดีระหว่างหน่วยงานรัฐกับเอ็นจีโอ และมีช่องทางให้แนวคิดการพัฒนาทางเลือกได้รับการเผยแพร่มากขึ้น อย่างไรก็ตาม นอกเหนือจากเรื่องของการรับทุนดังกล่าว การสร้างความร่วมมือระหว่างเอ็นจีโอกับหน่วยงานรัฐยังมีเงื่อนไขอื่นๆ อีกมาก ซึ่งผู้เขียนไม่ได้หยิบยกมากล่าวถึงในบทความชิ้นนี้

4. การเลือกปัจจุบันในความสัมพันธ์กับรัฐ

ด้วยข้อจำกัดในการหาทุนจากต่างประเทศ และการปรับนโยบายและแนวทางการทำงานของรัฐที่กล่าวถึงข้างต้น ทำให้หน่วยงานรัฐหรือองค์กรในกำกับของรัฐดังเช่น สสส. และ พอช. กลายมาเป็นแหล่งทุนหลักขององค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนมาก จนกระทั่งมีการตั้งข้อสังเกตจากนักกิจกรรมทางสังคม เช่น คำ ผกา นักเขียนและนักวิจารณ์สังคมชื่อดัง (<http://www.youtube.com/watch?v=fhN-6CnJ8LI&feature=related>) รวมทั้งผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอจำนวนมากที่ผู้เขียนมีโอกาสดูคุยอย่างไม่เป็นทางการ ว่าการรับทุนเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เอ็นจีโอปรับความสัมพันธ์กับรัฐในลักษณะที่ถูกครอบงำหรืออยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของรัฐ และส่งผลต่อการลดทอนพลังในการตรวจสอบถ่วงดุลการทำงานของรัฐบาล อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่าข้อสังเกตดังกล่าวเป็นการวิพากษ์วิจารณ์ที่ไม่ได้มองถึงการปฏิบัติการของเอ็นจีโอที่ยังคงพยายามต่อรองกับโครงสร้างอำนาจอยู่ตลอดเวลา

เนื้อหาในหัวข้อนี้ประมวลจากการสัมภาษณ์อย่างเป็นทางการและการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการกับผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอ⁵ ผู้เคยร่วมงานกับเอ็นจีโอ ตลอดจนการสังเกตกระบวนการทำงานของ

⁵ เช่น มูลนิธิชีวิตดี มูลนิธิเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน สำนักข่าวประชาธรรม (ภายใต้มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ) ชุมชนคนรักป่า (ภายใต้มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ) โครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตแรงงานข้ามชาติและผู้มีปัญหาด้านสุขภาพ มูลนิธิพัฒนาที่อยู่อาศัย สถาบันสันติประชาธรรม และกลุ่มละครมะขามป้อม เป็นต้น

เอ็นจีโอจำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอ็นจีโอที่รับทุนจากหน่วยงานในกำกับของรัฐ โดยมุ่งแสดงให้เห็นว่าการปรับบทบาทความสัมพันธ์ของเอ็นจีโอกับรัฐนั้นไม่ได้เกิดจากการที่เอ็นจีโอยอมโอนอ่อนผ่อนตาม สยบยอม หรือถูกรัฐครอบงำเสมอไป แต่เกิดจากการที่ตัวแทนการพัฒนาทั้งภาครัฐและเอ็นจีโอมีหลักการร่วมกันบางอย่างเกี่ยวกับงานพัฒนาที่ทำให้ทั้งสองฝ่ายเห็นว่าเป้าหมายร่วมกัน จึงร่วมมือกันผลักดันแนวทางที่ต่างเชื่อว่าจะเป็น “ทางเลือก” ที่ “ดีที่สุด” สำหรับสังคมไทย อย่างไรก็ตาม หลักคิดเช่นนั้นกลับกลายเป็นข้อจำกัดที่ทำให้ตัวแทนพัฒนามองไม่เห็นหรือไม่พิจารณา “ทางเลือก” อื่นๆ และทำให้ “การพัฒนาทางเลือก” มีลักษณะไม่ต่างไปจากการพัฒนากระแสหลัก คือสร้างรูปแบบหรือสูตรสำเร็จตายตัวขึ้นมาชุดหนึ่ง แต่ไม่ได้สร้างข้อโต้แย้งหรือข้อวิจารณ์ที่ท้าทายกลุ่มอำนาจนำ และไม่ได้ส่งเสริมให้กลุ่มคนด้อยอำนาจมีอำนาจในการเลือกแนวทางการดำเนินชีวิตของตนเองมากพอ

ก่อนที่จะแสดงข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้ปฏิบัติการเอ็นจีโอเพื่อสนับสนุนข้อเสนอดังกล่าว ผู้เขียนเสนอว่ามีสมมติฐานร่วมอย่างน้อย 2 ประการที่ทั้งแหล่งทุนในกำกับของรัฐและเอ็นจีโอยึดถือเป็นแนวทางในการทำงานพัฒนา ได้แก่ หนึ่ง สมมติฐานตามแนวคิดประชาสังคมที่ว่าการร่วมมือระหว่างรัฐและเอ็นจีโอสามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงที่ดีกว่า และสอง สมมติฐานที่ว่า การสร้าง “ชุมชน” ฟังพาตนเองเป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนาทางเลือก ซึ่งสมมติฐาน 2 ประการนี้ส่งผลต่อการกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของเอ็นจีโอและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับรัฐและเอ็นจีโอกับรัฐไปในขณะเดียวกัน

สมมติฐานของแนวคิดประชาสังคม

กล่าวกันว่าในอดีตเอ็นจีโอใช้แนวคิดเศรษฐศาสตร์การเมืองในการทำงาน โดยมุ่งผลักดันการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการจัดการทรัพยากรอันเป็นฐานการผลิตของประชาชนรากหญ้า (ดู ชัชวาลย์ 2543) ส่วนการหันมาร่วมมือกับรัฐในระยะหลังนั้นเป็นไปตามแนวคิดประชาสังคมแบบหนึ่งที่ว่ารัฐเป็นส่วนประกอบของ “ประชาสังคม” จึงควรทำงานร่วมกันมากกว่าสร้างความขัดแย้งหรือปฏิเสธรัฐ ดังที่นายแพทย์ประเวศ วะสี ผู้มีอิทธิพลทางความคิดต่อแวดวงเอ็นจีโอไทย เคยกล่าวว่าเป็นไปไม่ได้ที่จะบรรลุการเปลี่ยนแปลงที่มีความหมายโดยปราศจากการร่วมมือกับรัฐ และการกีดกันรัฐออกไปจะลดทอนพลังในการพัฒนาสิ่งต่างๆ ให้ดีขึ้น ผู้ที่เชื่อตามแนวทางนี้เห็นว่ารัฐต้องแสดงบทบาทในการสร้าง “ประชาคม” หรือ “ประชาสังคม” ขณะที่รัฐภาคธุรกิจ เอ็นจีโอ ชนชั้นนำในท้องถิ่น และนักวิชาการ ควรสร้าง “ความเป็นหุ้นส่วน” (partnership) ที่ทำงานร่วมกันเพื่อแก้ปัญหาสังคม (ดู Somchai 2007)

ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอในหลายองค์กรที่ผู้เขียนได้สัมภาษณ์และพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการ ยอมรับว่าข้อจำกัดในการแสวงหาทุนจากต่างประเทศเป็นเงื่อนไขในการปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การทำงาน แต่ประสบการณ์การทำงานที่ผ่านมาและเงื่อนไขทางสังคมการเมืองก็มีส่วนสำคัญยิ่งต่อการปรับแนวคิดในการทำงานด้วยเช่นกัน เดโซ ไชยทัฬห จากมูลนิธิเพื่อการพัฒนายั่งยืน เสนอว่า “การต่อสู้เพื่อลดอำนาจรัฐ” ยังมีความจำเป็น แต่ต้องอาศัยวิธีการที่หลากหลายมากขึ้น ขณะที่การเมืองคอร์รัปชั่นที่มาทำหน้าที่ตรวจสอบการทำงานของรัฐบาลมากขึ้นทำให้เอ็นจีโอลดบทบาทในส่วนนั้นลง หรือการที่ประชาชนรากหญ้าเหนื่อยหน่ายกับวิธีการชุมนุมเดินขบวนเพื่อสร้างแรงกดดันต่อรัฐ และต้องการใช้วิธีการอื่นๆ แทน (เดโซ ไชยทัฬห, สัมภาษณ์ 2 พฤษภาคม 2554)

ส่วนชัชวาลย์ ทองดีเลิศ เอ็นจีโออาวุโสที่มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมประสานระหว่างเอ็นจีโอกับองค์กรอิสระของรัฐดังเช่น พอช. และ สสส. ตลอดจนภาคีแนวร่วมต่างๆ มีความเห็นว่าในปัจจุบันชาวบ้านเข้มแข็งมากขึ้น จนกระทั่งภาคสังคมรับรู้และให้การยอมรับ รัฐธรรมนูญ พ.ศ. 2540 ซึ่งเอ็นจีโอมีส่วนผลักดันหลังจากการร่วมขบวนการโค่นล้มรัฐบาลเผด็จการของคณะรักษาความสงบเรียบร้อยแห่งชาติ (รสนช.) ก็ได้บรรจุข้อเสนอจากการผลักดันของภาคประชาชนหลายประการ เช่น การมีองค์กรอิสระหรือองค์กรการมหาชนต่างๆ ที่กลายมาเป็นช่องทางในการขับเคลื่อนงานพัฒนาและการเคลื่อนไหวของภาคประชาชนในยุคหลัง เงื่อนไขดังกล่าวส่งผลให้หน่วยงานรัฐปรับทิศทางการทำงานหรือนโยบายหันมายอมรับข้อเสนอของฝ่ายประชาชนมากขึ้น ดังเช่นข้อเสนอเรื่อง “โฉนดชุมชน” ซึ่งเมื่อรัฐยอมรับข้อเสนอดังกล่าวแล้ว ก็ไม่มีเหตุผลอะไรที่เอ็นจีโอจะต้องไปต่อต้านรัฐ แต่ควรเข้าไปร่วมกันทำงานมากกว่า (ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ, สัมภาษณ์ 7 พฤษภาคม 2554)

ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอหลายคนเห็นว่าการร่วมมือกับหน่วยงานรัฐในช่วงหลายปีที่ผ่านมาทำให้รัฐปรับเปลี่ยนท่าทีและแนวคิดมายอมรับแนวทางการพัฒนาที่เอ็นจีโอเสนอมากขึ้น เช่น มูลนิธิชีววิถีสามารถผลักดันให้ สสส. ยอมรับการตีความคำว่า “อาหาร” และ “สุขภาพ” ในความหมายที่กว้างขวางกว่าเดิม ไม่ใช่แค่เรื่องอาหารปลอดภัย แต่ขยายไปสู่เรื่องความมั่นคงทางอาหารและระบบการผลิตอาหารทั้งระบบ รวมถึงการรณรงค์ต่อรองกับบริษัทข้ามชาติ หรือรณรงค์เรื่องการใช้สารเคมี เป็นต้น (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และ กิ่งกร นรินทรกุล ณ อยุธยา, สัมภาษณ์ 3 มิถุนายน 2554)

ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอหลายคนเห็นว่าการรับทุนจากแหล่งทุนของรัฐเป็นการเข้าไปแบ่งปันผลประโยชน์จากทรัพยากรสาธารณะในลักษณะหนึ่ง และเอ็นจีโอมีความชอบธรรมที่จะกระทำเช่นนั้น เพราะเงินทุนดังกล่าวมาจากภาษีของประชาชน ขณะที่เอ็นจีโอรับเงินดังกล่าวมาใช้เพื่อประโยชน์ของประชาชน (กิ่งกร นรินทรกุล ณ อยุธยา, สัมภาษณ์ 9 มกราคม 2554) แม้จะร่วมมือกับรัฐมากขึ้น แต่ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอยืนยันว่าองค์กรของตนยังคงมีอิสระในการกำหนดแนวทางการทำงาน คงไว้ซึ่ง

เป้าหมายที่จะสร้างความเข้มแข็งและสร้างอำนาจต่อรองของชุมชนท้องถิ่น แต่หากถูกแหล่งทุนกำกับควบคุมมากเกินไป เอ็นจีโอก็อาจปฏิเสธความร่วมมือหรือไม่รับทุน เพราะที่ผ่านมาโดยส่วนใหญ่แหล่งทุนเป็นฝ่ายเสนอให้ทุนแก่เอ็นจีโอ เช่น สสส. เป็นฝ่ายเชิญตัวแทนเอ็นจีโอเข้าไปร่วมประชุมและรับฟังนโยบายและแนวทางการให้ทุน ไม่ใช่เอ็นจีโอที่ไปเสนอขอรับทุน ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโออธิบายว่าสาเหตุที่ สสส. เลือกจัดสรรทุนให้แก่องค์กรของพวกเขา มีหลายประการด้วยกัน เช่น แนวทางการทำงานของเอ็นจีโอสอดคล้องกับยุทธศาสตร์ของ สสส. ตลอดจนความชัดเจนและประสิทธิภาพในการทำงานของเอ็นจีโอในประเด็นนั้นๆ เป็นต้น (นพพรณ พรหมศรี, สัมภาษณ์ 20 มกราคม 2554; วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, สัมภาษณ์ 3 มิถุนายน 2554; อติศร เกิดมงคล, สัมภาษณ์ 12 มิถุนายน 2554)

เอ็นจีโอพอใจที่จะนิยามความสัมพันธ์กับแหล่งทุนในกำกับของรัฐว่า “เครือข่าย” และ “ต่อรอง” มากกว่า “อุปถัมภ์” แม้จะระบุถึงเส้นแบ่งระหว่างสองคำนี้ไม่ชัดเจนนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอจำนวนไม่น้อยยอมรับว่า “เครือข่าย” หรือการรู้จักกันมาก่อน หรือ “การต่อสาย” ระหว่างแหล่งทุนกับเอ็นจีโอ ไม่ว่าจะเป็นระดับบุคคล ระดับองค์กร หรือโดยชื่อเสียงของบุคคลหรือองค์กร หรือการแนะนำต่อกันมา ก็ช่วยให้เอ็นจีโอบางองค์กรมีโอกาสได้รับทุนเหนือกว่าองค์กรอื่นๆ (รจเรช วัฒนพานิช และกลุ่มละครมะขามป้อม, สัมภาษณ์ 27 กันยายน 2553; วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และกิงกร นรินทรกุล ณ อยุธยา, สัมภาษณ์ 3 มิถุนายน 2554; อติศร เกิดมงคล, สัมภาษณ์ 12 มิถุนายน 2554)

งานศึกษาของ Shigetomi (2006) ได้แสดงให้เห็นถึงสายสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างผู้จัดสรรทุนกับผู้รับทุน เขาชี้ว่า “ผู้นำขององค์กรแหล่งทุนในกำกับของรัฐและเอ็นจีโอมีความคิดเห็นบางอย่างที่สอดคล้องต้องกัน และบางทีองค์กรเหล่านี้ก็มีผู้นำคนเดียวกัน” (Shigetomi 2006: 18) ดังกรณีที่เขาพบว่า ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม เป็นหนึ่งในผู้ที่ให้คำปรึกษาแก่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลังในช่วงที่เตรียมจัดตั้งกองทุนเพื่อสังคม (SIF) เพื่อกระจายเงินทุนที่ได้รับความช่วยเหลือมาจากธนาคารโลก และเมื่อรัฐบาลได้เลือกให้ธนาคารออมสินเป็นผู้จัดการเงินกองทุนนี้ ในเวลาต่อมาไพบูลย์ก็ได้รับมอบหมายให้เป็นผู้จัดการทั่วไปของธนาคารออมสิน เนื่องจากเขามีบทบาทหลักในการออกแบบโครงการเกี่ยวกับกองทุนดังกล่าว และต่อมาไพบูลย์ก็ดำเนินการจ้าง เอนก นาคะบุตร ซึ่งเคยเป็นผู้อำนวยการสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา ให้มาเป็นผู้จัดการสำนักงาน SIF เป็นต้น ข้อมูลของ Shigetomi สอดคล้องกับการให้สัมภาษณ์ของผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอดังกล่าวข้างต้นที่ว่า “สายสัมพันธ์” ทำให้การสร้างความร่วมมือระหว่างองค์กรเป็นไปได้ง่ายตาย และการติดต่อประสานงานกันมักขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ส่วนตัวมากกว่าการผ่านกลไกเชิงสถาบัน

อย่างไรก็ดี ในงานอีกชิ้นหนึ่ง Shigetomi (2002) ตั้งข้อสังเกตว่าแม้เอ็นจีโอจะมีโอกาสมีส่วนร่วมในการทำงานกับรัฐมากขึ้น แต่ก็ยังเป็นเพียง “การมีส่วนร่วมแบบชายขอบ” (Marginal Participation) ซึ่งมีลักษณะ 4 ประการคือ หนึ่ง เข้าไปมีส่วนร่วมโดยปัจเจกบุคคลมากกว่าองค์กร จึงขึ้นอยู่กับความเชี่ยวชาญเฉพาะหรือความสัมพันธ์ส่วนบุคคลที่คนคนนั้นมีต่อข้าราชการ สอง ข้าราชการที่ยอมรับการมีส่วนร่วมมีเฉพาะพวกหัวก้าวหน้าบางส่วน โดยเฉพาะในส่วนงานที่ต้องรับผิดชอบกับการแก้ไขปัญหาอันเกิดจากการพัฒนา สาม บ่อยครั้งที่การมีส่วนร่วมมีอยู่เพียงในระดับอนุกรรมการในการร่างนโยบายและการรับฟังความคิดเห็น แต่ไม่ใช่ในระดับของการตัดสินใจ สี่ เอ็นจีโอไม่ได้สนใจที่จะเป็นผู้ผลักดันนโยบาย แต่กลับเน้นการสร้างสถาบันที่อยู่นอกกลไกทางการเมืองและการบริหารราชการ ด้วยหวังว่าการกระทำดังกล่าวจะมีผลต่อการติดตามการบริหารงานของรัฐจากข้างนอก

ข้อสังเกตเรื่อง “การมีส่วนร่วม” ดังกล่าวน่าสนใจอย่างยิ่ง เพราะเป็นตัวชี้วัดว่าการพัฒนาทางเลือกนั้นได้แสดงบทบาทและบรรลุเป้าหมายหรือไม่ เนื่องจากการพัฒนาทางเลือกมิได้มีเป้าหมายเพียงเพื่อได้แบ่งปันผลประโยชน์จากเงินทุนของรัฐหรือเพื่อสร้างความร่วมมือที่ดีระหว่างหน่วยงานรัฐกับเอ็นจีโอเท่านั้น แต่อยู่ที่การสร้างเสริมให้ประชาชนมีอำนาจในการกำหนดทางเลือกในการดำเนินชีวิตของตนเอง ประสิทธิภาพการทำงานของเอ็นจีโอหลายองค์กรพบว่าหลายครั้งที่เอ็นจีโอและภาคประชาชนเจรจาต่อรองกับรัฐแล้วบรรลุผลเพียงแค่การผลักดันให้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการร่วมระหว่างรัฐกับประชาชนในการแก้ไขปัญหาต่างๆ แต่เมื่อเวลาผ่านไปปรากฏว่าการแก้ไขปัญหาได้มีความคืบหน้า จนทำให้มีการแต่งตั้งคณะกรรมการชุดใหม่อีกหลายครั้งหลายหน⁶ หรือการต่อรองกับรัฐบางลักษณะทำให้ได้รับการจัดสรรงบประมาณมาดำเนินการศึกษาวิจัยหรือสนับสนุนการทำงานของเอ็นจีโอร่วมกับชุมชนท้องถิ่น ทว่าไม่ได้ทำให้ประชาชนมีสิทธิและอำนาจในการกำหนดทางเลือกในการดำเนินชีวิตมากขึ้น⁷ ในแง่นี้ ภัคคติ วีระ-ภาสพงษ์ นักแปลอิสระที่ติดตามขบวนการประชาชนระดับสากล แสดงความเห็นว่าการจัด

⁶ จากการสังเกตการณ์ของผู้เขียนซึ่งเคยเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวในช่วงที่เป็นผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอระหว่างปี พ.ศ. 2540-2545 และจากการพูดคุยอย่างไม่เป็นทางการกับผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอหลายคนทำงานแก้ไขปัญหาสิทธิเหนือที่ดินและป่าไม้ของชุมชนในเขตป่า เช่น บารมี ชัยรัตน์ ที่ปรึกษาสมาคมคนจน

⁷ เช่น การชุมนุมร่วมกับสมัชชาคนจนที่หน้าทำเนียบรัฐบาลเป็นเวลา 99 วันในปี พ.ศ. 2540 ทำให้เครือข่ายเกษตรทางเลือกได้รับการจัดสรรงบประมาณมาส่งเสริมการทำเกษตรยั่งยืน เครือข่ายกลุ่มเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) ได้รับการจัดสรรงบประมาณดังกล่าวด้วยเช่นกันในวงเงินประมาณ 26 ล้านบาทภายในเวลา 3 ปี ขณะที่การเคลื่อนไหวของ คกน. ในเรื่องสิทธิเหนือที่ดิน ทำให้รัฐอนุมัติงบประมาณ 9 ล้านบาทให้สถาบันวิชาการและเอ็นจีโอดำเนินโครงการศึกษาวิจัยเป็นเวลาประมาณ 15 เดือน ในช่วงปี พ.ศ. 2546-2547 แต่หลังจากโครงการพัฒนาเกษตรยั่งยืนและโครงการศึกษาวิจัยดังกล่าวเสร็จสิ้นลง สมัชชา คกน. ยังคงไม่ได้รับการรับรองสิทธิเหนือที่ดินตามกฎหมาย ไม่ได้รับอนุญาตให้ทำไร่หมุนเวียนหรือการเกษตรทางเลือกอื่นๆ ในพื้นที่ทำกินของตนซึ่งเป็น “เขตป่า” ตามกฎหมายของรัฐ อีกทั้งยังคงถูกเจ้าหน้าที่รัฐจับกุมและข่มขู่คุกคามอยู่เป็นระยะ

ความสัมพันธ์ระหว่างเอ็นจีโอกับรัฐอาจทำให้การต่อรองระหว่างเอ็นจีโอ องค์กรประชาชน กับหน่วยงานภาครัฐ เป็นการแก้ไขปัญหาแบบเป็นครั้งคราวหรือเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ซึ่งขึ้นอยู่กับความสามารถและความเข้มแข็งของเอ็นจีโอ และเป็นไปได้ว่าหากเอ็นจีโอไม่เข้มแข็งพอ ก็จะทำให้ปัญหาไม่ได้รับการแก้ไข และแน่นอนว่าจะไม่ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง (ประชาไท, 17 มกราคม 2554)

ดังที่กล่าวไปแล้วว่าผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอจำนวนมากอธิบายว่าตนเองกำลัง “ต่อรอง” กับรัฐและกำลังสร้าง “เครือข่าย” กับรัฐ จึงเน้นการจัดความสัมพันธ์ในทางบวก ซึ่งสอดคล้องกับการใช้แนวคิดประชาธิปไตยในแบบที่เชื่อว่ารัฐกับองค์กรภาคประชาสังคมควรร่วมมือกันทำงานพัฒนาเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม ดังนั้น พวกเขาจึงไม่เน้นหรืออาจเห็นว่าเป็นเรื่องที่จะต้องวิพากษ์วิจารณ์รัฐอย่างถึงรากถึงโคนหรือสร้างแรงกดดันให้รัฐเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างเท่าที่ควร อย่างไรก็ตาม หากความสำคัญของการพัฒนาทางเลือกอยู่ที่การวิพากษ์วิจารณ์โต้แย้งกับกลุ่มอำนาจหลักดังข้อเสนอมของ Pieterse (1998) ก็จำเป็นที่จะต้องมีการตรวจสอบทบทวนทั้งแนวคิดและแนวทางการจัดความสัมพันธ์ระหว่างเอ็นจีโอกับรัฐ เนื่องจากเป้าหมายของการทำงานพัฒนาทางเลือกไม่ใช่เพียงการสร้างพื้นที่ให้เอ็นจีโอเข้าไปร่วมทำงานกับรัฐหรือเข้าไปแบ่งปันผลประโยชน์จากทรัพยากรสาธารณะจากรัฐเท่านั้น แต่จะต้องสร้างอำนาจให้ประชาชนมีส่วนร่วมกำหนดนโยบายหรือวิถีชีวิตของตนเองอย่างแท้จริง

สมมติฐานเรื่องการสร้าง “ชุมชน” ฟังพาดตนเอง

แม้ว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจะถูกวิพากษ์วิจารณ์มาเป็นเวลาหลายสิบปี แต่มันก็ยังได้รับการผลิตซ้ำและเผยแพร่อย่างกว้างขวางทั้งในและนอกวงการพัฒนา ดังสะท้อนจากการแพร่หลายของชุดคำต่างๆ เช่น ป่าชุมชน โฉนดชุมชน เกษตรกรรมยั่งยืน ฯลฯ ซึ่งล้วนแต่เป็นส่วนหนึ่งของผลผลิตจากแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ขณะที่แนวทางการทำงานและการจัดสรรเงินทุนเพื่องานพัฒนาขององค์กรในกำกับของรัฐ เช่น พอช. และ สสส. ก็วางอยู่บนฐานคิดแบบเดียวกันอย่างชัดเจน เช่น การสนับสนุนทุนตรงไปที่ชุมชนท้องถิ่น การส่งเสริมการรวมกันเป็นเครือข่ายชุมชน หรือการสนับสนุนทุนแก่องค์กรที่ทำงานกับชุมชน เพื่อพัฒนาระบบการผลิตหรือการตลาด เพื่อเพิ่มศักยภาพในการพึ่งพาตนเองและช่วยเหลือซึ่งกันและกันของชุมชน

ชุมชนนิยม (communalism) ในแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมีนัยต่อการพัฒนาทางเลือกอย่างน้อยสองประการ ประการแรก ชุมชนนิยมถูกนำเสนอเป็นทางเลือกเพื่อปฏิเสธหรือต่อต้านระบบทุนนิยม ในการสำรวจแนวคิดต่างๆ ที่จัดว่าเป็น “การพัฒนาทางเลือก” พบว่าหลักสำคัญประการหนึ่งที่คล้ายคลึงกันมาก และเป็นประเด็นสำคัญที่ทำให้การพัฒนาทางเลือกดูแตกต่างและท้าทายการพัฒนากระแสหลัก

คือการพัฒนาทางเลือกต่อต้านระบบทุนนิยมนับตั้งแต่ยุคทุนนิยมอุตสาหกรรมในช่วงต้นมาจนถึงยุคทุนนิยมช่วงปลายในปัจจุบัน (Pieterse 1988: 347)

ในกรณีประเทศไทย งานเขียนของเอ็นจีโอไทยมักเล่าถึงปัญหาต่างๆ ของชุมชนและสังคม โดยเริ่มจากช่วงเวลาของการมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 ที่ชักนำระบบทุนนิยมเข้ามาชูดริต ทำลายวิถีชีวิตวัฒนธรรมอันสงบเรียบง่ายของชุมชนท้องถิ่น ล่อลวงให้เกษตรกรทำเกษตรพาณิชย์และตกเป็นเบี้ยล่างของระบบตลาด ดังนั้น เอ็นจีโอที่สนับสนุนแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จึงส่งเสริมให้ชุมชนท้องถิ่นรักษาไว้ซึ่งระบบเศรษฐกิจแบบพอเพียง หรือสร้างกลไกในชุมชนท้องถิ่นเพื่อการพึ่งพาตนเอง ลดการพึ่งพา “ภายนอก” อันจะช่วยให้หลุดพ้นจากการถูกชูดริตภายใต้ระบบทุนนิยม

Decore เสนอว่าเอ็นจีโอไทยได้อาศัยความทรงจำเกี่ยวกับชุมชนชาวนาที่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเพื่อต้านโลกาภิวัตน์และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมตามอย่างตะวันตก ซึ่งการผลิตซ้ำความทรงจำเช่นนี้สอดคล้องกับการสร้าง “ความเป็นไทย” และ “ชาติไทย” ตามเป้าประสงค์ของรัฐ (Decore 2000: 329) รัฐไทยมักอ้าง “ความเป็นไทย” ว่าเป็นคุณสมบัติเฉพาะอันเป็นแก่นของสังคมไทย ที่แตกต่างจากความเป็นสากล และรัฐมักใช้ “ความเป็นไทย” นี้เป็นข้ออ้างและเหตุผลในการกำราบประชาชนที่พยายามเรียกร้องให้รัฐปกป้องดูแลพวกเขาหรือปฏิบัติตามหลักสากล เช่น รัฐมีนโยบายส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงที่มุ่งให้ชาวนาชนบทรักษาไว้ซึ่งวิถีชีวิตและระบบการผลิตแบบ “ดั้งเดิม” หรือแบบ “ไทยๆ” ซึ่งหมายถึงการจัดการตนเองและให้รู้จักพอใจกับสิ่งที่ตนมีอยู่ในวิถีแบบพุทธ ทั้งๆ ที่ชาวนาชนบทจำนวนมากกำลังเรียกร้องให้รัฐพัฒนาเศรษฐกิจ ปกป้องดูแล และยกระดับคุณภาพชีวิตของพวกเขาให้เสมอภาคกับประชาชนคนอื่นๆ

นอกจากจะถูกใช้เป็นแนวทางในการต่อต้านทุนนิยมแล้ว ชุมชนนิยมยังถูกใช้ต่อรองกับการผูกขาดอำนาจและการจัดการทรัพยากรโดยรัฐ ในบริบทที่รัฐกีดกันชุมชนท้องถิ่นจากการเข้าถึงทรัพยากร ในช่วงปลายทศวรรษ 2520 ในช่วงเวลาดังกล่าว การทำงานของเอ็นจีโอไทยเปลี่ยนแปลงไปจากก่อนหน้านี้ที่เน้นการแก้ไขความยากจนของชาวบ้านโดยตรงมาสู่การเสริมสร้างอำนาจและศักยภาพของชุมชน นักวิชาการและเอ็นจีโอได้ร่วมกันศึกษาและยกระดับความเข้าใจความรู้ของชาวบ้าน สถาปนาปราชญ์ชาวบ้านและภูมิปัญญาชาวบ้าน (อรรถจักร์ 2545: 69-70) ตลอดจนสถาปนาวาทกรรมต้าน (counter discourses) เพื่อช่วงชิงความรู้ความเข้าใจและตอบโต้กับวาทกรรมหลัก เช่น การเสนอวาทกรรมป่าชุมชน หรือคนกับป่าตอบโต้วาทกรรมการอนุรักษ์ที่มุ่งจะย้ายคนออกจากป่า เสนอวาทกรรมโฉนดชุมชนและเกษตรกรมียืนตอบโต้วาทกรรมว่าด้วยคนชนบทที่ล้าหลังหรือด้อยพัฒนา ไร่ จัน เจ็บ และเป็นเหยื่อ

ของระบบทุนนิยม เป็นต้น แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนในกระแสวัฒนธรรมชุมชนก็กลายเป็นแนวคิดทางเลือกที่ได้รับความนิยมมากขึ้นตามลำดับ ดังตัวอย่างจากการแพร่หลายของแนวคิดป่าชุมชน โฉนดชุมชน การจัดการทรัพยากรโดยชุมชน เศรษฐกิจชุมชน ฯลฯ ในสื่อสาธารณะที่มีมากขึ้นตามลำดับ และในปัจจุบันจะพบว่าทีวีสาธารณะช่อง Thai PBS เป็นแหล่งผลิตข่าวทอล์กทางเลือกดังกล่าวให้แพร่หลายมากยิ่งขึ้น การพิจารณาจากนโยบายและการรณรงค์ส่งเสริมของหน่วยงานรัฐ รวมถึงหน่วยงานในกำกับของรัฐ พบว่ามีมติชุมชนได้รับความสำคัญมากขึ้นตามลำดับ ดังปรากฏว่าหน่วยงานรัฐส่งเสริมและเผยแพร่แนวคิดต่างๆ เกี่ยวกับการส่งเสริมการอนุรักษ์วัฒนธรรม วิถีชีวิต และการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน รวมทั้งจัดสรรงบประมาณให้กับกิจกรรมดังกล่าวมากขึ้น อย่างไรก็ตาม การผลักดันให้หน่วยงานที่ผูกขาดอำนาจและมีผลประโยชน์จากการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ยอมรับสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเหนือทรัพยากรธรรมชาติ ยังคงไม่บรรลุเป้าหมาย ดังปรากฏว่ายังไม่มีการรับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นเหนือทรัพยากรธรรมชาติในทางกฎหมายอย่างเป็นทางการมากนัก และชาวบ้านในท้องถิ่นยังคงถูกข่มขู่คุกคามและถูกจับกุมดำเนินคดีอย่างต่อเนื่องในคดีเกี่ยวกับป่าไม้และที่ดิน⁸

ในกรณีของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ ผู้อำนวยการมูลนิธิชีววิถี แสดงทัศนะว่าขณะที่ผู้มีอำนาจใน สสส. โดยส่วนใหญ่มองสุขภาพในกรอบแคบๆ แต่ วิฑูรย์เห็นว่านายแพทย์ประเวศ วะสี⁹ ซึ่งเป็นผู้มีอิทธิพลทางความคิดต่อการทำงานของเอ็นจีโอจำนวนมาก นับเป็นบุคคลที่มี “ความก้าวหน้า” อย่างมากที่พยายามผลักดันให้มีการเชื่อมโยงการทำงานด้านสุขภาพกับการทำงานในมิติ “ชุมชน” เข้าด้วยกัน จนกระทั่งมีการเปิดสำนักสนับสนุนสุขภาวะชุมชนที่ทำงานสนับสนุนชุมชนโดยเฉพะ และนอกจากนายแพทย์ประเวศแล้ว ยังมีผู้มีอำนาจใน สสส. อีกหลายคนที่วิฑูรย์เห็นว่าเป็น “สายเคลื่อนไหว” ซึ่งช่วยให้แนวคิดการทำงานเรื่องสุขภาพของ สสส. ขยายขอบเขตมาสู่มิติชุมชนและวัฒนธรรมมากขึ้น (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, สัมภาษณ์ 3 มิถุนายน 2554)

⁸ เช่น เครือข่ายปฏิรูปที่ดินรายงานว่ามี “คดีที่ดินชุมชน” ทั่วประเทศมากถึง 84 คดี โดยมีชาวบ้านถูกดำเนินคดีทั้งหมด 409 ราย ซึ่งเป็นคดีที่ชุมชนถูกละเมิดสิทธิชุมชน (สถาบันอิศรา 2552)

⁹ เป็นประธานมูลนิธิชุมชนท้องถิ่นพัฒนาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2534 และเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการ สสส. ปี พ.ศ. 2543-2549

ในทางตรงข้าม อติศร เกิดมงคล (สัมภาษณ์, 12 มิถุนายน 2554) เอนจีโอจากโครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตแรงงานข้ามชาติและผู้มีปัญหาด้านะบุคคลซึ่งรับทุนจาก สสส. เช่นกัน กลับตั้งข้อสังเกตว่า สสส. มีแนวคิด “อนุรักษ์นิยมใหม่แบบไทยๆ” ที่ยอมปรับค่านิยมเก่าอยู่บ้าง แต่ยังคงยึดมั่นอยู่ในกรอบศีลธรรมบางอย่างที่ฝังตรึงมานาน เช่น การเชื่อมั่นในคนดี ความดี ความถูกต้อง และพยายามผลิตซ้ำคุณค่าทางศีลธรรมที่ใช้กับผู้คน ดังตัวอย่างจากการรณรงค์เรื่องการเลิกดื่มสุราและเลิกสูบบุหรี่ ด้วยการอ้างว่าเป็นการผิดศีลธรรม ขณะที่เอนจีโอเองก็มีอุดมการณ์ยึดมั่นกับความดี เพราะมีการปลุกฝังกันมาว่านักพัฒนาเป็นผู้มีจิตอาสา เสียสละเพื่อผู้อื่น แนวคิดเช่นนี้อาจเป็นจุดร่วมประการหนึ่งที่ทำให้เอนจีโอกับ สสส. สามารถประสานความร่วมมือกันได้ค่อนข้างราบรื่น

ข้อสังเกตของอติศรเป็นไปในทำนองเดียวกันกับที่ แอนดรูว์ วอล์กเกอร์ (Andrew Walker) นักวิชาการจากออสเตรเลีย ตั้งข้อสังเกตต่อแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งเป็นแนวคิดที่ทั้งหน่วยงานรัฐ เอนจีโอ รวมทั้ง สสส. ขานรับและต่อยอด ว่าเป็นแนวคิดที่นำไปสู่การกำกับควบคุมทางศีลธรรมของผู้คน โดยเฉพาะคนในชนบท ให้ดำรงรักษาคุณค่าวัฒนธรรมชุมชนที่มีความดีงามตามแบบฉบับ “ความเป็นไทย” เอาไว้ (ประชาไท, 7 สิงหาคม 2551) ขณะที่การศึกษาของ Delcore พบว่าการอ้างเรื่อง “การทำดี” “ช่วยเหลือผู้อื่น” และ “ช่วยเหลือสังคม” อาจเป็นการทำเพื่อตนเองหรือไม่แยกขาดจากผลประโยชน์ส่วนตัวของผู้ปฏิบัติงานเอนจีโอ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อผู้ปฏิบัติงานเอนจีโอเป็นผู้นำชุมชนแห่งนั้นมาก่อนที่จะมาทำงานเอนจีโอ ผลประโยชน์อย่างหนึ่งก็คือการรักษาไว้ซึ่งอำนาจของตน หรือการได้รับการยอมรับนับถือจากผู้อื่นในชุมชน (Delcore 2000: 230-2) ในแง่นี้ ค่านิยมเรื่อง “ความดี” จึงถูกใช้สถาปนาอำนาจให้แก่ผู้ที่อ้างตนว่าเป็นผู้ปรารถนาดีทั้งต่อนักพัฒนาด้วยกันและต่อผู้ได้รับการพัฒนาที่พวกเขาจะไปให้คำแนะนำ จัดการปัญหา หรือจัดการชีวิต หากเป้าหมายสูงสุดของการพัฒนาทางเลือกคือการทำให้ประชาชนมีอำนาจในการกำหนดอนาคตตนเอง ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างตัวแทนการพัฒนากับผู้ถูกพัฒนาโดยอ้างคุณธรรม “ความดี” ดังกล่าวก็เป็นประเด็นที่พึงตรวจสอบ ทบทวน ซึ่งผู้เขียนได้กล่าวถึงประเด็นนี้แล้วในบทความก่อนหน้านี้ (อัจฉรา 2553)

เบื้องหลังประการหนึ่งของการสถาปนาแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนคือการตอบโต้หรือต่อรองกับระบบทุนนิยมที่เน้นความเป็นปัจเจก ซึ่งเชื่อว่าทำให้มนุษย์เห็นแก่ตัวหรือเอารัดเอาเปรียบกัน การพัฒนาทางเลือกถูกอ้างว่าเป็นกระบวนการประชาธิปไตยแบบหนึ่ง เพราะสร้างการมีส่วนร่วมขององค์กรชุมชนจากระดับฐานล่าง อย่างไรก็ตาม การชุมนุมนิยมมากเกินไป แต่ปฏิเสธสิทธิของปัจเจก อาจลบล้างหรือขัดแย้งกับสมมติฐานดังกล่าว เพราะการเคารพสิทธิของปัจเจกเป็นหลักสำคัญประการหนึ่งของระบอบเสรีนิยมประชาธิปไตย แต่การชุมนุมนิยมอาจเน้นเพียงรูปแบบการรวมกลุ่มคนหมู่มาก และทำให้คนหมู่มากมีอำนาจจนล้นเกิน กระทั่งไปเบียดบังสิทธิและเสียงของปัจเจกที่ด้อยอำนาจ ทั้งยังขาดกลไกการตรวจสอบถ่วงดุลกลุ่มผู้มีอำนาจที่รัดกุมเพียงพอ ซึ่งอาจทำให้กลุ่มผู้มีอำนาจหรือชนชั้นนำภายในชุมชน

ผูกขาดอำนาจในการกำหนดทิศทางการพัฒนาทั้งในระดับชุมชน (เดโซ 2551, Turton 1989) และในระดับประเทศ การลดทอนความสำคัญของสิทธิและเสียงของปัจเจกบุคคลปรากฏชัดเจนเมื่อผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอแสดงความไม่เชื่อมั่นระบบการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและการตัดสินใจลงคะแนนเสียงเลือกตั้งของคนชนบท ขณะที่การกำหนดท่าทีของ สสส. และเอ็นจีโอไทยต่อสถานการณ์ความขัดแย้งทางการเมืองไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. 2549 เป็นต้นมา และการเข้าร่วมขบวนการปฏิรูปประเทศไทยหลังเหตุการณ์ 19 พฤษภาคม 2553 ในฐานะ “ตัวแทน” ของภาคประชาชนที่อาสาเข้ามาช่วยแก้ไขปัญหาต่างๆ ของประเทศโดยไม่ต้องอาศัยกระบวนการเลือกตั้ง เป็นประจักษ์พยานที่สะท้อนแนวคิดดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ดังที่ผู้เขียนเคยกล่าวถึงไว้บ้างแล้ว (ดูเพิ่มเติมใน อัจฉรา 2553)

กรอบคิดเรื่อง “ชุมชน” ยังเป็นประเด็นที่มีการถกเถียงกันอย่างมาก ทั้งในเรื่องความหมายสถานะที่เป็นอยู่จริง หรือพลังในการต่อรองกับอำนาจรัฐและทุน ในมิติทางเศรษฐกิจ เอ็นจีโอจำนวนมากตระหนักว่าเป็นไปได้ยากที่จะสร้างชุมชนอุดมคติซึ่งปฏิเสธระบบตลาดและทุนนิยมอย่างสิ้นเชิง จึงพยายามแสวงหารูปแบบทางเลือกให้ประชาชนที่ด้อยอำนาจทางเศรษฐกิจสามารถต่อรองกับระบบเศรษฐกิจที่เป็นอยู่ หรือสามารถบริหารการผลิตให้อยู่รอดได้ในระบบทุนนิยม เช่น มูลนิธิชีววิถีที่พยายามเพิ่มขีดความสามารถให้เกษตรกรรวมถึงผู้บริโภคสามารถพึ่งพาตนเองด้านอาหาร มีที่ดินทำการผลิต สร้างระบบตลาดทางเลือก และสร้างวิสาหกิจชุมชน เป็นต้น (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และกิงกร นรินทรกุล ณ อยุธยา, สัมภาษณ์ 3 มิถุนายน 2554) หรือกรณีมูลนิธิสายใยแผ่นดินที่ส่งเสริมการผลิตพืชผักอินทรีย์เพื่อส่งออก แต่การพัฒนาดังกล่าวยังเกิดผลเป็นจุดเล็กๆ และขยายตัวได้ช้า เพราะไม่ได้สร้างเงื่อนไขหรือการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างที่จะเอื้ออำนวยให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมีนัยสำคัญ

ส่วนในการต่อรองกับรัฐ มีงานศึกษาที่ตั้งข้อสังเกตว่า “ชุมชน” กลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการควบคุมประชาชน แทนที่จะเป็นเครื่องมือที่ประชาชนใช้ต่อรองกับอำนาจรัฐ (ดู บุญเลิศ 2550, Agrawal 2005, Li 2007) เช่น การเสนอเรื่องป่าชุมชนและโฉนดชุมชนทำให้ชุมชนในเขตป่าถูกจำกัดขอบเขตการใช้ที่ดิน แม้ว่าที่ดินดังกล่าวอาจไม่เพียงพอต่อการทำมาหาเลี้ยงชีพของชุมชนท้องถิ่นในภาวะเศรษฐกิจปัจจุบัน หรือการส่งเสริมให้ชุมชนท้องถิ่นมีระบบเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งไม่สอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจของประเทศและโลกที่เป็นระบบทุนนิยม หรือการจำกัดการพัฒนาเพื่อสงวนรักษาชุมชนชนบทให้มีสภาพธรรมชาติเพื่อการท่องเที่ยวแบบทางเลือก การส่งเสริมแนวทางเหล่านี้โดยความร่วมมือของรัฐและเอ็นจีโอได้ช่วยเพิ่มอำนาจการควบคุมของรัฐ แทนที่จะไปลดทอนอำนาจรัฐ ขณะเดียวกันการส่งเสริมให้ชุมชนท้องถิ่นพึ่งพาตนเองหรืออยู่อย่างพอเพียง หรือควบคุมตนเองด้วยกลไกท้องถิ่น ยังเป็นการลดภาระของเจ้าหน้าที่รัฐที่ไม่จำเป็นต้องปรับโครงสร้างเพื่อให้เกิดการจัดสรรทรัพยากรอย่างเป็นธรรม หรือ

จัดสวัสดิการต่างๆ เพื่อบริการประชาชนให้ดีขึ้น ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ทำให้ชุมชนมีอำนาจตรวจสอบถ่วงดุล โครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองระดับชาติ

มีข้อเท็จจริงและงานศึกษาจำนวนมากที่ชี้ชัดว่าระบบการผลิตหรือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่มีชุมชนเป็นฐาน (Community-Based Natural Resource Management-CBNRM) ภายใต้อำนาจ “การพัฒนาทางเลือก” ไม่ได้เกิดจากความต้องการของประชาชนในท้องถิ่นไปเสียทั้งหมด ตัวอย่างเช่น พญ โอโดเชา ปกาเกอะญอบ้านหนองเต่า อำเภอแม่วาง จังหวัดเชียงใหม่ ให้สัมภาษณ์ (<http://www.youtube.com/watch?v=SDNTLvcsAP4>) ว่า ระบบโฉนดชุมชนเกิดจากคำแนะนำของนักวิชาการหรือเอ็นจีโอที่ “หวังดี” เกรงว่าหากมีการจัดสรรที่ดินให้ชาวบ้านในรูปแบบกรรมสิทธิ์ปัจเจกที่ซื้อขายเปลี่ยนมือได้ จะทำให้ที่ดินหลุดไปจากมือของเกษตรกรอย่างง่ายดาย การศึกษาวิจัยของผู้เขียนในเรื่องการจัดการโฉนดชุมชนที่เคยดำเนินการก่อนหน้านี้ (อัฉรธา 2548) และอีกชิ้นหนึ่งซึ่งกำลังดำเนินการอยู่ พบข้อมูลทำนองเดียวกันว่าชาวบ้านในหลายพื้นที่ต้องการกรรมสิทธิ์ปัจเจก เช่น โฉนด หรือ น.ส. 3 ที่ให้ทั้งความมั่นคงในการถือครองที่ดิน และสามารถใช้เป็นทุนเพื่อสร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจได้เช่นเดียวกันกับรูปแบบกรรมสิทธิ์ที่ดินที่ประชาชนทั่วไปถือครอง แต่เงื่อนไขที่ชาวบ้านต้องต่อรองทั้งกับรัฐและเอ็นจีโอที่เป็นแนวร่วมของพวกเขา ทำให้พวกเขาต้องโอนอ่อนผ่อนตามรูปแบบทางเลือกดังกล่าวในเบื้องต้น

นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาที่สะท้อนให้เห็นว่ารูปแบบการพัฒนาที่เกิดจากแนวคิดของคนภายนอกได้ทำให้เกิดความขัดแย้งภายในชุมชนท้องถิ่น เพราะเป็นเพียงการพัฒนาในด้านรูปแบบการผลิตหรือการจัดการที่ไม่ได้นำไปสู่การปรับความสัมพันธ์ทางอำนาจระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ในชุมชน เช่น งานศึกษาของ Latt (2008) แสดงให้เห็นว่าการส่งเสริมการเกษตรปลอดสารพิษในพื้นที่โครงการหลวงแห่งหนึ่ง ได้ส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตระหว่างเกษตรกรที่เป็นสมาชิกของโครงการหลวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชาวม้งที่เป็นเจ้าของแปลงเกษตรซึ่งชุดรีดแรงงานและผลกระทบความเสี่ยงต่างๆ จากการผลิตและการตลาดให้แก่ชาวไทยใหญ่ที่เป็นผู้ใช้แรงงานในแปลงเกษตรมากกว่าเดิม หรือการศึกษาของผู้เขียนเองก็พบว่าการจัดการป่าชุมชนและการจัดการโฉนดชุมชนทำให้เกิดความขัดแย้งและความเหลื่อมล้ำรูปแบบใหม่ๆ ในพื้นที่ชนบทระหว่างคนในชุมชนด้วยกันเอง (อัฉรธา 2548, Atchara 2009) แม้ว่าแนวทางการจัดการดังกล่าวจะเป็นข้อเสนอเพื่อแก้ไขปัญหาของคนชนบทก็ตาม

แม้จะมีข้อวิจารณ์ต่อข้อเสนอเรื่องการจัดการทรัพยากรที่มีชุมชนเป็นฐานที่กล่าวมาในข้างต้น ผู้เขียนก็เข้าใจว่าเอ็นจีโอและนักวิชาการไม่ได้สร้างข้อเสนอเช่นนี้ขึ้นมาในสุญญากาศ แต่อยู่ในเงื่อนไขของการต่อรองทางอำนาจระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับรัฐ และเกิดจากการประมวลบทเรียนและปัญหาความไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงทรัพยากรที่เป็นอยู่จริงในระบบทุนนิยม กระนั้นก็ตาม ผู้เขียนต้องการนำเสนอให้เห็นว่าการพยายามไปให้พ้นจากปัญหาหนึ่ง ที่สุดแล้วอาจนำไปสู่อีกปัญหาหนึ่ง อันเป็นผลที่เกิดจากความไม่ตั้งใจ

ผู้ปฏิบัติงานบางคนยอมรับว่าเอ็นจีโอยังไม่ประสบความสำเร็จในการต่อรองกับอำนาจรัฐและวาทกรรมครอบงำทั้งหลาย อีกทั้งยังไม่สามารถผูกขาดหรือช่วงชิงความหมายของวาทกรรมด้านว่าด้วย “ชุมชน” ที่พวกตนสถาปนาขึ้นมาเอง เพราะวาทกรรมด้านได้ถูกช่วงชิงและฉวยไปสร้างความหมายที่บิดเบือนไปจากเดิม เช่น ในปัจจุบันมีการใช้คำว่าป่าชุมชนและโฉนดชุมชนอย่างแพร่หลาย ทั้งๆ ที่รัฐยังไม่มีมาตรการทางกฎหมายและนโยบายที่จะรับรองสิทธิของชุมชนท้องถิ่นอย่างเป็นทางการหรือหนักแน่นมากพอ เดโช ไชยทัพ ยอมรับว่าการต่อรองกับรัฐยังไม่ประสบความสำเร็จ แต่หน่วยงานรัฐบางแห่งยอมรับแนวคิดเหล่านี้ในบางระดับเพียงเพื่อซื้อเวลามากกว่าจะต้องการสร้างการเปลี่ยนแปลงอย่างถึงรากถึงโคน (เดโช ไชยทัพ, สัมภาษณ์ 2 พฤษภาคม 2554) ในทำนองเดียวกัน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ (สัมภาษณ์ 3 มิถุนายน 2554) ยอมรับว่าการพูดเรื่องเกษตรยั่งยืน เศรษฐกิจพอเพียง หรือเกษตรทฤษฎีใหม่ ในช่วงที่ผ่านมายังคงเน้นไปที่ความสำคัญของสุขภาพและสิ่งแวดล้อมมากกว่าจะนำไปสู่การเสริมสร้างอำนาจของประชาชนและการปรับเปลี่ยนเชิงโครงสร้างเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมและแก้ไขปัญหาคความเหลื่อมล้ำในสังคม ซึ่งเป็นเป้าหมายที่แท้จริงของการพัฒนาทางเลือก ดังนั้น เขาจึงไม่เห็นด้วยกับการกล่าวว่าการพัฒนาทางเลือกได้กลายเป็นหรือถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลักไปแล้ว แต่ยืนยันว่าเอ็นจีโอจะต้องแสวงหาและนำเสนอทางเลือกให้สังคมต่อไป

5. บทส่งท้าย: ทางเลือกของใคร ใครเลือก ใครถูกเลือก

ในระยะ 10 ปีที่ผ่านมา เอ็นจีโอไทยปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์การทำงานจากการต่อรองกับรัฐมาสู่การร่วมมือกับรัฐเพื่อส่งเสริมการพัฒนาทางเลือกรูปแบบต่างๆ จากระดับนโยบายมาจนถึงระดับปฏิบัติการ การปรับเปลี่ยนยุทธศาสตร์ดังกล่าวเกี่ยวพันกับเงื่อนไขทางเศรษฐกิจและการเมือง

การกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของเอ็นจีโอมีความหมายต่อบทบาทและความสำคัญของการพัฒนาทางเลือกอย่างมีนัยสำคัญ ตามข้อเสนอของ Pieterse (1988) การพัฒนาทางเลือกควรมีสถานะเป็นข้อโต้แย้งหรือบทวิพากษ์วิจารณ์ต่อการพัฒนากระแสหลัก แต่ในทางปฏิบัติเมื่อเผชิญสถานการณ์ความเป็นจริง เอ็นจีโอที่ส่งเสริมการพัฒนาทางเลือกจำเป็นต้องคิดค้นยุทธวิธีและข้อเสนอเชิงรูปธรรมต่างๆ เพื่อผลักดันให้รัฐยอมรับ ทั้งเพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าของประชาชนในท้องถิ่น และผลักดันการเปลี่ยนแปลงกฎหมายและนโยบายรัฐที่เป็นตัวแปรสำคัญในการกำหนดวิถีชีวิตประชาชน และเมื่อลงลึกในรายละเอียด เช่น จะมีการกำหนดทางเลือกให้เป็นนโยบายหรือกฎหมาย ก็ไม่สามารถสร้างข้อตกลงที่เป็นเอกฉันท์แต่มีความคิดเห็นที่แตกต่างหลากหลายกันมาโดยตลอด ไม่เพียงแต่ระหว่างหน่วยงานรัฐกับเอ็นจีโอ หากแต่รวมถึงในบรรดาเอ็นจีโอด้วยกันเองด้วย ในสภาวะดังกล่าว หากมีกลุ่มหรือองค์กรใดสามารถร่วมมือหรือสร้างข้อตกลงให้รัฐยอมรับแนวทางของตนได้ ทั้งๆ ที่ยังมีอีกหลายกลุ่มหรือองค์กรที่มีความ

คิดเห็นขัดแย้ง ก็จะทำให้เกิดปัญหาความขัดแย้งภายในขบวนการประชาชน ขณะเดียวกันการกำหนดแนวทางหรือแบบแผนที่ชัดเจนอาจเป็นการทำลายความหลากหลายของแนวทางการพัฒนา ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของการพัฒนาทางเลือก ดังนั้น การกำหนดบทบาทและตำแหน่งแห่งที่ของเอ็นจีโอและการจัดความสัมพันธ์กับรัฐจึงเป็นโจทย์สำคัญที่พึงตรวจสอบทบทวน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเอ็นจีโอมักอ้างตนว่าเป็นตัวแทนที่นำเสนอความต้องการของ “ภาคประชาชน” สู่รัฐบาลหรือผู้มีอำนาจในการกำหนดนโยบายในการพัฒนาประเทศ

การสร้างภาพแทน การคิดแทน และการพูดแทนประชาชน เป็นโจทย์สำคัญประการหนึ่งของการพัฒนาทางเลือก ที่ผ่านมา เอ็นจีโอและนักวิชาการที่ส่งเสริมการพัฒนาทางเลือกถูกมองว่ามีส่วนสำคัญในการสร้างภาพแทน “ชนบท” “ไทย” “เกษตรกร” “ชาวบ้าน” “ชุมชน” ฯลฯ ที่ส่งผลกระทบต่างๆ ตามมา ครั้งหนึ่งพื้นที่ชนบทถูกมองว่าห่างไกลหรือเข้าไม่ถึง “การพัฒนา” อันเนื่องมาจากการพัฒนาที่ไม่สมดุลระหว่างเมืองกับชนบท การลดความเหลื่อมล้ำหรือการสร้างความเท่าเทียมระหว่างเมืองกับชนบทจึงเป็นเป้าหมายสำคัญของการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนากระแสหลักหรือการพัฒนาทางเลือก แต่เมื่อไม่นานมานี้ การแพร่หลายของแนวคิดการพัฒนาทางเลือกได้ช่วยพลิกภาพลักษณ์ที่มีอคติต่อชนบทว่าเป็น “บ้านนอก” “ล้าหลัง” “ด้อยพัฒนา” หรือคนชนบทที่ “โง่ จน เจ็บ” ให้กลายเป็นพื้นที่แห่งภูมิปัญญา ความเรียบง่าย สงบสุข และรักษาไว้ซึ่งความดั้งเดิม “ความเป็นไทย” ตลอดจนเป็น “ทางเลือก” ของชีวิตและสังคมที่ยั่งยืน แต่ภาพแทนเหล่านั้นก็ถูกวิจารณ์ว่ามีความโรแมนติก อุดมคติเกินจริง และลดทอนความซับซ้อนของ “ชนบท” “ไทย” “เกษตรกร” “ชาวบ้าน” “ชุมชน” ฯลฯ ซึ่งส่งผลต่อการกักขังอัตลักษณ์ของชาวชนบท เกษตรกร กลุ่มชาติพันธุ์ ทั้งยังเกื้อกีดกันหรือเบียดขับกลุ่มคนอื่น ๆ ที่มีวิถีชีวิตหรือระบบการผลิตที่แตกต่างไปจากรอบแนวคิดทางเลือกเหล่านั้นให้กลายเป็นชายขอบของสังคม (ยุคติ 2548, Forsyth and Walker 2008)

นอกจากนี้ การสร้างภาพแทนดังกล่าวได้ส่งผลต่อการจำกัดกรอบการดำเนินชีวิตและจำกัดการพัฒนาชนบทอย่างมีนัยสำคัญ เช่น การส่งเสริมการทำเกษตรที่ไม่ใช้สารเคมี ทั้งๆ ที่เกษตรกรมีข้อจำกัดด้านแรงงานและโอกาสทางการตลาดในการจำหน่ายผลผลิตปลอดสารพิษ การจำกัดการพัฒนาพื้นที่ชนบทที่ควรสงวนรักษาให้มีสภาพธรรมชาติเพื่อสุนทรีย์ของนักท่องเที่ยว หรือแม้แต่การที่คนชนบทจำนวนมากกำลังถูกเบียดขับออกจากที่ดินของตนเอง เมื่อมีชนชั้นกลางที่ห่วงใยสุขภาพเข้ามากว้านซื้อที่ดินเพื่อทำเกษตรปลอดสารพิษหรือทำธุรกิจเกี่ยวกับการท่องเที่ยวแบบทางเลือก เป็นต้น ปรากฏการณ์เหล่านี้ไม่ได้สะท้อนว่าจะทำให้คนชนบทมีอำนาจเพิ่มขึ้นในการจัดการทรัพยากรหรือกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง แต่ยังคงถูกกำหนดควบคุมโดยรัฐหรือแม้แต่ตัวแทนการพัฒนาทางเลือกเอง จึงกลายเป็นว่ารูปแบบการพัฒนาทางเลือกที่ส่งเสริมโดยความร่วมมือของรัฐและเอ็นจีโอได้ช่วยเพิ่มอำนาจการควบคุมของรัฐแทนที่จะไปลดทอนอำนาจรัฐเพื่อเพิ่มอำนาจของประชาชน

ผู้ปฏิบัติงานเอ็นจีโอส่วนใหญ่กล่าวว่าตนยังคงพยายามต่อรองกับรัฐเพื่อยืนยันถึงแนวทางการพัฒนาทางเลือก แม้ว่าจะร่วมมือกับรัฐหรือรับเงินสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐก็ตาม วิธีการต่อรองหรือแม้แต่การอธิบายความหมายของ “การต่อรอง” เป็นประเด็นที่จำเป็นต้องถกเถียงมากขึ้น เพราะการจัดความสัมพันธ์บางลักษณะอาจไม่เอื้อให้เกิดการต่อรองหรือผลักดันการเปลี่ยนแปลงอย่างแท้จริง แต่กลับทำให้รัฐหรือกลุ่มอำนาจอื่นๆ ชวนชิงหรือฉกฉวยข้อเสนอของการพัฒนาทางเลือกไปใช้ประโยชน์มากกว่า หรือเป็นการต่อรองแบบเป็นครั้งคราว เป็นรายกรณี มากกว่าจะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง

การสร้างความร่วมมือระหว่างเอ็นจีโอกับหน่วยงานรัฐ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับ สสส. ซึ่งเป็นแหล่งทุนในกำกับของรัฐที่หยิบยกมากล่าวถึงในบทความ เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นเป็นอย่างดีว่าทั้งรัฐและเอ็นจีโอไม่เพียงสนับสนุน หนุน หรือประสานยุทธศาสตร์หรือแผนองค์การในการทำงานพัฒนาทางเลือกเท่านั้น หากแต่ยังร่วมกันผลิตซ้ำอุดมการณ์บางอย่างซึ่งทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม ซึ่งในที่สุดแล้วการพัฒนาทางเลือกก็อาจเป็นเพียงเทคนิควิธีของอำนาจ (Technology of Power) ที่กลบเกลื่อนหรือลดทอนความเป็นการเมืองของเอ็นจีโอ ซึ่งอาศัยการพัฒนาทางเลือกในการสถาปนาให้ตนเองมีอำนาจและมีบทบาทในกระบวนการพัฒนาของรัฐ

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- เดโช ไชยทัพ. 2551. “ลดทอนพลังชุมชนท้องถิ่น สิทธิชุมชนเชิงเดี่ยว.” ใน *ผมไม่มีคำตอบ: 60 ปี อานันท์ กาญจนพันธุ์ กับ 20 ปี ขบวนการเคลื่อนไหวด้านสิทธิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ, บรรณาธิการ* โดย อัจฉรา รักยุติธรรม, เชียงใหม่: คณะกรรมการประสานงานองค์กรพัฒนาเอกชนภาคเหนือ.
- ชนิดา ชิตบัณฑิตย์. 2550. *โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ: การสถาปนาพระราชอำนาจในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว* (พ.ศ. 2494-2546). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ. 2543. *บันทึกกลับ NGOs*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ.
- ณัฐพล ใจจริง. 2552. “การเมืองไทยสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ภายใต้ระเบียบโลกของสหรัฐอเมริกา (พ.ศ. 2491-2500).” *วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตสาขาวิชารัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*.
- ใบทองแห่ง. 2554. *หมาเห่า*. กรุงเทพฯ: โอเพ่นบุ๊กส์.
- บุญเลิศ วิเศษปรีชา. 2550. “ชุมชน เครื่องมือใหม่เพื่อการปกครอง.” *ฟ้าเดียวกัน* 5 (3).
- ประชาไท. 2551. “ฟ้าเดียวกันสัมภาษณ์ ‘แอนดรูว์ วอลท์เกอร์’: เศรษฐกิจพอเพียง ประชาธิปไตยพอเพียง และรัฐธรรมนูญชาวบ้าน.” เข้าถึงวันที่ 2 มกราคม 2555. <http://prachatai.com/journal/2008/08/17633>.
- ประชาไท. 2554. “สัมภาษณ์ ภัควดี ไม่มีนามสกุล: เอ็นจีโอไทย ไม่ใช่ นิยามของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม.” เข้าถึงวันที่ 17 มกราคม 2554. <http://prachatai.com/journal/2011/01/32678>.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. 2548. *อ่านวัฒนธรรมชุมชน*. กรุงเทพฯ: ฟ้าเดียวกัน.
- สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย. 2551. *สามทศวรรษขององค์กรพัฒนาเอกชนไทย*. รายงานที่ตีออร์เอนฉบับที่ 55 (กุมภาพันธ์ 2551).
- สถาบันอิศรา. 2552. “เครือข่ายปฏิรูปที่ดินชี้ 84 คดีชุมชน 409 ราย กฎหมายยังมีช่องโหว่ให้ชาวบ้านถูกละเมิดสิทธิในที่ดิน.” เข้าถึงวันที่ 1 มกราคม 2555. <http://www.biothai.net/news/1873>.
- สำนักงานกองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ. 2553. *รายงานประจำปี 2553*. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการส่งเสริมสุขภาพ.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. 2545. *นิเวศประวัติศาสตร์ พรมแดนความรู้*. กรุงเทพฯ: คปไฟ.
- อัจฉรา รักยุติธรรม. 2548. *ที่ดินและเสรีภาพ*. เชียงใหม่: Black Lead Publishing.
- _____. 2553. “The Will to be Good กับดักจินตนาการทางเลือกที่สามของเอ็นจีโอ ทบทวนขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมไทย” บทความนำเสนอในเวทีวิชาการ, วันที่ 17 กันยายน 2553 ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภาษาอังกฤษ / เอกสาร

- Agrawal, Arun. 2005. *Environmentality: Technologies of Government and The making of Subjects*. Durham: Duke University Press.
- Atchara Rakyutidharm. 2009. "Constructing the Meanings of Land Resource and A Community in the Context of Globalization." Ph.D. Dissertation, Social Sciences, Chiang Mai University.
- Decore, D. Henry. 2000. "Localizing Development: Environment, Agriculture, and Memory in Northern Thailand." Ph.D. Dissertation, Anthropology, University of Wisconsin-Madison.
- Escobar, Arturo. 1995. "Power and Visibility: Tale of Peasant, Women and the Environment." In *Encountering Development: the Making and Unmaking of the Third World*. Princeton University Press.
- Esteva, Gustavo. 1997. "Development." In Wolfgang Sachs, ed. *The Development Dictionary: A Guide to Knowledge as Power*, 6-25. London and New Jersey: Zed Book.
- Ferguson, James. 1990. *The Anti-politics Machine: "Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesitho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Forsyth, Tim and Andrew Walker. 2008. *Forest Guardians, Forest Destroyers: The Politics of Environmental Knowledge in Northern Thailand*. Seattle and London: University of Washington Press.
- Latt, Sai S. W. 2008. "The Hmong and Shan: Ethnic Politics, Labour Restructuring and Agrarian Transformation in a Royal Upland Project in Northern Thailand." Master of Art, Programme Studies in Geography, York University.
- Li, Murray, Tania. 2007. *The Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Mosse, David. 2005. *Cultivating Development: An Ethnography of Aid Policy and Practice*. London: Pluto Press.
- Pieterse, Jan Nederveen. 1998 "My Paradigm or Yours? Alternative Development, Post-Development, Reflexive Development." *Development and Change* 29, 343-373.
- Quinn, Rapin. 1997. "NGOs, Peasants and the State: Transformation and Intervention in Rural Thailand, 1970-1990." Ph.D. Thesis. The Australian National University.
- Rigg, Jonathan. 2010. "An Early Critical Foray into Participation in Thailand." In Philip Hirsch and Nicolas Tapp. *Tracks and Traces*. Amsterdam University Press.
- Shigetomi, Shinichi. 2002. "Thailand: A Crossing of Critical Parallel Relationship." In Shinichi Shigetomi, ed. *The State and NGOs: Perspective from Asia*. 125-144.
- Shinichi Shigetomi. 2006. "Bringing Non-governmental Actors into the Policy Making Process: the Case of Local Development Policy in Thailand." *Discussion Paper No. 69*, Institute of Developing Economies, Pasir Panjang, Institute of Southeast Asian Studies.

Somchai Phatharathananunth. 2002. "The Politics of the NGO Movement in Northeast Thailand." *Popular Movements: Asian Review*, Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University.

_____. 2007. *Civil Society and Democratization: Social Movement in Northeast Thailand*. Copenhagen: Nias Press.

Turton, Andrew. 1989. "Local Powers and Rural Differentiation." In Gillian Hart, Andrew Turton, and Benjamin White, eds. *Agrarian Transformations: Local Processes and the State in Southeast Asia*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

สัมภาษณ์

ชัชวาลย์ ทองดีเลิศ, สัมภาษณ์, 7 พฤษภาคม 2554.

เดชา ไชยทิพย์, สัมภาษณ์, 2 พฤษภาคม 2554.

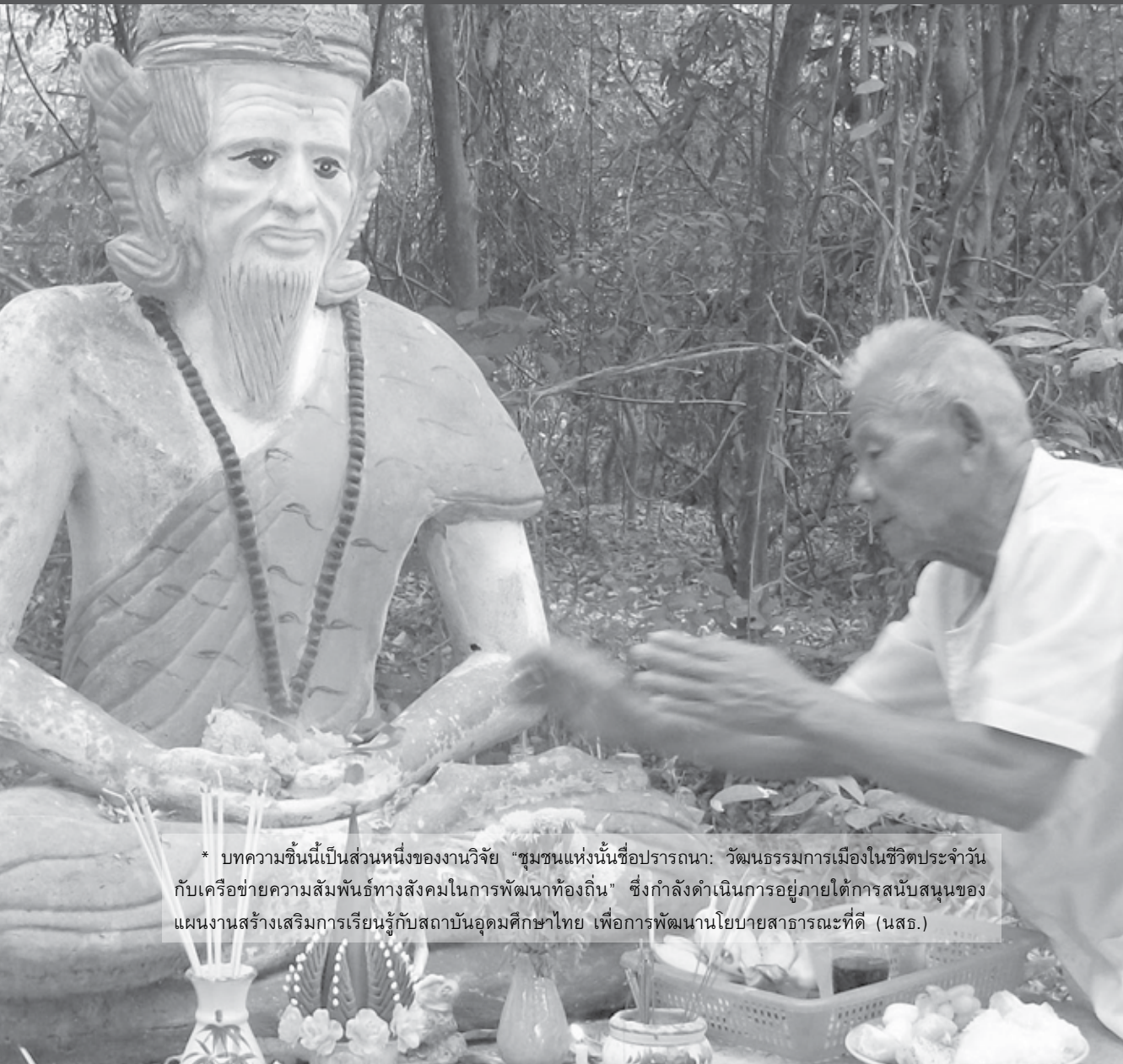
เว็บไซต์

คำผกา <http://www.youtube.com/watch?v=fhN-6CnJ8LI&feature=related>

ย้อนคิดว่าด้วยชีวิตทางการเมืองของชาวบ้าน: การเมืองในชนบทที่มากกว่าการเลือกตั้ง และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

จักรกริช สังขมณี

ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* บทความชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัย “ชุมชนแห่งนั้นชื่อปราณนา: วัฒนธรรมการเมืองในชีวิตประจำวัน กับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในการพัฒนาท้องถิ่น” ซึ่งกำลังดำเนินการอยู่ภายใต้การสนับสนุนของ แผนงานสร้างเสริมการเรียนรู้กับสถาบันอุดมศึกษาไทย เพื่อการพัฒนานโยบายสาธารณะที่ดี (นสธ.)

บทความชิ้นนี้อภิปรายแนวทางการทำความเข้าใจการเมืองของคนชนบทไทย โดยใช้กรณีศึกษาจาก “ชุมชนปรารธนา” ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อเสนอภาพของ “การเมืองในชีวิตประจำวัน” ของชาวบ้านที่ซับซ้อนเกินกว่าจะพิจารณาจากวาระทางการเมืองของการเลือกตั้ง แต่เพียงอย่างเดียว พร้อมกันนี้ บทความชิ้นนี้ยังตอบได้กับการศึกษาจำนวนไม่น้อยที่มักจำกัดการอธิบายความเป็นตัวแสดงทางการเมืองของคนชนบทอยู่แค่เพียงการเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม บทความชิ้นนี้เสนอว่า การศึกษาการเมืองในชีวิตประจำวันเป็นอีกแนวทางหนึ่งที่สำคัญในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกและการรับรู้ทางการเมือง ตลอดจนทำความเข้าใจข้อถกเถียงว่าด้วยปฏิบัติการทางการเมืองของคนชนบทในปัจจุบัน การศึกษาการเมืองในชีวิตประจำวันในชุมชนปรารธนาได้ชี้ให้เห็นว่า ระบบเศรษฐกิจ การเมือง และความสัมพันธ์ของผู้คนในชนบท ได้ก้าวไปสู่ “เศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงศีลธรรมของความพึงมีพึงได้” โดยที่อุดมคติและวิถีปฏิบัติของชาวบ้านในชนบทนั้นได้ก้าวไปไกลกว่าการพึงพอใจกับสภาวะของการพออยู่พอกินและการพึ่งพาระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมแล้ว การแสดงออกทางการเมืองของคนในชนบทในช่วงหลายปีที่ผ่านมาสะท้อนถึงความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิและผลประโยชน์ที่คนชนบทพึงมีพึงได้ในระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตย ข้อเสนอของงานชิ้นนี้เป็นการเสริมมุมมองในเรื่องของ “เจตจำนง” และ “ความมุ่งมั่นปรารถนา” ของผู้ปฏิบัติการทางการเมืองให้กับการศึกษาการเมืองในชนบท ที่มักจะยกเอาแต่เพียงเรื่องของการเลือกตั้งและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นจุดหมายของการทำความเข้าใจ

This article discusses the previous trends in the studies of Thailand's rural politics. Employing ethnographic cases from a rural community in the Northeast, it argues for the need in examining "everyday politics" in order to understand political agencies, ideologies and praxes of rural villagers beyond the analyses of electoral politics and social movement studies. The article argues that recent changes in socio-economic conditions and relations among rural villagers and with their counterparts from outside have led to rural villagers' perception and aspiration transformation. The villagers of the Northeast Thailand today are looking forward to the betterment of their livelihood and aiming beyond self-subsistent ideology and patron-client relations. The villagers have actively engaged in multi-sectoral politics on everyday basis with their broadening connections and realization of their rights the liberal society has to offer. In order to understand such emerging rural aspiration, the article calls for an integration of both moral and political economy approaches to depict rural villagers' political ambitions and wills in their livelihood improvement and community development.

เงินเล็กน้อยขนาดนี้ สำหรับคนในชนบทแล้ว ถือว่ามีค่ามาก เพราะปกติชาวบ้าน เหล่านี้ไม่มีงานทำ ไม่มีรายได้อะไร อยู่บ้านก็เพื่อเลี้ยงหลานกับรอเงินจากลูกที่ ทำงานในเมืองส่งมาให้เท่านั้นเอง...ใครจ่ายให้เงิน 100 200 ก็รับหมด ดีกว่าอยู่เฉย ไม่ได้อะไร

“เลือกตั้งถิ่นแบ่งสี ขยายเสียงปรองดอง”

รศ.สมชัย ศรีสุทธิยากร กรรมการมูลนิธิองค์การกลางเพื่อประชาธิปไตย
หนังสือพิมพ์ ไทยรัฐ วันที่ 20 มิถุนายน 2554

มายาคติและช่องว่างของความเข้าใจ

มายาคติหนึ่งที่เป็นอุปสรรคสำคัญในการทำความเข้าใจภาวะเปลี่ยนผ่านของการเมืองไทยในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ก็คือมายาคติว่าด้วยการซื้อสิทธิ์ขายเสียงของคนชนบทในฐานะที่เป็นโรคร้ายทำลายการพัฒนาประชาธิปไตยของประเทศไทย จวบจนทุกวันนี้ วาทกรรมซึ่งพรรณนาภาพชาวบ้านที่ต่างออกมาขายสิทธิ์ขายเสียง—ราวกับว่าสิทธิทางการเมืองดังกล่าวนั้นเป็นสมบัติชิ้นสุดท้ายที่พวกเขาจะแลกมาได้ซึ่งเงินจำนวนน้อยนิด หากแต่สามารถช่วยประคองชีวิตให้อยู่ต่อไปได้อีกหลายวัน—ก็ยังคงพบเห็นได้ในหน้าหนังสือพิมพ์และสื่อต่างๆ อย่างดาษดื่น บ่อยครั้งการให้สัมภาษณ์ของข้าราชการ นักวิชาการ องค์กรอิสระ และผู้ที่เกี่ยวข้องกับการเลือกตั้ง มักจะให้ภาพการซื้อขายเสียงในลักษณะที่ตื้นเขิน และอ้างเอาความยากจนข้นแค้น การงอมืองอเท้า การไม่รู้เท่าทันนักการเมืองและระบบอำนาจ และการรอรับการอุปถัมภ์ช่วยเหลือจากภายนอกของผู้คนในชนบทเป็นพื้นฐานในการอธิบายว่าทำไมการซื้อขายเสียงจึงเป็นไปอย่างง่ายดายและกว้างขวาง (LoGerfo 1996, Suchit 1996 เป็นต้น) วาทกรรมดังกล่าวได้แทรกซึมอยู่ในสื่อและความเข้าใจสาธารณะต่อปรากฏการณ์ทางการเมือง โดยเฉพาะการอธิบายการเข้ามามีส่วนทางการเมืองของชาวบ้านชนบทไทยในช่วงหลายปีที่ผ่านมา จนอาจกล่าวได้ว่าวาทกรรมดังกล่าวได้กลายมาเป็นเสมือนนิทานประโลมใจของชนชั้นกลางไทยว่าด้วยความ “โง่ จน เจ็บ” ของผู้เลือกตั้งชนบท (ประจักษ์ 2552) ในทางกลับกัน นิทานประโลมใจดังกล่าวได้ก่อให้เกิดความพึงพอใจต่อมโนทัศน์ของตนเองของชนชั้นกลางไทย ที่เข้าใจว่าวุฒิสภาทางประชาธิปไตยที่ตนมีนั้นมากกว่าหรืออยู่เหนือกว่าวุฒิสภาของผู้คนในชนบท (LoGerfo 1996) ข้ำร้าย มายาคติที่เกิดจากวาทกรรม การซื้อเสียงในชนบทเช่นนี้ได้นำไปสู่การลดทอนคุณค่าของคะแนนเสียงเลือกตั้งจากชนบท ตลอดจนการมองว่าคนชนบทนั้นนอกจากจะไร้ศีลธรรมจรรยาในทางประชาธิปไตยแล้ว ยังสามารถถูกชักจูงให้เป็น

ฐานเสียงทางการเมืองและให้เข้าร่วมขบวนการทางการเมืองต่างๆ อย่างง่ายดาย¹ บทความชิ้นนี้เสนอว่าการยึดเอาแต่เพียงวาทกรรมการซื้อขายเสียงแบบต้นๆ—“เงินไม่มา กาไม่เป็น”—และวาทกรรมว่าด้วยการไม่รู้เท่าทันเกมการเมืองของคนชนบทข้างต้นมาอธิบายชีวิตทางการเมืองของชาวบ้านนั้นเป็นการลดทอนความเข้าใจในการศึกษาการเมืองที่อิงอยู่กับชุมชนท้องถิ่น และเป็นอุปสรรคต่อการทำความเข้าใจสังคมการเมืองเชิงวัฒนธรรมอย่างรอบด้าน นอกจากนี้ มายาคติเหล่านี้เป็นเสมือนม่านบังตาที่ทำให้เรามองไม่เห็นวาทะจริงแล้วอะไรคือเจตจำนงและความมุ่งมาดปรารถนาของประชาชนจากชนบท และเจตจำนงเหล่านั้นถูกแสดงออกผ่านการมีส่วนร่วมทางการเมืองที่เขาต้องการได้อย่างไร

บทความชิ้นนี้ใช้กรณีศึกษาจาก “ชุมชนปรารถนา” ซึ่งเป็นหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เพื่อนำเสนอภาพ “การเมืองในชีวิตประจำวัน” ของชาวบ้านในชนบทที่มีกลไกและความสัมพันธ์ทางการเมืองที่ซับซ้อนเกินกว่าจะพิจารณาจากมุมมองของการเมืองเรื่องของการเลือกตั้งแต่เพียงอย่างเดียว นอกจากนี้ งานชิ้นนี้ยังตอบโต้กับการศึกษาการเมืองของคนชนบทส่วนใหญ่ที่มุ่งเน้นการวิเคราะห์ความเป็นตัวแสดงทางการเมือง (political agency) ของคนชนบทผ่านทางการศึกษาการจัดตั้งเครือข่ายหรือขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยเฉพาะในเรื่องของการจัดการทรัพยากรและผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ บทความชิ้นนี้เสนอว่าการศึกษาการเมืองในชีวิตประจำวันเป็นอีกช่องทางสำคัญในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกและการรับรู้ทางการเมือง (political consciousness and literacy) ตลอดจนทำความเข้าใจข้อถกเถียงว่าด้วยปฏิบัติการทางการเมือง (political praxis) ของคนชนบทในปัจจุบัน การศึกษาการเมืองในชีวิตประจำวันดังกล่าว ผู้เขียนหยิบยืมแนวคิด “การเมืองในชีวิตประจำวัน” จากงานของ Benedict Kerkvliet (2002, 2005, 2009) และย้อนกลับไปสำรวจและวิพากษ์ข้อถกเถียงสำคัญว่าด้วยความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองในสังคมชาวนา ระหว่างแนวคิดเศรษฐกิจศีลธรรมของ James C. Scott (1976) และแนวคิดเศรษฐกิจการเมืองของ Samuel Popkin (1979) บทความชิ้นนี้เสนอว่าการเมืองในชีวิตประจำวันได้สะท้อนให้เห็นว่าระบบเศรษฐกิจการเมืองและความสัมพันธ์ในชนบทในปัจจุบันได้ก้าวไปสู่ “เศรษฐศาสตร์การเมืองเชิงศีลธรรมของความพึงมีพึงได้” โดยที่อุดมคติและวิถีปฏิบัติของชาวบ้านในชนบทนั้นได้ก้าวไปไกลกว่าการพึงพอใจกับสถานะของการ “พออยู่พอกิน” และการพึ่งพาระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิม งานชิ้นนี้เสนอว่าการพึ่งพาระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมนั้นอาจมีคุณูปการในการสร้างความปลอดภัยและเป็นหลักประกันทางสังคมในสภาวะที่ชาวนาต้องเผชิญกับภาวะความเสี่ยงในกระบวนการผลิตเพื่อยังชีพ แต่เมื่อเรามองการเมืองของชนบท

¹ ดังปรากฏให้เห็นจากปฏิกิริยาตอบโต้จากชนชั้นกลางไทยที่มองว่าคนชนบทที่เข้าร่วม “ขบวนการเสื้อแดง” นั้นเป็น “ควาย” “ไร้การศึกษา” และ “ถูกจ้างมา”

ผ่านกิจกรรมการทำมหากินและการพัฒนาท้องถิ่นในช่วงหลายปีที่ผ่านมา จะพบว่าการเมืองของคนในชนบทได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบไปมาก การแสดงออกของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวสามารถเห็นได้ในกิจกรรมของคนชนบทในการออกไปใช้สิทธิเลือกตั้ง การจัดวางตำแหน่งตนเองใหม่ในการ “ซื้อสิทธิขายเสียง” และการแสดงความชื่นชอบต่อนโยบายของพรรคการเมืองที่ต่างกันไป การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นผลมาจากพื้นฐานความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมที่หลากหลายมากขึ้นในชนบทท่ามกลางความหลากหลายที่เกิดขึ้น การเมืองถูกใช้เป็นเครื่องมือสำคัญของการได้มาซึ่งโอกาสในการพัฒนาตนเองและท้องถิ่น พูดอีกอย่างก็คือ การแสดงออกทางการเมืองของคนชนบทในช่วงหลายปีที่ผ่านมาสะท้อนถึงความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิและผลประโยชน์ที่คนชนบท “พึงมีพึงได้” ในระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตย ในยุคที่ชนบทถูกทำให้ทันสมัยไม่ต่างจากที่อื่นๆ ในสังคมโลกาภิวัตน์ ข้อเสนอของงานชิ้นนี้เป็นการอธิบายเสริมความสลับซับซ้อนและเพิ่มมุมมองในเรื่องของ “เจตจำนง” และ “ความมุ่งมาดปรารถนา” ในปฏิบัติการทางการเมืองให้กับการศึกษาการเมืองในชนบทที่มักจะยกเอาแต่เพียงเรื่องของการเลือกตั้งและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นหมุดหมายของการวิเคราะห์ ดังที่จะได้อภิปรายในส่วนต่อไป

การเมืองในชนบท: การเลือกตั้งและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

งานศึกษาสังคมชนบทส่วนใหญ่ที่มุ่งเน้นการทำความเข้าใจวิถีชีวิตทางการเมืองของชาวบ้านในประเทศไทย มักให้ความสำคัญกับการพยายามทำความเข้าใจวิถีชีวิตทางการเมืองของชาวบ้านผ่านทางการมีส่วนร่วมทางการเมืองในระบอบรัฐสภาและความสัมพันธ์ทางสังคมที่อิงอยู่กับการเมืองในระบบตัวแทน งานประเภทนี้เห็นได้ชัดจากงานศึกษาจำนวนมากในเรื่องของการเลือกตั้ง (Murray 1996) ธนกิจการเมืองและการคอร์รัปชัน (Calahan 2005a, Pasuk and Sungsidh 1994) การซื้อสิทธิขายเสียง (Calahan 2005b, Calahan and McCargo 1996) ระบบหวัะแนนในการเลือกตั้ง (Anyarat 2010) และสามารถเชื่อมโยงกลับไปถึงงานศึกษาความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ (อมราและปรีชา 2543) ภาวะความเป็นผู้นำ บุคลิก และเครือข่ายนักการเมือง (Nishizaki 2011, Ockey 1996 and 2004, Pasuk and Baker 2009) เรื่อยมาจนถึงการศึกษาคนชนบทในฐานะที่เป็นฐานเสียงของนักการเมือง (เอนก 2552) เป็นส่วนหนึ่งของความสัมพันธ์ของเจ้าพ่อและกลุ่มอิทธิพลท้องถิ่น (เวียงรัฐ 2546, Ockey 2004, Robertson Jr. 1996, Sombat 2000) การทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงของชนบทที่เป็นผลมาจากการกระจายอำนาจ (เวียงรัฐ 2554) การศึกษาแรงงานอพยพและการย้ายถิ่น (Keyes 2010) การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนและอุตสาหกรรมเกษตร (Rigg 1998) ตลอดจนการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงไปของชนบทไทยในยุคประชานิยมและ “หลังทักษิณ” ผ่านทางการศึกษาโลกทัศน์แบบใหม่ของชาวบ้านจากการเดินทาง การรับสื่อ และการเข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมือง

(Pattana 2012) การเข้าร่วมกิจกรรมทางการเมืองในฐานะคนเสื้อแดง (Chairat 2010) มาจนถึงการเกิดใหม่ของความนิยมที่ไม่เสื่อมคลายในนโยบายประชานิยมในการเลือกตั้งครั้งล่าสุด งานจำพวกนี้ส่วนใหญ่ถูกผลิตขึ้นโดยนักรัฐศาสตร์ นักสังคมวิทยาชนบท และนักมานุษยวิทยาการเมือง² ในการพยายามเชื่อมโยงการเมืองทั้งในระดับความสัมพันธ์ทางสังคม ระดับสถาบัน และระดับโครงสร้าง เข้ามาอธิบายและจัดตำแหน่งแห่งที่ให้กับผู้คนในชนบทที่หลากหลายมากขึ้น แต่กระนั้น จุดสนใจที่มีร่วมกันก็คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นในชนบทนอกภูมิลำเนาที่นำมาซึ่งการทำความเข้าใจว่า มีปัจจัยอะไรบ้างที่มีผลในการชี้ชะตาของผู้ลงสมัครรับเลือกตั้ง การกำหนดนโยบายของพรรคการเมือง การอธิบายเรื่องการซื้อขายเสียง และการพิจารณาถึงความชอบธรรมของรัฐบาลที่มาจากเลือกตั้ง พูดอีกอย่างก็คือ การศึกษาในลักษณะนี้เป็นการศึกษาปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมของชนบทไทยที่มีผลต่อการทำความเข้าใจ “การเมืองในระบบผู้แทน” ซึ่งมีรัฐบาลและรัฐสภาที่กรุงเทพฯ เป็นเป้าหมายและศูนย์กลางของการศึกษา

การศึกษา “การเมืองในระบบผู้แทน” ผ่านทางการพิจารณาปัจจัยทางเศรษฐกิจและสังคมนอกภูมิลำเนา นำมาสู่คำอธิบายการเมืองในชนบทในลักษณะที่แตกต่างกันออกไปในสองแนวทางหลักด้วยกัน ในด้านหนึ่งมีข้อเสนอจำนวนไม่น้อยที่เน้นย้ำถึงความล้มเหลวและความเป็นปัญหาของภาคชนบทต่อการพัฒนากระบวนการประชาธิปไตย โดยเฉพาะการตั้งคำถามต่อวุฒิภาวะของคนชนบทในการไปใช้สิทธิเลือกตั้ง และการมองว่าจะแนบเสียงของคนชนบทนั้นได้รับความชอบธรรม เพราะเป็นคะแนนที่มาจากความเห็นแก่ประโยชน์เฉพาะหน้าผ่านทางธนาธิปไตยทางการเมือง การพึ่งพิงนักการเมืองและอิทธิพลท้องถิ่นในระบบอุปถัมภ์ รวมทั้งการไร้การศึกษาของคนชนบท นอกจากนี้ มีงานชิ้นสำคัญของเอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2552) ที่ศึกษาแนวทางการปฏิรูปการเมืองและเศรษฐกิจเพื่อประชาธิปไตย ซึ่งมองว่าปัญหาการเมืองในประเทศไทยมีลักษณะเป็น “สองนครา” ที่แบ่งแยกชัดเจนระหว่างการเมืองของชนชั้นกลางในเมืองในฐานะที่เป็นฐานนโยบาย กับของคนชนบทในฐานะฐานเสียงให้กับนักการเมือง

² สำหรับนักมานุษยวิทยาการเมือง การศึกษาประเด็นด้านการเมืองเชิงระบบและความเป็นประชาธิปไตยนั้นยังมีข้อจำกัดอยู่มาก งานมานุษยวิทยาที่ศึกษาเรื่องการเมืองมักจะมองปรากฏการณ์ผ่านกรอบกว้างๆ สองกรอบด้วยกัน *กรอบแรก* คือการศึกษารูปแบบทางการเมืองและกิจกรรมการมีส่วนร่วมทางการเมือง (political forms and activities) เช่น การเลือกตั้ง การชุมนุมทางการเมือง การรับรู้ข่าวสารทางการเมือง และการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการเมือง เป็นต้น *กรอบที่สอง* คือการศึกษาจินตกรรมทางการเมือง (political imaginaries) ซึ่งเป็นการทำความเข้าใจว่าระบบคุณค่าและวัฒนธรรมในสังคมหนึ่งๆ นั้นมีผลต่อการจัดการความสัมพันธ์ ความร่วมมือและความขัดแย้ง การสร้างและการรับรู้อุดมการณ์ทางการเมือง ตลอดจนการดิ้นรนต่อสู้ในทางการเมืองอย่างไร (ดู Paley 2002)

การศึกษาในลักษณะดังกล่าวนำมาสู่ข้อเสนอลักษณะหนึ่งในการอธิบายปรากฏการณ์การเมืองไทยในช่วงกว่าทศวรรษที่ผ่านมา และมองว่าการซื้อสิทธิ์ขายเสียง ตลอดจนระบบอุปถัมภ์ของคนในชนบทที่ส่งผลต่อการเลือกตั้ง เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการปฏิรูปการเมืองไทย อย่างไรก็ตาม ปรากฏการณ์สองนคราประชาธิปไตยและธนาภิบาลเมืองในชนบทไทยนั้นมิใช่สิ่งที่เกิดขึ้นใหม่ทั้งหมด เอนกชี้ว่าระบบอุปถัมภ์และการซื้อขายเสียงในชนบทนั้น “เกี่ยวข้อใกล้เคียงกับวิถีชีวิตระบบอุปถัมภ์ซึ่งสืบทอดมาจากสังคมเกษตรดั้งเดิม” และได้ “ปะทะสังสรรค์กับปรากฏการณ์ใหม่ๆ อันเป็นผลสืบเนื่องจากการเคลื่อนเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรมสมัยใหม่ของไทย” (เอนก 2552: 23) การ “ปะทะสังสรรค์” ที่เอนกเสนอไว้นี้มีความน่าสนใจในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกและวิถีปฏิบัติทางการเมืองในสังคมชนบทสมัยใหม่น่าเสียดายว่าเอนกไม่ได้ให้คำอธิบายต่อว่า “ปรากฏการณ์ใหม่ๆ” ที่ปะทะสังสรรค์กับวิถีชีวิตระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมนั้นคืออะไร และเมื่อเกิดการปะทะสังสรรค์แล้ว มันส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงมโนสำนึกของคนในชนบทอย่างไร

นอกจากการมองชนบทในฐานะพื้นที่ที่มีความล้าหลังทางการเมืองแล้ว ในอีกด้านหนึ่งก็มีความพยายามในการเสนอภาพชนบทในลักษณะใหม่ ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นว่ากระบวนการเลือกตั้งและการมีส่วนร่วมทางการเมืองของคนชนบทนั้นมีลักษณะที่ซับซ้อนเกินกว่าที่จะพิจารณาจากมุมมองของชนชั้นกลางที่มุ่งประณามชนบทในเรื่องซื้อสิทธิ์ขายเสียงแต่เพียงอย่างเดียว ในการศึกษาทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางการเมืองของคนในชนบทนั้น งานศึกษาในระยะหลังชี้ให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องอาศัยฐานความรู้ทางวัฒนธรรม การทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ วิถีชีวิตการทำมาหากิน และการบริโภคที่เกิดขึ้นในสังคมชนบท เพื่อที่จะสามารถเข้าใจว่าการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลต่อการสร้างอัตลักษณ์ทางการเมืองและการมองตนเองของผู้คนในชนบทที่สัมพันธ์กับผู้คนกลุ่มอื่นๆ ในสังคมอย่างไร (อภิชาติ 2553, Askew 2008, Connors 2007, Ockey 2004) การศึกษาเหล่านี้จึงไม่เพียงให้ความสนใจต่อเรื่องการไปลงคะแนนใช้สิทธิเลือกตั้งของคนชนบททั้งในระดับชาติและในระดับท้องถิ่น หากแต่พยายามกลับไปตรวจสอบข้อถกเถียงคลาสสิกเกี่ยวกับการซื้อเสียงในชนบทและการวิพากษ์แนวคิดสองนคราประชาธิปไตย (Anyarat 2010) นอกจากนี้ งานในระยะหลังยังได้นำเสนอข้อถกเถียงใหม่ๆ ว่าด้วยความสนใจของชาวบ้านต่อแนวนโยบายของพรรคการเมือง และข้อเสนอล่าสุดเรื่องการยกระดับฐานะทางเศรษฐกิจกับการเป็นพลเมืองโลกของคนชนบท ซึ่งเราอาจเรียกงานวิชาการกลุ่มนี้ว่า “สำนึกชนบทได้เปลี่ยนไปแล้ว” (เช่น อภิชาติและคณะ 2553, Keyes 2010, Pattana 2012) ข้อเสนอของงานในระยะหลังจึงพยายามสร้างความชอบธรรมให้เกิดขึ้นต่อคะแนนเสียงของคนชนบท ในขณะที่เดียวกันก็ชี้ให้เห็นว่าการมีส่วนร่วมทางการเมืองของคนในชนบทนั้นมีมากขึ้นจนทัดเทียมกับคนในเมือง ข้อเสนอที่ชี้ให้เห็นถึงการตื่นตัวและการมีส่วนร่วมทางการเมือง เช่น “รากหญ้าสร้างบ้านชนชั้นกลางสร้างเมือง” ของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2552) คือตัวอย่างหนึ่งของการพยายามอธิบายชนบท

และการเติบโตขึ้นของชนชั้นทางสังคมใหม่ที่มีรากฐานเดิมมาจากชนบท ไปจนถึงการเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองบนฐานทางเศรษฐกิจและอาณาบริเวณทางสังคมเดียวกันกับชนชั้นกลางในเมือง การอธิบายเช่นนี้ต่างจากคำอธิบายที่แยกขั้วบทบาทของคนเมืองและคนชนบทในเรื่องการเป็นฐานนโยบายและการเป็นฐานเสียงอย่างที่แนวคิด “สองนคราประชาธิปไตย” เสนอ

แม้เราจะเห็นพัฒนาการและข้อถกเถียงของการศึกษาการเมืองของคนชนบทที่น่าสนใจมากขึ้นในระยะหลังๆ แต่การอธิบายการตื่นตัวทางการเมืองของชนบทดังกล่าวก็เป็นการพิจารณาการแสดงออกทางการเมืองของชาวบ้านผ่านกรอบการเมืองในระบบผู้แทน ซึ่งไม่ต่างจากการศึกษาปรากฏการณ์นอกรัฐสภาที่มีผลต่อความเข้าใจเงื่อนไขทางการเมืองแบบตัวแทนเป็นสำคัญ มุ่งงานศึกษาการเมืองในชนบทอีกประเภทหนึ่งที่มองว่าการเมืองไม่ได้ยึดติดหรือจำกัดกรอบอำนาจอยู่แค่เพียงเรื่องของประชาธิปไตยแบบตัวแทนและการเลือกตั้ง หากแต่การเมืองเกิดขึ้นได้ทุกหนแห่งในที่เกิดการจัดสรรอำนาจและทรัพยากรเกิดความไม่ลงรอย ไม่เป็นที่ยอมรับของทุกฝ่าย หรือการใช้อำนาจทางการเมืองนั้นไม่มีความชอบธรรมและก่อให้เกิดผลกระทบต่อผู้คน โดยเฉพาะคนจนในชนบท ความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการใช้อำนาจไม่ชอบธรรม โดยเฉพาะอำนาจรัฐ เป็นชนวนสำคัญให้เกิดการออกมาเรียกร้องหรือการแสดงสิทธิทางการเมืองของชาวบ้านผ่านการชุมนุมประท้วงต่อต้านนโยบายและการนำนโยบายของรัฐไปใช้ อันก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนและฐานทรัพยากรธรรมชาติและวัฒนธรรมของชุมชน โดยรวมแล้ว การศึกษาการเมืองชุมนุมประท้วงของชาวบ้านมักจะให้ภาพผ่านกรอบของ “การเมืองภาคประชาชน” โดยเป็นการนำเสนอให้เห็นว่าการแสดงออกทางการเมืองของชาวบ้านเป็นกระบวนการ/ขบวนการทางสังคมในรูปแบบใหม่ (new social process/movement) ที่เกิดขึ้นเพื่อต่อต้านการใช้อำนาจ นโยบาย และโครงการ โดยเฉพาะโครงการพัฒนาต่างๆ ของรัฐ ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิต เศรษฐกิจ ทรัพยากร และสายสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของชาวบ้าน (ไชยรัตน์ 2545, ผาสุกและคณะ 2545, ประภาส 2552) การให้ภาพของการเป็นพลเมืองที่มีจิตสำนึกทางการเมืองในลักษณะนี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการให้การสนับสนุนของนักวิชาการและเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะกลุ่มที่สนับสนุนแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนและสิทธิชุมชนในประเด็นเรื่องทรัพยากรที่ดิน ป่าไม้ แม่น้ำ และการเกษตร (ฉัตรทิพย์ 2553, ประภาส 2541, ยศ 2546 และอนันต์ 2544) เป็นต้น

งานของนักวิชาการและองค์กรพัฒนาเอกชนเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าผลกระทบจากโครงการพัฒนานำมาซึ่งการปรับตัวและการสร้างยุทธศาสตร์การต่อรอง/ต่อสู้ในรูปแบบใหม่ของชาวบ้านในชนบท การปรับตัวนี้อาจเป็นไปในลักษณะของการสร้างเครือข่ายเกษตรกร เครือข่ายคนจน เครือข่ายผู้ได้รับผลกระทบจากการพัฒนา โดยที่เครือข่ายดังกล่าวได้นำเอาการชุมนุมมาเป็นยุทธวิธีหนึ่งในการเรียกร้อง

ความเป็นธรรมให้กับตนเอง³ การชุมนุมของชาวบ้านนั้นไม่ได้จำกัดอยู่แค่ในพื้นที่ที่ได้รับผลกระทบเท่านั้น หากแต่ขยายผลไปสู่การชุมนุมหน้าศาลากลางจังหวัด การชุมนุมบนท้องถนน และการชุมนุมหน้าทำเนียบรัฐบาลด้วย นอกจากนี้ การชุมนุมไม่เพียงแต่เป็นการแสดงออกในรูปแบบของการออกมาประท้วงเรียกร้อง ชูป้าย หรือยื่นหนังสือต่อหน่วยงานที่รับผิดชอบแบบตรงไปตรงมาเท่านั้น หากแต่รวมไปถึงการจัดการชุมนุม “ทางวัฒนธรรม” ผ่านการจัดพิธีกรรมบวชป่า สืบชะตาแม่น้ำ และการบูชาพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในรูปแบบต่างๆ ที่รังสรรค์ขึ้นเพื่อแสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านกับฐานทรัพยากรและวัฒนธรรมชุมชน การแสดงออกถึงตัวตนทางการเมืองของชาวบ้านผ่านทางการชุมนุมจึงเป็นการแสดงออกทั้งในเชิงกายภาพ วาทกรรม และในเชิงสัญลักษณ์ (ไชยรัตน์ 2545, ประภาส 2552, Missingham 2003, Somchai 2006) ข้อสังเกตสำคัญประการหนึ่งก็คือ งานที่เขียนถึงการชุมนุมของชาวบ้านเหล่านี้ โดยมากแล้วมักจะแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านกับอำนาจรัฐนั้นมีความสัมพันธ์ในลักษณะเป็นคู่ปฏิปักษ์ การเข้ามาของอำนาจรัฐบ่อยครั้งนำมาซึ่งการเบียดขับสิทธิ วัฒนธรรม ตลอดจนเศรษฐกิจและศีลธรรมดั้งเดิมของชุมชน และท้ายที่สุดแล้วหากชาวบ้านไม่ลุกขึ้นมาตอบโต้นโยบายรัฐและการแทรกแซงของอำนาจรัฐ ผลที่อาจเกิดขึ้นก็คือการล่มสลายของชุมชนและความเป็นชนบทนั่นเอง ดังนั้น สำหรับงานศึกษาในกลุ่มนี้ การทำความเข้าใจการแสดงออกทางการเมืองของชาวบ้าน หรือที่มักเรียกกันจนติดปากว่า “การเมืองภาคประชาชน” เป็นเงื่อนไขอันสำคัญของการอธิบายลักษณะและพัฒนารูปแบบของการเมืองของคนในชนบทไทย

โดยสรุปก็คือ การศึกษาการแสดงออกทางการเมืองของผู้คนในชนบทไทยที่ผ่านมานั้นแบ่งออกเป็นสองขั้วด้วยกัน ขั้วหนึ่งเป็นการมองจากกรอบการเมืองในระบบผู้แทนเป็นหลัก ในขณะที่อีกขั้วมุ่งเน้นการอธิบายผ่านกรอบการเมืองภาคประชาชน สำหรับในกลุ่มที่มองผ่านกรอบการเมืองผู้แทน ข้อถกเถียงที่เกิดขึ้นก็คือ คนในชนบทสามารถเป็นสมาชิกของระบอบประชาธิปไตยที่ดีได้หรือไม่ หรือมีปัจจัยทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองใดที่เป็นอุปสรรคหรือเป็นเงื่อนไขสำคัญในการนำพาชนบทไทยไปสู่

³ บทความของ พิชญ์ พงษ์สวัสดิ์. 2546. “ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองในการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรและชนวนการชานาในสังคมไทยปัจจุบัน: ข้อสังเกตเชิงวิพากษ์.” แปลโดย ชินิดา ชิตบัณฑิตย์, กนกรัตน์ เลิศชูสกุล และ ชัยอวัช ตุลาชล. *ฟ้าเดียวกัน* 1 (1): 52-89. เป็นบทความที่ทบทวนและวิพากษ์วิจารณ์การเปลี่ยนแปลงขบวนการเคลื่อนไหวของชาวนาไทยที่รอบด้านมากที่สุดบทความหนึ่ง บทความพยายามชี้ให้เห็นว่าการศึกษาการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวนานั้นไม่ได้จำกัดอยู่แค่การชุมนุมประท้วง แต่มีพัฒนาการในหลายรูปแบบ และมีตัวแปรด้านเศรษฐกิจการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่กระนั้นงานชิ้นนี้ก็ยังคงจำกัดการพิจารณาการเคลื่อนไหวของสังคมชาวนาผ่านมุมมองของการจัดตั้ง การเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นหรือในฐานะขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมเป็นส่วนใหญ่

วิถีประชาธิปไตยแบบผู้แทนที่ควรจะเป็น ในแง่นี้ ชนบทเป็นส่วนหนึ่งที่แนบสนิทกับรัฐและทุนนิยม สังคมชนบทพัฒนาควบคู่ไปกับการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการเมืองของรัฐและนโยบายของรัฐ เรามักไม่ค่อยเห็นวาทกรรมว่าด้วยคนชนบทเลือกที่จะ “โหวตโน” ไม่เอารัฐเท่าไรนัก ข้อถกเถียงในกลุ่มนี้จึงจำกัดอยู่ที่การเลือกผู้แทนของคนชนบทในระบบการเมืองเชิงสถาบัน แต่สำหรับอีกกลุ่มที่มองผ่านกรอบการเมืองภาคประชาชน พบว่าการนำเสนอภาพการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชนบท บ่อยครั้งเป็นลักษณะที่ทำชนบทกับอำนาจรัฐและการเมืองแบบผู้แทนที่ไร้ประสิทธิภาพ งานในกลุ่มนี้มองว่าสังคมชนบทเป็นสังคมที่ยึดโยงกับทรัพยากรและระบบสังคมที่มีจารีต มากกว่าที่จะพึงพิงระบบอุปถัมภ์ของนักการเมืองและกลุ่มอิทธิพลทางเศรษฐกิจในท้องถิ่น ชนบทเป็นสังคมหมู่บ้านที่มีความสมานฉันท์มั่นคงจากภายใน การรุกรานของรัฐ นักการเมืองผู้ฉ้อฉล และทุนนิยมสามัญ เป็นตัวการทำลายการผลิตแบบยังชีพและเสถียรภาพของชุมชน ดังนั้น การแสดงออกทางการเมืองของคนชนบทก็เพื่อที่จะรักษาสิทธิชุมชนจากการแทรกแซงจากภายนอกนั่นเอง

ปฏิบัติการของการเมืองในชีวิตประจำวัน

งานศึกษาทั้งสองลักษณะข้างต้นมีคุณูปการอย่างมากต่อการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมและการเมืองของชนบทไทย การศึกษาที่ผ่านมาไม่ได้มองชุมชนอย่างหยุดนิ่ง หากแต่ชี้ให้เห็นพลวัตทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของชนบทไทยที่เปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา แต่กระนั้นงานศึกษาส่วนใหญ่มีแนวโน้มที่จะมองชุมชนและชาวบ้านชนบทว่ามีความเป็นหนึ่งเดียว มีความสมัครสมานสามัคคี มีความพร้อม และมีท่าทีในการแสดงออกทางการเมืองไปในทิศทางเดียวกัน สำหรับงานเหล่านี้ชนบทจึงเป็นเสมือนสังคมที่ปราศจากความขัดแย้งในตัวเอง บทความชิ้นนี้เสนอว่าการจำกัดการพิจารณาการเมืองในชนบทอยู่แต่เพียงการเมืองแบบตัวแทนและการเมืองภาคประชาชนนั้นไม่เพียงพอต่อการสะท้อนภาพชีวิตทางการเมืองของชาวบ้านชนบทในทุกวันนี้อีกต่อไป นอกเหนือจากการมองการแสดงออกทางการเมืองผ่านวาระทางการเมืองที่สำคัญ เช่น การเลือกตั้งและการจัดตั้งขบวนการเคลื่อนไหวทางการเมือง เราจำเป็นต้องมองการเมืองในอีกรูปแบบหนึ่งที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นซึ่งชีวิตของคนชนบทดำเนินอยู่ในทุกวันๆ กันไปด้วย

Benedict J. Tria Kerkvliet นักรัฐศาสตร์ผู้สนใจศึกษาสังคมชาวนาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในฟิลิปปินส์และเวียดนาม (2002, 2005) เสนอให้เราลองปรากฏการณ์การเมืองสามัญที่เกิดขึ้นได้ในทุกวันของสังคมชนบท แทนที่จะมุ่งจำกัดความสนใจอยู่แต่เพียงเรื่องของการเมืองที่เป็นทางการหรือเชิงสถาบัน (official politics) และการเมืองของการต่อสู้รณรงค์แบบรวมกลุ่ม (advocacy politics) แต่เพียงอย่างเดียว สำหรับ Kerkvliet เขาให้นิยามของคำว่า “การเมือง” ในแบบ

ที่รวบรัดเข้าใจง่าย โดยอ้างอิงจากการนิยามของ Lasswell (1958) ว่าเป็นเรื่องที่ว่าใครได้อะไร เมื่อไร และอย่างไร หรืออีกนัยหนึ่งอาจกล่าวได้ว่าการเมืองนั้นเป็นเรื่องของ “การควบคุม การจัดสรรปันส่วน การผลิต และการใช้ทรัพยากร ตลอดจนค่านิยมและความคิดที่อยู่เบื้องหลังกิจกรรมที่วามานี้” (Kerkvliet 2009, 227) หากใช้นิยามที่ว่าเป็นฐานคิดเรื่องการเมือง เราจะพบว่าการเมืองนั้นเกิดขึ้นได้ทุกหนแห่ง และไม่จำเป็นต้องยึดโยงอยู่กับความเป็นสถาบันของรัฐ รัฐบาล หรือการรวมกลุ่มทางการเมืองเพื่อที่จะสร้างอิทธิพลในการเคลื่อนไหวทางการเมืองแต่อย่างใด การศึกษาการเมืองที่เป็นทางการและการต่อสู้รณรงค์แบบรวมกลุ่มนั้นมักจะสนใจว่าใครได้อะไร เมื่อไร และอย่างไร ในกิจกรรมที่ข้องเกี่ยวกับรัฐและนโยบายของรัฐ นักการเมือง ผู้มีสิทธิในการเลือกตั้ง องค์กรพัฒนาเอกชน และกลุ่มผลประโยชน์ต่างๆ ในการแย่งชิงอำนาจและอิทธิพลในเมือง ซึ่งการศึกษาที่จำกัดอยู่เพียงในกรอบที่วามานี้ บางครั้งทำให้ไม่เข้าใจว่าคนชนบทมีบทบาททางการเมืองที่แตกต่างและปรับเปลี่ยนไปได้อย่างไรบ้าง และบทบาททางการเมืองที่คนชนบทมีนั้นเชื่อมโยงกับฐานคิด วิธีชีวิต และเจตจำนงของคนในท้องถิ่นอย่างไร⁴

การศึกษาการเมืองในชีวิตประจำวันที่ Kerkvliet เสนอนั้นเกี่ยวข้องกับ “การที่ชาวบ้านรับเอายอมตาม ปรับเปลี่ยน และต่อสู้ต่อรองกับวิถีปฏิบัติและกฎเกณฑ์ที่เกี่ยวพันกับอำนาจ/ผู้มีอำนาจ (Authority) ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการผลิตหรือการจัดสรรทรัพยากร และการกระทำดังกล่าวนั้นทำไปในลักษณะที่สงบ สามัญธรรมดา และแบบค่อย ๆ ทั้งยังเป็นปฏิบัติการที่แทบจะไม่มีการจัดตั้งหรือการเผชิญหน้าเลย” (Kerkvliet 2009: 232) กล่าวอีกนัยหนึ่ง การศึกษาการเมืองในชีวิตประจำวันเน้นไปที่ปฏิบัติการของผู้คนที่ไม่จำเป็นต้องแสดงออกผ่านโอกาสที่การเมืองเชิงโครงสร้างมอบให้ และไม่จำเป็นต้องเป็นไปในรูปของการรวมกลุ่มและได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนหรือเครือข่ายประชาสังคมใดๆ ปฏิบัติการทางการเมืองในชีวิตประจำวันยังอาจจะเป็นเรื่องของพฤติกรรมบุคคลซึ่งดูเหมือนว่าเป็นกิจกรรมที่ไม่ได้สลักสำคัญอะไร และในบางครั้งแม้แต่ผู้ปฏิบัติเองก็อาจจะไม่ได้นึกคิดว่ากำลังทำการทางการเมืองอยู่ก็เป็นได้ การเมืองในชีวิตประจำวันที่ว่านี้มีรูปแบบและผลจากการปฏิบัติในหลายลักษณะด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นการให้การสนับสนุน การยอมตาม การปรับเปลี่ยนหรือดัดแปลง การบ้ายเบี่ยง

⁴ ต่อประเด็นนี้ งานชิ้นสำคัญที่ชวนให้เราพิจารณาวิถีคิดและครรลองทางวัฒนธรรมของชาวบ้านที่มีผลต่อการทำความเข้าใจการแสดงออกทางการเมืองของพวกเขาได้แก่งานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2534. “รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรมไทย.” *ศิลปวัฒนธรรม* 11 (1): 266-284. และงานของ Andrew Walker. 2008. “The Rural Constitution and the Everyday Politics of Elections in Northern Thailand.” *Journal of Contemporary Asia*. 38 (1): 84-105. สำหรับภาคภาษาไทยของบทความชิ้นนี้ ดู แอนดรูว์ วอล์กเกอร์. (2550).

หลีกเลี่ยง ไปจนถึงการต่อต้านขัดขืนในชีวิตประจำวัน เช่น การแสดงความรังเกียจ ความเคียดแค้น การล้อเลียน การนิทาหลัง หรือการไม่ให้ความร่วมมือ (Scott 1976, Walker 2008)

ปฏิบัติการทางการเมืองในชีวิตประจำวันของคนชนบทดังที่กล่าวมานี้ แม้ว่าจะไม่ได้รับความสนใจจากนักวิชาการรัฐศาสตร์นัก—และมีต้องพูดถึงว่าจะมีการพูดถึงในหน้าหนังสือพิมพ์หรือสื่อต่างๆ อย่างที่มักจะนำเสนอแต่เพียงเรื่องคนชนบทกับการซื้อสิทธิ์ขายเสียง—แต่ก็เป็นประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจการเมืองของคนในชนบทอย่างน้อยสองประการด้วยกัน *ประการแรก* คนในชนบทไม่ได้มีลักษณะที่ง่ายต่อการยอมรับหรือยอมจำนนต่อการถูกเอารัดเอาเปรียบ การครอบงำ อำนาจนิยม หรือความขาดแคลนที่ตนเองต้องเผชิญอยู่⁵ หากแต่พยายามอยู่เสมอที่จะต่อรอง สร้างทางเลือก และจัดการความสัมพันธ์ใหม่ๆ ในการนิยามว่าใครควรจะได้อะไร เมื่อไร และอย่างไร หรือทรัพยากรนั้นควรจะถูกผลิตจัดสรร และใช้ไปอย่างไร (Kerkvliet 2009: 234) *ประการที่สอง* คือเรื่องของการทำความเข้าใจ “ความมุงมวดปรารภนา” และสิ่งที่ผู้เขียนเรียกว่า “เศรษฐกิจการเมืองเชิงศีลธรรมของความพึงมีพึงได้” ของคนในชนบท ซึ่งในเรื่องนี้เราจะมาทำความเข้าใจผ่านประสบการณ์ของชาวบ้าน “ชุมชนปรารภนา” ซึ่งผู้เขียนยกมาเป็นกรณีศึกษาทำความเข้าใจว่าการเมืองในระดับชีวิตประจำวันนั้นสะท้อนภาพของการเป็นตัวแสดงทางการเมืองของคนในชนบทอย่างไร

“ชุมชนปรารภนา” กับชีวิตทางการเมืองของชาวบ้าน

“ชุมชนปรารภนา” (ชื่อสมมติ) เป็นชุมชนชนบทริมแม่น้ำแห่งหนึ่งในภาคอีสานของไทย มีเนื้อที่ประมาณ 4,852 ไร่ ประกอบด้วยประชากรประมาณ 1,650 คน ชาวบ้านโดยทั่วไปนับถือศาสนาพุทธ ประกอบกับการนับถือผีบรรพบุรุษและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางธรรมชาติ ชาวบ้านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำการเกษตรที่มีความหลากหลายและเปลี่ยนแปลงมาตลอดในช่วง 30 ปีที่ผ่านมา การเกษตรที่ยังคงพบเห็นได้ในปัจจุบันได้แก่การทำนา ปลูกข้าวโพด ปลูกกล้วย ปลูกมันสำปะหลัง ฝ้าย ยางพารา ตลอดจนการหาปลาในบึง หนองสาธารณะ และแม่น้ำ ชาวบ้านบางส่วนประกอบอาชีพรับจ้างในตัวจังหวัดซึ่งอยู่ห่างออกไปประมาณ 18 กิโลเมตร ชาวบ้านอีกส่วนหนึ่งทำธุรกิจชุมชน ได้แก่ กิจการ

⁵ ความเข้าใจของชนชั้นกลางไทยที่เชื่อว่าคนชนบทมักจำนนต่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเฉพาะหน้า ต่ออำนาจและอิทธิพลท้องถิ่นและของนักการเมือง และการยอมขายสิทธิของตนเองไปกับเงินทองเล็กๆ น้อยๆ จากการซื้อคะแนนเสียงเลือกตั้งนั้น ปรากฏชัดดังข้อความที่ได้ยกตัวอย่างมาในหน้าแรกของบทความนี้

ร้านอาหารริมแม่น้ำ หรือรับจ้างทั่วไป และบางส่วนก็เป็นลูกจ้างและพนักงานของหน่วยงานของรัฐ เช่น โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพระดับตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล เป็นต้น ชาวบ้านมีรายได้เฉลี่ยโดยประมาณ 39,520 บาทต่อคนต่อปี⁶

“ชุมชนปรารธนา” เป็นตัวอย่างที่ดีของหมู่บ้านในภาคอีสานของไทยที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านของผู้คนใน “ชนบท” ซึ่งแต่เดิมมีรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมและการทำมาหากินแบบเกษตรกรรมดั้งเดิม มาสู่ความเป็นชนบทที่มีความสมัยใหม่มากขึ้น ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว การเมืองในการเข้าถึงทรัพยากรในและนอกหมู่บ้าน การเมืองเรื่องระบบความสัมพันธ์ในชุมชนและการเป็นคนท้องถิ่น การเมืองเรื่องเจตจำนงในการเลือกวิถีการดำเนินชีวิตและแนวทางการพัฒนาที่แตกต่างกันในหมู่บ้าน ตลอดจนการเมืองเรื่องการตัดสินใจเลือกผู้นำและผู้แทนทั้งในระดับตำบลและระดับประเทศเพื่อไปทำหน้าที่ในการพัฒนาท้องถิ่น ปรากฏให้เห็นในชีวิตประจำวันของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านอยู่เสมอ ความสัมพันธ์ที่วนนี้ตั้งอยู่บนพลวัตของความร่วมมือและความขัดแย้งระหว่างคนในหมู่บ้านกับคนนอกชุมชน การทำความเข้าใจการเมืองในมิติชีวิตประจำวันดังกล่าวนี้เองที่ผู้เขียนมองว่ามักถูกละเลยจากการศึกษาปฏิบัติการทางการเมืองของคนในชนบทที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนไม่ได้ต้องการใช้ “ชุมชนปรารธนา” เป็นภาพตัวแทนในการอธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคมชนบทไทยทั้งหมด หากแต่ต้องการยกขึ้นมาเป็นกรณีศึกษา เพื่อชี้ให้เห็นว่าการทำความเข้าใจการเมืองในชีวิตประจำวันของผู้คนในชนบทนั้นสามารถสะท้อนให้เห็นถึงความคิดทางการเมืองของชาวบ้านที่เชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ สังคม และเจตจำนงของการพึงมีพึงได้ในเรื่องของสิทธิ การทำมาหากิน และการพัฒนาคุณภาพชีวิตของพวกเขาได้อย่างไร

“ชุมชนปรารธนา” เป็นชุมชนชนบทที่มีความทันสมัย ปรากฏการณ์ของความทันสมัยแสดงออกผ่านการบริโภค การเปลี่ยนแปลงไปของรูปแบบประเพณีและพิธีกรรมแบบดั้งเดิม การเข้าสู่อุตสาหกรรม การเกษตรที่อิงอยู่กับตลาด โดยเฉพาะการเริ่มปลูกยางพาราตั้งแต่ปี พ.ศ. 2540 การเป็นแรงงานอพยพและการจ้างแรงงานในชุมชนที่มากขึ้น ตลอดจนการเป็นชุมชนที่มีรายได้จากการท่องเที่ยวทั้งในเชิงนิเวศและเชิงศาสนา แม้ว่าจะเป็นชุมชนชนบทที่เข้าสู่ภาวะของความทันสมัย แต่วัดก็ยังทำหน้าที่เป็นหนึ่งในศูนย์กลางที่สำคัญของ “ชุมชนปรารธนา” วัดประจำหมู่บ้านเป็นวัดที่มีประวัติความเป็นมายาวนาน มีพระพุทธรูปที่มีชื่อเสียงในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์และความศรัทธา วัดยังเป็นที่ตั้งของโรงเรียนและสถานีวิทย์ชุมชน และเป็นพื้นที่ที่ชุมชนใช้ในการประกอบกิจกรรมทางศาสนาและประเพณีท้องถิ่นมาตลอดจนเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงศาสนาที่นำเงินตรามหาศาลเข้าสู่ชุมชนผ่านการจัดงานบุญและการบริจาค

⁶ ตามเกณฑ์ความจำเป็นพื้นฐานปี พ.ศ. 2552

ภาพที่ 1 มหกรรมงานบุญในวัดประจำชุมชนปรารธนา
ที่มาพร้อมกับการหลังไหลของเงินตรา จากนักท่องเที่ยวยุคศรัทธา

(ดูภาพที่ 1) ในทุกๆ วันสำคัญทางศาสนา ชาวบ้านจะจัดอาหารมาทำบุญเลี้ยงพระมากกว่าวันปกติ และวัดเองก็มักจะมีการจัดให้มีการระดมทุนผ่านการรับบริจาคทำบุญเพื่อการส่งเสริมกิจกรรมของวัด และบ่อยครั้งวัดก็นำเงินบางส่วนไปใช้ในกิจกรรมพัฒนาชุมชนด้วย ในการจัดภัตตาหารเลี้ยงพระและในกิจกรรมงานบุญแต่ละครั้ง เรามักจะเห็นชาวบ้านจำนวนมากผลัดเปลี่ยนกันเข้ามามีส่วนร่วมในการเป็นเจ้าภาพในการดูแลรับผิดชอบเรื่องสำหรับอาหารสำหรับถวายพระ หรือมีส่วนในการอุทิศแรงกายในการบริหารจัดการติดต่อเตรียมการ แทบจะทุกครั้งที่มีงานสำคัญๆ ยายอ้อมจะเป็นหนึ่งในชาวบ้านประจำที่ไม่เพียงแต่ร่วมในการบริจาคทรัพย์เพื่อส่งเสริมกิจการของวัดและชุมชน หากแต่อาสาในการเป็นเจ้าภาพดูแลช่วยงานของวัดอยู่อย่างสม่ำเสมอ

ใน “ชุมชนปรารธนา” ไม่มีใครไม่รู้จักยายอ้อม ยายอ้อมปัจจุบันอายุ 72 ปี เป็นลูกชานาและเป็นคนชุมชนปรารธนาโดยกำเนิด เมื่อเติบโตขึ้น ยายอ้อมในวัยสาวได้แต่งงานกับพ่อค้าชาวจีนในตัวจังหวัด หลังจากแต่งงาน ยายอ้อมได้ย้ายตามสามีไปเปิดร้านขายอาหารในตัวจังหวัด และได้มีโอกาสไป

ทำงานเป็นแม่ครัวปรุงอาหารให้กับรีสอร์ทแห่งหนึ่งในจังหวัดชลบุรี ต่อมาในปี พ.ศ. 2539 ยายอ้อมตัดสินใจเดินทางกลับมายังชุมชนปรารณา เพื่อเอาประสบการณ์ความรู้เรื่องการประกอบธุรกิจการทำร้านอาหารที่ตนเองสั่งสมมาจากภายนอกมาประยุกต์ใช้ในการทำมาหากินที่ชุมชนบ้านเกิด ในตอนนั้น ยายอ้อมเล็งเห็นว่าพื้นที่บริเวณริมแม่น้ำสายหลักที่ไหลผ่าน “ชุมชนปรารณา” เป็นพื้นที่ที่เหมาะสมสำหรับการเปิดร้านขายอาหาร เนื่องจากมีทัศนียภาพที่สวยงาม และผู้ที่มารับประทานอาหารสามารถลงเล่นน้ำเป็นการพักผ่อนหย่อนใจได้อีกด้วย หลังจากคิดวางแผนไม่นาน ยายอ้อมก็ตัดสินใจชักชวนเพื่อนบ้านที่อาศัยในละแวกริมแม่น้ำสร้างเพิงชั่วคราวขึ้น เพื่อเปิดเป็นร้านอาหารบรรยากาศดีให้บริการลูกค้าที่ขับรถมาชมธรรมชาติและรับประทานอาหารเช้าจากในตัวเมือง

การก่อสร้างร้านอาหารของยายอ้อมและเพื่อนบ้านสร้างความไม่พอใจให้กับชาวบ้านปรารณาจำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะผู้ที่ทำประมงและเลี้ยงวัวควายบริเวณพื้นที่บึงและริมแม่น้ำ ไม่นานนัก เมื่อจำนวนร้านค้าและจำนวนผู้มาใช้บริการร้านอาหารมีเพิ่มมากขึ้น ความไม่พอใจดังกล่าวก็ได้ขยายตัวจนกลายเป็นความขัดแย้งที่มากขึ้นเป็นเงาตามตัว ด้วยความที่ยายอ้อมเป็นคนพูดจาโผงผางเสียงดังและเป็นคนที่ไม่ยอมใครง่ายๆ ก็ยิ่งทำให้ความขัดแย้งนั้นนำไปสู่การต่อสูระหว่างยายอ้อมกับชาวบ้าน โดยที่แต่ละฝ่ายต่างก็ดึงเอาผู้มีอิทธิพลจากภายนอกชุมชนเข้ามากดดันในการเผชิญหน้ากับอีกฝ่ายหนึ่ง ในช่วงดังกล่าวนั่นเอง ชาวบ้านจำนวนหนึ่งได้รวมตัวกันไปหานายอำเภอและร้องเรียนกรมเจ้าท่าซึ่งมีที่ทำการอยู่ในจังหวัดที่ไกลออกไป เพื่อให้ออกคำสั่งให้ยายอ้อมรื้อถอนร้านค้าริมแม่น้ำออกโดยเร็วที่สุด ในขณะที่ยายอ้อมและพวกก็ได้ขอความช่วยเหลือและคำแนะนำจาก ส.ส. เขตในสมัยนั้นให้ช่วยวิ่งเต้นในการรับรองเอกสารสิทธิ ยายอ้อมอ้างเสมอว่าตนเองเป็นผู้ที่ได้ไปพบไปเห็นความเจริญจากภายนอก และอยากจะทำความสำเร็จที่ตนได้ไปประสบมาเข้ามาพัฒนาชุมชนของตนบ้าง เมื่อนึกย้อนไปถึงความขัดแย้งในครั้งนั้น ยายอ้อมจะพูดด้วยความไม่สออารมณ์ว่า “ฉันจะนำเศรษฐกิจมาให้ชุมชน แต่ชาวบ้านพวกนี้ตอนนั้นยังไม่รู้อะไร” สำหรับยายอ้อม การทำธุรกิจร้านอาหารริมแม่น้ำที่ตนได้ริเริ่มถือเป็นการสร้างรายได้และนำความเจริญมาให้กับท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ในขณะที่ชาวประมงและชาวนาที่ใช้พื้นที่ริมน้ำเลี้ยงวัวควายกลับรู้สึกว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการแสวงหาประโยชน์ของคนเฉพาะกลุ่ม มิใช่ประโยชน์ที่ชุมชนได้รับร่วมกันแต่อย่างใด สุดท้ายเรื่องราวความขัดแย้งยุติลงได้เมื่อพ่อบุญพา ผู้ใหญ่บ้านคนใหม่ ผู้ซึ่งเพิ่งได้รับการเลือกตั้งขึ้นมาในสมัยนั้น เข้ามาไกล่เกลี่ย และใช้ประชาคมคณะกรรมการหมู่บ้านเข้าไปจัดการการประกอบธุรกิจร้านอาหารริมแม่น้ำเสียใหม่ การจัดการในครั้งนั้น คณะกรรมการหมู่บ้านได้มีมติให้ผู้ประกอบการที่เป็นคนมาจากหมู่บ้านอื่นต้องยุติการประกอบการ และคืนพื้นที่ให้กับชาวชุมชนปรารณาทั้งหมด สำหรับชาวบ้านที่เป็นคนในชุมชนมาแต่ดั้งเดิมเช่นยายอ้อมและผู้ประกอบการรายอื่นๆ จากในหมู่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้านให้มีการเรียกเก็บค่าบำรุง เพื่อนำมาใช้ในกิจการพัฒนาของหมู่บ้านต่อไป

ภาพที่ 2 ร้านอาหารริมแม่น้ำในชุมชนปรารธนา

ในช่วงที่กิจการร้านขายอาหารเริ่มจะเป็นที่สนใจ โดยเฉพาะจากลูกค้าที่ขับรถมาจากตัวเมืองนั้น ส.ส. เขตในสมัยนั้นได้จัดสรรงบประมาณมาทำถนนลาดยางจากเส้นทางหลวงชนบทเข้าสู่บริเวณหาดริมแม่น้ำใกล้ๆ กับที่ตั้งของร้านขายอาหาร ในปี พ.ศ. 2549 ผู้สมัครรับเลือกตั้งสมาชิกองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) เข้ามาหาเสียงกับชาวบ้านใน “ชุมชนปรารธนา” รวมทั้งเข้ามาพูดคุยกับชาวบ้านที่ประกอบกิจการร้านขายอาหารริมแม่น้ำ ในครั้งนั้นเอง ยายอิมและพวกเสนอว่าอยากให้ทาง อบจ. เข้ามาพัฒนาถนนคอนกรีตบริเวณหน้าร้านค้า เพื่อเป็นส่วนต่อขยายจากถนนลาดยางที่ทาง ส.ส. ได้สนับสนุนมาก่อนหน้านี้ การขอการสนับสนุนในช่วงหาเสียงครั้งนั้นยังผลให้พื้นที่บริเวณหาดได้รับการพัฒนาเพื่อการท่องเที่ยวมากขึ้น การขยายตัวของจำนวนผู้ประกอบการที่ตามมาและปริมาณนักท่องเที่ยวจากนอกชุมชนนำมาซึ่งความร่วมมือระหว่างชาวบ้านผู้ประกอบการร้านค้าด้วยกันเอง เพื่อจัดสรรพื้นที่และการดูแลความเรียบร้อยอย่างเป็นระบบ (ดูภาพที่ 2) ทั้งยังมีการคัดเลือก “ประธานหาด” เพื่อทำหน้าที่ในการดูแลประสานงานการจัดการพื้นที่หาดริมแม่น้ำร่วมกับคณะกรรมการหมู่บ้านอีกด้วย นอกจากนี้ เมื่อรายได้จากกิจการร้านค้าริมแม่น้ำมีมากขึ้น ชาวบ้านที่ประกอบการร้านค้าริมแม่น้ำยังจัดให้มีพิธีไหว้ผีปู่ตาประจำหมู่บ้านเพิ่มขึ้นเป็นพิเศษ จากที่แต่เดิมชาวบ้านทั้งหมดร่วมกันจัดเพียงปีละหนึ่งครั้ง นอกจากนี้ ชาวบ้านที่ประกอบกิจการร้านอาหารยังจัดให้มีการทำบุญไหว้ผีปากบ่ปีละสองถึงสามครั้ง เพื่อเป็นการตอบแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ที่ช่วยคุ้มครองดูแลผู้ประกอบการและลูกค้าที่มารับประทานอาหารและลงเล่นน้ำในแม่น้ำ

ในช่วงที่พื้นที่บริเวณริมหาดกำลังเริ่มพัฒนานั้น ในบริเวณพื้นที่ใกล้กันก็มีการซื้อขายที่ดิน และเกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างเสียไพศาลซึ่งเป็นนายกเทศมนตรีในสมัยนั้นกับชาวบ้านผู้ที่ใช้พื้นที่สาธารณะดังกล่าวเพื่อการหาของป่า เลี้ยงสัตว์ และการหาปลา เสียไพศาลเป็นนายทุนที่เข้ามาซื้อที่ดินของชาวบ้านในช่วงที่ตนดำรงตำแหน่งทางการเมืองในระดับจังหวัด และใช้อำนาจและอิทธิพลในการออกโฉนดรุกล้ำพื้นที่สาธารณะของ “ชุมชนปรารธนา” ชาวบ้านอ้างว่าเสียไพศาลได้ประสานให้พ่อบุญพาผู้ใหญ่บ้านในสมัยนั้น มาเจรจาขอซื้อที่ดินที่เป็นที่จับจองของชาวบ้าน นอกจากนี้ เสียไพศาลยังได้สร้างสายสัมพันธ์พิเศษโดยการเข้าหาท่านพระครู เจ้าอาวาสวัดประจำหมู่บ้าน เพื่อยื่นข้อเสนอในการบริจาคทรัพย์ก้อนใหญ่เพื่อการพัฒนาวัดและหมู่บ้าน สำหรับชาวบ้าน ท่านพระครูเป็นพระนักพัฒนาที่ชาวบ้านให้ความเคารพยำเกรงเป็นอย่างมาก ในอดีต พระครูเคยเป็นผู้นำชาวบ้านในการบุกเบิกสร้างถนน โรงเรียน และการพัฒนาอื่นๆ เช่น ในปี พ.ศ. 2518 หมู่บ้านได้รับการสนับสนุนงบประมาณโครงการเงินผันสมัยรัฐบาล ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ในการทำสระน้ำขนาดใหญ่เพื่อใช้ในการเกษตรของชาวบ้าน โดยให้นำเงินงบประมาณดังกล่าวมาจ้างชาวบ้านขุดสระ เพื่อให้ชาวบ้านมีงานทำ และเป็นการริเริ่มโครงการพัฒนาของรัฐขึ้นในหมู่บ้าน เนื่องจากในตอนนั้นชาวบ้านอยากมีไฟฟ้าใช้ในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงลงแรงขุดสระโดยไม่รับค่าตอบแทน และให้นำเงินงบประมาณดังกล่าวไปขอไฟฟ้าเข้ามาในหมู่บ้านแทนพ่อใหญ่เสริม ชาวบ้านผู้ซึ่งทำนาเป็นอาชีพหลัก และได้เข้าร่วมการขุดสระเพื่อแลกกับการได้ไฟฟ้าใช้แล้วว่า

“สมัยนั้นมันมีสวดคำมาให้ขุดถนน ขุดสระ เป็นเงินผันคึกฤทธิ์ แต่พระครูท่านให้ไปขุดหนองแลกกับการต่อไฟฟ้าเข้าหมู่บ้าน เงินผันคึกฤทธิ์มันดี ดีตรงที่มันลงมาเป็นเงินของพวกเรานี่แหละ พ่อชอบมาก เพราะว่ามันเกิดความเจริญ”

นอกจากการที่พระครูเป็นพระนักพัฒนาแล้ว การที่ท่านอ้างว่าท่านเป็นเจ้าของเก่าเมื่อชาติปางก่อน และเคยนั่งสมาธิแล้วมองเห็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ฝังอยู่ใต้ดินบริเวณวัดป่า (ซึ่งต่อมาได้ขุดพบและเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านสักการบูชามาจนถึงทุกวันนี้) ทำให้พระครูกลายเป็นผู้มีบารมีและเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านเป็นอย่างมาก เสียไพศาลได้บริจาคเงินและไม่เป็นจำนวนมากให้กับท่านพระครู เพื่อนำไปใช้ในการสร้างกุฏิและโรงเรียนวัดที่ท่านบุกเบิกในสมัยนั้น เพื่อเป็นการตอบแทนพระครูที่ได้ทำหน้าที่เกลี้ยกล่อมชาวบ้านให้ขายที่ดินให้กับเสียไพศาล ซึ่งเป็นการเกลี้ยกล่อมที่ชาวบ้านผู้เลื่อมใสศรัทธาในตัวพระครูยากที่จะปฏิเสธ อย่างไรก็ตาม ในภายหลัง ชาวบ้านพบว่าเสียไพศาลได้เข้ามาใช้พื้นที่เพื่อการปลูกยูคาลิปตัสประมาณเกือบ 2,000 ไร่ ซึ่งถือว่าเกินจากที่ซื้อไปจากชาวบ้านเป็นจำนวนมาก และที่สำคัญก็คือ เสียไพศาลได้ทำการถมที่หนองสาธารณะที่แต่เดิมชาวบ้านใช้ในการหาปลา และให้สัตว์เข้าอาศัยต็มก้นในหลายจุดด้วยกัน ชาวบ้านได้ต่อต้านการเข้ามาใช้พื้นที่ดังกล่าวของเสียไพศาลอย่างเปิดเผย ด้วยการบุกรุกเข้าไปในที่ดินซึ่งเสียไพศาลอ้างว่าเป็นที่ดินที่ตนได้กรรมสิทธิ์มาอย่างชอบธรรม

การรุกร้าเข้าไปของชาวบ้านทำให้เสียไฟศาลยื่นฟ้องแกนนำชาวบ้านหลายคน นอกจากนี้ เสียไฟศาลได้กดดันให้พระครูพยายามเกลี้ยกล่อมชาวบ้านไม่ให้ต่อต้านเขา เมื่อพระครูไกลเกลี่ยเรื่องขัดแย้งดังกล่าวไม่สำเร็จ เสียไฟศาลได้เข้ามากดดันพระครูถึงในวัด โดยนำตำรวจเข้ามารื้อถอนอาคารที่ก่อสร้างขึ้นโดยใช้ไม้ที่ตนบริจาคให้ก่อนหน้านี้ ในส่วนของชาวบ้านเองก็เริ่มไม่พอใจการปฏิบัติของพระครูที่เข้าข้างและคอยเป็นปากเสียงให้กับเสียไฟศาลมากขึ้น ความขัดแย้งดังกล่าวทำให้พระครูจำต้องเดินทางออกจากหมู่บ้านและมาจำวัดอยู่ที่กรุงเทพฯ เป็นเวลาร่วมปี เพื่อหลีกเลี่ยงหนีจากแรงกดดันจากเสียไฟศาลและความไม่พอใจของชาวบ้าน ท่ามกลางความขัดแย้งที่ยาวนานในเรื่องดังกล่าว พ่อผินเป็นหนึ่งในผู้นำชาวบ้านคนสำคัญที่ต่อสู้กับเสียไฟศาลจนเป็นเรื่องขึ้นโรงขึ้นศาลมาจนถึงปัจจุบัน

เมื่อพ่อบุญพามาหาคณะกรรมการทำหน้าที่ผู้ใหญ่บ้าน พ่อผินได้รับการเลือกตั้งจากชาวบ้านให้เป็นผู้ใหญ่บ้านคนถัดมา สาเหตุที่พ่อผินได้รับการยอมรับจากชาวบ้านนั้นแน่นอนว่าเป็นเพราะการที่พ่อผินได้ร่วมต่อสู้กับชาวบ้านในเรื่องที่ดินโดยไม่หวั่นเกรงอิทธิพลของเสียไฟศาล ในช่วงที่พ่อผินและชาวบ้านถูกฟ้องร้องและต่อสู้คดีในเรื่องการบุกรุกที่ดินของเสียไฟศาลนั้น นายชูชาติซึ่งเป็น ส.ส. เขตผู้ทรงอิทธิพลและเป็นที่รู้จักกว้างขวางในระดับจังหวัด ได้ยื่นมือเข้ามามีส่วนในการให้ความช่วยเหลือพ่อผินและชาวบ้านคนอื่นๆ โดยการว่าจ้างทนายให้ ตลอดจนสนับสนุนเรื่องเงินทองในการเดินทางไปขึ้นศาลทั้งในจังหวัดและที่กรุงเทพฯ จนพ่อผินและชาวบ้านชนะคดีในศาลชั้นต้นและศาลอุทธรณ์ ปัจจุบันคดีอยู่ในช่วงของการพิจารณาในศาลฎีกา และปัญหาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับเสียไฟศาลก็ยังดำเนินมาจนถึงทุกวันนี้

การเป็นผู้นำการต่อสู้เรื่องที่ดินร่วมกับชาวบ้าน กอปรกับการเป็นคนติดดิน เข้าถึงได้ มีความซื่อสัตย์ ตรงไปตรงมา และทำงานโดยเห็นแก่ประโยชน์ของชาวบ้านเป็นหลัก ทำให้ในเวลาต่อมา พ่อผินลงสมัครและได้รับการเลือกตั้งให้เป็นนายกองค์การบริหารส่วนตำบล (อบต.) ที่ “ชุมชนปรารธนา” นั้นสังกัดอยู่แน่นอนว่าคะแนนเสียงจำนวนมากที่ทุ่มให้กับพ่อผินในการเลือกตั้งครั้งนั้นเป็นคะแนนที่มาจากชาวบ้าน “ชุมชนปรารธนา” และจากญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง และเครือข่ายทางสังคมของชาวบ้านปรารธนาที่อาศัยอยู่ในละแวกหมู่บ้านใกล้เคียงในตำบลนั่นเอง เมื่อพ่อผินเข้าปฏิบัติหน้าที่ในตำแหน่งนายก อบต. ก็ได้ทำหน้าที่อย่างแข็งขันในการร่วมพัฒนา “ชุมชนปรารธนา” และตำบล ในขณะที่เรื่องราวทางคดีที่ถูกฟ้องร้องจากเสียไฟศาลก็ยังดำเนินอยู่ และ ส.ส. ชูชาติก็ยังคงให้การช่วยเหลืออยู่เบื้องหลังในเรื่องการต่อสู้คดีความ

การได้รับเลือกตั้งเป็นนายก อบต. ของพ่อผิน เปิดโอกาสให้ ส.ส. ชูชาติผู้ซึ่งให้ความช่วยเหลือพ่อผินในเรื่องคดีความมาโดยตลอดเล็งเห็นถึงช่องทางในการแสวงหาประโยชน์จากท้องถิ่นที่พ่อผินดูแลอยู่ อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าช่องทางการแสวงหาประโยชน์ของ ส.ส. ชูชาติผ่านการให้สัมปทานโครงการ

การพัฒนาและการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นไม่ได้รับการตอบสนองจากพ่อผืนตามที่เขาคาดการณ์ไว้ พ่อผืนยังคงทำงานบริหารกิจการในตำบลด้วยความซื่อตรงและไม่ได้อัปยศแทนบุญคุณของ ส.ส. ชูชาติ ด้วยการให้สิทธิหรือเปิดช่องทางพิเศษในการแสวงหาประโยชน์จากชาวบ้านแต่อย่างใด ด้วยเหตุนี้จึงเป็นชนวนแห่งความไม่พอใจเป็นอย่างมากสำหรับ ส.ส. ชูชาติซึ่งมีเครือข่ายธุรกิจและอิทธิพลในจังหวัดมากมาย

เมื่อพ่อผืนหมดวาระของการทำงานในฐานะนายก อบต. สมัยแรก พ่อผืนได้ลงสมัครต่อเป็นวาระที่สอง ในการลงสมัครครั้งนี้เองที่ ส.ส. ชูชาติได้ให้การสนับสนุนเสียเกลียวในการลงสมัครชิงตำแหน่งนายก อบต. แข่งกับพ่อผืน แม้ว่าเสียเกลียวจะเป็นคนในพื้นที่ “ชุมชนปรารถนา” โดยกำเนิด แต่เขาได้อพยพไปเติบโต มีครอบครัว และเจริญรุ่งเรืองจากการทำธุรกิจในพื้นที่อื่นเป็นเวลาหลายสิบปี เมื่อเสียเกลียวประสบความสำเร็จทางธุรกิจจากที่อื่นแล้ว จึงกลับมาลงทุนทำธุรกิจในพื้นที่จังหวัดบ้านเกิดของตนเอง ชาวบ้านคนหนึ่งพูดถึงเสียเกลียวว่า “เสียเขาเติบโตมาจากธุรกิจขายของเก่า แล้วสงสัยจะได้เมียมาจากการเก็บขยะ เขาไปทำกิจการอะไรไม่รู้ที่อื่นเยอะเยอะ น่าจะเป็นธุรกิจพวกผิดกฎหมายหลายอย่าง เราก็ไม่รู้เขาทำอะไร มั่นคาคะเดายาก” มุมมองดังกล่าวของชาวบ้านต่อเสียเกลียวนั้นเป็นมุมมองที่ต่างไปจากมุมมองที่มีต่อพ่อผืนซึ่งเป็นนักต่อสู้รากหญ้าที่ทำงานเคียงบ่าเคียงไหล่ใกล้ชิดกับชาวบ้านมาโดยตลอด การลงสมัครชิงตำแหน่งนายก อบต. ในครั้งนั้น เสียเกลียวทุ่มเงินเป็นจำนวนมากในการซื้อเสียง สนับสนุนหัวคะแนนในหมู่บ้าน และช่วยเหลือกิจกรรมในท้องถิ่น รวมทั้งในชุมชนปรารถนาด้วย แม้ว่าเสียเกลียวจะลงทุนลงแรงไปอย่างมากในการแข่งขันลงเลือกตั้งสู้กับพ่อผืนผู้ซึ่งไม่ได้มีเงินทองในการซื้อเสียงแต่อย่างใด นอกจากนี้ แม้เสียเกลียวได้รับการสนับสนุนจาก ส.ส. ชูชาติผู้ซึ่งเป็น ส.ส. ในพื้นที่มายาวนาน และชาวบ้านก็ให้การยอมรับมาโดยตลอด แต่ผลการเลือกตั้งก็พิสูจน์ว่าพ่อผืนยังคงได้รับความไว้วางใจและความนิยมจากชาวบ้านในการทำหน้าที่นายก อบต. เป็นสมัยที่สอง นั่นก็คือแม้ว่าเสียเกลียวจะทุ่มเงินในการ “ซื้อเสียง” ในครั้งนั้นค่อนข้างมาก รวมไปถึงการให้การสนับสนุนงานมหรสพในหมู่บ้านในช่วงก่อนการเลือกตั้ง เช่น การจ้างหมอลำซึ่งมาแสดงในงานฉลองปราสาทผึ้งในหมู่บ้าน แต่การใช้เงินในการเลือกตั้งก็ไม่ได้เป็นปัจจัยชี้ขาดในการนำมาซึ่งชัยชนะของผู้ลงสมัครแต่อย่างใด พ่อเชียงซึ่งเป็นประธานหาตและการท่องเที่ยวในหมู่บ้าน สำนึกต่อความพ่ายแพ้ของเสียเกลียวในการลงเลือกตั้งว่า

“เพราะแกเป็นคนนอกพื้นที่ แกชอบไปๆ มาๆ ไม่อยู่กับที่ กิจการก็เยอะ เขารวยขนาดนั้น ทำไมเขาจะไม่หวังผลประโยชน์ คนในหมู่บ้านทุกวันนี้เขาก็รู้ ไม่ใช่สมัยก่อนที่แจกเงินก็ได้ แจกเงินก็กาให้แล้ว ตอนนี้ [ชาวบ้าน] เขาไม่ได้สนใจกับเงินที่แจก แจกมาเลย เราเอาหมด เขาไม่คิดว่ามันจะบาปเหมือนแต่ก่อนแล้ว [นักการเมือง] พวกนี้เขาหัวล้านพีช เขาก็หวังผล”

ในช่วงการทำงานในฐานะนายก อบต. สมัยที่สองของพ่อผิน มีนายทุนใหญ่จากตัวจังหวัดเข้ามาขอสัมปทานดูดทรายในแม่น้ำบริเวณตอนเหนือของหาดที่เป็นแหล่งท่องเที่ยวและร้านอาหารของยายอ้อมและชาวบ้านคนอื่นๆ การที่พ่อผินอนุญาตให้มีการดูดทรายในแม่น้ำนำมาซึ่งความขัดแย้งในชุมชนเป็นอย่างมาก ชาวบ้านอ้างว่าเมื่อมีการดูดทราย การหาปลาก็ทำได้ยากขึ้น เนื่องจากร่องน้ำในแม่น้ำเปลี่ยนน้ำขุ่น และทำให้ท้องน้ำลึกขึ้น การเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศแม่น้ำดังกล่าวทำให้ปลาอพยพย้ายถิ่น และพื้นที่ที่เป็นเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำก็เปลี่ยนแปลงไป สำหรับชาวบ้านที่ทำนาและปลูกพืชอื่นๆ โดยพึ่งพาชลประทานน้ำสูบก็นึกว่าการขุดขึ้นขึ้นของตะกอนทรายในแม่น้ำจะส่งผลกระทบต่อการทำงานของเครื่องสูบน้ำที่ดึงน้ำจากแม่น้ำเข้าสู่คลองชลประทานในละแวกหมู่บ้าน ผู้ประกอบการร้านค้าริมแม่น้ำก็ได้รับผลกระทบ เนื่องจากการดูดทรายทำให้น้ำขุ่น ไม่เหมาะสำหรับการลงเล่นน้ำของนักท่องเที่ยวที่มาใช้บริการร้านอาหาร ชาวบ้านเชื่อว่านายทุนใหญ่บริษัทดูดทรายได้ใช้เส้นสายของ อบต. เพื่อให้ได้มาซึ่งสัมปทานในการดูดทรายในบริเวณดังกล่าว พ่อผินในฐานะนายก อบต. และผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบันผู้ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากพ่อผิน หลังจากที่พ่อผินสละตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านมารับตำแหน่งนายก อบต. ต่างตกเป็นเป้าของคำครหาของชาวบ้านว่ามีส่วนในการได้ประโยชน์จากการให้บริษัทได้รับสัมปทานดูดทรายในพื้นที่ชุมชน คำครหาและความไม่ไว้วางใจของชาวบ้านต่อพ่อผินมีแนวโน้มที่จะทำให้พ่อผินไม่ได้รับการเลือกตั้งเป็นนายก อบต. เมื่อหมดวาระในครั้งนี้

ยายอ้อมเป็นหนึ่งในผู้ที่แสดงออกถึงความไม่พอใจเป็นอย่างมากที่พ่อผินยินยอมให้สัมปทานแก่นายทุนในการเข้ามาดูดทรายในหมู่บ้าน และปรารถนาอย่างแข็งขันว่าเสียแรงที่อุตส่าห์เลือกเข้าไปเป็นผู้ดูแลบริหารกิจการท้องถิ่น สำหรับยายอ้อม พ่อผินเป็นตัวแทนของความซื่อสัตย์สุจริตและการต่อสู้เพื่อชุมชนมาตั้งแต่ครั้งเก่านั้น นี่เป็นเหตุผลสำคัญที่ยายอ้อมลงคะแนนสนับสนุนพ่อผินในการสมัครชิงตำแหน่งนายก อบต. ทั้งสองครั้ง สำหรับยายอ้อม แม้ว่าพ่อผินจะเป็นนักการเมืองแบบ “ชาวบ้าน” ผู้ซึ่งไม่สั่นหวั่นในเรื่องการพัฒนาโอกาสทางเศรษฐกิจให้กับท้องถิ่นอย่างที่ยายอ้อมต้องการเท่าไรนัก แต่ยายอ้อมก็เลือกพ่อผิน เพราะเห็นว่าพ่อผินเป็นคนใจซื่อมือสะอาด ติดดิน เป็นกันเอง เข้าถึงได้ง่าย และเป็นคนที่เติบโตมาจากในท้องถิ่น เป็นบุคคลที่ยายอ้อมและชาวบ้านคนอื่นๆ รู้ที่มาที่ไปมาของการทำงานมาตั้งแต่ต้น เงินที่ได้รับจากเสียเฉลี่ยวและ ส.ส. ชูชาติในการเลือกตั้ง อบต. ในครั้งก่อน ไม่ได้ทำให้การตัดสินใจเลือกคนที่ยายอ้อมไว้วางใจต้องมัวเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด ชาวบ้านคนอื่นๆ ก็มองว่าพ่อผินมีคุณสมบัติที่ดีในการเป็นนักการเมืองที่ทำงานเพื่อท้องถิ่นได้ พ่อบุญเลิศ อดีตมัคทายกประจำวัด พุดถึงพ่อผินว่า

“แกเป็นคนไม่ถือตัว สามารถเข้าหาได้หมด ไม่ถือเกียรติถือยศอะไร แล้วแกเป็นคนเด่นตายเหมือนกัน แกเคยบวชเป็นพระ แล้วแกก็เป็นคนแคล่วคล่องใช้ได้เพราะประสบการณ์ของแก ตอนหลังมานี้แกก็มาเรียนต่อปริญญา หลังจากที่ได้เป็นนายกนี่แหละ”

สำหรับคุณสมบัติดังกล่าวของพ่อผิน ในความเป็นจริงแล้วอาจจะไม่ได้มีลักษณะพิเศษต่างจากชาวบ้านคนอื่นๆ มากนัก แต่สิ่งที่สำคัญนอกเหนือจากคุณสมบัติหรือบุคลิกลักษณะส่วนตัวของพ่อผิน ก็คือการที่การดำเนินชีวิตของพ่อผินอยู่ในความรับรู้ของชาวบ้านโดยทั่วไปมาโดยตลอด ชาวบ้านต่างเห็นความเป็นไปของพ่อผินว่ามีวิถีอย่างไรในช่วงหลายปีที่ผ่านมา การรับรู้ของชาวบ้านเกี่ยวกับชีวิตของพ่อผิน ทำให้ชาวบ้านสามารถวางใจและคาดเดาได้ว่าเมื่อพ่อผินเข้ามาทำงานใน อบต. แล้ว แนวทางปฏิบัติจะออกมาในรูปแบบไหน และชาวบ้านจะมีความสัมพันธ์อย่างไรกับการทำงานของพ่อผิน การรับรู้และความคาดหวังดังกล่าวนี้เองที่ต่างจากการรับรู้ของชาวบ้านที่มีต่อชีวิตและที่มาที่ไปของเสียเฉลียว

“ถ้า [เสียเฉลียว] ได้เป็น [นายก อบต.] ขึ้นมาก็ไม่รู้เขาจะไปอยู่ที่ไหน หรือจะไปอยู่กับเมียที่อื่น เพราะเสียเฉลียวเขามีเมียหลายคน อยู่ที่ยุธยาโน่นก็มี แกก็ไปๆ มาๆ เพราะมีกิจการที่ยุธยา ไม่ค่อยได้อยู่บ้าน แกก็มีทะเบียนบ้านอยู่ที่นั่นแหละ แต่ตัวคนนั้นไม่ค่อยจะอยู่ ถ้ามีอะไรจะใช้ ไม่รู้จะบอกยังงี้”

การเลือกพ่อผินเข้ามาทำงานในฐานะนายก อบต. ส่วนหนึ่งถือเป็นการประนีประนอมระหว่างความต้องการและความทะเยอทะยานของชาวบ้านในความต้องการที่จะมีผู้นำที่มีความสามารถในการพัฒนาหลักตันเศรษฐกิจในพื้นที่ให้เติบโตได้อย่างรวดเร็ว กับความต้องการผู้นำที่เป็นคนท้องถิ่น เข้าถึงง่าย และใจซื่อมือสะอาด การประนีประนอมทางความคิดนี้เห็นได้ชัดจากกรณีของยายอิม โดยปกติแล้วยายอิมจะชอบผู้นำที่ทำงานเก่งในการพัฒนาเศรษฐกิจเป็นหลัก ยายอิมมักจะพูดให้ทุกคนในหมู่บ้านฟังว่า ตนขึ้นชอบนโยบายของ พ.ต.ท.ทักษิณ ชินวัตร และพรรคไทยรักไทยมาก เพราะว่า พ.ต.ท.ทักษิณเป็นคนที่ “เอ็ดให้เงินมันตื่นตื่น ชาวบ้านได้สัมผัสเงิน” ในช่วงก่อนการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรในเดือนกรกฎาคม 2554 ที่ผ่านมานั้นแน่นอนว่าชาวบ้านผู้มีหัวคิดทางเศรษฐกิจอย่างยายอิมจะไม่ปฏิเสธที่จะรับเงินที่หวัคะแนนนนำมาแจกจากทุกพรรคการเมือง (ไม่นับรวมที่ยายอิมบ่นว่าเงินจากหวัคะแนนพรรคที่ตนเองขึ้นชอบนั้นให้น้อยกว่าผู้สมัครจากพรรคคู่แข่งอยู่พอสมควร) แต่ยายอิมก็ตัดสินใจแล้วว่า จะเลือกพรรคที่ตนเองชอบ และจะเลือก ส.ส. เขตที่ลงสมัครในพรรคดังกล่าวด้วย เพราะนโยบายของพรรคดังกล่าวเน้นด้านการพัฒนาเศรษฐกิจชนบท และเป็นทีมงานพรรคการเมืองที่ยายอิมเห็นแล้วว่าเคยทำงานรวดเร็วและได้ผลจริง พูดอีกอย่างก็คือ แม้ยายอิมจะรับเงินจากการซื้อเสียงในการเลือกตั้งครั้งนี้ แต่เงินดังกล่าวก็ไม่ได้ทำให้ยายอิมเปลี่ยนใจไปเลือกพรรคการเมืองที่ให้เงินมากกว่าแต่อย่างใด ในเรื่องของการรับเงินจากนักการเมืองผ่านหวัคะแนนในหมู่บ้านกับการตัดสินใจในการลงคะแนนนั้น ยายอิมอธิบายว่า

“แต่ก่อนก็จริงอยู่ว่าถ้ารับเงินเขาจะต้องเลือกเขา แต่ว่าตอนนี้มันไม่เหมือนเดิมแล้ว ตอนนี้ไม่ได้ไปขอ เขาก็ให้ แต่ถ้าไม่เอา เขาจะแกล้งใจ คิดว่าเราเกลียดเขา กลัวเขา

เกลียดเขาซัง ก็เลยต้องรับ เวลาเราจะเลือก เรามีอยู่ในใจ แต่ว่าเราจะต้องไม่ไปขอเขา
ไม่ถามเอา ไม่ได้บอกว่าเอามาให้ฉันแล้วฉันจะเลือกคุณนะ ไม่ได้ว่าอย่างนั้น”

จากเรื่องราวข้างต้นของชาวบ้าน “ชุมชนปรารถนา” พบว่าตัวละครที่มีสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่ต่างกัน เช่น ชาวบ้านที่ทำมาค้าขายอย่างยายอ้อม ชาวบ้านผู้มีกิจการธุรกิจใหญ่โตอย่างเสี่ยเฉลียว ชาวบ้านทั่วไปที่ทำการเกษตรเป็นหลักอย่างพ่อใหญ่เสริม ผู้ใหญ่บ้านและผู้นำชุมชนอย่างพ่อเชียง พระครูนักพัฒนา นักการเมืองท้องถิ่นอย่างพ่อผิน และนักการเมืองและนายทุนระดับจังหวัดอย่าง ส.ส. ชูชาติ ฯลฯ ตัวละครเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการสร้างความหมายของการเมืองในชีวิตประจำวันให้เกิดขึ้นในเวทีการเมืองของชาว “ชุมชนปรารถนา” ความหมายดังกล่าววางทาบอยู่บนการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่เอนก (2552) ได้กล่าวไว้ และอ้างว่าเป็นมิติสำคัญของการทำความเข้าใจการเมืองในหมู่บ้านชนบทไทยในช่วงสิบกว่าปีที่ผ่านมา เอนกได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนในหนังสือ *สองนคราประชาธิปไตย* ว่า แม้การจ่ายเงินเพื่อการซื้อเสียงในช่วงเลือกตั้งมีมากมาย แต่ “การจ่ายเงินทองของนักการเมืองเพื่อหล่อเลี้ยงระบบอุปถัมภ์ ซึ่งคอยช่วยเหลือเกื้อกูลชาวบ้านและท้องถิ่นในช่วงก่อนและหลังการเลือกตั้ง [ต่างหากที่] ชี้ชัดว่าใครจะกำชัยชนะในการแข่งขันทางการเมืองมากกว่าสิ่งอื่นใด” (เอนก 2552: 29) นั่นก็คือการทำความเข้าใจนิกการเมืองหรือการอุปถัมภ์ทางการเมืองมีอาจพิจารณาอยู่ในช่วงเวลาและบริบทของการเลือกตั้งได้เพียงอย่างเดียว สำหรับเอนก “ชาวบ้านส่วนใหญ่คำนึงถึงผลประโยชน์ระยะยาวมากกว่าการรับอามิสสินจ้างในช่วงหาเสียง แต่ไม่ได้หมายความว่าเขาจะไม่รับเงิน” (เพ็งอ้าง) นอกจากนี้ การทำความเข้าใจการ “ซื้อขายเสียง” และการตัดสินใจลงคะแนนของชาวบ้านนั้น เอนกเสนอว่าเราควรพิจารณาจากมุมมองของความสัมพันธ์ในท้องถิ่นมากกว่าที่จะพิจารณาว่าเป็นการตัดสินใจบนฐานของปัจเจกคติ สำหรับเอนก การซื้อขายเสียง “ไม่ได้เป็นเรื่องความเห็นแก่ตัว...หากมีธาตุของการประเมิณผลงานในอดีตของผู้สมัครและผลประโยชน์ที่ผู้สมัครและผลประโยชน์ที่คาดว่าผู้สมัครจะนำมาให้แก่ชุมชนเช่นกัน” (เพ็งอ้าง) ข้อเสนอของเอนกข้างต้นมีความน่าสนใจและสอดคล้องกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นใน “ชุมชนปรารถนา” อย่างมีอาจปฏิเสธได้

อย่างไรก็ดี สิ่งที่จะต้องถกเถียงการอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือจากเรื่องของการตัดสินใจทางการเมืองที่มากกว่าการซื้อขายเสียงแบบพื้นๆ ก็คือ ในสังคมชนบทสมัยใหม่ที่ปัจจัยการผลิตและช่องทางการสร้างรายได้ในชุมชนมีความหลากหลายมากขึ้น (เช่น จากการท่องเที่ยว จากการปลูกยางพารา จากการรับจ้าง จากการระดมทุนผ่านมหรณงานบุญของวัดประจำหมู่บ้าน ฯลฯ) ความไม่แน่นอนในการดำรงชีพที่มีความหลากหลายและครอบคลุมมากกว่าเรื่องความเสี่ยงทางเศรษฐกิจแต่เพียงอย่างเดียว (เช่น การบุกรุกของนายทุนที่ดิน เรื่องของปัญหาอุตสาหกรรมอุตสาหกรรม เรื่องของการขัดผลประโยชน์ระหว่างนักการเมืองท้องถิ่นและระหว่างชาวบ้านด้วยกัน ฯลฯ) ตลอดจนเรื่องของความมั่งคั่งปรารถนาของชาวบ้านเพื่อให้ได้มาซึ่งโอกาสในการพัฒนาดินแดนและชุมชนที่ก้าวพ้นไปจากการพึ่งพาการอุปถัมภ์

แต่เพียงอย่างเดียว ปรากฏการณ์ใหม่ๆ เหล่านี้มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจและปฏิบัติการทางการเมืองของชาวบ้านอย่างไร? แน่นอนว่าเราคงจะไม่กลับไปยึดเอาการเลือกตั้งหรือการเข้าร่วมชุมนุมเคลื่อนไหวในประเด็นทางสังคมในฐานะที่เป็นคำตอบตายตัวของกรอบอธิบายความเป็นผู้กระทำการของชาวบ้านอย่างทำงานส่วนใหญ่อย่างอีกแล้ว แต่อะไรจะเป็นกรอบความคิดที่จะช่วยอธิบายพลวัตทางการเมืองของคนชนบทในสังคมสมัยใหม่เหล่านี้ได้?

ความปรารถนาและเศรษฐกิจการเมืองเชิงศีลธรรมของความพึงพิงได้

หนังสือ *The Moral Economy of the Peasant* งานเขียนชิ้นสำคัญของ James C. Scott นักมานุษยวิทยาประวัติศาสตร์ผู้สนใจปฏิบัติการในชีวิตประจำวันของชาวนา อาจนำมาอภิปรายเพื่อการพิจารณาชีวิตทางการเมืองของคนชนบทไทยได้มากขึ้น ในงานชิ้นดังกล่าว Scott เสนอว่าในสังคมชาวนาดั้งเดิมจะมีการจัดการทางสังคมผ่านสิ่งที่เรียกว่า “เศรษฐกิจศีลธรรม” (moral economy) ซึ่งตั้งอยู่บนหลักการ “ปลอดภัยไว้ก่อน” (safety-first principle) หรือพูดอีกแบบก็คือ ชาวนาเป็นตัวแสดงทางสังคมที่มีความกังวลเรื่องความเสี่ยงในชีวิตประจำวันอยู่เสมอ การตระหนักถึงเรื่องความเสี่ยง (ซึ่งในที่นี้จะหมายรวมถึงภาวะอดอยาก การเจ็บไข้ได้ป่วยจนไม่สามารถทำมาหากินได้ การต้องเผชิญกับภาวะแร้นแค้นหรือหายนภัยทางธรรมชาติ ภาวะผลผลิตทางการเกษตรล้มเหลว การถูกขูดรีดเอาเปรียบจากการเก็บภาษีหรือค่าเช่าที่ดิน ตลอดจนการแข่งขันในระบบตลาดและโครงสร้างที่ไม่เป็นธรรมของการถือครองที่ดิน) ทำให้ชาวนา โดยเฉพาะรายที่มีการถือครองทรัพยากรการผลิตในระดับต่ำและมีรายได้น้อย ต้องพยายามขวนขวายในการสร้างกลไกทางสังคมที่สามารถจะอุ้มชูและดูแลตนเองและครอบครัวในยามที่ต้องเผชิญกับสภาวะที่เลวร้ายได้

หัวใจของการจัดการความเสี่ยงคือเพื่อให้เกิดสภาวะที่มั่นคงของการมีอยู่มีกินที่เพียงพอต่อการยังชีพ (subsistence) ชาวนาเลือกที่จะใช้กลวิธีต่างๆ เช่น การดำรงรักษาระบบวงศ์ตระกูลญาติ การจัดโครงสร้างชุมชนที่เอื้อต่อการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์และการมีปฏิสัมพันธ์ต่างตอบแทน (reciprocity relations) การสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมตัวแสดงที่หลากหลาย การจัดตั้งกลุ่มสวัสดิการในหมู่บ้าน การยอมอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น การสร้างความสัมพันธ์ที่ดีกับพ่อค้าท้องถิ่น หรือการแลกเปลี่ยนแบ่งปันผลผลิตระหว่างชาวนาด้วยกัน นอกจากกลไกทางสังคมแล้ว ชาวนายังเลือกที่จะคำนวณและตัดสินใจทางเศรษฐกิจ เช่น เมื่อมีการต้องเลือกระหว่างการทำเกษตรเพื่อการบริโภคเป็นหลักกับการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตไปสู่การผลิตเพื่อป้อนตลาด ชาวนามักเลือกวิถีทางที่มีความเสี่ยงน้อยและสร้างความมั่นคงให้ได้ มากกว่าที่จะเลือกเส้นทางที่อาจจะนำมาซึ่งผลกำไรสูงสุด แต่ตั้งอยู่บนความเสี่ยงที่สูงเกินกว่าที่ตนเองจะรับได้ ข้อเสนอดังกล่าวตรงกับข้อเสนอของ Michael Moerman (1968) เรื่องการตัดสินใจของชาวนาเกี่ยวกับรูปแบบการผลิตข้าว และงานศึกษาความ

สัมพันธ์ของผู้คนกับวัฒนธรรมข้าวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ของ Lucien Hanks (1972) ที่เสนอว่า เป้าหมายของชาวนาในเรื่องการผลิตก็คือการมีข้าวเพียงพอสำหรับบริโภคในครัวเรือนตลอดทั้งปี ส่วนในเรื่องของการผลิตเพื่อจำหน่ายถือว่ามีความสำคัญมาเป็นอันดับสอง หลักการปลอดภัยไว้ก่อนนี้ไม่เพียงจำกัดอยู่แต่เพียงอาณาบริเวณของการทำการเกษตรและกิจกรรมภายในหมู่บ้านเท่านั้น Scott เสนอว่าชาวบ้านเลือกที่จะพัฒนาความสัมพันธ์ในหลายๆ ลักษณะกับตัวแสดงและสถาบันจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นนำในท้องถิ่น เจ้าหน้าที่รัฐ พ่อค้า ตลอดจนสถาบันต่างๆ ของรัฐ ผ่านความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ แต่แม้ว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์จะมีลักษณะและเงื่อนไขที่หลากหลาย แต่ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในสังคมชาวนานั้นท้ายที่สุดแล้วก็หนีไม่พ้นที่จะตั้งอยู่บนพื้นฐานของจริยธรรมว่าด้วยการมีอยู่มีกินเพื่อยังชีพ (Subsistence Ethics)

ข้อเสนอดังกล่าวด้วยเศรษฐกิจศีลธรรมของ Scott อาจมีข้อจำกัดเมื่อนำมาพิจารณาภาวะทางสังคมในชุมชนปรารภนา ที่ซึ่งฐานของการผลิตและการทำมาหากินของชาวบ้านได้ก้าวข้ามผ่านความต้องการเพียงแค่การยังชีพไปสู่การผลิตเพื่อกำไร การสร้างรายได้จากโอกาสทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย การรับเอาโอกาสที่นโยบายของพรรคการเมืองและนักการเมืองทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่นได้เชื่อมต่อหมู่บ้านกับระบบตลาดและโครงการการพัฒนาให้ไว้ รวมไปถึงการที่เครือข่ายผลประโยชน์ (อาทิ หัวะแนนและนักการเมือง) ยื่นมือเข้ามาช่วยเหลือเมื่อชาวบ้านต้องตกอยู่ในสถานะที่ตนเองไม่สามารถควบคุมได้ เช่น ในกรณีที่เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านในการประกอบอาชีพ หรือการคุกคามของนายทุนในเรื่องที่ดินสาธารณะจนเป็นเรื่องขึ้นศาล นี่เองที่อาจพูดได้ว่าสิ่งสำคัญที่ทำให้ระบบอุปถัมภ์ดำรงอยู่ ไม่ได้อยู่ที่อำนาจหรืออิทธิพลของผู้อุปถัมภ์ในการบังคับหรือข่มขู่ผู้ที่มีอำนาจหรือทรัพยากรน้อยกว่าตน และผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ก็ได้้อย่างจำใจเนื่องจากภาวะปริมน้ำไร้หนทางในการทำมาหากินและต้องเผชิญกับความเสี่ยงตลอดเวลา ในทางกลับกัน ความชอบธรรมของผู้อุปถัมภ์มาจากความเหมาะสมของจังหวะเวลา ลักษณะ และความครอบคลุมของการให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลหรือคุณประโยชน์ที่ผู้อุปถัมภ์นั้นมีให้แก่ผู้ที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ โดยเฉพาะการได้รับการช่วยเหลือในคราวที่ต้องประสบกับสภาวะล่อแหลมที่ชาวบ้านไม่สามารถควบคุมได้ ในแง่นี้ ผู้เขียนต้องการที่จะชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างสิ่งที่ Scott เรียกว่า “ความเสี่ยง” (risk) ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานที่ทำให้ชาวนายอมรับระบบอุปถัมภ์ในฐานะที่เป็นหลักประกันการยังชีพแบบดั้งเดิม กับสิ่งที่ผู้เขียนพิจารณาว่าเป็น “สภาวะที่ไม่สามารถควบคุมได้” (precariousness)⁷ อันเป็นสภาวะการณ์ที่สามารถดำรงอยู่ในสังคมสมัยใหม่และในชนบท

⁷ ขอขอบคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.เกษียร เตชะพีระ ที่แนะนำให้ผู้เขียนให้ความสนใจไม่เพียงแต่กับภาวะความเสี่ยง (risk) แบบที่ Scott เสนอ แต่ให้พิจารณาสิ่งที่เป็ precariousness หรือสภาวะที่ไม่สามารถควบคุมได้ในสังคมชนบทไทยในปัจจุบันด้วย

ปัจจุบัน ทุกวันนี้ชาวบ้านสามารถพัฒนาช่องทางทำมาหากินที่หลากหลายมากขึ้น และมีกลไกรองรับความเสี่ยงทางสังคมและเศรษฐกิจ เช่น การกู้ยืมเงินธนาคารและกองทุนหมู่บ้าน การทำประกันชีวิต และการเข้าสู่ระบบประกันราคาพืชผลเกษตรกรรม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนมองว่าแม้ว่าชาวบ้านจะสามารถจัดการกับความเสี่ยงในระยะยาวได้มากขึ้น แต่การที่ในบางครั้งชาวบ้านอาจจะต้องเผชิญกับสถานะที่ตนเองไม่สามารถควบคุมได้ ก็ทำให้พวกเขายังคงไม่ละทิ้งความสัมพันธ์บนฐานเศรษฐกิจศีลธรรมไปเสียทั้งหมด ระบบอุปถัมภ์ที่มีมาแต่เดิมยังคงถูกใช้เป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เพียงแต่ว่าระบบอุปถัมภ์ดังกล่าวไม่ได้ทำหน้าที่เป็นหลักประกันของการยังชีพแบบพื้นฐานอีกต่อไป หากได้เปลี่ยนไปทำหน้าที่เป็นปัจจัยผลักดันเพื่อส่งเสริมการพัฒนาท้องถิ่นตามที่ชาวบ้านได้วาดหวังไว้

ข้อถกเถียงในเรื่องการเปลี่ยนผ่านของสังคมชาวนาดั้งเดิมมาสู่สังคมแบบใหม่ไม่เพียงช่วยให้เราตั้งคำถามว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่ดำรงอยู่ในวิถีปฏิบัติทางการเมืองของคนชนบทในทุกวันนี้มีความแตกต่างไปจากสังคมชาวนาแบบดั้งเดิมอย่างไรบ้างเท่านั้น แต่เราอาจจะเชื่อมโยงไปถึงว่าการมีส่วนร่วมทางการเมืองของชาวบ้านผ่านทางการลงคะแนนให้กับผู้สมัครรับเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและการเลือกตั้งนักรการเมืองในระดับท้องถิ่นมีฐานทางเศรษฐกิจเชิงศีลธรรมแบบใหม่หรือไม่อย่างไร พูดอีกอย่างก็คือ เมื่อสังคมชนบทในปัจจุบันมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างเห็นได้ชัดจากเมื่อหลายสิบปีก่อน⁸ ระบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์และเศรษฐกิจเชิงศีลธรรมนั้นดำรงอยู่ในระบบความสัมพันธ์และวิถีคิดของชาวบ้านที่เชื่อมโยงกับการเลือกตั้งอย่างไร? ระบบอุปถัมภ์ถูกลดทอนลงเหลือเพียงแค่การชั่วคราวครั้งชั่วคราวของการซื้อสิทธิขายเสียงระหว่างนักรการเมือง หัวคะแนน และชาวบ้านอย่างนั้นหรือ? หรือว่าการขายเสียงของชาวบ้านเป็นเพียงการเห็นแก่เงินตราที่อยู่ตรงหน้า ในขณะที่ระบบอุปถัมภ์ถูกทำให้หมดความสำคัญลงไป เนื่องจากชาวนาที่มีความสามารถในการจัดการความเสี่ยงทางเศรษฐกิจและสังคมมากขึ้น ซึ่งทำให้เขาต้องพึ่งพาอำนาจและอิทธิพลในความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์น้อยลง? สำหรับการตอบคำถามดังกล่าว การทำความเข้าใจข้อเสนอที่ออกมาได้แย้ง “เศรษฐกิจศีลธรรม” น่าจะให้ภาพที่กว้างขึ้น และนำไปสู่การอธิบายสังคมชนบทที่ซับซ้อนมากขึ้นได้

⁸ เช่น ชาวนาเปลี่ยนสถานะจากผู้ผลิตมาเป็นแรงงานในอุตสาหกรรมเกษตรและอุตสาหกรรมนอกภาคการเกษตร หรือไม่ก็เปลี่ยนแปลงบทบาทเป็นผู้ประกอบการด้านการเกษตรและอุตสาหกรรมบริการ (อภิชาติและคณะ 2553) ระดับรายได้ของชาวนาที่สูงขึ้นกว่าแต่ก่อน การเข้ามาของนโยบายการพัฒนาของรัฐ และสำนึกความเป็นชาติที่ปะทะประสานกับแนวคิดและวิถีชีวิตของชาวบ้าน (รัตนา 2550, Ratana 1997) และการบูรณาการการผลิตและการบริโภคของชาวบ้านเข้าสู่ระบบตลาดอย่างเต็มตัว (อานันท์ 2553)

งานศึกษาสังคมชนบทเวียดนามของ Samuel Popkin (1979) ในหนังสือเรื่อง *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam* ได้แย้งงานที่ออกมาก่อนหน้านี้ของ Scott ซึ่งเสนอรูปแบบความสัมพันธ์ของสังคมชาวนาที่ตั้งอยู่บนฐานเศรษฐกิจเชิงศีลธรรม Popkin เสนอมุมมองทาง “เศรษฐกิจการเมือง” ในการทำความเข้าใจสังคมชาวนาแบบใหม่ ซึ่งเขาเห็นว่าไม่ได้ดำรงอยู่ในลักษณะของความสัมพันธ์ในหมู่บ้านที่แยกตัวออกจากโลกภายนอก หรือเป็นปฏิปักษ์กับอำนาจรัฐและพลังของตลาดและทุน ในสภาวะปัจจุบันที่ชาวนาแต่ละคนต้องแสวงหาช่องทางสร้างรายได้เพื่อชีวิตที่ดีขึ้น และการต้องรับผิดชอบต่อภาษีและรายจ่ายต่างๆ ในชีวิตประจำวัน ทำให้ชาวนาต้องพิจารณาพิจารณาช่องทางในการทำมาหากินอย่างเป็นเหตุเป็นผล มีการคำนวณผลประโยชน์เสีย และเลือกที่จะดำเนินการตามช่องทางที่ตนคิดว่าจะนำมาซึ่งประโยชน์ต่อตนเองและครอบครัวมากที่สุด แม้ว่าในบางครั้งทางเลือกดังกล่าวจะต้องเผชิญกับความเสี่ยงหรืออาจจะขัดกับสวัสดิการหรือผลประโยชน์ของหมู่บ้านโดยรวมก็ตาม

สำหรับ Popkin ชาวนาเป็นผู้ที่พร้อมจะแสวงหาโอกาสเพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์สูงสุดและยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้นเท่าที่จะทำได้ ในขณะที่นักเศรษฐกิจศีลธรรมอย่าง Scott เชื่อว่าชาวนาต้องการธำรงโครงข่ายทางสังคมที่เป็นหลักประกันเพื่อการยังชีพ และเลือกที่จะไม่แสวงหาช่องทางทำมาหากินในแบบต่างๆ หากว่าความเสี่ยงนั้นอาจจะยังผลให้ชาวนาและครอบครัวตกอยู่ในสภาวะสิ้นเนื้อประดาตัว Popkin แย้งว่าแม้ว่าในช่วงเวลาที่ไม่ได้เป็นวิกฤตการณ์ ชาวนาก็พร้อมอยู่แล้วที่จะสรรค์สร้างโอกาสทางเศรษฐกิจให้ตนเองในชีวิตประจำวัน และเนื่องจากว่าสังคมหมู่บ้านไม่ได้ทำหน้าที่เป็นหลักประกันสวัสดิการให้กับชาวนาอย่างถึงที่สุด ชาวนาก็ต้องค้นหาช่องทางอื่นๆ ในการสร้างหลักประกันและลดความเสี่ยงให้กับตนเอง และนั่นเป็นสาเหตุว่าทำไมชาวนาจึงเลือกที่จะเข้าสู่การทำการเกษตรเชิงพาณิชย์และให้ความร่วมมือกับหน่วยงานและนโยบายรัฐ ทั้งนี้ก็เพื่ออำนวยความสะดวกที่มากขึ้นให้กับตนเองในการเข้าถึงประโยชน์อันพึงมีพึงได้จาก การลงแรงและการเป็นพลเมืองของรัฐ โดยมีต้องรอให้ระบบความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่มีอยู่นั้นสั่นคลอนลงเสียด้วยซ้ำ

ชาวบ้านใน “ชุมชนปรารภนา” ผนวกเอาความสัมพันธ์ทั้งสองมิติ นั่นคือเศรษฐกิจศีลธรรม และเศรษฐกิจการเมือง เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในการเผชิญหน้ากับการเปลี่ยนแปลงในชุมชน ในบางครั้งเครือข่ายอุปถัมภ์ที่มีมาแต่เดิมก็เป็นเสมือนทุนที่สังคมชนบทมิให้ไว้เพื่อรองรับภัยในยามคับขัน และในบางครั้งความสัมพันธ์ก็ตั้งอยู่บนความเสี่ยงและการลงทุนเพื่อประโยชน์สูงสุด ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ซับซ้อนนี้เป็นกลวิธีที่คนชนบทเลือกใช้เพื่อให้ได้มาซึ่งโอกาสในการพัฒนาตนเองและชุมชน ในด้านหนึ่งการมองชนบทในแบบที่นักเศรษฐศาสตร์ศีลธรรมอธิบายว่าหมู่บ้านเป็นชุมชนที่มีลักษณะปิด มีความเป็นเอกเทศ และมีเสถียรภาพสูง ทำให้นักเศรษฐศาสตร์ศีลธรรมมักจะพิจารณาการปรากฏตัวของอำนาจรัฐหรือพลังของธนาภิบาลการเมืองในหมู่บ้านว่าเป็นการ “รุกราน” หรือ “ทำลาย” วิถีชีวิตชนบท

ดั้งเดิม มากกว่าจะมองว่าในความเป็นจริงแล้วชาวบ้านในชนบทมีพลวัตในตัวเอง และในหลายๆ ครั้งก็เป็นผู้ริเริ่มการสถาปนาความสัมพันธ์กับรัฐ นักการเมือง โอกาสทางเศรษฐกิจ และสถาบันทางสังคมอื่นๆ ที่เอื้อประโยชน์ให้แก่พวกเขาด้วย ในอีกด้านหนึ่ง การมองแบบนักเศรษฐศาสตร์การเมืองที่มองว่าชาวบ้านเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวและไม่สนใจเรื่องของชุมชนและคนอื่น ทำให้เรามีความเข้าใจแบบตื้นเขินว่าการที่ชาวบ้านรับเงินจากนักการเมืองเป็นการ “ขายเสียง” เพื่อแลกกับผลประโยชน์เฉพาะหน้า โดยขาดจิตสำนึกทางการเมืองอย่างสิ้นเชิง หากเราจะทำความเข้าใจการเมืองของชนบทไทยและเข้าใจว่าชาวบ้านมีความต้องการและมีความตระหนักรู้ถึง “ความพึงมีพึงได้” ที่ตนจะได้รับไม่ต่างไปจากชนชั้นกลางทั่วไปได้อย่างไรนั้น เราจึงต้องพิจารณาทั้งจากมุมมองเศรษฐกิจศีลธรรมและเศรษฐกิจการเมืองอย่างไม่อาจแยกจากกันได้เลย

หลายสิบปีที่ผ่านมา ชาวบ้านชุมชนปรารถนาได้พัฒนาความสัมพันธ์กับรัฐ ตลาด และตัวแสดงทางสังคมอื่นๆ จากภายนอก ในฐานะที่เป็นกลไกทางสังคมเพื่อรองรับความเสี่ยงทางเศรษฐกิจและการจัดการทรัพยากรมาโดยตลอด อาชีพในชุมชนมีความหลากหลายมากขึ้น ที่มาของรายได้ของชาวบ้านมาจากแหล่งต่างๆ ทั้งภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร เช่น รายได้จากการพัฒนาหาดริมแม่น้ำและวัดประจำหมู่บ้านให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวชั้นนำของจังหวัด หลายสิบปีที่ผ่านมา ชาวชุมชนปรารถนาจำนวนไม่น้อยได้เดินทางออกจากหมู่บ้านเพื่อแสวงหาโอกาสทางสังคมและเศรษฐกิจ บ้างก็เดินทางกลับมาพัฒนาบ้านเกิดหลังจากที่สะสมประสบการณ์และทุนเพียงพอจากภายนอก กรณีของยายอ้อมเป็นตัวอย่างที่ดีของชาวบ้านในชนบทที่มีวิถีชีวิตที่ดิ้นรนต่อสู้ และมีความมุ่งมั่นมาปรารถนาที่จะพัฒนาตนเองและชุมชนท้องถิ่นให้มีความเจริญและมั่งคั่ง พูดอีกอย่างก็คือ ชาวบ้าน “ชุมชนปรารถนา” ในทุกวันนี้ไม่ได้เป็นชาวไร่ชาวนาที่ต้องการเพียงแค่หลักประกันทางสังคมเพื่อการยังชีพแบบพินัย อีกต่อไป สิ่งที่พวกเขาต้องการคือโอกาสของการพัฒนาตนเองในทางเศรษฐกิจและสังคม โอกาสในการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่อย่างไม่ถูกเบียดเบียนจากอิทธิพลที่ไม่ชอบธรรม โอกาสในการได้มาซึ่งโครงการพัฒนาและความรับผิดชอบของรัฐต่อชุมชนและชาวบ้าน ความต้องการโอกาสเหล่านี้ส่วนหนึ่งสะท้อนออกมาให้เห็นในการเมืองในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน การดิ้นรนของยายอ้อมในการพัฒนาพื้นที่ริมหาดและการเรียกร้องให้ อบจ. สนับสนุนการสร้างถนนในบริเวณดังกล่าว การต่อสู้ของพ่อผินในเรื่องที่ดินกับนายทุนจนเป็นเรื่องเป็นราวและการพึ่งพิงความช่วยเหลือจาก ส.ส. ชูชาติในการต่อสู้คดี การสร้างสายสัมพันธ์แบบประโยชน์ต่างตอบแทนของพระครูเจ้าอาวาสนักพัฒนากับเสียไพศาล ข้าราชการ และนายทุนท้องถิ่น การรวมกลุ่มชาวบ้านผู้ประกอบการร้านอาหารด้วยตนเองเพื่อการต่อรองเรื่องค่าบำรุงพื้นที่กับคณะกรรมการหมู่บ้าน การจัดพิธีไหว้ศาลปู่ตาวาระพิเศษและการจัดพิธีไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองดูแลบริเวณบึงและหาดปีละหลายครั้ง และการที่ชาวบ้านไม่เลือกเสียเฉลียวมาเป็นนายก อบต. แม้จะรับเงินซื้อเสียงจากหัวคะแนนของเสียมาแล้ว แต่ก็ยังคงให้การสนับสนุนลูกชายของ ส.ส. ชูชาติและพรรคที่เขาสังกัดใน

การลงสมัครรับเลือกตั้ง ส.ส. ในครั้งนี้ เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นการเมืองในชีวิตประจำวันที่จะสะท้อนถึงการดิ้นรน การแสวงหาโอกาส และความพึงมีพึงได้ของชาวบ้าน “ชุมชนปรารภณา” การดิ้นรนในชีวิตประจำวันเหล่านี้เป็นการดิ้นรนเพื่อให้ได้มาซึ่งการสนับสนุนและโอกาสที่พวกเขาสามารถยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ตามที่พวกเขามุ่งหวังเอาไว้

ท่ามกลางความทะเยอทะยานในการพัฒนาตนเองและท้องถิ่นของ “ชุมชนปรารภณา” ดังกล่าว แน่แน่นอนว่าความไม่แน่นอนในชีวิตประจำวันหลายอย่างก็ยังคงดำรงอยู่ ทั้งเรื่องค่าครองชีพที่ผันผวน ภาระค่าใช้จ่ายด้านการศึกษาของบุตร อนามัย ผู้สูงอายุ ราคาพืชผลการเกษตรที่ไม่แน่นอน การบุกรุกของนายทุนในเรื่องที่ดินและทรัพยากรอื่นๆ และปัญหายาเสพติด คำถามที่สำคัญก็คือ ท่ามกลางความไม่แน่นอนดังกล่าว ชาวบ้านสร้างหลักประกันอะไรขึ้นมา หลักประกันดังกล่าวเป็นไปตามที่ Scott หรือ Popkin เสนอไว้หรือไม่ หรือว่าในความเป็นจริงแล้ว ชาวบ้านผนวกเอาระบบความสัมพันธ์ทั้งแบบเศรษฐกิจเชิงศีลธรรมและเศรษฐกิจการเมืองเข้ามา และแสดงออกผ่านการสร้างความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนกับการเมืองในชีวิตประจำวันทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับจังหวัด และระดับชาติ ซึ่งในด้านหนึ่ง ความพึงมีพึงได้นั้นได้สะท้อนออกมาผ่านระบบเศรษฐกิจแบบศีลธรรมซึ่งยังปรากฏอยู่ในรูปแบบของการดำรงอยู่ของระบบอุปถัมภ์ ระบบพวกพ้อง และการมีส่วนร่วมทางการเมืองผ่านทางความสัมพันธ์ในรูปแบบของห้วคະແນของนักการเมือง การรับเงินและของกำนัลจากผู้ลงสมัครรับเลือกตั้ง และในอีกด้านหนึ่งก็เป็นการคิดคำนวณเรื่องผลประโยชน์และโอกาสทางเศรษฐกิจในการพัฒนาตนเอง ซึ่งแสดงออกผ่านความสนใจที่มากขึ้นในเรื่องสวัสดิการหรือประโยชน์ที่ดินจะได้รับจากนโยบายของพรรคการเมือง และการออกไปลงคะแนนเสียงเลือกตั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติเพื่อเลือกผู้แทนมาทำงานตามที่ตนเองคาดหวัง แน่แน่นอนว่าความคาดหวังของชาวบ้านต่อผู้แทนในแต่ละระดับนั้นย่อมแตกต่างกันออกไป และวิธีคิดในการเลือกและประเมินผู้แทนในแต่ละระดับก็ต่างกันไปด้วย พอผินในฐานะนักการเมืองท้องถิ่นจึงถูกเลือกและได้รับการคาดหวังจากยายอ้อมและชาวบ้านคนอื่นๆ แตกต่างไปจากที่ชาวบ้านเลือกและคาดหวังจาก ส.ส. ชูชาติและลูกชายซึ่งเป็นตัวแทนไปทำงานในระดับชาติ เราจะเข้าใจกระบวนการคิด การเลือก และความคาดหวังของชาวบ้านที่มีต่อผู้แทนในแต่ละระดับที่ต่างกันอย่างนี้ได้อย่างไร หากเราไม่ทำความเข้าใจกระบวนการดังกล่าวผ่านประสบการณ์และปฏิบัติการทางการเมืองในชีวิตประจำวันของชาวบ้าน

ในหนังสือ *สองนคราประชาธิปไตย* เอนก เหล่าธรรมทัศน์ ชี้ว่าในระบบการเมืองของการเลือกตั้งในไทยนั้น “การ ‘ซื้อขาย’ เสียไม่ใช่เป็นเพียงการแลกเปลี่ยนเงินตรากับคะแนนเสียงเหมือนกับการซื้อขายสินค้าทั่วๆ ไป” (2552: 23) นั่นหมายความว่ามันมีมิติทางด้านสังคมวัฒนธรรมเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย ในอดีต เมื่อระดับความยากจนในชนบทมีมาก หรือชาวบ้านที่อยู่ในภาคเกษตรสามารถพึ่งพิงตนเองได้น้อย ไม่มีทางเลือกในการดำรงชีวิตมากนัก จึงมีความเป็นไปได้ที่เงินจะมีความสำคัญ

มากในการตัดสินใจทางการเมือง หากแต่หลายทศวรรษที่ผ่านมา การเปลี่ยนแปลงในเชิงเศรษฐกิจทำให้ชาวบ้านมีระดับรายได้ที่สูงขึ้น มีช่องทางในการสร้างรายได้ และสามารถสร้างความมั่นคงให้กับตนเองได้มากขึ้น การที่ชาวบ้านมีรายได้ มีช่องทางเครือข่ายทางสังคมที่กว้างขวาง และมีโอกาสในการเข้าถึงผลประโยชน์จากนโยบายของรัฐมากขึ้นนี้เองที่ทำให้ระบบอุปถัมภ์แบบดั้งเดิมเปลี่ยนแปลงไป แต่เดิมระบบอุปถัมภ์มีลักษณะของการใช้เงินผนวกกับการสร้างความสัมพันธ์ส่วนตัว แต่ในปัจจุบัน ระบบอุปถัมภ์มีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับเรื่องที่เป็นทางการมากขึ้น เช่น ผ่านการลงสมัครรับเลือกตั้ง ผ่านทางนโยบายการพัฒนา และผ่านการสนับสนุนสวัสดิการชุมชน

เงินตราที่ถูกนำมาใช้ในการ “ซื้อเสียง” ได้ทำหน้าที่เชิงสัญลักษณ์ในความสัมพันธ์ทางการเมืองแบบใหม่ในฐานะที่เป็นตัวเชื่อมระหว่างนักการเมืองกับชาวบ้าน หรือเป็นใบเบิกทางสร้างความสัมพันธ์ระหว่างนักการเมืองกับชุมชน บนความคาดหวังที่ว่าจะสามารถสถาปนาความสัมพันธ์ในรูปแบบอื่นๆ ให้องค์กรหลากหลายมากขึ้นในอนาคต พูดอีกอย่างก็คือ ระบบธนาภิบาลเมืองแบบเก่าได้เปลี่ยนไประดับหนึ่ง ในสมัยก่อน นักการเมืองมีความคาดหวังว่าเมื่อจ่ายเงิน “ซื้อเสียง” ไปแล้ว ชาวบ้านต้องลงคะแนนให้กับตน ดังนั้น การจ่ายเงินให้กับห้วคะแนนไปแล้ว แต่ตนกลับไม่ได้รับการเลือกตั้ง จึงถือเป็นความล้มเหลวของการทำงานของระบบเครือข่ายอุปถัมภ์และยุทธศาสตร์การซื้อเสียง ผลคือนักการเมืองอาจจะ “จัดการ” กับห้วคะแนนที่นำเงินไปแจกในหมู่บ้าน แต่ในปัจจุบัน การตัดสินใจทางการเมืองของชาวบ้านสามารถคาดการณ์ได้ค่อนข้างยาก นักการเมืองจึงต้องสร้างฐานของคะแนนนิยมในหลายรูปแบบทั้งแบบที่เป็น “เศรษฐกิจศีลธรรม” และ “เศรษฐกิจการเมือง” ไปพร้อมๆ กัน

วิธีคิดที่แสดงออกถึงความซับซ้อนของการตัดสินใจเลือกผู้แทนของชาวบ้านและการพิจารณาการเมืองในชีวิตประจำวันของผู้คนในชนบท นำมาซึ่งความเข้าใจว่าทำไมระบบห้วคะแนนและการใช้เงินในการเลือกตั้งจึงยังคงมีความสำคัญ หากแต่ไม่ใช่ปัจจัยชี้ขาดในการเลือกตั้งเสมอไป นักการเมืองในทุกระดับก็ตระหนักมากขึ้นว่าการให้การอุปถัมภ์ผ่านความสัมพันธ์ส่วนตัว ช่องทางห้วคะแนน และการใช้เงิน “ซื้อเสียง” นั้นเป็นเพียงช่องทางหนึ่ง ซึ่งไม่ใช่ช่องทางสุดท้ายหรือเป็นช่องทางที่มีประสิทธิภาพที่สุดในความเป็นจริง ระบบอุปถัมภ์แบบดังกล่าวเป็นเสมือนการวางฐานรากของความสัมพันธ์ทางการเมืองที่ตั้งอยู่บนเศรษฐกิจศีลธรรมแบบดั้งเดิม แต่ช่องทางที่วันนี้ต้องการการต่อยอดความสัมพันธ์ทางการเมืองที่ซับซ้อนและเป็นรูปธรรมมากขึ้น นั้นเป็นสาเหตุที่ทำให้การนำเสนอแนวทางนโยบายการพัฒนาชุมชนที่กว้างขึ้นและการชี้ให้เห็นช่องทางในการพัฒนาศักยภาพทางเศรษฐกิจของชาวบ้านมักจะถูกนำมาผนวกในการหาเสียงเลือกตั้งด้วย เพราะนโยบายเหล่านี้ตอบสนองความต้องการของชาวบ้านที่มีทัศนคติต่อการดำรงชีพที่ข้ามพ้นประเด็นการยังชีพแบบพอเพียงไปสู่การตระหนักและให้ความสำคัญกับความปรารถนาและความพึงมีพึงได้แล้ว

การมองไม่เห็นเจตจำนงและความมุ่งมาดปรารถนาของชาวบ้าน ตลอดจนการไม่ยอมรับถึงการตระหนักรู้ในเรื่องสิทธิและความพึงมีพึงได้ทั้งในเชิงเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมของคนชนบทในทุกวันนี้ ถือเป็นอุปสรรคและเป็นปัญหาสำคัญในการทำความเข้าใจการเมืองที่เกิดขึ้นในชนบทไทยปัจจุบัน ปัญหาและอุปสรรคที่วันนี้จะไม่อาจก้าวข้ามพ้นไปได้เลย หากเรายังคงยึดติดการพิจารณาการเมืองของคนชนบทจากมุมมองของการเลือกตั้งและการจัดตั้งขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแต่เพียงอย่างเดียว ในเมื่อการต่อสู้ดิ้นรนของคนชนบทเกิดขึ้นในทุกวันตั้งแต่ตื่นเช้าจนกระทั่งเข้านอน การทำความเข้าใจชีวิตทางการเมืองของเขาเหล่านั้นจึงไม่อาจถูกลดทอนลงเหลือเพียงแค่วาระทางการเมืองที่ชนชั้นกลางในเมืองให้ความสนใจและมุ่งให้คำตอบแต่เพียงเท่านั้น

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2553. *การเป็นสมัยใหม่กับแนวคิดชุมชน*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2545. *ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2534. "รัฐธรรมนูญฉบับวัฒนธรรมไทย." *ศิลปวัฒนธรรม* 11 (1).
- _____. 2552. *รากหญ้าสร้างบ้าน ชนชั้นกลางสร้างเมือง*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ประจักษ์ ก้องกีรติ. 2552. "นิทานสอนใจว่าด้วยความไม่ จน เจ็บของผู้เลือกตั้งชนบท: มายาคติและอคติของนักรัฐศาสตร์ไทย." *ฟ้าเดียวกัน* 6 (4).
- ประภาส ปิ่นตบแต่ง. 2541. *การเมืองบนท้องถนน: 99 วัน สมัชชาคนจน และประวัติศาสตร์การเดินขบวนชุมนุมประท้วงในสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก.
- _____. 2552. *กรอบการวิเคราะห์การเมืองแบบทฤษฎีขบวนการทางสังคม*. เชียงใหม่: มูลนิธิไฮนริค เบิลล์ สำนักงานภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคณะ. 2545. *วิถีชีวิต วิถีสู้: ขบวนการประชาชนร่วมสมัย*. เชียงใหม่: ตรัสวิน.
- พิชญ์ พงษ์สวัสดิ์. 2546. "ความสัมพันธ์ระหว่างเศรษฐกิจกับการเมืองในการเปลี่ยนแปลงของสังคมเกษตรและขบวนการชาวนาในสังคมไทยปัจจุบัน: ข้อเสนอเชิงวิพากษ์." แปลโดย ชินดา ชิตบัณฑิตย์ กนกรัตน์ เลิศชูสกุล และ ชัยรัช ตุลาพล. *ฟ้าเดียวกัน* 1 (1).
- ยศ สันตสมบัติ. 2546. *พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม*. กรุงเทพฯ: โครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย.
- รัตนา โดสกุล. 2550. "ชาวนาอีสาน ชาติไทย และการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย." *วารสารสังคมศาสตร์ (คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)* 19 (1).
- เวียงรัฐ เนติโพธิ์. 2546. "เจ้าพ่ออุปถัมภ์กับรัฐอุปถัมภ์." *วารสารสังคมศาสตร์ (คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)* 34 (1).
- _____. 2554. "วิเคราะห์กระจายอำนาจท้องถิ่นแบบไทยๆ (1) และ (2)." เข้าถึงวันที่ 30 กันยายน 2554. <http://www.prachatai.com/journal/2008/10/23858>.
- เสกสรรค์ ประเสริฐกุล. 2553. *การเมืองภาคประชาชน*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- อภิชาติ สถิตนิรามัย และคณะ. 2553. *รายงานเบื้องต้นโครงการวิจัยการเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจและสังคมของชนชั้นใหม่*. กรุงเทพฯ: สถาบันศึกษานโยบายสาธารณะ.
- อมรา พงศาพิชญ์ และปรีชา คูวินทร์พันธุ์. บรรณาธิการ. 2543. *ระบบอุปถัมภ์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544. *มติชุมชน: วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และทรัพยากร*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

_____. 2553. "พื้นที่ความรู้และกลไกเชิงซ้อนในจินตนาการใหม่ของสังคมเปลี่ยนผ่าน." บทความนำเสนอในการประชุมเชิงปฏิบัติการเรื่อง "จินตนาการใหม่ทางสังคมวิทยาเพื่อรับมือกับความเสี่ยงทางสังคมชนิดใหม่" จัดโดย สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ สาขาสังคมวิทยา.

เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2552. *สองนคราประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ: คปไฟ.

แอนดรูว์ วอลเกอร์. 2550. "รัฐธรรมนูญชาวบ้าน: พื้นที่ทางวัฒนธรรมการเมืองในชีวิตประจำวัน." แปลโดย พรหมพิไล กิจสุดแสง. เว็บไซต์มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน. 29 มิถุนายน. <http://61.47.2.69/~midnight/midnight2544/0009999639.html>

เอกสารภาษาอังกฤษ

Anyarat Chatthrakul. 2010. "Thai Electoral Campaigning: Vote-Canvassing Networks and Hybrid Voting." *Journal of Current Southeast Asian Affairs* 29 (4).

Askew, Marc. 2008. *Performing Political Identity: The Democrat Party in Southern Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.

Calahan, William A. 2005a. "Social Capital and Corruption: Vote Buying and the Politics of Reform in Thailand." *Perspectives on Politics* 3 (3).

_____. 2005b. "The Discourse of Vote Buying and Political Reform in Thailand." *Pacific Affairs* 78 (1).

Calahan, William A. and Duncan McCargo. 1996. "Vote-Buying in Thailand's Northeast: The July 1995 General Election." *Asian Survey* 36 (4).

Chairat Charoensin-o-lan. 2010. "Rural-Urban Networks and Transitions in Asia: Re-Spatializing Cultural and Political Imaginaries." Draft paper. Singapore: Asia Research Institute.

Connors, Michael Kelly. 2007. *Democracy and National Identity in Thailand*. Copenhagen: Nordic Institute for Asian Studies.

Hanks, Lucien. 1972. *Rice and Man: Agricultural Ecology in Southeast Asia*. New York: Aldine Atherton.

Kemp, Jeremy. 1988. "Community and State in Modern Thailand." Working Paper No. 100, Southeast Asia Program, University of Bielefeld.

_____. 1991. "The Dialectics of Village and State in Modern Thailand." *Journal of Southeast Asian Studies* 22 (2).

- Kerkvliet, Benedict J. 2002. *Everyday Politics in the Philippines: Class and Status Relations in a Central Luzon Village*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- _____. 2005. *The Power of Everyday Politics: How Vietnamese Peasants Transformed National Policy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- _____. 2009. "Everyday Politics in Peasant Society (and Ours)." *The Journal of Peasant Studies* 36 (1).
- Keyes, Chales F. 2010. "From Peasant to Cosmopolitan Villagers: Refiguring the "Rural" in Northeastern Thailand." Paper prepared for a conference on "Revisiting Agrarian Transformation in Southeast Asia" Chiang Mai, Thailand.
- Lasswell, Harold D. 1958. *Politics: Who Gets What, When, How*. Cleveland: World Publishers.
- LoGerfo, Jim. 1996. "Attitudes Toward Democracy Among Bangkok and Rural Northern Thais: The Great Divide." *Asian Survey* 36 (9).
- Missingham, Bruce D. 2003. *The Assembly of the Poor in Thailand: From Local Struggle to National Protest Movement*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Moerman, Michael. 1968. *Agricultural Change and Peasant Choice in a Thai Village*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Murray, David. 1996. "The 1995 National Elections in Thailand: A Step Backward for Democracy?". *Asian Survey* 36 (4).
- Nishizaki, Yoshinori. 2011. *Political Authority and Provincial Identity in Thailand: The Making of Banharn-Buri*. Cornell: Cornell Southeast Asia Program Publications.
- Ockey, James. 1996. "Thai Society and Patterns of Political Leadership." *Asian Survey* 36 (4).
- _____. 2004. *Making Democracy: Leadership, Class, Gender, and Political Participation in Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Paley, Julia. 2002. "Toward an Anthropology of Democracy." *Annual Review of Anthropology* (31).
- Pasuk Phongpaichit and Chris Baker. 2009. *Thaksin: Second Expanded Edition*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Pasuk Phongpaichit and Sungsidh Piriyarangsarn. 1994. *Corruption & Democracy in Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Pattana Kitiarsa. 2012. "From Red to Red: An Auto-Ethnography of Economic and Political Transitions in a Northeastern Thai Village." In Michael Montesano et al, eds. *Bangkok, May 2010: Perspectives on a Divided Thailand*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- Popkin, Samuel. 1979. *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. Berkeley: University of California Press.

- Ratana Boonmathya. 1997. "Contested Concepts of Development in Rural Northeast Thailand." Unpublished PhD Dissertation, University of Washington.
- Rigg, Jonathan. 1998. "Rural-Urban Interaction, Agriculture and Wealth: A Southeast Asian Perspective." *Progress in Human Geography* 22 (4).
- Robertson Jr., Philip S. 1996. "The Rise of the Rural Network Politician: Will Thailand's New Elite Endure?" *Asian Survey* 36 (9).
- Scott, James C. 1972. "Patron-Client Politics and Political Change in Southeast Asia." *American Political Science Review* 66 (1).
- _____. 1976. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. and Benedict J. Tria Kerkvliet. 1977. "How Traditional Rural Patrons Lose Legitimacy: A Theory with Special Reference to Southeast Asia." In Steffen W. Schmidt et al, eds. *Friends, Followers and Factions: A Reader in Political Clientelism*. Berkeley: University of California Press.
- Sombat Chantornwong. 2000. "Local Godfather in Thai Politics." In Ruth McVey, ed. *Money and Power in Provincial Thailand*. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies.
- Somchai Phatharathananunth. 2006. *Civil Society and Democratization: Social Movements in Northeast Thailand*. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies.
- Suchit Bunbongkarn. 1996. "Election and Democratization in Thailand." In R.H. Taylor, ed. *The Politics of Elections in Southeast Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walker, Andrew. 2008. "The Rural Constitution and Everyday Politics of Elections in Northern Thailand." *Journal of Contemporary Southeast Asia* 38 (1).

"เฮ้คอยู่' แต่บ่พอกิน": คำถามว่าด้วยการพึ่งตนเอง ของชาวนาเกษตรอินทรีย์ ในยุคโลกาภิวัตน์และการพัฒนา

เนตรดาว เถาถวิล

สาขาสังคมศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

บทความนี้ตั้งคำถามกับการสร้างภาพเชิงอุดมคติเพื่อสื่อความหมายแนวคิดความพอเพียงในตนเองและการพึ่งตนเองที่เผยแพร่ผ่านสื่อมวลชนและงานเขียนที่ผลิตโดยองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งทำให้เกิดความเข้าใจว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบเกษตรกรรมที่มุ่งสู่การพึ่งตนเองและสร้างระบบเศรษฐกิจพอเพียง และเพราะเหตุดังนั้นก็ช่วยแก้ปัญหาความยากจนของเกษตรกรรายย่อยได้ ทั้งที่ความจริงแล้วเกษตรอินทรีย์เป็นระบบเกษตรเชิงพาณิชย์และการเติบโตของเกษตรอินทรีย์ก็เกิดขึ้นภายใต้การกำกับของรัฐและทุนความสัมพันธ์ในระบบเกษตรอินทรีย์จึงเป็นความสัมพันธ์ในระบบทุน ไม่ใช่ความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองดังที่กล่าวอ้าง ยิ่งไปกว่านี้การส่งเสริมเกษตรอินทรีย์เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่สังคมชนบทไทยมีความแตกต่างเหลื่อมล้ำระหว่างชาวนารวย ชาวนาฐานะปานกลาง และชาวนาจนเนื่องจากชาวนามีศักยภาพในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงานไม่เท่ากันผลของการทำเกษตรอินทรีย์จึงแตกต่างกันตามบริบทที่มีความเฉพาะเจาะจง ชาวนาที่สามารถเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงานได้มาก ได้รับประโยชน์จากการทำเกษตรอินทรีย์มากกว่า ส่วนชาวนาจนมีที่ดินและทุนน้อย จึงตกอยู่ในสภาพที่เปราะบางมากขึ้นหลังจากหันมาทำเกษตรอินทรีย์ จากข้อค้นพบดังกล่าว จึงเป็นการยากที่จะสรุปว่าเกษตรอินทรีย์เป็นหนทางสู่การพึ่งตนเองของชาวนาทุกคน การสร้างภาพแทนเกษตรอินทรีย์เชิงอุดมคติว่าเป็นหนทางสู่การพึ่งตนเองและเป็นการแก้ปัญหาความยากจนของชาวนารายย่อยจึงควรถูกตั้งคำถาม

This paper questions an ideal representation of the notion of self-sufficiency and self-reliance circulated through media and non-governmental organizations' writings. Such a representation created an understanding that organic farming is an agriculture system aimed to create self-reliant and sufficiency economy and as such it is able to help alleviate poverty among small-scale farmers. However, organic farming is a commercial agriculture system and its growth has a lot to do with state's and capital's support and regulation. Relations in organic farming are grounded in capitalism, not in self-reliant economy as claimed. In addition, the promotion of organic farming took place when Thai "rural societies" are rife with differences and inequality among rich, middle-income and poor farmers. Given farmers' unequal capacity and access to land, capital and labor, the results of doing organic farming varied accordingly. Farmers with access to land, capital and labor benefit from doing organic farming whereas those with less capital and land became more vulnerable after doing organic farming. Given such findings, it is difficult to claim that organic farming is a way to self-reliance of all farmers. The ideal representation of organic farming as a way to self-reliance and poverty alleviation for small-scale farmers should be questioned.

บทนำ

วาทกรรมเกษตรอินทรีย์ซึ่งถูกนำเสนอครั้งแรกโดยองค์กรพัฒนาเอกชนมานานกว่าสองทศวรรษ มีองค์ประกอบสำคัญคือแนวคิดความพอเพียงในตนเอง แนวคิดการพึ่งตนเอง¹ และความยั่งยืน เกษตรอินทรีย์ถูกนำเสนอในฐานะภาพตัวแทนของการพัฒนาทางเลือกรูปแบบหนึ่ง เพื่อหลีกเลี่ยงจากการเกษตรสมัยใหม่และเพื่อแก้ปัญหาความยากจนของเกษตรกรรายย่อย (วิฑูรย์ 2535) แม้ว่าการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์จะแพร่หลายมากขึ้นในปัจจุบัน แต่ปัญหาความยากจนและความสามารถในการพึ่งตนเองของเกษตรกรก็ยังคงเป็นวิกฤตของภาคชนบทอยู่เช่นเดิม ดังนั้นผู้เขียนจึงตั้งคำถามว่าเกษตรอินทรีย์เป็นหนทางสู่การพึ่งตนเองของชาวนาจริงหรือไม่ เกษตรอินทรีย์เป็นแนวทางแก้ปัญหาความยากจนให้แก่ชาวนารายย่อยจริงหรือไม่

แม้ว่าการเผยแพร่วาทกรรมเกษตรอินทรีย์จะสร้างความเข้าใจอย่างกว้างขวางว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบการผลิตแบบทางเลือก ซึ่งสื่อความหมายถึงระบบการเกษตรที่แตกต่างจากระบบเกษตรเชิงพาณิชย์โดยทั่วไป และเป็นระบบการผลิตที่ช่วยให้เกษตรกรมีภูมิคุ้มกันระบบทุนนิยมและมีอำนาจต่อรองกับตลาด แต่ผู้เขียนโต้แย้งว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบเกษตรเชิงพาณิชย์ที่มีการลงทุนสูง และขายในระบบตลาดทุนที่มีการแข่งขันอย่างเข้มข้น (วิฑูรย์และเจตสินี 2546) การเติบโตของเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยเกิดขึ้นภายใต้การกำกับของรัฐ ซึ่งส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ผ่านนโยบายเกษตรกรรมยั่งยืนอย่างต่อเนื่อง และเกิดจากแรงผลักดันของผู้ประกอบการที่เห็นช่องทางการตลาดที่เติบโตและต้องการปรับตัวสู่ระบบการผลิตสินค้าเกษตรที่มีมูลค่าสูง ในอีกด้านหนึ่ง การเติบโตของตลาดเกษตรอินทรีย์ในต่างประเทศกลายเป็นแรงผลักดันที่ส่งผลให้เกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยขยายตัว จากการที่เกษตรอินทรีย์เป็นการผลิตภายใต้การกำกับของรัฐและทุน ผู้เขียนจึงมีข้อเสนอว่าความสัมพันธ์ระหว่างทุนและเกษตรกรในระบบเกษตรอินทรีย์ควรได้รับการพิจารณาในฐานะที่เป็นความสัมพันธ์ในระบบทุน ไม่ใช่ความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเองดังที่มักจะมีการกล่าวอ้าง

¹ ประเวศ วะสี ปัญญาชนคนสำคัญของแนวคิดท้องถิ่นนิยม กล่าวว่า การพึ่งตนเองคือความสามารถในการยืนบนขาของตัวเอง และการพัฒนาที่ยั่งยืนคือการพัฒนาที่ริเริ่มมาจากตนเอง แนวคิดนี้จึงมีจุดยืนต่อต้านการพัฒนาที่ริเริ่มจากภายนอก และเชื่อว่าชุมชนชาวนาไม่ได้เชื่อมโยงกับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดมาตั้งแต่แรก จึงต้องการกลับไปสู่การผลิตเพื่อยังชีพ แนวคิดที่เชื่อในเรื่องการผลิตเพื่อยังชีพและตัดขาดการเกี่ยวข้องกับระบบตลาดนี้มีสมมติฐานว่าการเกี่ยวข้องกับตลาดทำให้ชาวนาไม่สามารถหลุดพ้นไปจากวงจรหนี้สิน ทางออกของปัญหาจึงจำเป็นต้องตัดขาดความเกี่ยวข้องระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับระบบเศรษฐกิจกระแสหลัก (ประเวศ อ้างใน Hewison 2010: 286)

ทั้งๆ ที่เกษตรอินทรีย์เป็นการผลิตในระบบทุนนิยมซึ่งอยู่ภายใต้การกำกับของรัฐและทุน เกษตรอินทรีย์กลับถูกสร้างภาพแทนความจริง (representation) โดยอ้างอิงกับภาพลักษณ์เชิงอุดมคติ ว่าเป็นระบบการเกษตรที่มุ่งสู่การพึ่งตนเองของเกษตรกรและการสร้างระบบเศรษฐกิจพอเพียง นอกจากนี้ มีการสร้างภาพแทนความจริงว่าเกษตรอินทรีย์เป็นทางเลือกในการพัฒนาของคนทุกกลุ่ม ทุกเงื่อนไข และทุกสภาพพื้นที่อย่างเท่าเทียมกัน ทั้งๆ ที่ในความเป็นจริงแล้ว การส่งเสริมเกษตรอินทรีย์เกิดขึ้นภายใต้ เงื่อนไขที่สังคมชนบทมีความแตกต่างเหลื่อมล้ำ (rural differentiation) ชาวนารวย ชาวนาฐานะ ปานกลาง และชาวนายากจน มีความสามารถไม่เท่ากันในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงาน ทำให้ ชาวนามีความสามารถในการปรับตัวเข้าสู่ระบบการผลิตแบบทุนไม่เท่ากัน การทำเกษตรอินทรีย์ ประสบผลสำเร็จหรือไม่จึงขึ้นอยู่กับเงื่อนไขที่มีความเฉพาะเจาะจง อีกทั้งไม่มีข้อมูลเชิงประจักษ์ใดๆ ยืนยัน ได้ว่าเกษตรกรที่หันมาทำเกษตรอินทรีย์แล้วจะสามารถพึ่งตนเองและพ้นจากความยากจนดังที่มักจะ กล่าวอ้าง อย่างไรก็ตาม ความสำเร็จของบริบทในการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์กลับถูกมองข้ามไปอย่างสิ้นเชิง ในวาทกรรมเกษตรอินทรีย์

ผู้เขียนโต้แย้งว่าเงื่อนไขของความแตกต่างเหลื่อมล้ำที่มีอยู่ในสังคมชนบทเป็นปัจจัยสำคัญที่มี ผลต่อความสำเร็จหรือความล้มเหลวของเกษตรอินทรีย์ ชาวนาที่สามารถเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงาน ได้รับประโยชน์จากการทำเกษตรอินทรีย์มากกว่า ส่วนชาวนารายย่อยที่มีที่ดินและทุนน้อย ตกอยู่ใน สภาพที่เปราะบางมากขึ้นหลังจากหันมาทำเกษตรอินทรีย์ จากข้อค้นพบดังกล่าว จึงเป็นการยากที่จะ สรุปว่าเกษตรอินทรีย์เป็นหนทางสู่การพึ่งตนเองของชาวนา การสร้างภาพแทนความจริงเกี่ยวกับเกษตร อินทรีย์เป็นการนำเสนอภาพเชิงอุดมคติที่ไม่ได้วางอยู่บนข้อเท็จจริง (misrepresentation) เกี่ยวกับ เกษตรอินทรีย์ ขณะที่การสร้างภาพแทนความจริงเกี่ยวกับชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ว่าเป็นชาวนาที่ ต้องการผลิตเพื่อยังชีพก็ควรถูกตั้งคำถามเช่นกัน

เกษตรกรรมไทยในกระแสทุนนิยมโลก

การเติบโตของการทำเกษตรอินทรีย์และตลาดสินค้าเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทยควรจะได้รับ การพิจารณาในฐานะการปรับตัวตามระบบทุนนิยมโลกที่หันไปเน้นการสะสมทุนแบบยืดหยุ่น เนื่องจาก เกษตรอินทรีย์เป็นนวัตกรรมในระบบทุนนิยมซึ่งช่วยให้ทุนสามารถสะสมตัวได้อย่างยืดหยุ่น กระแส โลกาภิวัตน์ซึ่งทำให้เกิดการไหลเวียนของทุน สินค้า ข้อมูล แนวคิด และผู้คนข้ามรัฐเป็นไปอย่างรวดเร็ว (Axford 2003) ได้สร้างโอกาสใหม่ๆ ให้แก่เกษตรกร และสร้างความเติบโตให้แก่สินค้าเกษตรอินทรีย์ (Raynolds 2004) โลกาภิวัตน์ด้านอาหารทำให้เกิดผลกระทบต่อภาคเกษตรกรรมอย่างหลากหลาย เช่น การแตกตัวของตลาดสินค้าเกษตร การเกิดรูปแบบในการทำเกษตรหลายรูปแบบมากขึ้น รวมถึง

การเกิดขึ้นของรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างทุนกับแรงงานอย่างหลากหลาย เช่น ระบบเกษตรพันธสัญญา (Contract Farming) (Sompop and Suebskun 1992)

การเปิดเสรีทางการค้าลดทอนอำนาจรัฐที่จะสนับสนุนภาคเกษตรกรรมภายในประเทศ ขณะเดียวกันเสรีนิยมใหม่กลับสร้างกฎเกณฑ์ทางการค้ารูปแบบใหม่ขึ้นมา เช่น มาตรฐานสินค้าเกษตรภายใต้การกำกับของสถาบันกึ่งรัฐกึ่งเอกชน รวมถึงบริษัทข้ามชาติที่ไม่ใช่แค่ควบคุมสินค้าเกษตร แต่ยังควบคุมเรื่องอื่นๆ เช่น สิ่งแวดล้อม ความปลอดภัยในกระบวนการผลิต การบังคับใช้แรงงาน เป็นต้น ทำให้กระบวนการผลิตสินค้าเกษตรต้องเปลี่ยนไปตามกฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้นมาใหม่ นอกจากนี้ โลกาภิวัตน์ยังทำให้เกิดการแบ่งแยกระหว่างประเทศผู้ผลิตสินค้าเกษตรมูลค่าสูงกับประเทศผู้ผลิตสินค้าเกษตรมูลค่าต่ำ (นิพนธ์และสมเกียรติ 2547)

รัฐบาลไทยมีนโยบายชัดเจนที่จะปรับโครงสร้างภาคเกษตรกรรมตั้งแต่ทศวรรษ 1990 เพื่อให้ไทยเป็นประเทศอุตสาหกรรมการเกษตรที่สำคัญของโลก โดยมุ่งหวังเพิ่มความสามารถในการแข่งขันให้แก่ภาคเกษตรของไทยภายใต้เงื่อนไขการค้าเสรี การส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ของรัฐบาลไทยนับว่าเป็นการปรับตัวเพื่อตอบสนองต่อความเปลี่ยนแปลงในระดับสากลที่ตลาดสินค้าเกษตรมูลค่าสูงในต่างประเทศมีการขยายตัวมากขึ้น ในขณะที่สินค้าเกษตรเคมีมีแนวโน้มมูลค่าตกต่ำลงอย่างต่อเนื่อง การสนับสนุนเกษตรอินทรีย์ของรัฐบาลไทยเห็นได้จากการจัดตั้งสำนักงานมาตรฐานเกษตรทางเลือกประเทศไทย (มกท.) ในปี พ.ศ. 2541 การประกาศให้เกษตรอินทรีย์เป็นวาระของชาติในปี พ.ศ. 2547 เพื่อปรับโครงสร้างเกษตรกรรมสู่ระบบเกษตรอินทรีย์ตามแนวพระราชดำริเศรษฐกิจพอเพียง² กำหนดให้มีหน่วยงานที่ชัดเจนในการรับผิดชอบและส่งเสริมด้านการวิจัย การพัฒนาคุณภาพการผลิต การพัฒนาระบบตลาดสินค้าเกษตรอินทรีย์ และการส่งเสริมให้มีการรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ตามมาตรฐานสากล ควบคู่ไปกับการที่รัฐพัฒนาโปรแกรมการตรวจสอบรับรองมาตรฐานเกษตรอินทรีย์ของตนเอง³ เท่ากับว่ารัฐบาลไทยส่งเสริมระบบเกษตรอินทรีย์เชิงพาณิชย์และเน้นระบบการผลิตตามมาตรฐานสากล

² การปรับโครงสร้างเกษตรกรรมดังกล่าวใช้งบประมาณทั้งสิ้น 1,262 ล้านบาท ตั้งเป้าหมายว่า 1) ภายในปี 2548-2552 จะสามารถเพิ่มจำนวนเกษตรกรที่ใช้สารอินทรีย์ทดแทนสารเคมีทางการเกษตร 4.25 ล้านราย 2) เพิ่มจำนวนพื้นที่ที่มีการปรับเปลี่ยนใช้สารอินทรีย์ทดแทนสารเคมีทางการเกษตรเนื้อที่ 85 ล้านไร่ 3) ลดปริมาณการนำเข้าปุ๋ยเคมีและสารเคมีทางการเกษตรลง 50 เปอร์เซ็นต์ คิดเป็นมูลค่า 2,220 ล้านบาท 4) ส่งเสริมให้เกษตรกรมีรายได้สุทธิเพิ่มขึ้น 20 เปอร์เซ็นต์ และ 5) เพิ่มปริมาณและมูลค่าการส่งออกสินค้าเกษตรอินทรีย์ 100 เปอร์เซ็นต์ต่อปี (http://www.idd.go.th/link_fertilizer/home.htm)

³ http://www.idd.go.th/link_fertilizer/home.htm

การที่รัฐบาลมีนโยบายพัฒนาเกษตรอินทรีย์เชิงพาณิชย์กระตุ้นให้บริษัทข้ามชาติและธุรกิจการเกษตรก้าวเข้ามาเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตรอินทรีย์รายใหญ่ ขณะที่เกษตรกรรายย่อยส่วนใหญ่ทำเกษตรอินทรีย์ภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญาทั้งกับบริษัทเอกชนและกับองค์กรพัฒนาเอกชน

การขยายตัวของการทำเกษตรอินทรีย์ในภาคอีสานเกิดขึ้นภายใต้บริบทของโลกาภิวัตน์ด้านอาหารที่สลับซับซ้อน ภายใต้เงื่อนไขที่รัฐมีนโยบายปรับโครงสร้างเกษตรกรรมสู่เกษตรอินทรีย์เพื่อส่งออก ระบบทุนนิยมก็ปรับตัวสู่การจ้างงานแบบยืดหยุ่น พื้นที่ชนบทอีสานถูกเลือกให้เป็นแหล่งผลิตสินค้ามูลค่าสูง เช่น เป็นแหล่งผลิตเมล็ดพันธุ์พืชผักที่สำคัญของโลก เพราะถูกมองว่ามีสภาพแวดล้อมเหมาะสม มีแรงงานที่มีทักษะด้านการเกษตร และยอมรับเงื่อนไขของการจ้างงานที่เอาเปรียบและมีการใช้แรงงานอย่างเข้มข้น (Rosset 1999) การเกิดขึ้นของการผลิตข้าวอินทรีย์เพื่อส่งออกในภาคอีสานทำให้เกิดคำถามว่าเป็นไปได้หรือไม่ที่การผลิตข้าวอินทรีย์จะบ่งชี้ถึงการดำรงอยู่ของครัวเรือนในชนบท (Brookfield 2008) ซึ่งอาจโต้แย้งกับทฤษฎีความทันสมัยที่มีสมมติฐานว่าภาคเกษตรกรรมจะค่อยๆ ล่มสลาย (de-agrarianization) สมาชิกส่วนใหญ่ในครัวเรือนชนบทจะเลิกทำการผลิตบนผืนดินและอพยพออกไปทำงานในเมือง จนเกษตรกรรมไม่ใช่แหล่งรายได้หลักในการสะสมทุนของครัวเรือนชนบทอีกต่อไป (Rigg 2006)

เกษตรอินทรีย์ในวาทกรรมชุมชนนิยม

ผาสุก พงษ์ไพจิตร ตั้งข้อสังเกตว่าวาทกรรมการพัฒนาทางเลือกเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการท้องถิ่นนิยม (Localism) ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน (Cultural Perspective on Village Development-CPD) ซึ่งถือกำเนิดราวทศวรรษ 1980 (ผาสุก อ้างใน Hewison 2010: 285) เฮอร์สันมองว่าท้องถิ่นนิยมและการพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนมีองค์ประกอบพื้นฐานร่วมกัน ได้แก่ แนวคิดในเรื่องความพอเพียงในตนเอง การพึ่งตนเอง การปฏิเสธรบิโภคนิยมและอุตสาหกรรมนิยม การเน้นความสำคัญของวัฒนธรรมที่มีอยู่ดั้งเดิมในชุมชน อำนาจ ความเป็นเลิศของชนบท และชาตินิยม เฮอร์สันโต้แย้งว่าอุดมการณ์ท้องถิ่นนิยมถูกชูขึ้นมาเพื่อขับเคลื่อนขบวนการต่อต้านโลกาภิวัตน์และเสรีนิยมใหม่ ต่อมาได้รับการหนุนเสริมจากแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงในปี พ.ศ. 2541 ซึ่งเน้นความพอเพียงในตนเอง การผลิตเพื่อตอบสนองความพอเพียงในการบริโภคของครัวเรือนและชุมชน ทำให้ชาวนาไม่จำเป็นต้องถูกกำหนดจากระบบตลาดและทุน

โดยหลักการแล้ว แนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงสอดคล้องกับแนวคิดระบบเศรษฐกิจแบบมีศีลธรรม (moral economy) ที่เสนอโดย เจมส์ ซี. สก็อตต์ ซึ่งเชื่อว่าชาวนาไม่ได้ทำตามแรงขับของตลาดและไม่

ต้องการเสี่ยงลงทุนในระบบทุน เพราะชวานายึดถือหลักความมั่นคงในการยังชีพและถือหลักปลอดภัยไว้ก่อน ชวานาจึงทำเพื่อตอบสนองความจำเป็นในการอยู่รอด มากกว่าจะทำเพื่อหากำไร (Scott 1976) อย่างไรก็ดี แนวคิดของสก็อตต์ถูกโต้แย้งจากนักวิชาการที่เชื่อว่าระบบเศรษฐกิจของชวานายึดถือหลักอรรถประโยชน์สูงสุด (utilitarianism) ชวานาคิดคำนวณผลได้และผลเสีย และชวานาพร้อมจะเสี่ยงในระบบทุน หากคิดว่าคุ้มค่า (Popkin 1979)

นักพัฒนาในประเทศไทยเผยแพร่แนวคิดความพอเพียงและการพึ่งตนเองในฐานะเครื่องมือทางอุดมการณ์ที่จะช่วยสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชน ช่วยสร้างภูมิคุ้มกันการรุกรานจากภายนอก และช่วยให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดอนาคตของตนเอง สาระสำคัญของแนวคิดชุมชนนิยมมองว่าระบบเศรษฐกิจแบบตลาดและการค้าเสรีคือความล้มเหลว สาเหตุเพราะการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยเน้นระบบตลาดบริโภคนิยม และวัตถุนิยม การถางป่า การผลิตเพื่อส่งออก การปลูกพืชเงินสด และการเดินทางรอนแรมเกษตรกรรมสมัยใหม่ ล้วนบ่อนทำลายความดีงามของชุมชน เป็นต้นเหตุของการขาดแคลนอาหาร ผลผลิตตกต่ำ การขาดทุน และการเป็นหนี้สิน จากสมมติฐานที่ว่าเกษตรสมัยใหม่มีแรงขับเคลื่อนมาจากบริโภคนิยมและความโลกของชวานา หากตัดความเชื่อมโยงระหว่างชวานากับเกษตรสมัยใหม่และตลาดออกไปได้ ก็จะต้องตัดชวานาจากความโลกและวงจรหนี้สิน

ในระยะต่อมา ปัญญาชนที่สืบทอดแนวคิดชุมชนนิยมเชื่อมโยงแนวคิดการพึ่งตนเองกับหลักคำสอนในพุทธศาสนา เช่น นายแพทย์ประเวศ วะสี ซึ่งว่าการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตกเป็นไปตามแรงขับเคลื่อนของความโลก และทำให้สังคมสืบพันธุ์ความยาก จึงควรถอยห่างจากการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก และกลับไปหาคำสอนในพุทธศาสนาเพื่อเป็นทางออก (ประเวศ อ้างใน Hewison 2010: 286) เดชา ศิริภัทร ปัญญาชนคนสำคัญของเครือข่ายเกษตรทางเลือก เชื่อมโยงแนวคิดการพึ่งตนเองในภาคเกษตรกับหลักคำสอนในพุทธศาสนา ดังปรากฏในงานเสวนาระหว่างนักพัฒนาด้านเกษตรอินทรีย์คนสำคัญกับชวานาในครั้งหนึ่ง ซึ่งมีใจความว่า

“การทำนาในสมัยก่อนจะไม่ทำลายหรือฆ่าสิ่งมีชีวิตอื่นๆ แต่ปัจจุบันคิดเพียงแต่เงินขอให้รวยๆ ซึ่งเริ่มจากความโลก เป็นต้นตอของความบาป โลก โกรธ โดยการฆ่า เมื่อมีสิ่งใดมากัดกินจะต้องฆ่า ต่อมาตามด้วยความหลง ซึ่งชวานาแบบนี้จะไม่สามารถทำนาอย่างมีความสุขได้ อาชีพทำนาคืออาชีพที่วิเศษ เนื่องจากเป็นอาชีพที่ได้รับการยกย่องมากที่สุดของคนไทย... ชวานาคือกระดูกสันหลังของชาติ แต่เดี๋ยวนี้ชวานาทำตัวเองตกต่ำ เขาเรียกว่ารากหญ้า ซึ่งเป็นคำเรียกตั้งแต่สมัยทักษิณ...เดี๋ยวนี้ชวานาสุพรรณปลูกข้าวมีเบอร์ ซึ่งเป็นข้าวสมัยใหม่ ผู้หญิงที่มีเบอร์เรียกหมอนวด

ข้าวมี่เบอร์ก็คือข้าวหมอนวด ทำอย่างไรให้ชาวนารู้เท่าทัน สิ่งที่ได้คือ ต้องรู้ว่าทำ
 นอย่างไรไม่ต้องใช้ทุนมาก ไม่ซื้อสารพิษมากมประเทศไทย”⁴

แนวคิดท้องถิ่นนิยมถูกวิจารณ์จากนักวิชาการตะวันตกว่าเน้นความสำคัญของท้องถิ่น เช่น
 บทบาทของภาคประชาสังคมท้องถิ่น แต่กลับมองท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นแก่นสารและตายตัว มีแนวโน้มที่
 จะมองท้องถิ่นแยกส่วนออกจากระบบการเมืองและกระบวนการทางเศรษฐกิจระดับชาติและข้ามชาติ
 Rigg (1991) แย้งว่าการนำแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนมาเป็นฐานของการพัฒนาเกิดจากความสับสนของ
 นักพัฒนาเอกชนที่เชื่อว่า “ชุมชน” เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาแต่ดั้งเดิม Kemp
 (1988) แย้งว่าความจริงแล้วชุมชนเป็นแค่หน่วยในการปกครองที่รัฐชาติสร้างขึ้น หาใช้สิ่งที่มีอยู่มาแต่
 ดั้งเดิมดังที่อ้าง เช่นเดียวกัน สิ่งที่เขาเชื่อว่าเป็น “ความดีงาม” ของชุมชนท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นความเสมอภาค
 ความพอเพียงในตนเอง ความเป็นอิสระ ความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว ความสงบสุข และความมีศีลธรรม
 ล้วนเป็นสิ่งประดิษฐ์สร้างทางสังคม ดังนั้นจึงเป็นความยากลำบากที่จะเอาภาพลักษณ์ความดีของชุมชน
 ท้องถิ่นมากำหนดความเป็นจริงในปัจจุบัน

ริกก็มองว่าแนวคิด “ชนบท” ต้องนิยามใหม่ เพราะชนบทปัจจุบันแตกต่างจากในอดีต คราวเรือน
 ในชนบทส่วนใหญ่พึ่งพารายได้จากงานนอกภาคเกษตรมากกว่าการทำเกษตร ขณะที่สมาชิกชุมชน
 หลายแห่งมีวิถีชีวิตที่แยกห่างจากชุมชน ลูกหลานชาวนาที่ทำงานรับจ้างในเมืองใช้ชีวิตในหมู่บ้าน
 ชานเมืองราวกับเป็นหอพัก ความเป็นชนบทไทยกลายเป็นเพียงสิ่งประดิษฐ์สร้างของคนชั้นกลางในเมือง
 ที่อพยพไปอยู่ในชนบท ผู้อพยพสู่ชนบทสร้างความเป็นชนบทขึ้นใหม่จากการบริโภคภาพลักษณ์ของ
 ชนบทผ่านสื่อ (Rigg 2006) Walker (2008) มองว่าวาทกรรมเศรษฐกิจพอเพียงนำเสนอภาพแทน
 ความจริงที่ไม่เป็นจริงเกี่ยวกับชีวิตชาวนาในชนบท การสร้างภาพแทนความจริงว่าเกษตรกรรมคือวิถี
 ของการผลิตแบบพึ่งตนเองของชาวนาชนบท การสร้างภาพแทนความจริงว่าความต้องการในการยังชีพคือ
 แรงขับเคลื่อนการผลิตในชนบท รวมถึงการตีความความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาชนบทกับระบบเศรษฐกิจแบบ
 ตลาดอย่างฉาบฉวย การนำเสนอภาพแทนความจริงว่าเศรษฐกิจชุมชนมีรากฐานมาจากความพอเพียง
 ของท้องถิ่น ล้วนเป็นการนำเสนอภาพแทนความจริงที่ไม่สอดคล้องกับความจริงเกี่ยวกับการผลิตใน
 ชนบทและวิถีการดำรงชีพที่ครัวเรือนในชนบทใช้อยู่จริงๆ เช่น การปลูกพืชเงินสด การทำงานรับจ้าง
 และการเป็นผู้ประกอบการขนาดย่อมนอกภาคเกษตร

⁴ เตชา ศิริภัทร เสวนาขบวนการชาวนาทางเลือก วันที่ 6 มิถุนายน 2552 ณ ศูนย์วิจัยข้าวพัทลุง
 ตำบลควนมะพร้าว อำเภอเมือง จังหวัดพัทลุง จัดโดยมูลนิธิเกษตรกรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) [http://
 www.esaanvoice.net/esanvoice/know/show.php?Category=topreport&No=11631](http://www.esaanvoice.net/esanvoice/know/show.php?Category=topreport&No=11631)

แม้เกษตรกรอินทรีย์จะได้รับการนำเสนอว่าเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมของไทย แต่ข้อเท็จจริงที่สวนทางกับการนำเสนอภาพความจริงเช่นนั้นคือ เกษตรอินทรีย์เป็นแนวคิดที่นำเข้ามาจากต่างประเทศราวทศวรรษ 2530 ในช่วงแรกของการนำแนวคิดดังกล่าวเข้ามาสู่ประเทศไทย เกษตรอินทรีย์ถูกอธิบายว่าเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาอย่างบูรณาการ เพราะเป็นระบบการผลิตนอกทุนนิยม เป็นขั้วตรงข้ามของการปฏิบัติเชิงวที่เน้นการใช้วัตรกรรมทางเทคโนโลยีเพื่อเพิ่มผลผลิต (วิฑูรย์ 2535: 96-104) และเป็นเกษตรกรรมที่ช่วยเสริมสร้างศักยภาพในการพึ่งตนเองของเกษตรกรรายย่อย

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมาได้มีการนำเสนอภาพแทนความจริงเกี่ยวกับเกษตรกรอินทรีย์ว่าเป็นระบบเกษตรกรรมเชิงอุดมคติ เช่น การไม่ใช้สารเคมีที่อาจเป็นอันตรายต่อสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ การพึ่งพาปัจจัยการผลิตที่ได้จากฟาร์มมากกว่าปัจจัยการผลิตจากภายนอก และการฟื้นฟูดินที่เสียหายจากการใช้สารเคมี เป็นต้น นอกจากนี้ เครือข่ายเกษตรกรรมยั่งยืนยังส่งเสริมการปลูกข้าวพันธุ์พื้นบ้านในฐานะหนทางสู่การพึ่งตนเองของเกษตรกร เนื่องจากชาวนาสามารถคัดเลือกพันธุ์ข้าวพื้นบ้านไว้ใช้ได้เอง แทนการซื้อ ข้าวพื้นบ้านถูกมองว่ามีความเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและต้านทานต่อแมลงศัตรูพืช

ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในนาม “เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก” มีส่วนสำคัญในการวิจารย์เกษตรสมัยใหม่ ควบคู่ไปกับการเสนอแนะนโยบาย เช่น การส่งเสริมเกษตรกรรมรายย่อย การจำกัดการใช้ที่ดิน การคุ้มครองพันธุ์พืช การรณรงค์ลดอาหารปลอดภัย และการสร้างตลาดสีเขียวเพื่อผู้บริโภคในท้องถิ่น นับตั้งแต่ทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ผนวกเกษตรกรรมทางเลือกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 8 ทำให้เกษตรกรอินทรีย์กลายเป็นส่วนหนึ่งของการพัฒนากระแสหลักมากขึ้น มีการจัดสรรงบประมาณสนับสนุนเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก มีการบรรจุข้อสมมติเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกให้เป็นผู้เชี่ยวชาญด้านเกษตรอินทรีย์ เป็นที่ปรึกษาและผู้บริหารโครงการต่างๆ รวมถึงการตั้งหน่วยงานขององค์กรพัฒนาเอกชนให้เป็นศูนย์ฝึกอบรมเกษตรกรอินทรีย์ในภูมิภาคต่างๆ ซึ่งทำให้เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกได้ทำงานร่วมกับรัฐมากขึ้น องค์กรพัฒนาเอกชนเผยแพร่เกษตรอินทรีย์ในภาคอีสานมองว่าเป็นระบบเกษตรกรรมที่เหมาะสมกับภูมิภาค (เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก 2550) สอดรับกับการโฆษณาประชาสัมพันธ์ทั้งจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา รวมถึงงานวิชาการจำนวนหนึ่งซึ่งสนับสนุนให้ชาวนาอีสานหันมาปลูกข้าวอินทรีย์

แม้ว่ารัฐบาลชูงให้เกษตรกรอินทรีย์เป็นทิศทางหลักของการพัฒนาภาคชนบท ทว่าความเป็นจริงพื้นที่เกษตรกรรมเคมีไม่ได้ลดลง สัดส่วนของการใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีเพื่อกำจัดศัตรูพืชในไร่นากลับ

เพิ่มขึ้น⁵ สถานการณ์ยิ่งเลวร้ายลงเมื่อรัฐบาลมีมติรับรองการทดลองปลูกพืชตัดแต่งพันธุกรรมในแปลงนาธรรมชาติ⁶ ทั้งๆ ที่ขัดต่อหลักการพื้นฐานของเกษตรอินทรีย์ที่ห้ามไม่ให้ปลูกใกล้กับพื้นที่ที่มีการปลูกพืชจีเอ็มโอ นโยบายของรัฐในเรื่องนี้จึงกระทบต่อธุรกิจเกษตรอินทรีย์เพื่อส่งออกซึ่งกำลังเติบโต นโยบายของรัฐบาลที่มีลักษณะขัดแย้งกันดังตัวอย่างข้างต้น กลายเป็นที่มาของกระแสคัดค้านจากนักพัฒนาเอกชน⁷ และธุรกิจการเกษตร⁸

อย่างไรก็ดี การรณรงค์ของเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกถูกตั้งข้อสังเกตว่ามีแนวโน้มที่จะผลักให้รัฐและระบบตลาดออกไป ทั้งยังหลีกเลี่ยงการเข้าร่วมกับขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนที่มีลักษณะเผชิญหน้าและขัดแย้งกับรัฐ เช่น ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องการปฏิรูปที่ดิน Vandergeest et al. (2010) ตั้งข้อสังเกตว่าตั้งแต่ทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา ข้อถกเถียงเกี่ยวกับเกษตรกรรมทางเลือกยังวนเวียนอยู่กับคำถาม เช่น เกษตรกรรมทางเลือกควรจะรวมถึงเกษตรกรขนาดใหญ่ บรรษัท และเกษตรเชิงพาณิชย์ด้วยหรือไม่ เกษตรกรรมทางเลือกจะทำงานร่วมกับรัฐอย่างไร เกษตรกรรมทางเลือกจะสนับสนุนกิจกรรมของขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องการปฏิรูปที่ดินและสิทธิเหนือทรัพยากรอย่างไร ซึ่งสะท้อนความไม่ชัดเจนว่าขบวนการเกษตรกรรมทางเลือกเป็นทางเลือกของใคร เป็นทางเลือกจากอะไร มุ่งสู่การเปลี่ยนแปลงไปสู่อะไร เขาจึงตั้งคำถามท้าทายว่า 1) ขบวนการเกษตรกรรมทางเลือกยังคงเป็นอิสระจากรัฐและมีลักษณะวิพากษ์วิจารณ์รัฐอยู่หรือไม่ หากต้องพึ่งพาการสนับสนุนของรัฐอย่างมาก 2) องค์กรพัฒนาเอกชนจะเปลี่ยนแนวทางการพัฒนาของรัฐสู่เกษตรยั่งยืนได้อย่างไร 3) การพัฒนาเกษตรอินทรีย์จะเข้าถึงกลุ่มเกษตรกรวงกว้างได้หรือไม่ 4) การรวมเป้าหมายเกษตรเชิงพาณิชย์เข้ากับการพัฒนาจะทำให้เกษตรอินทรีย์ถูกกลืนกลายเป็นส่วนหนึ่งของเกษตรกรรมกระแสหลักหรือไม่ 5) เกษตรกรรายย่อยที่ทำเกษตรอินทรีย์จะถูกครอบงำจากทุนขนาดใหญ่หรือไม่ 6) เกษตรอินทรีย์จะสร้างความยั่งยืนต่อระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิตของเกษตรกร และคุณภาพสิ่งแวดล้อมได้จริงหรือไม่ และ 6) ภาครัฐควรจะมีบทบาทอย่างไรในการสนับสนุนเกษตรอินทรีย์ในอนาคต

⁵ ในปี พ.ศ. 2546 ประเทศไทยนำเข้าปุ๋ยเคมีสังเคราะห์จำนวนกว่า 50,000 ตัน ซึ่งใช้ประมาณ 11,000 ล้านบาท ในขณะที่การนำเข้าสารเคมีเพื่อกำจัดศัตรูพืชสูงกว่า 50 ล้านตัน (กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ อ้างใน *กรุงเทพธุรกิจ*, 7 กรกฎาคม 2547)

⁶ *มติชน*, 31 สิงหาคม 2547

⁷ <http://www.biothai.net/news/view.php?id=5034>

⁸ http://www.prachatai.com/05web/th/home/page2.php?mod=mod_ptcms&ContentID=10428&SystemModuleKey=HighlightNews&SystemLanguage=Thai

เกษตรอินทรีย์ในระบบทุนนิยม

ผู้เขียนศึกษาการรวมกลุ่มชาวนาระหว่างปี พ.ศ. 2550-2552 เพื่อปลูกข้าวอินทรีย์ส่งออก การศึกษาข้อมูลภาคสนามแบบเจาะลึกทำในพื้นที่ตำบล “นาสวรรค์”⁹ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งเป็นพื้นที่ชายแดนไทย-ลาวที่มีแม่น้ำโขงกั้นเขตแดน ผู้เขียนพบว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบเกษตรแบบพึ่งพาทุน การตัดสินใจของชาวนาในการทำเกษตรอินทรีย์เกี่ยวข้องกับปัจจัยอันสลับซับซ้อน ทั้งปัจจัยผลึกและปัจจัยดิ่ง

ปัจจัยผลึกที่ทำให้ชาวนาอีสานหันมาทำเกษตรอินทรีย์ ได้แก่ ดินเสื่อม ผลผลิตตกต่ำ แมลงศัตรูพืชระบาด ชาวนาทนแรงบีบคั้นจากต้นทุนการผลิตที่เพิ่มขึ้นของเกษตรเคมีไม่ไหว ชาวนาอีสานมีทางเลือกในการทำเกษตรกรรมไม่มาก การทำเกษตรแบบเข้มข้นมีข้อจำกัด ราคาข้าวในตลาดท้องถิ่นผันผวนมาก สำหรับปัจจัยดิ่งที่ทำให้ชาวนาอีสานหันมาทำเกษตรอินทรีย์ ได้แก่ รัฐบาลส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ ชาวนาได้รับข่าวสารเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์จากสื่อต่างๆ ชาวนาเคยได้รับการฝึกอบรมจากหน่วยงานของรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน จนทำให้เกิดความรู้และทักษะในการทำเกษตรอินทรีย์ ต้องการปรับปรุงดินและฟื้นฟูสภาพแวดล้อมในระยะยาว นอกจากนี้ ชาวนาอีสานมองเห็นโอกาสในการขายข้าวสู่ตลาดต่างประเทศซึ่งมีมูลค่าสูงกว่าราคาข้าวเคมี ชาวนาอีสานตระหนักถึงปัญหาสุขภาพของตนเองและผู้บริโภคจากพิษภัยของสารเคมีการเกษตร จากปัจจัยหลากหลายที่เกี่ยวข้องข้างต้น จึงเป็นเรื่องที่มองเห็นได้อย่างชัดเจนว่าการเกิดขึ้นของเกษตรอินทรีย์ในภาคอีสานแยกไม่ออกจากการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมในชนบทอีสานที่มีความซับซ้อนและมีพลวัต อันเป็นผลมาจากการพัฒนาในภูมิภาคในช่วงกว่าครึ่งศตวรรษที่ผ่านมา และเป็นผลมาจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเสรีนิยมใหม่และอิทธิพลของกระบวนการโลกาภิวัตน์

การพัฒนาความทันสมัยในชนบทมักถูกมองว่าเป็นสาเหตุของความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมและความอ่อนแอของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งนำมาสู่การต่อต้านการพัฒนา (Ratana 1997) นักพัฒนามองว่าการพัฒนาความทันสมัยในภาคเกษตรเป็นสาเหตุที่ทำให้เกษตรกรรายย่อยลดลงและภาคเกษตรกรรมล่มสลาย¹⁰ ทว่าความจริงอีกด้านก็คือ การพัฒนาความทันสมัยในภาคเกษตรทำให้เกิดการกระจุกตัว

⁹ เพื่อเป็นการปกป้องผู้ให้ข้อมูลในแบบสอบถาม ผู้เขียนจึงใช้ชื่อสมมติของพื้นที่ศึกษา เหตุผลที่เลือกหมู่บ้านนาสวรรค์เป็นพื้นที่ศึกษาแบบเจาะลึกเนื่องจากเป็นพื้นที่ซึ่งมีชาวนาเข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มผู้ผลิตข้าวหอมมะลิอินทรีย์เพื่อส่งออกเป็นจำนวนมาก พื้นที่การผลิตข้าวอินทรีย์รวมเอาชุมชนจำนวนมากที่มีความแตกต่างของพื้นที่ทางกายภาพเข้าไว้ด้วยกัน งานศึกษามองชุมชนอีสานในฐานะชุมชนเปิด (Unbounded Entity) ที่มีความเชื่อมโยงกับพื้นที่ในส่วนอื่นๆ ของโลก

¹⁰ <http://www.sathai.org/images/Hotissue/021-pic/07.pdf>

ของที่ดิน เกิดการแตกตัวของชาวนาเป็นชาวนาขนาดใหญ่ที่ใช้ทุนสูง ใช้สารเคมี เครื่องจักรกล และพึ่งพาแรงงานรับจ้างมาก ซึ่งแสดงให้เห็นสถานะใหม่ของเกษตรกรที่เป็นผู้ประกอบการและนายทุน กับชาวนาไร้ที่ดินซึ่งถูกเบียดขับออกไปเป็นแรงงาน

นอกจากนี้ การที่กลุ่มธุรกิจเข้ามาเกี่ยวข้องกับการผลิตสินค้าเกษตรอินทรีย์ที่เติบโตอย่างรวดเร็ว ทำให้มีการนำระบบเกษตรพันธสัญญามาใช้อย่างกว้างขวาง ในพื้นที่ชนบทอีสานมีกลุ่มผู้ผลิตข้าวอินทรีย์ส่งออกหลายกลุ่มที่ผลิตในระบบเกษตรพันธสัญญา ภายใต้การควบคุมโดยบริษัทธุรกิจและองค์กรพัฒนาเอกชน ในด้านหนึ่ง ระบบเกษตรพันธสัญญาแสดงถึงรูปแบบที่มีความก้าวหน้าของอุตสาหกรรมเกษตรในการเข้ายึดครองพื้นที่การเกษตรในชนบท ทว่าในอีกด้าน ระบบเกษตรพันธสัญญาแสดงถึงการผนวกรวมสังคมเกษตรเข้าเป็นส่วนหนึ่งของทุนข้ามชาติ ในจังหวัดอุบลราชธานี องค์กรพัฒนาเอกชนแห่งหนึ่งส่งเสริมให้ชาวนารวมกลุ่มปลูกข้าวหอมมะลิอินทรีย์เพื่อส่งออกผ่านระบบเกษตรพันธสัญญาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2545 ภายใต้การสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชนระหว่างประเทศ และบริษัทข้ามชาติที่เป็นผู้จัดหาสินค้าอินทรีย์ป้อนตลาดโลก กลุ่มผู้ผลิตข้าวหอมมะลิอินทรีย์ขยายพื้นที่ปลูกข้าวหอมมะลิอินทรีย์อย่างต่อเนื่อง จนสามารถส่งออกข้าวหอมมะลิอินทรีย์กว่า 3,000 ตัน ในปี พ.ศ. 2551 ภาคอีสานถูกเลือกให้เป็นพื้นที่ผลิตข้าวอินทรีย์ป้อนตลาดโลก เพราะทุนมองเห็นความได้เปรียบหลายด้าน เช่น สภาพแวดล้อมที่ไม่เสี่ยงจากการปนเปื้อนมลพิษเหมือนพื้นที่เขตอุตสาหกรรม สภาพดินและอากาศที่มีความเหมาะสมกับการปลูกข้าวหอมมะลิคุณภาพสูง และครัวเรือนชาวนามีทุนทางวัฒนธรรมที่เอื้อประโยชน์ต่อการปลูกข้าวหอมมะลิอินทรีย์ ทำให้การปรับเปลี่ยนระบบสู่การปลูกข้าวอินทรีย์และการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิตเป็นไปได้

ชาวนาตำบลนาสวรรค์ถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 การศึกษาของมณีมัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เศรษฐกิจในภาคอีสานพบว่า การเติบโตของตลาดสินค้าเกษตรในภาคอีสานเกิดขึ้นผ่านการเปิดพื้นที่ป่าเพื่อขยายพื้นที่เกษตร มากกว่าการทำเกษตรหลายรอบในพื้นที่จำกัด (มณีมัย 2546) อย่างไรก็ตาม บ้านนาสวรรค์อาจแตกต่างจากชนบทภาคอีสานอื่นๆ ในเรื่องสภาพแวดล้อมทางกายภาพที่อุดมสมบูรณ์ สมาชิกชุมชนส่วนใหญ่ยังคงทำนาปีโดยอาศัยน้ำฝน บ้านนาสวรรค์อยู่ห่างจากตัวเมืองประมาณ 100 กิโลเมตร พื้นที่นาส่วนใหญ่ถูกเบียดจากพื้นที่ป่าสมบูรณ์เมื่อประมาณ 100 ปีเศษที่ผ่านมา การที่ชาวนามีฐานะยากจน ทำให้การบุกเบิกที่นาทำโดยอาศัยแรงงานคนและสัตว์มากกว่าการอาศัยเครื่องจักร ชาวนายังคงเก็บรักษาต้นไม้ใหญ่ไว้ในผืนนา โดยไม่โค่นถางและปรับที่นาให้กลายเป็นผืนราบเหมือนในภาคกลาง การทำนาที่บ้านนาสวรรค์จึงเปรียบได้กับการทำนาในป่า ซึ่งช่วยสร้างแรงดึงดูดใจให้กับผู้บริโภคข้าวอินทรีย์ โฆษณาข้าวอินทรีย์ที่เผยแพร่สู่ผู้บริโภคในต่างประเทศได้อ้างถึงพื้นที่ผลิตข้าวอินทรีย์ว่าผลิตจากพื้นที่ชนบทที่ยังคงรักษาความเป็นธรรมชาติ ชาวนามีวิถีชีวิตแบบดั้งเดิม และมีมนุษย์กับธรรมชาติอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน

การบุกเบิกพื้นที่ป่าเป็นไร่นาดำเนินไปอย่างช้าๆ กินเวลานานประมาณสองชั่วอายุคนก็ไม่เหลือพื้นที่ป่าให้บุกเบิกเพิ่มเติม พื้นที่นากว่าร้อยละ 80 มีสภาพเป็นที่ดอน มีที่นาราวร้อยละ 20 เท่านั้นที่เป็นที่ราบลุ่มใกล้แหล่งน้ำ เนื่องจากระบบชลประทานมีเพียงฝายน้ำล้นและครอบคลุมพื้นที่จำกัด การทำนาส่วนใหญ่จึงเป็นการทำน่าน้ำฝนเพียงปีละครั้ง นอกจากการทำนาปลูกข้าวเป็นหลัก ชาวนายังปลูกพืชพาณิชย์อื่นๆ เช่น มันสำปะหลัง อ้อย แต่เพราะความแห้งแล้ง ทำให้การปลูกพืชไร่ไม่ได้ขยายตัวเท่าที่ควร ในช่วง 4-5 ปีที่ผ่านมา ชาวนาประมาณร้อยละ 5-15 ในชุมชนเริ่มปรับเปลี่ยนที่นาดอนไปเป็นสวนยางพารา ซึ่งเป็นไม้ยืนต้นที่กำลังเป็นที่นิยมในภาคอีสาน เพราะทำรายได้ดีและเสี่ยงน้อยกว่าพืชไร่

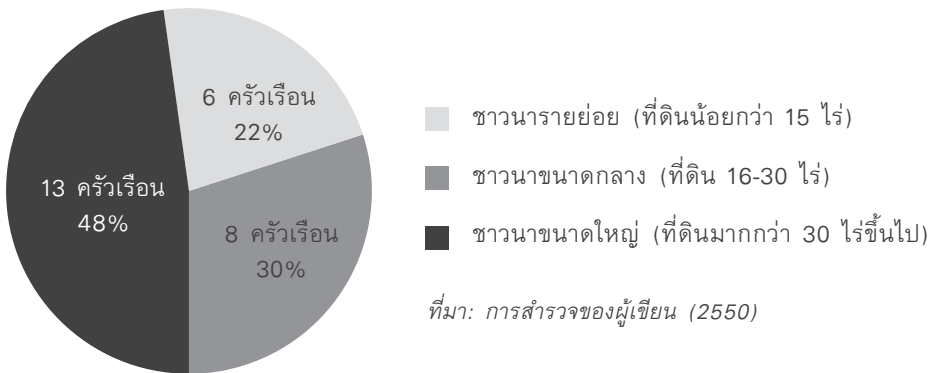
กล่าวได้ว่าการทำนายังเป็นระบบการผลิตหลักในชุมชนพื้นที่ศึกษา ชาวนาในพื้นที่ศึกษาค้นเคยกับการทำเกษตรสมัยใหม่ เช่น การปลูกข้าวสายพันธุ์ผสม การใช้ปุ๋ยเคมีรวมถึงสารเคมีในการเกษตรและเครื่องจักรกล ส่วนข้าวสายพันธุ์ดั้งเดิมมีการปลูกอยู่บ้าง เพื่อใช้บริโภคในครัวเรือนและเพื่อใช้ทำบุญ แต่ที่ดินส่วนใหญ่ถูกใช้เพื่อปลูกข้าวเหนียวและข้าวเจ้าสายพันธุ์ผสม ชาวนาเล่าว่าในช่วงแรกที่มีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรเข้ามาแนะนำให้ใช้ปุ๋ยเคมี ชาวนายังคงใช้ข้าวสายพันธุ์ดั้งเดิมและใส่มูลวัวควายในนา ชาวนาส่วนใหญ่ไม่ยอมรับการใช้ปุ๋ยเคมี รวมถึงข้าวสายพันธุ์ใหม่ด้วย มีเพียงชาวนาสวนน้อยเท่านั้นที่หันไปปลูกข้าวสายพันธุ์ใหม่และใช้ปุ๋ยเคมีที่ส่งเสริมโดยหน่วยราชการ แต่ต่อมาชาวนาเห็นตัวอย่างจากเพื่อนบ้านที่ใช้ปุ๋ยเคมีว่าข้าวสายพันธุ์ใหม่ตอบสนองต่อปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลงได้ดีกว่าข้าวสายพันธุ์ดั้งเดิม ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่เพิ่มขึ้น และยังขายข้าวได้ราคาดีกว่าด้วย การพัฒนาแหล่งน้ำและถนนสู่ชุมชนซึ่งเกิดขึ้นเมื่อราวๆ 40-50 ปีที่ผ่านมา มีส่วนเร่งให้การขยายพื้นที่ปลูกข้าวสายพันธุ์ใหม่ขยายตัวจนครอบคลุมพื้นที่ซึ่งเคยเป็นป่าทั้งหมด

แม้ว่าชาวนาจะพอใจการทำนาเคมีได้ผลผลิตต่อไร่สูง ทว่าพวกเขากลับเรื่องต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูงขึ้นด้วย เนื่องจากพวกเขาต้องซื้อปัจจัยการผลิตจากภายนอกมากขึ้น และยังมีปัญหา “ดินแค้น” หรือดินแข็งเมื่อมีการใช้ปุ๋ยเคมีไปหลายปี แต่การที่ชาวนาอีสานในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่ทำนาปีและมีฐานะยากจน พวกเขาจึงไม่ได้ใช้ปุ๋ยเคมีอย่างเข้มข้น ทำให้ปัญหาสารตกค้างในดินไม่รุนแรงมากนัก อีกทั้งชาวนาอีสานในพื้นที่ศึกษาไม่ได้ปลูกพืชไร่อย่างแพร่หลาย การระบาดของโรคแมลงจึงไม่รุนแรง และแทบไม่มีความจำเป็นต้องใช้สารกำจัดศัตรูพืช ส่งผลให้สภาพแวดล้อมในชุมชนพื้นที่ศึกษามีความเสี่ยงจากการปนเปื้อนสารเคมีน้อยกว่า และมีความได้เปรียบในการปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรอินทรีย์ อย่างไรก็ตาม ทัศนคติความสามารถในการปรับตัวสู่ระบบเกษตรอินทรีย์ของชาวนาแต่ละกลุ่มไม่เท่ากัน ซึ่งผู้เขียนจะอภิปรายในประเด็นนี้อีกต่อไป

ในปี พ.ศ. 2550 ผู้เขียนทำการสำรวจครัวเรือนเกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์จำนวน 27 ครอบครัวยุคในตำบลนาสวรรค์ พบว่าจากชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์จำนวน 27 ครัวเรือนในตำบลนาสวรรค์

ชาวนารายย่อยที่ทำการผลิตข้าวอินทรีย์บนที่ดินขนาด 1-15 ไร่ มีจำนวน 6 ราย คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 22 ของชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ทั้งหมด ส่วนครอบครัวชาวนาขนาดกลางที่ทำการผลิตบนที่ดินขนาด 16-30 ไร่ มีจำนวน 8 ราย คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 30 ของชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ทั้งหมด ส่วนชาวนาขนาดใหญ่ที่ถือครองที่ดินขนาด 31 ไร่ หรือมากกว่าจนถึง 100 ไร่ มีจำนวน 13 ราย คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 48 ของชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ทั้งหมด ดังแสดงในแผนภูมิที่ 1

แผนภูมิ 1 สัดส่วนชาวนาประเภทต่างๆ ที่ทำเกษตรอินทรีย์ในตำบลนาสวรรค์
จำแนกตามขนาดการถือครองที่ดิน

บ้านนาสวรรค์ก็เหมือนกับชุมชนชนบทในภาคอีสานพื้นที่อื่นๆ ที่ดินเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญในการเกษตร แต่กลับมีขนาดไม่เพียงพอกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ที่ดินส่วนใหญ่เป็นทรัพย์สินของพ่อแม่ ลูกๆ จึงมักทำการเกษตรบนที่ดินของพ่อแม่ การสำรวจของผู้เขียนพบว่าชาวนารายย่อยที่ทำการเกษตรอินทรีย์มีที่ดินเฉลี่ย 12 ไร่ และมีที่ดินที่ใช้ทำนาอินทรีย์เฉลี่ย 9 ไร่ ชาวนาขนาดกลางมีที่ดินเฉลี่ย 24 ไร่ และมีที่ดินที่ใช้ทำนาอินทรีย์เฉลี่ย 18 ไร่ ชาวนาขนาดใหญ่มีที่ดินเฉลี่ย 44 ไร่ และมีที่ดินที่ใช้ทำนาอินทรีย์เฉลี่ย 30 ไร่ ดังแสดงในตาราง 1

ตาราง 1 ที่ดินที่จัดการและที่ดินที่ใช้เพื่อปลูกข้าวอินทรีย์
โดยเกษตรกรรายย่อย ขนาดกลาง และขนาดใหญ่

	จำนวน ครัวเรือน	ที่ดินเฉลี่ยที่จัดการ โดยเกษตรกร (ไร่)	ที่ดินเฉลี่ยที่ใช้ เพื่อปลูกข้าวอินทรีย์ (ไร่)
ชาวนารายย่อย	6	12	9
ชาวนาขนาดกลาง	8	24	18
ชาวนาขนาดใหญ่	13	44	30
รวมทั้งหมด	27	31	22

ที่มา: การสำรวจของผู้เขียน (2550)

การสำรวจพบข้อสังเกตสำคัญเกี่ยวกับสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาดังแสดงใน
ตาราง 2

ตาราง 2 สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ในตำบลนาสวรรค์
จำแนกตามขนาดที่ดินที่ชาวนาแต่ละกลุ่มเข้าถึงได้

ขนาดของ ชาวนา	จำนวน ครัวเรือน ที่ทำการ สำรวจ	รายได้เฉลี่ยต่อปี จากเงินส่งกลับ (บาท)	จำนวน สมาชิก ครอบครัว โดยเฉลี่ย	อายุเฉลี่ย ของหัวหน้า ครอบครัว	ค่าใช้จ่ายเฉลี่ย ต่อปีของ ครอบครัว (บาท)	หนี้สินเฉลี่ย ของครอบครัว ที่กู้ยืมต่อปี (บาท)
ชาวนา ขนาดเล็ก	6	47,574	4	42	112,452	55,667
ชาวนา ขนาดกลาง	8	32,020	6	49	94,474	76,750
ชาวนา ขนาดใหญ่	13	29,657	5	52	117,744	114,846
รวม	27	34,339	5	49	109,673	90,407

ที่มา: การสำรวจของผู้เขียน (2550)

ผู้เขียนมีข้อสังเกตเกี่ยวกับสภาพสังคมและเศรษฐกิจของชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์จากการสำรวจดังนี้ ครัวเรือนของบ้านนาสวรรค์ไม่ได้พึ่งพารายได้หลักจากการทำเกษตร เพราะรายได้สำคัญของครัวเรือนทำเกษตรอินทรีย์มาจากเงินส่งกลับของสมาชิกครอบครัวที่ไปทำงานต่างถิ่น (ดูรายละเอียดในตาราง 2) การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานไปทำงานนอกภาคเกษตรเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นต่อเนื่อง จึงส่งผลกระทบกับการดำรงอยู่ของครัวเรือนชาวนาบ้านนาสวรรค์ไม่น้อย งานศึกษาชิ้นหนึ่งระบุว่า ครัวเรือนในชนบทอีสานจำนวน 2.5 ล้านครัวเรือน จะมีสมาชิกอย่างน้อยหนึ่งคนอยู่นอกภูมิภาค การอพยพของปัจเจกบุคคลมีแนวโน้มเพิ่มขึ้น สัดส่วนของผู้หญิงที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นมีสัดส่วนสูงพอกับผู้ชาย และการผสมผสานระหว่างการอพยพไปทำงานต่างถิ่นอย่างถาวรได้เข้ามาแทนที่การอพยพเคลื่อนย้ายตามฤดูกาลเช่นที่ผ่านมา การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานได้สร้างความเป็นครอบครัวแบบใหม่ที่มีลักษณะซับซ้อนและไม่ยึดโยงกับพื้นที่ทางกายภาพ นอกจากนี้ มีแนวโน้มที่คนทำงานภาคเกษตรจะมีอายุสูงขึ้นเรื่อยๆ ซึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อเนื่องถึงการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการดำรงชีวิตและความยืดหยุ่นของชุมชนที่จะปรับตัวรับมือกับความเปลี่ยนแปลง (Rigg and Albert 2011)

งานวิจัยของริกส์สอดคล้องกับผลการสำรวจของผู้เขียนในปี พ.ศ. 2550 ซึ่งพบว่าชาวนาทั้งชายและหญิงเคยมีประสบการณ์การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานไปต่างภูมิภาคและต่างประเทศ ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ แมรี เบธ มิลส์ ที่ชี้ว่าประสบการณ์ของการอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานทำให้ชาวนาอีสานมีความตื่นตัวที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ และมีโลกทัศน์ที่กว้างไกลเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเมืองใหญ่ การอพยพของแรงงานหนุ่มสาวจากอีสานสู่กรุงเทพฯ ไม่ใช่แค่เพื่อหารายได้ที่ดีกว่า แต่ยังเป็นเพราะคนหนุ่มสาวต้องการบริโภคความทันสมัยในวิถีชีวิตแบบเมือง เงินส่งกลับจากแรงงานอพยพของคนหนุ่มสาวมีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของครัวเรือนในชนบท เพราะครัวเรือนใช้เงินส่งกลับลงทุนในการเกษตรและการทำธุรกิจรายย่อยต่างๆ การอพยพไปขายแรงงานจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ครัวเรือนชนบทอยู่รอด (Mills 2001)

การสำรวจชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ของผู้เขียนพบว่าการมีสมาชิกครัวเรือนอพยพไปทำงานต่างถิ่นจำนวนมากส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตในชนบทอีสาน ยามปกติ สภาพหมู่บ้านจะเงียบเหงา มีเพียงคนแก่เฒ่าบ้านและทำการเกษตร ส่วนคนหนุ่มสาวกลับมาเยี่ยมหมู่บ้านเฉพาะในช่วงวันหยุด เช่น เทศกาลสงกรานต์ ปัจจุบันครอบครัวหนึ่งมีสมาชิกที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านทั้งเด็กและผู้ใหญ่เฉลี่ย 5 คน ซึ่งทำให้แรงงานในการทำนาขาดแคลน บางครั้งคนหนุ่มสาวกลับมาช่วยพ่อแม่ในยามที่ครอบครัวต้องการแรงงานเข้มข้น เช่น ช่วงเกี่ยวข้าว ทว่าปัจจุบันหลายพื้นที่มีเครื่องเกี่ยวข้าวเข้ามาแบกรับภาระนี้แทน รวมถึงบ้านนาสวรรค์ซึ่งเริ่มมีรถเกี่ยวข้าวเข้ามารับจ้างเกี่ยวข้าวเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2550 การเข้ามาของเครื่องจักรกลการเกษตร เช่น เครื่องเกี่ยวข้าว ทำให้หนุ่มสาวสามารถหายไปจากหมู่บ้านได้นานขึ้น นอกจากนี้ การสำรวจของผู้เขียนยังพบแนวโน้มที่น่าสนใจ คือหัวหน้าครัวเรือนชาวนาที่ทำเกษตร

อินทรีย์มีอายุเฉลี่ยค่อนข้างสูง คือ 49 ปี ทำให้เกิดคำถามว่าเกษตรกรอินทรีย์จะสามารถเป็นทางเลือกของอนาคตได้จริงหรือไม่ จะต้องมึนโยบายอย่างไรจึงจะสร้างความยั่งยืนให้เกษตรกรอินทรีย์ในอนาคต

ผลของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยที่ยาวนานกว่า 50 ปี ไม่เพียงทำให้วิถีการผลิตของชาวบ้านนาสวรรค์เปลี่ยนไป แต่ยังทำให้วิถีการบริโภคเปลี่ยนไปด้วย สภาพบ้านเรือนของชาวนาเปลี่ยนจากเรือนไม้ยกพื้นสูงเพื่อใช้เก็บเครื่องมือทางการเกษตร และมีนอกชานกว้างเพื่อทำกิจกรรมตามประเพณี กลายเป็นบ้านปูนชั้นเดียวปลูกติดพื้นดินมากขึ้น บ้านชาวนารวมักจะเป็นบ้านปูนสองชั้นปลูกสร้างแบบสมัยใหม่ จากเดิมที่เคยอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวขยาย และมีความสัมพันธ์ฉันท์เครือญาติและความสัมพันธ์ในหมู่เพื่อนบ้านที่สามารถพึ่งพาแลกเปลี่ยนแรงงานกัน มีแนวโน้มที่จะเปลี่ยนเป็นครอบครัวเดี่ยวมากขึ้น ขณะที่การแลกเปลี่ยนสินค้า เทคโนโลยี ปัจจัยการผลิต และการแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นความสัมพันธ์ผ่านระบบตลาดมากขึ้น แม้แต่การแลกเปลี่ยนแรงงานในหมู่เครือญาติก็ต้องจ่ายค่าจ้างที่เป็นเงินมากขึ้น ขณะที่การเอามือเอารุ่นหรือการขอแรงโดยไม่มีสิ่งตอบแทนเป็นสิ่งที่พบเห็นได้ยาก

ค่าใช้จ่ายรายปีและการกู้ยืม

การสำรวจโดยผู้เขียนพบว่าชาวนาขนาดเล็กมีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยครอบครัวละ 112,452 บาทต่อปี ส่วนชาวนาขนาดกลางมีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยครัวเรือนละ 94,474 บาทต่อปี และชาวนาขนาดใหญ่มีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยครัวเรือนละ 117,744 บาทต่อปี ส่วนใหญ่เป็นค่าใช้จ่ายในเรื่องการชำระหนี้สิน การลงทุนทำนาเคมีและนาอินทรีย์ ซื้อปัจจัยการผลิต เช่น วัควาย รถไถ ค่าเช่ารถไถ ค่าน้ำมันเชื้อเพลิง ค่าอาหาร ค่าช่วยเหลืองานสังคม ค่าเล่าเรียนบุตร ตลอดจนค่าใช้จ่ายในเรื่องการบริโภคสิ่งอำนวยความสะดวกสบายอื่นๆ เช่น โทรศัพท์ วิทยุ เครื่องเล่นวิดีโอ รถจักรยานยนต์ โทรศัพท์มือถือ ตู้เย็น พัดลม เต้าแก๊ส หม้อหุงข้าว เครื่องซักผ้า เป็นต้น การที่ชาวนาขนาดเล็กมีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อครัวเรือนสูงมากแสดงให้เห็นว่าชาวนายากจนมีการบริโภคไม่แตกต่างจากคนไทยทั่วไป การบริโภคสิ่งอำนวยความสะดวกสบายช่วยให้ชาวนาสามารถรับมือกับภาระงานการที่เพิ่มขึ้น ทั้งการผลิตในไร่นา การทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตร และการทำงานบ้านที่ต้องทำให้เสร็จแข่งกับเวลา นอกจากนี้ ผู้เขียนยังพบว่าชาวนาในพื้นที่ศึกษาให้ความสำคัญกับการลงทุนด้านการศึกษาของลูกหลานมาก การลงทุนในด้านการศึกษาของลูกหลานอาจถูกมองว่าเป็นการบริโภคที่ไม่ก่อให้เกิดรายได้ แต่ชาวนากลับมองว่าเป็นการลงทุนสร้างความมั่นคงในอนาคตที่ให้ผลดียิ่งกว่าการลงทุนทำเกษตร พวกเขาไม่ต้องการให้ลูกหลานต้องทำงานหนัก เสี่ยงกับการขาดทุน และถูกเอาเปรียบค่าแรง ดังเช่นที่พวกเขาต้องเผชิญมาตลอดชีวิต

การสำรวจของผู้เขียนยังพบว่าชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ทั้งขนาดเล็ก ขนาดกลาง และขนาดใหญ่ ล้วนมีหนี้สิน ส่วนใหญ่กู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) รองลงมากู้เงินจากกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งรัฐบาล พ.ต.ท.ทักษิณตั้งกองทุนให้ชุมชนกู้ยืมหมู่บ้านละหนึ่งล้านบาท นอกจากนี้ ชาวนายังกู้เงินจากแหล่งเงินกู้นอกระบบ ชาวนาขนาดเล็กมีการกู้เงินเฉลี่ยครอบครัวละ 55,667 บาทต่อปี ชาวนาขนาดกลางมีการกู้เงินเฉลี่ยครอบครัวละ 76,750 บาทต่อปี ชาวนาขนาดใหญ่มีการกู้เงินเฉลี่ยครอบครัวละ 114,846 บาทต่อปี ดังแสดงในตาราง 2

ชาวนาส່วนใหญ่นำรายได้จากการขายข้าวในปีไปใช้หนี้สินที่กู้ยืมจาก ธ.ก.ส. แล้วกู้เงินวงดใหม่จาก ธ.ก.ส. ออกมาเพื่อใช้ลงทุนในการเกษตรและใช้จ่ายในครอบครัว ข้อค้นพบนี้แสดงให้เห็นว่าชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ล้วนมีหนี้สิน ไม่แตกต่างจากชาวนาทั่วไปที่ไม่ได้ทำเกษตรอินทรีย์ ทว่าการเป็นหนี้สินอาจไม่ใช่ปัญหา หากชาวนาสามารถใช้หนี้นี้ได้ อย่างไรก็ดี มีการศึกษาจำนวนหนึ่งอ้างว่าการทำเกษตรอินทรีย์เป็นหนทางแก้ปัญหาค่าความยากจนและช่วยให้ชาวนาปลดหนี้ คำกล่าวอ้างดังกล่าวมีสมมติฐานว่าต้นทุนการผลิตต่อไร่ของเกษตรอินทรีย์ต่ำกว่าต้นทุนการผลิตต่อไร่ของเกษตรเคมี สมมติฐานดังกล่าวทำให้มีข้อสรุปว่าชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ลงทุนน้อยกว่า แต่ได้ผลตอบแทนสูงกว่า นอกจากนี้ เชื่อกันว่าการทำเกษตรอินทรีย์ไม่มีความเสี่ยงจากการขาดทุนเหมือนกับการทำเกษตรเคมี เพราะมีสมมติฐานว่าต้นทุน (ที่เป็นตัวเงิน) ในการทำนาอินทรีย์ต่ำกว่าต้นทุนในการทำนาเคมี

อย่างไรก็ดี ผู้เขียนมีข้อโต้แย้งว่าชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์อาจมีรายได้สูงขึ้น เพราะราคาข้าวอินทรีย์สูงกว่าราคาข้าวเคมี แต่การทำนาอินทรีย์ก็ไม่ได้ก่อให้เกิดรายได้สูงมากจนสามารถปลดหนี้สินให้แก่ชาวนา นอกจากนี้ การทำนาอินทรีย์ยังต้องใช้แรงงานอย่างเข้มข้น ซึ่งทำให้มีต้นทุนการผลิตเพิ่มขึ้น รวมทั้งยังมีการควบคุมแรงงานอย่างเข้มงวด เพื่อให้การผลิตได้มาตรฐานสากล ส่งผลให้ชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ไม่สามารถทิ้งไร่ไปทำงานอื่น และเกิดความเครียดจากการถูกควบคุมแรงงานและจากความเสี่ยงที่อาจถูกปฏิเสธการซื้อผลผลิตหรือถูกกดราคาในกรณีที่ผลผลิตไม่ได้มาตรฐาน (ธนพร 2554) แต่ข้อเท็จจริงเหล่านี้กลับไม่ได้ถูกนำมาพิจารณา เนื่องจากสมมติฐานที่นักพัฒนามีร่วมกันว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบเกษตรแบบอุดมคติ ไม่เคยมีการเอาเปรียบเกษตรกร

ความเสี่ยงของการทำเกษตรอินทรีย์

ข้อเท็จจริงที่มักไม่มีการนำเสนอ ได้แก่ การที่ชาวนาในระบบเกษตรอินทรีย์ต้องเผชิญกับความเสี่ยงอย่างน้อยสามประเภท ความเสี่ยงประเภทแรกได้แก่ความเสี่ยงในการผลิต เช่น การถูกบังคับให้ใช้เมล็ดพันธุ์ที่ไม่เหมาะสม ซึ่งทำให้ได้ผลผลิตต่ำและมีข้าวพันธุ์อื่นปะปน แต่ชาวนากลับต้องแบกรับความเสี่ยงนี้ไว้เอง เนื่องจากกฎของการผลิตข้าวอินทรีย์ระบุว่าพันธุ์ข้าวต้องได้รับการรับรองว่า

เป็นอินทรีย์และต้องเปลี่ยนใหม่ทุกปี พันธุ์ข้าวจึงเป็นสิ่งที่โครงการจัดมาขายให้แก่ชาวนา ผู้เชี่ยวชาญของโครงการอ้างว่าพันธุ์ข้าวที่ขายให้แก่ชาวนาในราคา 17 บาทต่อกิโลกรัมมีคุณภาพสูง เพราะได้ผ่านการตรวจและรับรองมาตรฐานโดยผู้เชี่ยวชาญจากกรมการข้าว การจัดหาพันธุ์ข้าวขายให้เกษตรกรนับเป็นมาตรการหนึ่งที่ใช้ควบคุมคุณภาพข้าวอินทรีย์ที่ชาวนาปลูกให้เป็นไปตามมาตรฐานสากล

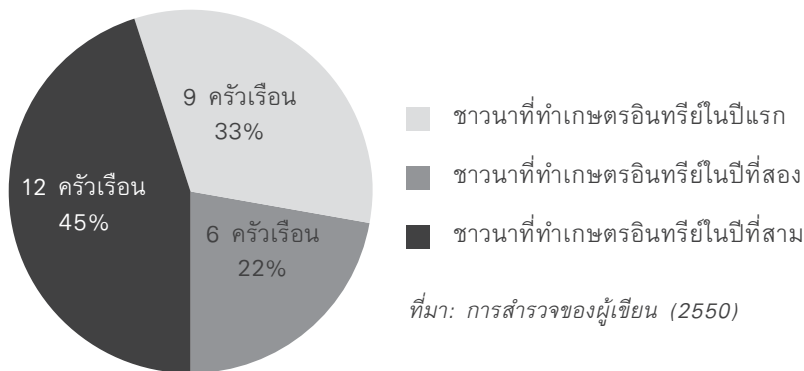
ความเสี่ยงประเภทที่สองที่ชาวนาในระบบเกษตรอินทรีย์ต้องเผชิญได้แก่*ความเสี่ยงด้านการตลาด* เช่น ถ้าชาวนาไม่สามารถขายข้าวอินทรีย์ได้ในราคาประกัน ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม ชาวนาต้องเสี่ยงต่อการขาดทุน ยิ่งไปกว่านี้ ถ้าราคาประกันของข้าวอินทรีย์ต่ำกว่าราคาข้าวเคมีที่ขายกันในตลาดท้องถิ่น เช่น ราคาประกันของข้าวอินทรีย์ที่ขายในเดือนมีนาคม 2551 ต่ำกว่าราคาข้าวเคมีถึงกิโลกรัมละ 3-4 บาท ชาวนาก็เสี่ยงต่อการขาดทุน แต่ชาวนาที่ปลูกข้าวอินทรีย์ก็ไม่ได้รับอนุญาตให้ขายข้าวอินทรีย์นอกกรอบพันธสัญญา ความเสี่ยงด้านการตลาดเช่นนี้ทำให้ชาวนาส่วนหนึ่งที่ทำเกษตรอินทรีย์ต่อต้านระบบพันธสัญญาที่ซื้อข้าวในราคาประกัน

ความเสี่ยงประเภทที่สามของการทำเกษตรอินทรีย์ ได้แก่ ความเสี่ยงที่ผู้เขียนเรียกว่า *“ความเสี่ยงของการผลิตในช่วงระยะเปลี่ยนผ่าน”* เพราะเมื่อชาวนาเปลี่ยนจากการทำนาเคมีมาเป็นการทำนาอินทรีย์ ชาวนาต้องทำการผลิตโดยไม่ละเมิดกฎของการทำนาอินทรีย์เป็นเวลานานถึงสามปีติดต่อกัน ชาวนาจึงจะได้รับการรับรองว่าเป็นเกษตรกรในระบบเกษตรอินทรีย์ ในปีแรกของการปรับเปลี่ยนมาทำเกษตรอินทรีย์ ชาวนาบางคนกล่าวว่าผลผลิตที่เก็บเกี่ยวลดลงต่ำกว่าครึ่งหนึ่งของผลผลิตที่เคยเก็บเกี่ยวได้จากการทำนาเคมี ผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ค่อยๆ เพิ่มขึ้นในปีที่สองของการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตทำนาอินทรีย์ แต่ก็ยังคงน้อยกว่าผลผลิตเฉลี่ยต่อไร่ที่เคยเก็บเกี่ยวได้จากการทำนาเคมี สำหรับชาวนาช่วงระยะปรับเปลี่ยนถือว่าเป็นช่วงที่เปราะบางมาก เพราะชาวนาต้องลงทุนมากขึ้น แต่กลับมีรายได้ลดลงและไม่ได้รับค่าชดเชยใดๆ สำหรับผลผลิตที่ลดลง ชาวนาเสี่ยงต่อการไม่ได้รับการรับรองเป็นผู้ผลิตข้าวอินทรีย์ ซึ่งทำให้ไม่สามารถขายข้าวได้ในราคาประกัน จากเหตุผลดังกล่าว คำกล่าวอ้างว่าการทำนาอินทรีย์ให้ผลผลิตสูงกว่าการทำนาเคมีจึงเป็นเรื่องที่ต้องถูกตั้งคำถาม ความเป็นไปได้ว่าการทำนาอินทรีย์อาจให้ผลผลิตสูงกว่าการทำนาเคมี ถ้ามีการใส่ปุ๋ยคอกจำนวนมากในนานานกว่า 3 ปีต่อเนื่องกันจนดินค่อยๆฟื้นคืนความอุดมสมบูรณ์ อย่างไรก็ตาม ชาวนาก็ยังต้องเป็นผู้รับภาระต้นทุนที่เพิ่มขึ้นและผลผลิตที่ต่ำลงในระยะเปลี่ยนผ่าน โดยไม่มีค่าชดเชยใดๆ

งานสำรวจของผู้เขียนพบว่าจากครัวเรือนชาวนาทั้งหมด 27 ครอบครัวยุคที่ทำการเกษตรอินทรีย์ในตำบลนาสวรรค์ ครัวเรือนชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ในปีที่หนึ่งมีจำนวน 9 ครอบครัวยุค หรือคิดเป็นร้อยละ 33 ของชาวนาทั้งหมด ครัวเรือนชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ในปีที่สองมีจำนวน 6 ครอบครัวยุค หรือคิดเป็นร้อยละ 22 ของชาวนาทั้งหมด ครัวเรือนชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ในปีที่สามมีจำนวน 12 ครอบครัวยุค

หรือคิดเป็นร้อยละ 45 ของชาวนาทั้งหมด ดังแสดงในแผนภูมิ 2 ข้อค้นพบนี้แสดงให้เห็นว่าชาวนาเกินกว่าครึ่งปลูกข้าวอินทรีย์ในช่วงระยะเปลี่ยนผ่าน พวกเขาจึงต้องเสี่ยงกับการสูญเสียต้นทุนที่ใช้ไปในการเปลี่ยนระบบการผลิต แต่กลับไม่สามารถขายข้าวได้ในราคาอินทรีย์หรือในราคาที่สูงกว่าราคาข้าวเคมี

แผนภูมิ 2 สัดส่วนชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์มาเป็นระยะเวลาต่างๆ

นอกจากนี้ การสำรวจพบว่าจำนวนแรงงานในครอบครัวที่ทำเกษตรอินทรีย์มีไม่เพียงพอ และอายุเฉลี่ยของชาวนาค่อนข้างสูง ครัวเรือนชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ทั้งหมด 27 ครัวเรือน มีจำนวนสมาชิกเฉลี่ย 5 คนต่อครัวเรือน แต่จำนวนแรงงานเฉลี่ยที่ทำงานในไร่นามีเพียง 2 คนต่อครัวเรือนเท่านั้น อายุเฉลี่ยของหัวหน้าครอบครัวที่ทำเกษตรอินทรีย์คือ 49 ปี เนื่องจากแรงงานในครัวเรือนที่ทำเกษตรอินทรีย์มีไม่เพียงพอและอายุเฉลี่ยของชาวนาค่อนข้างสูง ครัวเรือนชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์จึงต้องจ้างแรงงานเพิ่มเติมเพื่อทำงานในไร่นา การใช้ระบบเกษตรพันธสัญญาอนุญาตให้นายทุนสามารถปล่อยภาระในการจัดหาแรงงาน การควบคุมแรงงาน และต้นทุนแรงงานไปให้แก่ชาวนา ในขณะที่รัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนมีสมมติฐานร่วมว่าครัวเรือนคือหน่วยในการผลิตในไร่นา จึงมักจะเชื่อว่าครัวเรือนชาวนาพึ่งพาแรงงานครอบครัวในการผลิตและไม่มีภาระจ้างแรงงาน การคำนวณราคาต้นทุนของการทำนาอินทรีย์จึงมักจะไม่ได้รวมค่าแรง ทั้งที่เป็นค่าจ้างในครอบครัวชาวนาและค่าจ้างแรงงาน ทำให้ไม่สะท้อนต้นทุนที่แท้จริง และมีต้นทุนแอบแฝงคือการใช้แรงงานที่ไม่มีค่าตอบแทน เช่น แรงงานเด็กและสตรี

เปรียบเทียบความสามารถในการทำเกษตรอินทรีย์ ของชาวนาขนาดใหญ่ ขนาดกลาง และขนาดเล็ก

การสร้างภาพแทนความจริงเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์ไม่มีการกล่าวถึงข้อเท็จจริงว่าเกษตรอินทรีย์ได้ถูกนำมาใช้ในชุมชนชนบทที่มีความแตกต่างเหลื่อมล้ำดำรงอยู่ระหว่างชาวนารวย ชาวนาฐานะปานกลาง และชาวนายากจน ความเหลื่อมล้ำดังกล่าวมีสาเหตุมาจากการที่ชาวนาเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงานได้ไม่เท่ากัน และทำให้ผลที่ได้จากการทำเกษตรอินทรีย์แตกต่างกัน ชาวนาขนาดเล็กมีต้นทุนในการทำอินทรีย์เฉลี่ยครัวเรือนละ 6,771 บาทต่อปี น้อยกว่าชาวนาขนาดกลางและขนาดใหญ่ เพราะชาวนาขนาดเล็กพึ่งพาแรงงานในครอบครัวเพื่อทำนาเป็นหลัก ครัวเรือนชาวนาขนาดเล็กมีกำไรเฉลี่ยต่อปีจากการทำอินทรีย์ 3,393 บาท ดังแสดงในตาราง 3

ตาราง 3 ต้นทุนและกำไรเฉลี่ยจากการทำเกษตรอินทรีย์ จำแนกตามขนาดของชาวนา

	ต้นทุนเฉลี่ยต่อปี ในการทำอินทรีย์ (บาท)	กำไรเฉลี่ยต่อปี จากการทำอินทรีย์ (บาท)
ชาวนารายย่อย	6,771	3,393 (2)
ชาวนาขนาดกลาง	8,292	4,447 (3)
ชาวนาขนาดใหญ่	34,810 (1)	8,871 (4)

ที่มา: การสำรวจของผู้เขียน (2550)

หมายเหตุ: (1) ต้นทุนเฉลี่ยในการทำอินทรีย์คำนวณจากต้นทุนของครัวเรือนชาวนาขนาดใหญ่ที่เก็บข้อมูลได้จำนวน 12 ครัวเรือน (2) กำไรเฉลี่ยของชาวนารายย่อยเก็บจาก 4 ครัวเรือน และกำไรเฉลี่ยของชาวนารายย่อย 2 ครัวเรือนไม่มีตัวเลข (3) ชาวนาขนาดกลาง 3 ครัวเรือนไม่มีตัวเลข (4) ชาวนาขนาดใหญ่ 4 รายไม่รวมในการคำนวณกำไรเฉลี่ย เนื่องจากไม่มีข้อมูล

สำหรับการทำนาเคมีนั้น ชาวนาขนาดเล็กมีต้นทุนในการทำนาเคมีเฉลี่ยครัวเรือนละ 8,438 บาทต่อปี ดังแสดงในตาราง 4

ตาราง 4 ต้นทุนเฉลี่ยต่อปีของครอบครัวชาวนาที่ทำนาเคมี จำแนกตามขนาดของชาวนา

	จำนวนครัวเรือน	ต้นทุนเฉลี่ยรายปีของครอบครัว ที่ทำนาเคมี (บาท)
ชาวนารายย่อย	4	8,438
ชาวนาขนาดกลาง	4	5,660
ชาวนาขนาดใหญ่	6	7,060
รวมทั้งหมด	14 ¹¹	7,054

ที่มา: การสำรวจของผู้เขียน (2550)

ส่วนชาวนาขนาดกลางจัดการที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 24 ไร่ พวกเขาใช้แรงงานครอบครัวในการทำนา แต่ก็จ้างแรงงานรับจ้างเสริมในช่วงที่ต้องการใช้แรงงานอย่างเข้มข้น ชาวนาขนาดกลางมีต้นทุนในการทำนาอินทรีย์เฉลี่ยครัวเรือนละ 8,292 บาทต่อปี ชาวนาขนาดกลางมีกำไรจากนาอินทรีย์เฉลี่ยครอบครัวละ 4,447 บาทต่อปี นอกจากนี้ ชาวนาขนาดกลางลงทุนทำนาเคมีเฉลี่ยครัวเรือนละ 5,660 บาทต่อปี

สำหรับครัวเรือนชาวนาขนาดใหญ่ จัดการที่ดินเฉลี่ยครัวเรือนละ 44 ไร่ ชาวนาขนาดใหญ่พึ่งพาแรงงานรับจ้างเป็นส่วนใหญ่ในการทำนา ชาวนาขนาดใหญ่มีต้นทุนในการทำนาอินทรีย์เฉลี่ยครัวเรือนละ 34,810 บาทต่อปี และมีกำไรจากการทำนาอินทรีย์เฉลี่ยครัวเรือนละ 8,871 บาทต่อปี นอกจากนี้ ชาวนาขนาดใหญ่ลงทุนทำนาเคมีเฉลี่ยครัวเรือนละ 7,060 บาทต่อปี

จะเห็นได้ว่ารายได้จากการทำนาอินทรีย์ส่วนใหญ่เป็นค่าแรงที่ชาวนาลงทุนลงแรงไปกับการทำการเก็บข้อมูลชาวนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ 27 ครัวเรือนของผู้เขียนพบว่าต้นทุนค่าแรงของการทำนาอินทรีย์คิดเป็นสัดส่วนที่สูงกว่าต้นทุนค่าแรงของการทำนาเคมีมาก ดังแสดงในตาราง 5 เนื่องจากชาวนาที่ทำนาอินทรีย์ต้องจ้างแรงงาน เช่น การถอนกล้า การดำนา และการถอนวัชพืช ซึ่งเป็นค่าใช้จ่ายที่ชาวนาที่ทำเกษตรเคมีไม่มี ชาวนาส่วนใหญ่ไม่ได้คิดค่าแรงของตนเองเป็นต้นทุนการผลิตอย่างหนึ่ง ทำให้ชาวนายอมรับสภาวะการทุจริตตัวเองและการถูกเอาเปรียบจากรายได้และผลกำไรที่ต่ำมาก

¹¹ จากจำนวนทั้งหมด 27 ครัวเรือนที่ทำการสำรวจ มีชาวนา 14 ครัวเรือนที่ระบุว่าทำเกษตรเคมี

ตาราง 5 เปรียบเทียบต้นทุนค่าแรงของการทำนาอินทรีย์กับต้นทุนค่าแรงของการทำนาเคมี

	ค่าแรงเฉลี่ยต่อปี (บาท)
ต้นทุนค่าแรงในการทำนาเคมี	6,257
ต้นทุนค่าแรงในการทำนาอินทรีย์	12,925

ที่มา: การสำรวจของผู้เขียน (2550)

ผู้เขียนพบว่าครัวเรือนชาวนาใช้กลยุทธ์ของการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพ (Diversification of Livelihoods) เพื่อให้ครัวเรือนอยู่รอด ท่ามกลางแรงกดดันทางเศรษฐกิจและสิ่งแวดล้อม ครัวเรือนชาวนาดำเนินหารายได้จากการทำกิจกรรมหลากหลายรูปแบบ ทั้งการทำเกษตรอินทรีย์และการทำเกษตรเคมี การปลูกข้าวหลายๆ ชนิด ทั้งข้าวเหนียวและข้าวเจ้า (ข้าวหอมมะลิและข้าวสายพันธุ์อื่น) การทำนาทั้งในที่ดินของครอบครัว ที่ดินของตนเอง และที่ดินเช่า พร้อมๆ กับการหารายได้จากกิจกรรมนอกภาคเกษตร เช่น การรับจ้างในภาคเกษตร การรับจ้างนอกภาคเกษตร การค้าขาย การทำธุรกิจส่วนตัว การรับราชการ และอื่นๆ อาจกล่าวได้ว่าการสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพเป็นกลยุทธ์หลักที่ครัวเรือนชาวนาใช้ลดความเสี่ยง เพื่อไม่ให้ครัวเรือนต้องพึ่งพารายได้จากการทำเกษตรเพียงอย่างเดียว

ในกรณีของครัวเรือนชาวนารายย่อยที่ไม่สามารถอยู่รอดจากรายได้ในการทำนาอินทรีย์เพียงอย่างเดียว ครัวเรือนชาวนารายย่อยได้เช่าที่ดินทำนา จากการสำรวจของผู้เขียนพบว่าจากจำนวนชาวนาทั้งหมด 27 ครอบครัว มีชาวนารายย่อย 2 ครอบครัวปลูกข้าวเคมีในระบบแบ่งผลผลิต (Shared Cropping System) ซึ่งถือว่าเป็นการเช่ารูปแบบหนึ่ง โดยคิดค่าจ้างเป็นส่วนแบ่งผลผลิตระหว่างเจ้าของที่นาและชาวนา ชาวนารายย่อยทั้งสองรายมีต้นทุนในการทำนาเคมีในนาเช่าเฉลี่ยครอบครัวละ 8,438 บาทต่อปี และมีรายได้จากนาเคมีในนาเช่าเฉลี่ยครอบครัวละ 12,500 บาทต่อปี ซึ่งเท่ากับว่าชาวนารายย่อยที่เช่านามีกำไรจากการทำนาเคมีเป็นรายได้เสริมเฉลี่ยครอบครัวละ 4,062 บาทต่อปี ซึ่งสูงกว่ารายได้จากการทำนาอินทรีย์ อย่างไรก็ดี ตามกฎของการทำนาอินทรีย์ ชาวนาที่ทำสัญญาเพื่อปลูกข้าวอินทรีย์ต้องทำเกษตรอินทรีย์ในที่ดินทุกแปลงที่ตนเข้าไปทำการผลิต และไม่ได้รับอนุญาตให้ทำเกษตรเคมีในทุกกรณี ดังนั้นการที่ชาวนารายย่อยเช่านาเพื่อทำเกษตรเคมีจึงถือเป็นการละเมิดสัญญาและเสี่ยงต่อการถูกปฏิเสธการซื้อผลผลิตและการให้ออกจากโครงการ

อย่างไรก็ดี การทำนาอินทรีย์เพียงอย่างเดียวไม่ได้ช่วยให้ครัวเรือนชาวนาอยู่รอด จึงไม่น่าแปลกใจที่ครัวเรือนชาวนารายย่อยเลือกที่จะไปทำงานรับจ้างทั้งในและนอกภาคเกษตร ซึ่งให้ผลตอบแทนสูงกว่าการทำเกษตร ชาวนารายย่อยมีรายได้เฉลี่ยจากการทำงานรับจ้างถึงครอบครัวละ

20,503 บาทต่อปี ดังแสดงในตาราง 6 ซึ่งนับว่าสูงกว่ารายได้จากการทำนา และสูงกว่ารายได้จากการรับจ้างของชาวนาขนาดกลางและชาวนาขนาดใหญ่เสียอีก

ตารางที่ 6 รายได้เฉลี่ยต่อปีจากการทำงานรับจ้างและจากการส่งกลับโดยสมาชิกครอบครัว
ที่ไปทำงานต่างถิ่น จำแนกตามขนาดการถือครองที่ดินของชาวนา

	จำนวนครัวเรือน ที่เก็บข้อมูล	รายได้เฉลี่ยต่อปี จากการทำงานรับจ้าง (บาท)	รายได้เฉลี่ยต่อปีจากเงินส่งกลับ โดยสมาชิกครอบครัว (บาท)
ชาวนารายย่อย	6	20,503	47,574
ชาวนาขนาดกลาง	8	2,012	32,020
ชาวนาขนาดใหญ่	13	5,362	29,657

ที่มา: การสำรวจของผู้เขียน (2550)

ชาวนารายย่อยใช้เงินส่งกลับจากครอบครัวที่ไปทำงานต่างถิ่นในการลงทุนสร้างและซ่อมแซมบ้านเรือน ลงทุนในการเกษตร ซื้อเครื่องจักร รวมถึงจ้างแรงงานเพื่อช่วยทำนา ส่วนครอบครัวชาวนาขนาดกลางสร้างความหลากหลายในการดำรงชีพโดยการผสมผสานระหว่างการทำเกษตรและการประกอบอาชีพนอกภาคเกษตร เช่น การจ้างแรงงาน การทำธุรกิจขนาดย่อม การเป็นข้าราชการ ทำให้มีเงินทุนหมุนเวียนในการซื้อเครื่องจักรและจ้างแรงงานทำการเกษตร สำหรับชาวนาขนาดใหญ่ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพรับจ้างนอกภาคเกษตร ทำธุรกิจส่วนตัว และเป็นข้าราชการ ชาวนาขนาดใหญ่จึงไม่ได้ใช้แรงงานครัวเรือนในการทำนา แต่เน้นการใช้เครื่องจักรและจ้างแรงงานทั้งนาอินทรีย์และนาเคมี ดังนั้นชาวนารายจึงมีบทบาทเป็น “ผู้จัดการนา” แต่กลับมีรายได้จากการเกษตรมากที่สุด

ข้อค้นพบนี้ชี้ให้เห็นแนวโน้มของการเปลี่ยนระบบการผลิตในชนบทอีสานสู่ระบบการผลิตแบบทุนนิยม แสดงให้เห็นถึงการที่ชาวนาต้องแบกรับความเสี่ยงจากการลงทุนมากขึ้นและมีค่าจ้างแรงงานมากขึ้น ในขณะเดียวกันชาวนาก็มีโอกาสได้รับผลประโยชน์จากความเสี่ยงมากขึ้นด้วย อย่างไรก็ตาม ชาวนารายย่อยและชาวนาขนาดกลางมีศักยภาพในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และแรงงานมากกว่าชาวนายากจน จัดเป็นกลุ่มคนที่ได้เปรียบในการทำนาอินทรีย์มากกว่าชาวนายากจน และยังมีคามยืดหยุ่นในการสร้างกลยุทธ์ในการดำรงชีพอย่างหลากหลายมากกว่าด้วย ดังนั้นจึงมีแนวโน้มที่ชาวนารายย่อยและชาวนาขนาดกลางจะทำเกษตรอินทรีย์ได้อย่างยั่งยืนและมั่นคง ในขณะที่ชาวนารายย่อยมีความเสี่ยงสูงที่จะขาดทุนในการทำนาอินทรีย์ และถูกเบียดขับออกไปจากระบบเกษตรอินทรีย์ เพราะต้องไปเช่านาเพื่อทำนาป่ากึ่งทำนาเคมี

ด้วยเหตุผลดังกล่าว ผู้เขียนจึงมีข้อโต้แย้งว่าพัฒนาการของการทำเกษตรอินทรีย์ในระยะไม่นานมานี้ได้ชี้ให้เห็นแนวโน้มที่ขัดแย้งกันสองด้าน ในด้านหนึ่ง ครวัเรียนชาวนาที่ร่ำรวยมีแนวโน้มที่จะสะสมทุนและปรับตัวอยู่รอดในการทำเกษตรอินทรีย์ได้อย่างมั่นคง ในอีกด้านหนึ่ง ครวัเรียนชาวนาที่ยากจนมีแนวโน้มที่จะขาดทุนและถูกผลักออกจากระบบเกษตรอินทรีย์ ดังนั้นแม้ว่าเป้าหมายของการส่งเสริมเกษตรอินทรีย์ให้เป็นรูปแบบของเกษตรทางเลือกจะมุ่งช่วยเหลือชาวนารายย่อย แต่ชาวนายากจนกลับถูกผลักไปอยู่ชายขอบและถูกกีดกันออกจากการทำเกษตรอินทรีย์มากขึ้น

บทสรุป

ภายใต้บริบทที่ชุมชนชนบทอีสานกลายเป็นศูนย์กลางของการผลิตอาหารที่สำคัญในตลาดโลก การเกิดขึ้นของตลาดทางเลือกในต่างประเทศทำให้ทุนมองหาแหล่งผลิตอาหารอินทรีย์ที่มีความได้เปรียบในการสะสมทุน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวกลายเป็นโอกาสของชาวนาอีสานที่จะผลิตสินค้ามูลค่าสูงตอบสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ การปลูกข้าวอินทรีย์เพื่อส่งออกแสดงให้เห็นว่าเกษตรอินทรีย์เป็นระบบการผลิตที่เชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับตลาด ดังนั้นการวิเคราะห์ความเปลี่ยนแปลงของชนบทอีสานจึงต้องเริ่มต้นจากการทำความเข้าใจสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ มากกว่าการผลิตซ้ำภาพสร้างที่ไม่สะท้อนความจริง เช่น การมองว่าความล้มเหลวในการทำเกษตรอินทรีย์เกิดจากความเกียจคร้านและค่านิยมที่ผิดของชาวนา ซึ่งเป็นเพียงการลดทอนความซับซ้อนของปัญหาเชิงโครงสร้างให้กลายเป็นเรื่องความบกพร่องของปัจเจกบุคคล

นอกจากนี้ การทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงของครวัเรียนชนบทควรไปให้พ้นจากกับดักวิถีคิดแบบชั่วคราวข้าม ซึ่งมักสร้างภาพแทนความจริงแบบชั่วคราวข้ามว่าภาคเกษตรเป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับอาชีพนอกภาคเกษตร ชนบทเป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับเมือง เกษตรเคมีเป็นสิ่งที่อยู่ตรงข้ามกับเกษตรอินทรีย์ เนื่องจากครวัเรียนชนบทปัจจุบันไม่ได้มีวิถีชีวิตผูกติดกับชนบทและไม่ได้พึ่งพารายได้จากการทำเกษตรเพื่อความอยู่รอดเพียงอย่างเดียว ยิ่งไปกว่านี้ ความอยู่รอดของการทำเกษตรอินทรีย์ไม่ได้ขึ้นอยู่กับรายได้จากการทำนาอินทรีย์เพียงอย่างเดียว แต่ขึ้นอยู่กับการที่ครวัเรียนชาวนาสามารถนำรายได้จากการทำนาก่อนภาคเกษตรมาลงทุนและจ้างแรงงานเพื่อทำเกษตรอินทรีย์ ข้อค้นพบดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าเส้นแบ่งระหว่างงานเกษตรกับงานนอกภาคเกษตรพร่ามัวมากขึ้น การเรียกร้องให้ชาวนาหันไปทำเกษตรอินทรีย์เพียงอย่างเดียวจึงเป็นข้อเสนอที่ปิดกั้นโอกาสในการสร้างทางเลือกที่หลากหลายเพื่อการดำรงชีพของครวัเรียนชนบท ทั้งยังละเลยข้อเท็จจริงว่าการทำเกษตรอินทรีย์เพียงอย่างเดียวไม่ทำให้ครวัเรียนชาวนายากจนอยู่รอด

การมองชุมชนชนบทตามความจริงเป็นพื้นฐานสำคัญต่อความสำเร็จของการพัฒนา เพราะทำให้เราเข้าใจว่าสภาพปัญหาที่ครัวเรือนในชนบทเผชิญอยู่ในปัจจุบันเป็นอย่างไร จึงจะสามารถกำหนดนโยบายที่จะช่วยแก้ไขปัญหานั้นได้ตรงจุด เช่น การสร้างโอกาสในการเข้าถึงที่ดิน ทุน และเทคโนโลยีให้แก่ชาวนารายย่อยให้ดีกว่าที่เป็นอยู่ การรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อสร้างอำนาจต่อรองในระบบตลาด การส่งเสริมศักยภาพกลุ่มเกษตรกรให้สามารถจัดการการผลิตได้ด้วยตนเอง การเพิ่มโอกาสในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารด้านการตลาดสินค้าเกษตรที่หลากหลายให้แก่เกษตรกร การสร้างโอกาสในการมีทางเลือกในการประกอบอาชีพที่หลากหลาย รวมทั้งการสร้างระบบสวัสดิการที่มั่นคงให้แก่แรงงานอพยพจากชนบทที่ไปทำงานในเมือง ขณะที่การส่งเสริมการทำเกษตรอินทรีย์เพียงด้านเดียวโดยไม่ให้ความสำคัญกับการสร้างอำนาจต่อรองของเกษตรกรในระบบตลาด จะไม่นำไปสู่ความยั่งยืนของเกษตรอินทรีย์ และไม่ทำให้ชีวิตของเกษตรกรมีความมั่นคงแต่อย่างใด

บทส่งท้าย

ผู้เขียนเห็นว่ากรณีศึกษาบ้านนาสวรรค์ จังหวัดอุบลราชธานี ไม่อาจเป็นตัวแทนของเกษตรอินทรีย์ทั้งหมดที่มีอยู่ในประเทศไทย แต่ขณะเดียวกันผู้เขียนยืนยันว่าข้อค้นพบที่ได้จากกรณีศึกษาที่บ้านนาสวรรค์ซึ่งสะท้อนภาพ “ไม่อุดมคติ” ของเกษตรอินทรีย์แม้เพียงกรณีเดียวก็มีน้ำหนักมากเพียงพอที่จะชี้ให้เห็น “ความไม่เป็นจริง” ของภาพแทนความจริงเชิงอุดมคติเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์ ซึ่งเป็นมายาคติที่ว่าทฤษฎีเกษตรอินทรีย์และชุมชนนิยมตอกย้ำมาโดยตลอด ผู้เขียนมักจะได้ฟังคำโต้แย้งว่าเกษตรอินทรีย์ที่ส่งเสริมโดยองค์กรพัฒนาเอกชนประสบผลสำเร็จ นัยความหมายของการโต้แย้งดังกล่าวคือการยืนยันว่าภาพแทนความจริงของเกษตรอินทรีย์ในอื่นๆ ยังคงสะท้อนภาพความจริงเชิงอุดมคติตั้งเช่นที่ว่าทฤษฎีเกษตรอินทรีย์ยืนยัน ผู้เขียนมองว่าการสร้างภาพตัวแทนความจริงเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์เชิงอุดมคติจำเป็นต้องได้รับการตรวจสอบอย่างรอบด้าน มากกว่าการผลิตซ้ำภาพเชิงอุดมคติโดยปราศจากการตรวจสอบ เนื่องจากปัจจุบันมีงานศึกษาจำนวนมากขึ้นเรื่อยๆ ที่ตั้งคำถามต่อความยั่งยืนของเกษตรอินทรีย์ ดังนั้นจึงเป็นสิ่งที่ท้าทายว่าการสร้างภาพแทนความจริงเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์เชิงอุดมคติจะยังเป็นสิ่งที่ยอมรับกันอีกต่อไปหรือไม่

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก. 2550. “ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่เหมาะสมกับภูมิโนเวดในภาคอีสาน.” เอกสารประกอบการเสวนาเรื่อง “บทเรียนการขับเคลื่อนเกษตรกรรมยั่งยืนสู่สังคมสุขภาวะ” สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) กรุงเทพมหานคร.
- วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ. 2535. “ประเภทของเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทย.” ใน วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, บรรณาธิการ. *เกษตรกรรมทางเลือก: ความหมาย ความเป็นมา และเทคนิควิธี*. กรุงเทพฯ: เครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือก.
- วิฑูรย์ ปัญญากุล และเจตลีณี สุขจิรัตกาล. 2546. *สถานการณ์ของเกษตรอินทรีย์โลกและเกษตรอินทรีย์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสายใยโลก.
- นิพนธ์ พัวพงศกร และสมเกียรติ เรืองจันทร์. 2547. *โครงการจัดทำยุทธศาสตร์และแนวทางในการเตรียมความพร้อมของภาคอุตสาหกรรมไทยอันเนื่องมาจากการเจรจา WTO รอบใหม่ที่กรุงโดฮา* รายงานเสนอต่อสำนักงานเศรษฐกิจอุตสาหกรรม กระทรวงอุตสาหกรรม. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย.
- ธนพร ศรีสุกใส. 2554. “กลยุทธ์การผลิตทางการเกษตรในช่วงซึ่งความหมายการพัฒนาในระดับท้องถิ่นของภาคอีสาน.” *วิทยานิพนธ์สาขาการพัฒนาสังคม คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*.
- มณีมัย ทองอยู่. 2546. *การเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชาวนาอีสาน*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Axford, Barrie. 2003. “Enacting Globalization: Transnational Networks and the Deterritorialization of Social Relationships in the Global System.” In R. Robertson and Katheleen E. White, eds. *Globalization: Critical Concepts in Sociology*. London and New York: Routledge.
- Brookfield, Harold. 2008. “Family Farms Are Still Around: Time to Invert the Old Agrarian Question.” *Geography Compass* 2 (1): 108-126.
- Hewison, Kevin. 2010. “Resisting Globalization: A Study of Localism in Thailand.” *The Pacific Review* 13 (2).
- Kemp, Jeramy. 1988. *Selective Mirage. The Search for the Village Community in Southeast Asia*. Dordrecht: Foris.
- Mills, Mary Beth. 2001. *Thai Women in the Global Labor Force: Consuming Desires, Contested Selves*. New York: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.

- Popkin, Samuel L. 1979. *The Rational Peasant: The Political Economy of Rural Society in Vietnam*. London: University of California Press.
- Ratana Boonmathya. 1997. "Contested Concepts of Development in Rural Northeastern Thailand." Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Washington.
- Raynolds, Laura T. 2004. "The Globalization of Organic Agro-Food Networks." *World Development* 32 (5).
- Rigg, Jonathan. 1991. "Grass-Roots Development in Rural Thailand: A Lost Cost?" *World Development* 19 (2/3).
- . 2006. "Land, Farming, Livelihoods and Poverty: Rethinking the Links in the Rural South." *World Development* 34 (1).
- Rigg, Jonathan, and Albert Salamanca. 2011. "Connecting Lives, Living and the Location." *Critical Asian Studies* 43 (4).
- Rosset, Peter et al. 1999. "Thailand and the World Tomato: Globalization, New Agricultural Countries (NACs) and the Agrarian Question." *International Journal of Sociology of Agriculture and Food* (8).
- Scott, James C. 1976. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Sompop Manarangsang and Suebskun Suwanjindar. 1992. "Contract Farming and Out-Grower Schemes in Thailand." In Lim Tech Ghec and David Glover, eds. *Contract Farming in Southeast Asia: Three Countries Studies*. Kuala Lumpur: University of Malaya.
- Vandergeest, Peter et al. 2010. "Alternative Agriculture Futures in Southeast Asia." Paper Presented at the RCSD/ChATSEA International Conference on Revisiting Agrarian Transformations in Southeast Asia: Empirical, Theoretical, and Applied Perspectives, Chiang Mai, Thailand, May 13-15.
- Walker, Andrew. 2008. "Royal Sufficiency and Elite Misrepresentation of Rural Livelihoods." Paper presented at the 10th International Conference on Thai Studies, Bangkok, January 9-11.

ออแพร์ก่าปง (ชาวบ้าน) ไม่ชวนฝัน: บริบทเชิงโครงสร้างที่ถูกกลืนของการเกษตร และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ แบบเข้มข้นในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้

ชลิตา บัณฑุงส์

นักศึกษาระดับปริญญาเอก สาขามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยฮาวาย

และ East-West Center Degree Fellow 2009-2012

ในบทความชิ้นนี้ ฉันตั้งข้อสังเกตว่าความสมบูรณ์ของระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติที่ยังคงหลงเหลืออยู่ของพื้นที่แห่งหนึ่งในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้และการที่ผู้คนที่นี่ยังดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรหรือบนฐานทรัพยากรเป็นหลักนั้น ไม่ได้เป็นสิ่งเดียวกับการทำเกษตรและการจัดการทรัพยากรที่เอื้ออาหารต่อธรรมชาติ และไม่ได้เป็นสิ่งเดียวกับการพึ่งตนเองได้และการมีชีวิตที่พอเพียง ดังเช่นที่ปรากฏในภาพชนวนผันเกี่ยวกับวิถีชีวิตและชุมชนชาวมลายูมุสลิมที่ถูกสร้างและผลิตซ้ำมาอย่างต่อเนื่องโดยกลุ่มและองค์กรภาคสังคม ซึ่งต่อมาภายหลังได้กลายสภาพเป็น “ภาคประชาสังคม” ในสังคมไทย

ในขณะที่ “ภาคประชาสังคม” มักชี้ว่าการขยายตัวของตลาดและระบบทุนนิยม นโยบายรัฐที่ส่งเสริมการจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ตลอดจนการขาดจิตสำนึก ความโลภ และบริโภคนิยมของชาวมลายูมุสลิมจำนวนหนึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่นำมาสู่การทำเกษตรและการใช้ทรัพยากรที่ทำลายธรรมชาติ และการขาดศักยภาพในการพึ่งตนเองของพวกเขา ฉันพยายามจะชี้ว่าชีวิตที่ดูไม่ชวนฝันหรือไม่น่าพิสมัยของชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ศึกษาของฉัน แท้จริงแล้วเป็นส่วนหนึ่งของการพยายามปรับตัวให้อยู่รอดท่ามกลางบริบทและเงื่อนไขที่สลับซับซ้อนของพื้นที่ โดยเฉพาะโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐไทยกับชาวมลายูมุสลิม อันเกี่ยวข้องกับประเด็นเรื่องความมั่นคง ความขัดแย้งทางศาสนาและชาติพันธุ์ และความรุนแรงที่เกิดขึ้นมาอย่างต่อเนื่องยาวนานในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้

ฉันเสนอว่าตราบเท่าที่การพยายามปรับตัวของผู้คนในรูปแบบนี้และประเด็นว่าด้วยโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่รัฐไทยมีต่อชาวมลายูมุสลิมยังไม่ถูกให้ความสำคัญ การดำเนินงานของ “ภาคประชาสังคม” จะไม่สามารถเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ปัญหาความขัดแย้งและความรุนแรงในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ได้ดังที่กล่าวอ้าง แต่จะเป็นเพียงการทำงานเพื่อการดำรงอยู่และการเติบโตของหน่วยงานและองค์กรใน “ภาคประชาสังคม” เองเสียมากกว่า

In this paper, I maintain that the remaining abundance of ecosystem and natural resources in an area in the southern border province region and that local residents still earn their living primarily via agriculture and natural resources are not necessarily identical to nature-friendly agriculture and natural resource management. Nor are they identical to self-reliance and self-sufficiency lives portrayed in romantic pictures of Malay Muslims' ways of life and communities. These romantic pictures were produced and have been constantly reproduced by groups and organizations called "civil society sector" in Thai society.

The "civil society sector" always points out that the expansion of market and capitalism, government policies promoting economic growth as well as Malay Muslims' lack of consciousness, greed, and consumerism combined to create a crucial factor leading to destructive agriculture and natural resource use and Malay Muslims' lost of their self-reliance capacity. However, I argue that the unromantic and unpleasant lives of Malay Muslims in my research site are in fact part of these people's attempts to adapt to complex contexts and conditions especially power structures and power relations between the Thai state and them. These are involved with security issues, ethno-religious conflicts, and the violence long and continually taking place in the southern border province region.

I maintain that as long as such human adaptations and the question of power structures and power relations between the Thai state and Malay Muslims are not addressed properly, the works of "civil society sector" cannot be part of the solution to conflicts and violence in the southern border province region as claimed. Rather, they only serve the survival and the growth of groups and organizations called "civil society sector."

กำปงไอย์ฮัต

ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2554 ที่ผ่านมา ฉันใช้ชีวิตอยู่ในภาคสนามเพื่อทำงานชาติพันธุ์วรรณา อันเป็นส่วนหนึ่งของงานวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของฉัน ชื่อ “Against All Odds: An Ecological Ethnography of Malay Muslims’ Adaptation to Freshwater Wetland Transformation in Thailand’s Southernmost Region” สนามของฉันมีชื่อสมมติว่า กำปงไอย์ฮัต ตั้งอยู่ในเขตจังหวัดปัตตานี บริเวณรอยต่อกับจังหวัดยะลา คนที่นี่ทั้งหมดเป็นชาวมุสลิมเชื้อสายมลายู กำปงไอย์ฮัตตั้งอยู่ตอนกลางของกลุ่มน้ำสายบุรี มีลักษณะเป็นพื้นที่แอ่งกระทะล้อมรอบด้วยภูเขา ในเชิงระบบนิเวศ กำปงไอย์ฮัตเป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศพรุน้ำจืด (Freshwater Wetland Ecosystem) ที่มีเนื้อที่กว้างใหญ่หลายพันไร่ ประกอบไปด้วย ภูเขา (เนินเขา) บาโง (ทุ่งหญ้าที่มีเนินดินปรากฏอยู่ประปราย) บาโร๊ะ (ที่ราบและทุ่งหญ้าที่มีน้ำท่วมขังบางฤดูกาล) และ ลูโบ๊ะ (หนองน้ำ) ลักษณะพื้นที่และแหล่งทรัพยากรที่หลากหลายภายในระบบนิเวศพรุน้ำจืดนี้เอื้อต่อการใช้ประโยชน์ของคนท้องถิ่นในหลายรูปแบบ ทั้งการเพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ การประมง และการเก็บหาอาหาร แม้ว่าปัจจุบันระบบนิเวศพรุแห่งนี้ได้เปลี่ยนไปมากแล้ว แต่ร่องรอยความอุดมสมบูรณ์ก็ยังคงหลงเหลืออยู่ และยังคงมีบทบาทสำคัญต่อการดำรงชีวิตของผู้คนที่นี่ ซึ่งรายได้หลักยังคงมาจากการผลิตในภาคเกษตร

อย่างไรก็ดี ฉันสังเกตเห็นว่าความสมบูรณ์ของระบบนิเวศพรุน้ำจืดแห่งนี้ก็ยังคงหลงเหลืออยู่ และการมีชีวิตอยู่ในภาคเกษตรของชาวกำปงไอย์ฮัตนั้น ไม่ได้หมายถึงการทำเกษตรและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในแบบที่เอื้อต่อการรักษาความสมดุลของธรรมชาติและสภาพแวดล้อม รวมทั้งไม่ได้หมายถึงการพึ่งตนเองได้ ดังที่บางกลุ่มและองค์กรในภาคประชาสังคมที่ทำงานด้านการพัฒนาและการจัดการทรัพยากร¹ ได้ชี้ชวนให้เห็น ทั้งนี้ ภาคประชาสังคมเหล่านี้มักมองว่านโยบายรัฐในการสนับสนุนการเติบโตทางเศรษฐกิจและการขยายตัวของระบบตลาดและทุนนิยม ตลอดจนการชาติจิตสำนึกและ

¹ “ประชาสังคม” ในที่นี้หมายถึงเฉพาะหน่วยงานและองค์กรที่ทำงานด้านการพัฒนา การจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน หน่วยงานและองค์กรเหล่านี้มีสถานะเป็นส่วนขยาย สาขา หรือโครงการย่อยของสถาบันในภาคประชาสังคมกระแสหลักในระดับประเทศ อันได้ถือกำเนิด อยู่ภายใต้งบประมาณและภายใต้การกำกับดูแลของชนชั้นนำภาคประชาสังคม ซึ่งเป็นผู้อาวุโสมีการศึกษาดี และ “มีคุณธรรมสูง” กว่าคนทั่วไป ตัวอย่างของสถาบันเหล่านี้ได้แก่ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการเสริมสร้างสุขภาพ (สสส.) สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา (LDI) ศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี เป็นต้น “ประชาสังคม” ในบทความนี้มีได้รวมถึงกลุ่มและองค์กรที่ทำงานด้านการสร้างสันติภาพ การส่งเสริมสิทธิมนุษยชน และการเยียวยา ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับเครือข่ายองค์กรในระดับนานาชาติมากกว่าสถาบันในภาคประชาสังคมกระแสหลักในระดับประเทศ (ดูเพิ่มเติมเกี่ยวกับสถาบันในภาคประชาสังคมกระแสหลักในระดับประเทศได้ใน ชลิตา บัณฑวงศ์ 2554 (1) และ (2))

ความโลภของตัวชาวบ้านเอง เป็นปัจจัยสำคัญที่นำมาสู่การทำเกษตรและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติที่ทำลายธรรมชาติและไม่สามารถพึ่งตนเองของชาวบ้านเหล่านี้

ในที่นี้ ฉันเสนอเรื่องราวจากก่าปงไอย์ฮีแด ที่ซึ่งผู้คนไม่ได้มีชีวิต “ชวนฝัน” ตรงกันข้าม กลับทำการเกษตรและใช้ทรัพยากรแบบเข้มข้น และมีแนวโน้มที่จะทำลายสมดุลของระบบนิเวศค่อนข้างสูง รวมทั้งไม่มีการจัดการสมบัติสาธารณะอย่างเป็นระบบและเป็นธรรม และมีชีวิตที่อาจมองได้ว่ายึดติดกับวัตถุและบริโภคนิยม ฉันเสนอว่าชีวิตที่ไม่ชวนฝันของชาวก่าปงไอย์ฮีแดเป็นส่วนหนึ่งของการพยายามปรับตัวให้มีชีวิตรอดท่ามกลางบริบทและเงื่อนไขที่สลับซับซ้อนของพื้นที่ โดยเฉพาะโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐไทยกับชาวมลายูมุสลิมซึ่งเป็นคนท้องถิ่น อันเกี่ยวข้องกับประเด็นเรื่องความมั่นคง ความขัดแย้งทางศาสนาและชาติพันธุ์ และความรุนแรงที่เกิดขึ้นมาอย่างยาวนานในพื้นที่ ฉันเสนอว่าตราบเท่าที่การพยายามปรับตัวของผู้คนที่ดูไม่ชวนฝัน ไม่น่าพิสมัย และประเด็นโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่รัฐไทยมีต่อชาวมลายูมุสลิมยังไม่ถูกให้ความสำคัญ การดำเนินงานของหลายหน่วยงานและองค์กรในภาคประชาสังคมจะเป็นส่วนหนึ่งในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและความรุนแรงในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ได้ดังที่กล่าวอ้าง แต่จะเป็นเพียงการทำงานเพื่อการดำรงอยู่และการเติบโตของหน่วยงานและองค์กรเหล่านี้เองเป็นหลัก

ภาพ 1 หุ่น/พรุที่ก่าปงไอย์ฮีแด ภาพ 2 “ชวนฝัน” ว่าด้วยวิถีชุมชนและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวมลายูมุสลิม

“ในสายตาของคนต่างถิ่น สวนแห่งนี้ดูคล้ายป่ารกชัฏที่ต้นไม้ใหญ่ขึ้นปนกันอยู่ไปหมด แต่สำหรับชาวมุสลิมในภาคใต้ สวนดูขงหรือสวนผลไม้โบราณ ไม่เพียงแต่ให้ผลไม้ พืชผัก และยาสมุนไพรมากมายหลากหลายชนิด สวนดูขงยังช่วยยึดโยงเครือญาติให้ใกล้ชิดกันด้วย”

‘ที่เป็นอย่างนี้เพราะสวนดูขงถือเป็นของเครือญาติ ไม่ใช่ของคนใดคนหนึ่ง’
แกนนำชาวบ้านคนหนึ่งอธิบาย

ระบบกรรมสิทธิ์ที่ดินไม่ใช้ระบบของการครอบครอง แต่เป็นการแบ่งปัน ซึ่งแต่ละเครือญาติจะคิดค้นระบบแบ่งปันขึ้นมาในหมู่ของตนเอง เช่น ผลไม้ต้นไหน เป็นของครอบครัวไหน หรือใครจะมาเก็บผลไม้วันไหน แต่เมื่อถึงหน้าทุเรียน ทุกครอบครัวในหมู่เครือญาติทั้งใกล้และไกลจะนัดมาพบกันที่สวนทุเรียนเพื่อฉลองทุเรียนร่วมกัน เป็นการฉลองความสัมพันธ์ในเครือญาติไปด้วย หลายพื้นที่ยังมีการแสดงต่างๆ ทำให้การรวมญาติกลายเป็นเหมือนงานเทศกาลของหมู่บ้าน”

(แผนงานร่วมศึกษาเสริมสร้างสุขภาวะ กรณี 3 จังหวัดภาคใต้

คณะทำงานวาระทางสังคม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2527)

คำบรรยายภาพของสวนทุเรียนหรือสวนผสมผสานแบบดั้งเดิมข้างต้นเป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งของภาพชนผืนของชาวมลายูมุสลิมในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่ถูกนำเสนอต่อสาธารณะมาอย่างต่อเนื่อง โดยบางกลุ่มหรือองค์กรในภาคประชาสังคมนับตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ภาพเหล่านี้เน้นวิถีชีวิตที่เรียบง่าย งดงาม และพอเพียงของผู้คนในชุมชนที่มีการเกาะเกี่ยวกันแน่นแฟ้นมาแต่อดีต เน้นภูมิปัญญา การพึ่งพิง เศรษฐกิจธรรมชาติ เน้นความสามารถพึ่งตนเองได้ด้านเศรษฐกิจ ตลอดจนการช่วยเหลือแบ่งปันกันในหมู่เครือญาติและชุมชน ซึ่งล้วนวางอยู่บนฐานของหลักคำสอนทางศาสนา

นอกเหนือจากระบบเกษตรดั้งเดิมของครอบครัวและกลุ่มเครือญาติที่สอดคล้องกับการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ ระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวมหรือพื้นที่และสมบัติสาธารณะโดยชุมชนที่เรียกกันในกลุ่มคนทำงานในภาคประชาสังคมว่า “เฮาะออแหมรามา” ยังเป็นองค์ประกอบสำคัญของภาพวิถีชีวิตชนผืนนี้ ทั้งนี้ การจัดการ “เฮาะออแหมรามา” ยังถูกอธิบายว่าเกี่ยวข้องกับโลกของความศักดิ์สิทธิ์ จิตวิญญาณ และเป็นจารีต เป็นกฎเกณฑ์ทางสังคมของชุมชนที่สร้างขึ้นมามีตั้งแต่สมัยโบราณ เพื่อจัดสรรพื้นที่ทำมาหากิน จัดแบ่งประเภทการใช้เครื่องมือให้สอดคล้องและไม่เบียดเบียนกัน บนฐานของการเคารพสิทธิและการแบ่งปัน ที่สำคัญ มีการชี้ว่าความงดงามเช่นนี้ดำรงอยู่ได้ก็เพราะ “จิตสำนึก” พิเศษที่ไม่เหมือนคนทั่วไป โดยเฉพาะไม่เหมือนคนในเมือง เนื่องจากชาวบ้านมลายูมุสลิมไม่เน้นความร่ำรวยที่เป็นตัวเงิน (ดูตัวอย่างการนำเสนอภาพ “เฮาะออแหมรามา” และจิตสำนึกแบบพิเศษของชาวมลายูมุสลิมได้ใน โครงการเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และคณะ 2548) ขณะเดียวกัน ชาวบ้านหลายรายที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับธรรมชาติ ทรัพยากร และการทำมาหากิน ก็ถูกยกย่องจากกลุ่มและองค์กรในภาคสังคม รวมทั้งในสื่อต่างๆ ให้เป็น “ปราชญ์ชาวบ้าน” เช่น ปราชญ์แห่งลุ่มน้ำสายบุรี ปราชญ์ชาวบ้านแห่งเทือกเขาบูโด ฯลฯ ทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ เรื่องราววิถีชีวิตของชาชนบทมลายูมุสลิมต่อสาธารณะ (ดูตัวอย่างการยกย่องชาวมลายูมุสลิมให้เป็น “ปราชญ์ชาวบ้าน” ได้ใน ธนกและปิยศักดิ์ 2548; ภาสกร 2551; และ อับดุลชะกูร์ บิน ซาฟิอี 2553 เป็นต้น)

ภาพวิถีชีวิตชนพื้นของชาวมลายูมุสลิมเพิ่งมาปรากฏเด่นชัดเมื่อ 10 กว่าปีมานี้ เมื่อครั้งชาวบ้านร่วมกับนักวิชาการท้องถิ่นและนักพัฒนาเอกชนคัดค้านโครงการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำสายบุรีเมื่อราวปี พ.ศ. 2535 นั้น ภาพชีวิตชนพื้นยังไม่ได้ถูกเน้นย้ำมากนัก ในครั้งนั้น เหตุผลหลักที่ใช้ในการคัดค้านโครงการก่อสร้างเขื่อนคือเรื่องผลกระทบจากการอพยพโยกย้ายผู้คน และที่สำคัญก็คือเหตุผลเรื่องความอ่อนไหวในทางศาสนา เนื่องจากหากมีการก่อสร้างเขื่อน พื้นที่ของโครงการบางส่วนอาจทับกุโบร์หรือสุสานฝังศพในศาสนาอิสลาม ต่อมาคณะรัฐมนตรีได้มีมติเมื่อวันที่ 29 เมษายน 2540 ให้ระงับโครงการไว้ก่อน (ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับการคัดค้านโครงการก่อสร้างเขื่อนกันแม่น้ำสายบุรีได้ในคณะทำงานยุติธรรมเพื่อสันติภาพ 2552)

ภาพชนพื้นของชีวิตและชุมชนชาวมลายูมุสลิมที่เอื้ออาทรและพึ่งพาธรรมชาติ และมีชีวิตที่พึ่งตนเองได้ เริ่มปรากฏชัดเจนขึ้นพร้อมๆ กับการเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชนสายทรัพยากรธรรมชาติและสายเกษตรกรรมยั่งยืน ซึ่งได้เชื่อมต่อกับนักวิชาการท้องถิ่นและกลุ่มชาวบ้านที่คัดค้านเขื่อนสายบุรีมาตั้งแต่แรก โดยได้ขยายประเด็นการทำงานไปสู่เรื่องที่ดินทำกินซึ่งถูกรัฐประกาศทับให้เป็นเขตป่าอนุรักษ์ รวมทั้งการส่งเสริม ค้นหา และพัฒนาระบบเกษตรกรรมยั่งยืน โดยนอกจากการฟื้นฟูระบบนิเวศ การลดการพึ่งพาภายนอก และการเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนแล้ว องค์กรพัฒนาเอกชนเหล่านี้ยังคาดหวังว่าระบบเกษตรกรรมยั่งยืนจะช่วยแก้ปัญหาความเดือดร้อนของชาวบ้านจากการถูกประกาศเขตป่าทับที่ดินทำกิน และจะช่วยเพิ่มความชอบธรรมในการคัดค้านโครงการก่อสร้างเขื่อนกันแม่น้ำสายบุรี หากโครงการนี้จะถูกรื้อฟื้นขึ้นมาอีกครั้ง

ทั้งนี้ ภาพวิถีชีวิตและชุมชนชาวมลายูมุสลิมชนพื้นได้ถูกผลิตซ้ำมาอย่างต่อเนื่อง และได้แพร่หลายเข้มข้นมากขึ้นตามการเติบโตของขบวนการประชาสังคมที่หันมาให้ความสำคัญกับจังหวัดชายแดนภาคใต้อย่างมาก ภายหลังจากที่ความรุนแรงระลอกใหม่ปะทุขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา โดยขบวนการประชาสังคมได้เข้ามาคลี่คลายการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชนและนักวิชาการท้องถิ่นที่มีมาแต่เดิม ทั้งนี้ ประชาสังคมไทยก่อกำเนิดขึ้นจากชนชั้นนำในเมืองที่มีการศึกษา เป็นนักวิชาชีพ และเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่ามีคุณธรรมสูงกว่าคนกลุ่มอื่น นับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2540 เป็นต้นมา ประชาสังคมมีบทบาทสำคัญในการผลักดันนโยบายหลายเรื่อง รวมทั้งผลักดันให้รัฐสนับสนุนการจัดตั้งหน่วยงานอิสระระดับชาติต่างๆ เพื่อเป็นหน่วยปฏิบัติการของแนวคิดและอุดมคติประชาสังคม ที่สำคัญ ประชาสังคมมีบทบาทในการจัดการงบประมาณรัฐจำนวนมหาศาล เงื่อนไขเช่นนี้เอื้ออย่างยิ่งต่อการที่ภาพชนพื้นของชีวิตและชุมชนของชาวมลายูมุสลิมจะปรากฏผ่านสื่อต่างๆ ผ่านงานวิจัยท้องถิ่น ผ่านงานเวทีสัมมนา อภิปรายในทุกระดับที่ประชาสังคมสนับสนุนเงินทุน

แม้เขตชายแดนภาคใต้จะมีลักษณะเฉพาะทั้งในทางกายภาพ ระบบนิเวศ ทรัพยากรธรรมชาติ และในทางวัฒนธรรม ที่สำคัญคือมีเงื่อนไขทางสังคมการเมืองเฉพาะที่แตกต่างไปจากภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศ แต่การสร้างภาพชวนฝันว่าด้วยคนชนบทในพื้นที่แห่งนี้โดยกลุ่มและองค์กรในภาคประชาสังคม ก็เกิดขึ้นในเงื่อนไขและบริบทเดียวกันกับที่เกิดขึ้นในภูมิภาคอื่นๆ อย่างเป็นส่วนหนึ่งของกระแสการขยายตัวของกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนและองค์กรภาคี กล่าวคือ หลังจากที่ถูกกลุ่มและองค์กรเหล่านี้ ตระหนักว่าความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติเป็นสาเหตุหลักของความยากจนของคนในชนบท และตระหนักว่าปัญหานี้เกี่ยวข้องกับอย่างยิ่งกับการจัดการสิ่งแวดล้อมระหว่างเมืองกับ ชนบทและระหว่างรัฐและนายทุนกับชาวบ้าน ซึ่งภาคเมือง รัฐ และทุน มีพลังอำนาจมากกว่า และมัก ประสบความสำเร็จในสงครามช่วงชิงทรัพยากรนี้ การสร้างภาพชวนฝันภายใต้กระแสแนวคิดชุมชนนิยม และวัฒนธรรมชุมชนจึงเป็นยุทธวิธีสำคัญในการต่อสู้กับการพัฒนากระแสหลักโดยรัฐ ที่เน้นการจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การส่งออก และการสร้างรายได้เข้าประเทศ รวมทั้งการขยายตัวของระบบตลาด ทุนนิยม และโลกาภิวัตน์ แม้ว่าภาพชวนฝันในปัจจุบันอาจจะไม่ได้นำเสนอภาพชุมชนชนบทที่หยุดนิ่ง ตัดขาดจากโลกภายนอก และมีความเป็นเนื้อเดียวกันอย่างสุดขั้ว ดังในแนวคิด “คำตอบอยู่ที่หมู่บ้าน” อย่างในยุคแรกๆ แต่อิทธิพลของแนวคิดนี้ยังปรากฏผ่านกระบวนการสร้างวาทกรรมและภาพแทนต่างๆ เช่น “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” “ความรู้พื้นบ้าน” และ “ปราชญ์ชาวบ้าน” ที่ยังคงมีบทบาทสำคัญในการ กำหนดท่าที แนวทางการทำงาน และข้อเสนอทางนโยบายของขบวนการประชาสังคมไทยในปัจจุบัน (อัจฉรา 2553: 13-14 และผู้สนใจประเด็นการเมืองของวัฒนธรรมชุมชน โปรดดู ยุคดี 2548)

ในส่วนหนึ่งของเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ การเติบโตของทุนในรูปของธุรกิจอุตสาหกรรม การประมง กองเรือประมงอวนลากอวนรุน อุตสาหกรรมการเพาะเลี้ยงชายฝั่ง การสัมปทานป่าชายเลน การส่งเสริมระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล การเกษตรอุตสาหกรรม ตลอดจนโครงการสนับสนุนการพัฒนา เศรษฐกิจขนาดใหญ่โดยรัฐ อาทิ โครงการอาหารฮาลาลและเขตเศรษฐกิจพิเศษ รวมทั้งโครงการรัฐที่ เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรที่มุ่งการเพิ่มมูลค่าทางเศรษฐกิจ เช่น โครงการซีฟู้ดแบงค์ โครงการ ทะเลหน้าบ้าน ที่ล้วนถูกมองจากภาคประชาสังคมว่าเป็นปัจจัยสำคัญ (นอกเหนือไปจากจิตสำนึกที่ลดลง ของชาวบ้าน ดังจะกล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป) ในการทำลายฐานทรัพยากรธรรมชาติ ระบบกรรมสิทธิ์ ส่วนรวม ระบบเกษตรแบบพึ่งตนเอง รวมทั้งวัฒนธรรมประเพณีที่ตึงงาม ในกรณีของระบบนิเวศพรวน้ำจืด 4D อันได้แก่ Dam-เขื่อน Dike-คันดินถนน Dredge-ขุดลอก และ Development-การพัฒนา ส่งผลกระทบ ต่อระบบนิเวศพรวน้ำจืด ทำลายแหล่งอาหารตามธรรมชาติและแหล่งรายได้จากพรวน้ำจืด รวมทั้งทำลายเรื่องราว ตำนาน และวัฒนธรรมของคนในท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับพรวน้ำจืด

อย่างไรก็ดี หน่วยงานและองค์กรในภาคประชาสังคมมองว่าวิกฤติเหล่านี้มีทางแก้ไข หากเปิด โอกาสให้คนท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือหากสามารถรู้ฟันทิชีวิตแบบดั้งเดิม

การทำมาหากิน การใช้ทรัพยากรธรรมชาติแบบพึ่งพาธรรมชาติ จิตสำนึกที่ไม่เห็นแก่รายได้ที่เป็นตัวเงิน รวมทั้งระบบความสัมพันธ์ในชุมชนที่วางอยู่บนฐานของศาสนาและประเพณีดั้งเดิมในอดีต เช่น สภาชุมชน เป็นต้น นอกจากนี้ ภาคประชาสังคมดังกล่าวยังมองว่าการส่งเสริมการพัฒนาและการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน อันจะลดความขัดแย้งด้านทรัพยากร ลดผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมจากโครงการพัฒนาของรัฐ พื้นที่ความสมดุลของระบบนิเวศและความสามารถในการพึ่งตนเองของคนท้องถิ่น จะเป็นหนทางสำคัญในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้งและความรุนแรงในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ (ละม้าย 2548, เอกสารสรุปการเสวนาโครงการตลาดวิชามหาวิทยาลัยชาวบ้าน)

ความเป็นจริงที่ไม่ชวนฝัน

“ต่อไปนี่ชาวบ้านสามจังหวัดภาคใต้คงต้องเปลี่ยนระบบทางเดินอาหารของพวกเขา
ให้ย่อยชุปน้ำยางได้...ถ้าข้าวสารราคาขึ้นเป็นกิโลกรัมละพันบาท ชาวบ้านที่นี่ก็คงจะ
รู้สึกตัวกันบ้าง จะคอยดูว่าจะเอาอะไรกินกัน”

นักวิชาการท้องถิ่นอาวุโสท่านหนึ่ง ผู้ซึ่งปัจจุบันกลายเป็นกลไกหนึ่งในการขับเคลื่อนเครือข่ายภาคประชาสังคมในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ในประเด็นว่าด้วยการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กล่าวข้อความข้างต้นนี้กับฉันเมื่อไม่นานมานี้ ด้วยความรู้สึกน้อยใจระคนผิดหวังต่อสถานการณ์ที่ชาวบ้านในพื้นที่ต้นตัวอย่างคึกคักยิ่งต่อราคายางที่เพิ่มสูงขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อนในรอบหลายปี หลายเดือนมานี้ การกรีดยางถูกให้ความสำคัญเป็นอันดับหนึ่งเมื่อเทียบกับกิจกรรมการเกษตรอื่นๆ โดยเฉพาะการทำนา บัญและสารบำรุงขนานต่างๆ ถูกระดมใส่เพื่อเร่งน้ำยาง พื้นที่นาหลายแห่งถูกปรับเปลี่ยนเป็นสวนยางพารา ต้นยางพาราปลูกใหม่ที่ลำต้นมีขนาดใหญ่กว่าลำแขนฉันเพียงเล็กน้อยมีให้เห็นทั่วไป ขณะที่ราคาต้นกล้ายางติดตาก็เพิ่มสูงขึ้นอย่างลิบลัว

อีกไม่กี่วันถัดมา ขณะที่อดีตนักพัฒนาเอกชนรุ่นพี่ ผู้ซึ่งในปัจจุบันมีส่วนร่วมในงานวิจัยท้องถิ่นที่สนับสนุนโดยเครือข่ายประชาสังคม ได้มาเยี่ยมเยียนฉันในสนาม บทสนทนาได้ถุ่นบ้านที่ฉันพัก ระหว่างเพื่อนรุ่นพี่คนนี้กับชาวบ้านคนที่เธอคุ้นเคยด้วย ที่แม้จะเป็นการสนทนาแบบที่เล่นทีจริง แต่ก็แฝงไปด้วยความตึงเครียดที่ฉันสัมผัสได้ จนทำให้ฉันได้แต่นั่งเงียบตลอดการสนทนานั้น คู่สนทนาของฉันที่เปิดช่องด้วยการเล่าถึงการไปเฝ้าญาติที่ป่วยที่โรงพยาบาลเมื่อคืน และพูดว่าเดี๋ยวนี้คนป่วยกันมาก เพราะอาหารมีแต่สารพิษ รุ่นพี่ของฉันจึงสบโอกาสบ่นและตำหนิคู่สนทนา อันหมายรวมไปถึงชาวบ้านคนอื่นๆ ทันทีว่าไม่ใส่ใจที่จะปลูกพืชอินทรีย์กันเลย เธอยกตัวอย่างการปลูกแตงโม (ซึ่งเป็นพืชเงินสดที่สำคัญอีกชนิดหนึ่งของที่นี่ นอกเหนือจากยางพารา) ว่าชาวบ้านก็มองเห็นกันแต่เงินก้อนงามๆ จึงมีทั้งฟูราดานรอกกันหลุม ยาฉีดพ่นแบบต่างๆ จนต้องใส่หน้ากากขณะฉีดพ่น ขณะที่คู่สนทนาพยายามอธิบาย

ว่าถ้าไม่ใช้ยา แดงมอก็จะไม่โต เมื่อจามมุดด้วยคำถามที่เล่นที่จริงจากรุ่นพี่ของฉันว่า “ปลูกพืชใช้สารเคมีอันตรายอย่างนี้ให้คนอื่นกิน ไม่กลัว ‘คอซอ’ (บาป) หรือ” คู่สนทนาก็ตอบคำถามด้วยรอยยิ้มเจื่อนๆ ก่อนที่จะเดินเลี้ยวไปยังรถมอเตอร์ไซด์ แล้วขี่ออกไป

เรื่องราวทั้งสองข้างต้นชี้ว่าภาพวิถีชีวิต การทำมาหากิน และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอันชวนฝันของชาวมลายูมุสลิมที่ถูกนำเสนออย่างแพร่หลายในแวดวงประชาสังคมและใน “สื่อเพื่อชุมชน” อย่างรายการ “ทุ่งแสงตะวัน” “พันแสงรุ่ง” ทางสถานีโทรทัศน์ไทยพีบีเอส แทบไม่ได้สะท้อนสถานการณ์ที่กำลังเกิดขึ้นจริงในชีวิตของผู้คนที่นั่น ซึ่งไม่ได้มีวิถีชีวิตชวนฝัน ชาวบ้านที่ชอบปลูกแต่พืชเชิงเดี่ยว ใช้สารเคมีการเกษตรมาก ขาดการจัดการทรัพยากรส่วนรวม ฟังตนเองไม่ได้ เห็นแก่เงิน ชอบบริโภคฟุ่มเฟือย จะสร้างความหงุดหงิดและท้อใจให้กับคนทำงานในภาคประชาสังคมอยู่น้อย

ดูเผินๆ กำปงไอย์ฮ์แต่คล้ายจะเป็นชุมชนชวนฝันอย่างที่ภาคประชาสังคมมักนำเสนอ เนื่องจากผู้คนที่นี่ดูเหมือนว่าจะยังมีชีวิตพึ่งพิงสภาพธรรมชาติอย่างสอดคล้อง ลักษณะทางนิเวศและความสมบูรณ์ที่ยังหลงเหลือ ทำให้ชาวกำปงไอย์ฮ์แต่ส่วนใหญ่ยังคงมีอาชีพหลักอยู่ในภาคเกษตร ขณะที่กิจกรรมทางการเกษตรก็หลากหลายหมุนเวียนสลับสับเปลี่ยนไปตลอดปี นอกเหนือไปจากการทำสวนยางพาราซึ่งเป็นแหล่งรายได้หลัก ที่สำคัญ กิจกรรมการผลิตเหล่านี้หมุนเวียนในบริเวณที่มีลักษณะทางกายภาพต่างกันภายในระบบนิเวศพรวน้ำจืดเดียวกัน อันได้แก่ ที่เนินเขา ที่ราบ ที่ลุ่ม ทุ่งหญ้า ป่าละเมาะ น้ำท่วมถึง และหนองน้ำ กิจกรรมการผลิตต่างๆ เหล่านี้มีจังหวะเวลาที่สอดคล้องกับฤดูกาล สภาพดินฟ้าอากาศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับสภาพน้ำหลากหรือน้ำท่วมซึ่งเกิดขึ้นเป็นประจำทุกปีในช่วงระหว่างเดือนตุลาคม-ธันวาคม (ดูรายละเอียดในตาราง 1)

ตาราง 1 แสดงกิจกรรมการผลิต แหล่งประกอบกิจกรรม และสภาพธรรมชาติของกำปงไอย์ฮ์แต่และระบบนิเวศพรวน้ำจืดในรอบปี (แสดงเฉพาะช่วงครึ่งปีแรก)

เดือน	กิจกรรมการผลิต	แหล่งประกอบกิจกรรม	สภาพธรรมชาติ
มกราคม	ประมง (สำหรับทุกคน ไม่เฉพาะแต่ที่ทำเป็นอาชีพ เนื่องจากสัตว์น้ำมีมากเป็นพิเศษในช่วงน้ำท่วม)	บริเวณที่น้ำท่วมถึง	น้ำท่วมยังคงท่วมที่ราบที่ราบลุ่ม ทุ่งหญ้า และป่าละเมาะ
	กรีดยาง (นั่งเรือไปสวนยาง)	ภูเขาเล็กๆ เนินเขา	
	เลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ	อพยพสัตว์เลี้ยงไปบนที่สูงที่น้ำท่วมไม่ถึง	
	เตรียมจัดหาปุ๋ยซีไคสำหรับปลูกแตงโม		

เดือน	กิจกรรมการผลิต	แหล่งประกอบกิจกรรม	สภาพธรรมชาติ
กุมภาพันธ์	เกี่ยวข้าวเบา	ที่นาบริเวณที่ราบติดหมู่บ้าน ที่น้ำท่วมไม่ถึง	น้ำเริ่มทยอยลด
	ไถที่และเริ่มปลูก แตงโมในบริเวณน้ำลด	ที่ราบลุ่มต่ำบริเวณทุ่งที่น้ำเพิ่งลด	
	ประมงสำหรับทุกคน (สัตว์น้ำยังคงมีมาก ในเดือนนี้)	บริเวณที่ยังคงมีน้ำท่วมขัง	
	กรีดยาง	ภูเขาเล็กๆ เนินเขา	
	เลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ	ที่ราบและทุ่งหญ้าหลังน้ำลด	
มีนาคม	บำรุงรักษาต้นอ่อน แตงโม	แปลงปลูกแตงโมกลางทุ่งที่ราบ	น้ำลดจนเกือบหมด โดยไหล ลงไปที่หนองน้ำที่มีน้ำขัง ตลอดปี
	เก็บเห็ด	ป่าละเมาะ (ป่าเสม็ด)	
	ประมงสำหรับคนที่ทำ เป็นอาชีพหลัก (สัตว์ น้ำมีเฉพาะในหนองน้ำ ที่มีน้ำขังตลอดปี)	หนองน้ำ	
	เลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ	ที่ราบและทุ่งหญ้า	
	กรีดยาง	ภูเขาเล็กๆ เนินเขา	
เมษายน	เกี่ยวข้าวนาข้าวหนัก	ที่นาที่อยู่ถัดจากที่ทุ่ง	น้ำลด
	ดูแลบำรุงรักษาแปลง แตงโม	แปลงปลูกแตงโมกลางทุ่งที่ราบ	
	เลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ	ที่ราบและทุ่งหญ้า	
	กรีดยาง	ภูเขาเล็กๆ เนินเขา	
	ประมงสำหรับคนที่ทำ เป็นอาชีพหลัก (สัตว์ น้ำมีเฉพาะในหนองน้ำ ที่มีน้ำขังตลอดปี)	หนองน้ำ	

เดือน	กิจกรรมการผลิต	แหล่งประกอบกิจกรรม	สภาพธรรมชาติ
พฤษภาคม	ไถที่ ทำไร่ สำหรับทำนาข้าวเบาที่เรียกว่านาพรุ และหว่านกล้า	ที่ราบลุ่มต่ำ	น้ำเริ่มแห้ง แต่ยังคงมีน้ำจากคลองไหลลงมาในบริเวณที่ทำนาพรุ
	เก็บผลผลิตแตงโม		
	ประมงสำหรับคนที่ทำเป็นอาชีพหลัก (สัตว์น้ำมีเฉพาะในหนองน้ำที่มีน้ำขังตลอดปี)	หนองน้ำ	
	เลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ	ที่ราบและทุ่งหญ้า	
	กรีดยาง	ภูเขาเล็กๆ เนินเขา	
มิถุนายน	ดำนาพรุ		น้ำเริ่มแห้ง แต่ยังคงมีน้ำจากคลองไหลลงมาในบริเวณที่ทำนาพรุ
	บางรายเริ่มปลูกผักสวนครัวในแปลงแตงโม	แปลงปลูกแตงโมกลางทุ่งที่ราบ	
	กรีดยางและใส่ปุ๋ยสวนยางพารา	ภูเขาเล็กๆ เนินเขา	
	ประมงสำหรับคนที่ทำเป็นอาชีพหลัก (สัตว์น้ำมีเฉพาะในหนองน้ำที่มีน้ำขังตลอดปี)	หนองน้ำ	
	เลี้ยงวัว ควาย แพะ แกะ	ที่ราบและทุ่งหญ้า	

กิจกรรมการผลิตที่หลากหลาย นอกจากจะเป็นแหล่งที่มาของรายได้ ยังเป็นแหล่งที่มาของอาหารบริโภคในครัวเรือน ชาวกำปงไอยีฮ์แต่ส่วนใหญ่ยังคงทำนา ทั้ง ปาตีบือเก๊ะ (นาข้าวหนัก) และ ปาตีอ๊อแ่ง (นาข้าวเบา) และมีข้าวพอกินตลอดทั้งปี คนที่ไม่มีที่นาก็สามารถขอเช่าจากคนที่มี แล้วแบ่งผลผลิตกัน ส่วนคนที่ไม่ทำนาเองก็อาจได้ข้าวแบ่งจากการไปช่วยญาติหรือเพื่อนบ้านดำนาหรือเกี่ยวข้าว ส่วนการหาปลา หากไม่อยากทำเป็นอาชีพก็สามารถหากินเป็นอาหารได้ตลอดปีจากหนองน้ำหรือตามบริเวณที่น้ำท่วมถึง การทำปลาแห้ง ปลาต้ม และ บูดตาพะ (บูดูบ้านนอก ทำจากปลาน้ำจืด ต่างจาก บูดสายบุรีที่มีชื่อเสียงซึ่งทำจากปลาทะเล) เพื่อเป็นอาหารในบ้านมีให้เห็นทั่วไป เช่นเดียวกับผักสวนครัวหรือผักพื้นบ้านที่ปลูกแซมในสวนยางพารา สวนไม้ผล และในสวนหลังบ้าน ก็เป็นแหล่งอาหารที่สำคัญ ผลผลิตเหล่านี้ยังนำมาสู่การแลกเปลี่ยนซื้อขายกันของผู้คนในชุมชนและพื้นที่ใกล้เคียง ทั้งในรูปของการ

ตระเวนขายตามบ้าน การขายตามตลาดนัดใกล้ๆ บ้าน อันดูจะสอดคล้องกับภาพการพึ่งตนเองผ่านระบบเศรษฐกิจชุมชนเป็นอย่างดี ภาพชีวิตที่พึ่งพิงและสอดคล้องกับสภาพธรรมชาติเช่นนี้ ทำให้เมื่อราว 10-15 ปีที่ผ่านมา กำปงไอย์ฮ์แต่เป็นพื้นที่หนึ่งที่น่าวิชาการท้องถิ่นมักพานักศึกษามาเก็บข้อมูล ทำรายงาน และเรียนรู้ว่าชาวบ้านไอย์ฮ์แต่มีชีวิตที่สัมพันธ์และพึ่งพาธรรมชาติและระบบนิเวศอย่างไร รวมทั้งเป็นพื้นที่ที่องค์กรพัฒนาเอกชนมองเห็นความหวังและความเป็นไปได้ในการสนับสนุนการเกษตรที่เป็นอยู่ให้ก้าวไปสู่ระบบเกษตรกรรมยั่งยืนที่สอดคล้องกับสภาพ “ภูมินิเวศ” โดยได้เข้ามาทำงานอบรมแนวคิดและเทคนิควิธีเกษตรกรรมยั่งยืน รวมทั้งสนับสนุนปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์พืช ระบบน้ำ อุปกรณ์การทำปุ๋ยชีวภาพ เป็นต้น

อย่างไรก็ดี หากมองลึกลงไปในระยะเยี่ยดยาวของกิจกรรมการผลิตทางการเกษตรแต่ละประเภท พบว่าการทำเกษตรและการใช้ทรัพยากรของชาวกำปงไอย์ฮ์แต่ไม่ได้เป็นไปอย่างไร้มนতিকังภาพชีวิตชาวชนบทในสามจังหวัดภาคใต้ที่มีถูกนำเสนอผ่านสื่อภาคประชาสังคม การพึ่งพิงธรรมชาติหลากหลายรูปแบบไม่ได้หมายถึงความเอื้ออาทรต่อระบบนิเวศและสภาพแวดล้อม ไม่ได้หมายถึงการพึ่งตนเองและการเป็นอิสระจากตลาดและระบบทุนนิยม ไม่ได้หมายถึงการมีระบบการจัดการทรัพยากรส่วนรวมที่สร้างความเป็นธรรมให้กับทุกคนในชุมชนได้อย่างเสมอภาค และไม่ได้หมายถึงการมีชีวิตเรียบง่าย ไม่มุ่งหวังเงินทอง ไม่ติดกับวัตถุ และห่างไกลบริโภคนิยมแต่อย่างใด

หากพิจารณาตามแนวคิดว่าด้วยการเปลี่ยนผ่านเชิงนิเวศ (The Ecological Transition) ของ John W. Bennett (1976) ซึ่งให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์เชิงนิเวศและศักยภาพแห่งตน (Agency) ของมนุษย์ จะพบว่าการทำเกษตรและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชาวกำปงไอย์ฮ์แต่มีแนวโน้มที่จะนำไปสู่การทำลายความสมดุลของธรรมชาติและระบบนิเวศ หรือกลายเป็นสังคมแห่งความไม่สมดุล อันหมายถึงการเติบโตอย่างไม่มีการควบคุมจำนวนประชากร และการใช้ทรัพยากรธรรมชาติจนก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อม ที่กำปงไอย์ฮ์แต่ การใช้ปุ๋ยเคมีและสารเคมีกำจัดแมลงศัตรูพืชอย่างแพร่หลายในการเพาะปลูกแทบทุกชนิด มีทั้งในแปลงยาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งแปลงที่ปลูกใหม่ที่ยังไม่ได้เริ่มกรีดเปิดหน้ายาง แม้กระทั่งในนาข้าวที่แม้จะปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก แต่หากเป็นช่วงฤดูไถ่ปุ๋ย ก็ถึงกับทำให้บางครั้งปุ๋ยที่วางขายที่ย่านชุมชนของตำบลถึงกับขาดตลาด หลายรายต้องไปซื้อหาปุ๋ยที่ตัวจังหวัดยะลาแทน ขณะที่การปลูกพืชเงินสดอายุสั้นอย่างแตงโมของหลายคนก็ยังใช้สารเคมีอันตรายร้ายแรงที่ทางการประกาศห้ามใช้ไปแล้วอย่างฟูราดาน แม้จะมีบางรายเริ่มซื้อปุ๋ยชีวภาพหรือน้ำหมักชีวภาพมาใช้ แต่ก็ยังเป็นเพราะเห็นว่ามียาราคาถูกกว่าและกังวลถึงผลเสียต่อแปลงปลูกของตนในระยะยาวมากกว่าจะต้องการรักษาสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศโดยรวม เช่นเดียวกับการพัดดินจากการปลูกแตงโมในบางปีที่เกิดจากความต้องการแก้ปัญหาดินเสื่อมเฉพาะจุดของตนเท่านั้น ขณะที่การเก็บหาอาหารและผลผลิตจากธรรมชาติก็ดูคล้ายจะเป็นการขูดรีดธรรมชาติเสียมากกว่า ซึ่งอาจส่งผล

ให้ทรัพยากรเสื่อมโทรมในอนาคต ไม่ว่าจะเป็นการจับปลาในฤดูวางไข่ ที่ดูเหมือนว่าจะไม่ใช่ปัญหาสำคัญที่จะต้องหยิบยกมาหารือหรือหาทางแก้ไขปัญหา เช่นเดียวกับการเก็บเห็ดที่ควรจะสะท้อนถึงภาพที่งดงามของการพึ่งพิงธรรมชาติ แต่ก็กลับไม่เป็นเช่นนั้น ดังที่ฉันได้เขียนบันทึกภาคสนามไว้ว่า

“เข้ามิดวันนี้ ฉันซ้อนท้ายมอเตอร์ไซด์ของขอลีเยาะไปทางคอกวัวรวม พวกเราเดินทางกับอีกหลายคน ส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงในชุดทำงาน (ในไร่ในนา) บางคนสวมรองเท้าบูธ บางคนมีตะกร้าเปล่าใบใหญ่มาด้วย พวกเขาดำรงมุ่งหน้าไปเก็บเห็ดเช่นเดียวกับพวกเรา รถเราวิ่งเลยทางเข้าแปลงแดงโมของก๊ะนะมาได้สักพัก ขอลีเยาะหยุดรถ พวกเราเดินเข้าไปในพงป่าเสม็ดข้างทางและเริ่มสอดส่ายสายตาค้นหาเห็ด...ขณะที่กำลังเก็บหาเห็ดอยู่นั้น แวบหนึ่งฉันจินตนาการว่าตัวเองกำลังเดินอยู่ในรายการทุ่งแสงตะวัน ตามดูเด็กน้อยออกไปเก็บเห็ด ตามดูวิถีชีวิตที่พึ่งพิงพึ่งพาธรรมชาติ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เกิดขึ้นกับฉันตอนนั้นช่างไกลกับภาพความโรแมนติกตามแบบนั้น...ขณะที่ฉันงกๆ เจินๆ อยู่กับการก้มๆ เงยๆ ใต้พุ่มไม้ เสม็ดเตี้ยๆ พยายามสอดส่ายสายตามองหาเห็ด ซึ่งฉันทำได้แย่มาก มองหาไม่ค่อยเจอเพราะเห็ดมักหลบอยู่ในพงหญ้าหรืออยู่ใต้ใบไม้ที่ทับถม บางทีฉันก็เผลอเหยียบเห็ดจนเละ ขอลีเยาะพยายามสอนฉันว่าการหาเห็ดต้องตาไว ว่องไว เธอแสดงให้เห็นฉันว่าเมื่อพบเห็ดจะต้องรีบเก็บทันทีด้วยความรวดเร็วอย่างไร ขณะเก็บ สายตาก็ต้องมองหาเห็ดไปล่วงหน้าตรงบริเวณอื่น เธอบอกว่าหากช้าก็จะเก็บได้น้อยกว่าคนอื่น ซึ่งก็จริงของเธอ เพราะในแต่ละวันมีคนจำนวนมากเหลือเกินที่ออกมาหาเห็ด เมื่อขอลีเยาะมองเห็นกอเห็ด เธอก็จะชี้จุดให้ฉันไปเก็บ ส่วนเธอก็มุ่งหน้าหาในจุดอื่นต่อไปอย่างรวดเร็ว เมื่อเธอรู้สึกว่าเธอเดินหายหรือห่างไปจากฉัน เธอก็จะคอยตะโกนเรียกชื่อฉัน เพราะเกรงว่าฉันจะหลงป่าละเมาะ...ฉันรู้สึกว้าวเห็ดที่พวกเราเก็บได้ในวันนี้ส่วนใหญ่มีขนาดเล็ก ฉันพูดกับขอลีเยาะว่าถ้าปล่อยไว้อีกสักสองวัน เห็ดคงใหญ่กว่านี้มาก เธอตอบว่าถ้าไม่เก็บเสียตอนนี้ คนอื่นก็จะมาเก็บไปหมด”

(ส่วนหนึ่งจากบันทึกภาคสนาม วันเสาร์ที่ 26 มีนาคม 2554)

ขณะเดียวกัน กิจกรรมการผลิตที่หลากหลายและการพึ่งพิงธรรมชาติก็ไม่ได้หมายถึงความเป็นอิสระจากตลาดหรือระบบทุนนิยมหรือการพึ่งตนเองได้ในทางเศรษฐกิจ ตรงกันข้าม กิจกรรมการผลิตแต่ละชนิดล้วนแล้วแต่ใช้ทุนสูงในเกือบทุกขั้นตอน ทั้งในส่วนของเมล็ดพันธุ์ ค่าปุ๋ย ยา ฮอร์โมนต่างๆ เครื่องจักรกล เช่น รถไถเดินตาม เครื่องนวดข้าว ค่าจ้างโรงสี ค่าแรง ไม่เว้นแม้แต่การทำนาเพื่อ

การบริโภคในครัวเรือน แบบ (คำเรียกผู้ชายที่มีอายุมากกว่า) คนหนึ่งถามฉันแบบที่เล่นที่จริงขณะที่ฉันนั่งในวงทำอาหารในงานฉลองเมล็ดที่บ้านหลังหนึ่งว่าฉันอยากจะไปรับจ้างแก กือ (เก็บเกี่ยวข้าวพันธุ์ข้าวหนักด้วย “กระ” ซึ่งเป็นเครื่องมือตัดตรงข้าวในภาคใต้) บ้างไหม หลังจากที่เกษตรกรจากผู้หญิงคนอื่นๆ ในครัวเรือนถูกเก็บเกี่ยวที่จะมาถึงในเดือนหน้า ฉันตั้งใจจะหัดเก็บข้าว และติดต่อขอตามใครหลายคนเพื่อไปเก็บข้าวด้วยกัน แบบบอกว่ามีคนหลายคนมารับจ้างกับแก ราคาจ้างมัดละ 13 บาท ฉันถามแล้วทำไมจึงไม่ทำเอง จะได้ไม่ต้องเสียเงินจ้าง แกตอบว่าไม่ชอบ แกจ้างคนอื่นทำมาตลอด แกบอกว่างานเก็บข้าวนั้นน่าเบื่อเอาเสียมากๆ นอกจากนี้ การทำข้าวเบา (ที่มีใช้นาพรุ) ในปีนี้ก็เก็บเกี่ยวเสร็จเร็วเป็นพิเศษในช่วงเวลาเพียง 2-3 วันเท่านั้น เพราะเป็นปีแรกที่ชาวบ้านรวมตัวกันจ้างรถเกี่ยวและนวด โดยจ่ายค่าจ้างเป็นรายกระสอบ กระสอบละ 80 บาท ทั้งนี้เพื่อประหยัดเวลา และไม่ต้องยุ่งยากในการจัดหาเครื่องนวดสำหรับรายที่ไม่มีเป็นของตนเอง

ส่วนการเลี้ยงวัวและควายแบบปล่อยให้ไปหากินเองตามทุ่งหญ้า ป่าละเมาะ ริมถนน หรือตามผืนนาที่เก็บเกี่ยวเสร็จแล้ว ก็คาดว่าจะเป็นการผลิตที่อาศัยเพียงธรรมชาติและไม่ต้องลงทุนอะไรเย็นวันหนึ่งที่ก๊อฮาลีมาพานั่งซ้อนท้ายมอเตอร์ไซด์คันเก่าวิ่งแบบวิบากกลางฝนปร้อออกไปกลางทุ่งหญ้าที่เต็มไปด้วยเนินดินและหลุมบ่อ เพื่อต้อนวัว 5-6 ตัวของเธอกลับเข้าคอกนั้น ฉันก็ได้ตระหนักว่าในการเลี้ยงวัวและควายแบบธรรมชาตินั้น อย่างน้อยที่สุด ผู้เลี้ยงต้องมีรถมอเตอร์ไซด์เก่าๆ คันหนึ่งเพื่อการนี้โดยเฉพาะ และต้องเติมน้ำมันเบนซินวันละอย่างน้อย 1 ลิตร สำหรับไล่ต้อนพวกมันกลับเข้าคอกทุกเย็น ขณะที่แบกเกะ ผู้เชี่ยวชาญการเลี้ยงควายผู้ที่กำลังไต่เต้า ก็บอกกับฉันว่าควายที่แกเลี้ยงอยู่ แกซื้อยกฝูงจากชาวบ้านรายหนึ่ง จำนวน 14 ตัว ในราคา 150,000 บาท ขณะที่การพึ่งพิงธรรมชาติโดยการหาปลา ซึ่งถูกมองว่าเป็นกิจกรรมที่ช่วยลดรายจ่ายด้านอาหาร ก็ต้องลงทุนไม่น้อยเช่นกัน โดยเฉพาะหากต้องการมีรายได้ประจำจากการทำประมงในพรุ ก็ต้องลงทุนค่าเรือ เครื่องยนต์เรือ และอุปกรณ์ประมงอย่างแห อวน เบ็ดราว ที่บางชนิดราคาเหยียบหมื่นบาท ทั้งนี้ยังไม่ต้องพูดถึงพืชเศรษฐกิจ พืชเงินสด ที่ต้องมีการลงทุนอย่างเต็มที่เพื่อให้ได้ผลผลิตสูงสุด การปลูกแตงโมที่มีการจัดสรรที่ดินให้ปลูกครัวเรือนละ 3 ไร่ ต้องใช้เงินลงทุนสูงถึงเกือบ 20,000 บาทต่อแปลง สำหรับเป็นค่าจ้างรถแบ็คโฮมาไถปรับที่ดินหลังน้ำลด ค่าปุ๋ยซีโก ค่าเมล็ดพันธุ์แตงโม ค่ายา ค่าฮอร์โมน ค่าน้ำบาดาล และค่าน้ำมันรถไถเล็ก ขณะที่การปลูกพืชล้มลุกต่างๆ เช่น แตงกวา พักทอง มะเขือ ถั่วฝักยาว มันเทศ ฯลฯ ก็มีค่าใช้จ่ายเหล่านี้เช่นกัน ส่วนสวนยางพารามีรายจ่ายประจำทุกปีอยู่แล้ว สำหรับค่าปุ๋ยและค่าถางหญ้า

นอกจากนี้ ชีวิตทางเศรษฐกิจของชาวกำบังไต่เต้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมหรือระบบเศรษฐกิจในระดับกว้างอย่างแน่นอน แม้ผลผลิตบางอย่าง เช่น ปลาน้ำจืดสดจากพรุ รวมทั้งปลาแห้งหรือปลาล้ม หรือเห็ด จะถูกแลกเปลี่ยนค้าขายกันเฉพาะในท้องถิ่น ตามตลาดนัด เพิ่งขายของตามริมทาง

หรือถูกนำไปใส่รถโซเล่ (มอเตอร์ไซด์พ่วงข้าง) ไปเร่ขายที่ตำบลหรืออำเภอใกล้เคียง แต่ผลผลิตทางการเกษตรส่วนใหญ่ก็ถูกกระจายไปทั่วประเทศ แตงโมที่นี้ก็มีพ่อค้ามารับซื้อถึงที่ และถูกส่งขายตามภูมิภาคต่างๆ ขณะที่เศรษฐกิจยางพาราของที่นี่ นอกจากจะเกี่ยวข้องกับคนหลายกลุ่มในพื้นที่ ตั้งแต่เจ้าของสวน คนรับจ้างกรีดยาง แก้วแก่รายย่อยรับซื้อขี้ยางในหมู่บ้าน ลูกจ้างขนขี้ยาง ลูกจ้างขับรถส่งของ ฯลฯ เศรษฐกิจยางพาราของกำแพงไอยฮีแต่ก็เป็นเช่นเดียวกับในพื้นที่อื่นๆ ที่เชื่อมโยงกับบริษัทหรือโรงงานยางพาราใหญ่ที่อำเภอนาทวีหรือที่อำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ซึ่งรับซื้อผลผลิตต่อจากแก้วแก่รายย่อยในพื้นที่ และแน่นอน ผลผลิตยางพาราจากกำแพงไอยฮีแต่สัมพันธ์กับตลาดโลกอย่างแนบแน่น

ส่วนกรณีทรัพยากรส่วนรวมหรือสมบัติสาธารณะ ดูเหมือนว่าที่กำแพงไอยฮีแต่ไม่ได้มีการพัฒนาระบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติส่วนรวมแบบที่มีชุมชนเป็นฐาน (Community-Based Resource Management-CBRM) โดยเฉพาะในรูปของสถาบันที่จะสามารถรับมือกับความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ได้ ไม่ว่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศ การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบการผลิตและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร หรือการเข้ามาของโครงการและหน่วยงานจากภายนอกที่ส่งผลต่อทรัพยากรส่วนรวม การจัดการทรัพยากรส่วนรวมที่เป็นอยู่ในปัจจุบันเป็นไปอย่างตามมีตามเกิด มีเพียงการจัดการระหว่างเครือญาติหรือเพื่อนฝูงในกลุ่มเล็ก 3-4 คนกระจัดกระจายกันไป เช่น การจัดสรรที่สำหรับ เทปุ๊ก (วางกับดักปลา) ไม่ให้ทับที่กัน นอกจากนี้ แม้ในช่วง 6-7 ปีที่ผ่านมา ทุกสาธารณะที่กำแพงไอยฮีแต่ได้ถูกจัดการโดยการริเริ่มของผู้นำทางการ ผ่านการสนับสนุนจากหน่วยงานรัฐอย่างสำนักงานเกษตรอำเภอรวมทั้งจากหน่วยทหารพัฒนา กองบัญชาการทหารสูงสุด โดยมีการจัดแบ่งที่ทุกสาธารณะให้ชาวบ้านครัวเรือนละ 3 ไร่เพื่อปลูกแตงโมและพืชล้มลุกชนิดต่างๆ ในช่วงน้ำลด ที่ดูคล้ายจะเป็นการจัดการทรัพยากรส่วนรวมที่เป็นระบบ แต่ก็ดูจะยังอยู่ห่างไกลจากอุดมคติว่าด้วยการจัดการทรัพยากรส่วนรวมแบบที่มีชุมชนเป็นฐานอยู่มาก เพราะการมีส่วนร่วมของชาวบ้านทั่วไปยังน้อย ส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือของผู้นำทางการ โดยมีหน่วยงานรัฐหลายหน่วยงานเข้ามามีบทบาทดูแล ขณะเดียวกันก็มีเป้าหมายเพื่อการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีประสิทธิภาพที่สุด มากกว่าจะวางอยู่บนแนวคิดเรื่องการอนุรักษ์ธรรมชาติหรือการรักษาสมดุลของระบบนิเวศ

กลุ่มและองค์กรในภาคประชาสังคมจำนวนมากพยายามชี้ให้เห็นว่า “เฮาะออแพรฆามา” หรือทรัพยากรส่วนรวมหรือพื้นที่สาธารณะ เป็นคุณลักษณะสำคัญของชนบทในเขตสามจังหวัดภาคใต้ ทว่ากำลังสูญหายหรือถูกสันคลอน เนื่องจากรัฐรับรองเฉพาะระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล เช่น โฉนดที่ดิน น.ส. 3 ก. ขณะที่ระบบนิเวศพืชน้ำจืดมีความหลากหลาย ประกอบไปด้วยป่าพรุ หนอง บึง พื้หญ้าน้ำ และที่ลุ่มสำหรับการทำนา ยกเว้นพื้นที่นาแล้ว ส่วนอื่นๆ มักมีระบบกรรมสิทธิ์คลุมเครือ เนื่องจากลักษณะทางกายภาพ กล่าวคือ บางเดือนก็มีสภาพเป็นท้องน้ำเพราะภาวะน้ำหลาก เมื่อน้ำลดก็กลายเป็นพื้นที่เพาะปลูกตามปกติ แม้ “เฮาะออแพรฆามา” ซึ่งในที่นี้หมายถึงที่ดินหรือพื้หญ้าน้ำสาธารณะ

จำเป็นต่อการเลี้ยงวัวควายซึ่งต้องใช้เนื้อที่สำหรับออกเดินทางหากินเป็นบริเวณกว้าง แต่สิ่งที่ชาวกำปง-ไอย์ฮ์แต่ส่วนใหญ่กังวลเกี่ยวกับ “เฮอะออแหมรฆามา” กลับไม่ใช่เรื่องการขยายตัวของกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลมากเท่ากับการที่ “เฮอะออแหมรฆามา” ถูกปิดล้อม (enclosure) และมีขนาดเล็กลง โดยหน่วยงานรัฐหลายหน่วยงานที่เข้ามาก่อตั้งสำนักงาน สิ่งปลูกสร้าง และจัดทำโครงการต่างๆ เนื่องจากเห็นว่าพื้นที่สาธารณะเหล่านี้คือสมบัติของรัฐที่หน่วยงานรัฐสามารถเข้ามาดำเนินการใดๆ ก็ได้ ขณะที่ชาวบ้านเองก็อ้างสิทธิ์ส่วนบุคคลในการเป็นเจ้าของพื้นที่เหล่านี้ในบางจุดด้วย ดังนั้น สิ่งที่ชาวกำปงไอย์ฮ์แต่ต้องการจึงไม่ใช่การอ้างไว้ซึ่ง “เฮอะออแหมรฆามา” ตามความหมายของภาคประชาสังคม หากแต่เป็นการทำอย่างใดอย่างหนึ่งจะไม่ให้ความเป็น “เฮอะออแหมรฆามา” อันหมายถึงพื้นที่สาธารณะซึ่งหน่วยงานรัฐได้เข้ามาครอบครองใช้ประโยชน์ไปแล้ว มาลัมล้งกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลในการถือครองที่ดินของพวกเขา

อีกแง่มุมที่ชี้ว่าวิถีชีวิตของชาวกำปงไอย์ฮ์แต่ไม่ได้มีชีวิตชนเผ่าอย่างที่กลุ่มและองค์กรภาคประชาสังคมจำนวนมากพยายามนำเสนอ ก็คือการบริโภค ชีวิตของชาวกำปงไอย์ฮ์แต่ดูจะไม่แตกต่างจากชีวิตของคนในเมือง มอเตอร์ไซด์ ที่วี จานดาวเทียม เครื่องซักผ้า ตู้เย็น พัดลม เป็นสิ่งปกติของที่นี่ รวมทั้งโทรศัพท์มือถือที่มีครัวเรือนหลายเครื่อง ขณะที่ Smart Phone ก็มีให้เห็นไม่น้อย รถยนต์หลากหลายรุ่นและยี่ห้อ ทั้งเก่า ทั้งใหม่ ทั้งป้ายแดง ทั้งรถกระบะ รถเก๋ง รถ SUV วิ่งเข้าออกหมู่บ้านแทบไม่ว่างวัน ยังไม่นับแหวน พลอย เพชร ทอง นาฬิกา เครื่องประดับ ซึ่งนิยมกันทั้งชายหญิง เสื้อผ้า ผ้ามุลมผม แพนชั่นของผู้หญิงมุสลิม ที่ราคาไม่ใช่น้อย เช่น ผ้านุ่งบาติกจากอินโดนีเซียราคาสูงถึง 900-1,300 บาท การซื้อของเงินผ่อนมีให้เห็นไม่ขาดสาย ทั้งที่ดำเนินการผ่านกลุ่มอย่างกลุ่มสตรีมุสลิม และผ่านผู้ขายรายย่อย แม้สินค้าที่นำมาขายเงินผ่อนจะมีราคาสูงกว่าปกติก็ตาม ส่วนสินค้าขายตรงจากบริษัทต่างๆ โดยเฉพาะอาหารเสริมหลากชนิด ก็สามารถขายให้กับชาวบ้านที่นี่ได้โดยตลอด ขณะที่การจัดทัวร์ด้วยรถตู้และรถบัสปรับอากาศไปเที่ยวและซื้อสินค้าตามแหล่งต่างๆ เช่น ด้านสุโงโก-ลก ด้านวังประจันที่จังหวัดสตูล ด้านชายแดนอรัญประเทศ ก็เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นเป็นระยะๆ วงแชร์ซึ่งเป็นแหล่งระดมทุนสำหรับการใช้จ่ายหรือการลงทุนต่างๆ ก็เป็นไปอย่างคึกคัก บางวงมีวงเงินการเปียแต่ละครั้งสูงถึงกว่าหนึ่งแสนบาท

ขณะเดียวกัน การบริโภคและค่าใช้จ่ายที่เกี่ยวข้องกับพิธีทางศาสนาและประเพณีก็มีจำนวนค่อนข้างสูงสำหรับแทบทุกครัวเรือน ส่วนใหญ่เป็นรายจ่ายในการจัดเตรียมอาหารรองรับคนจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นงานที่เกิดขึ้นนานๆ ครั้ง เช่น งานกินเหนียวพิธีแต่งงาน งานเข้าสู่นัด หรืองานทำบุญคนตาย ทั้งนี้หากครอบครัวใดมีคนตาย ก็ต้องจัดให้มีการสวดขอพรพระเจ้าให้แก่ผู้ตายตลอดทั้ง 7 วัน และต้องมียานทำบุญใหญ่เมื่อครบรอบวันตาย 7 วัน 40 วัน และ 100 วัน ตามลำดับ นอกจากนี้ยังมีงานพิธีที่แต่ละครอบครัวต้องทำเป็นประจำทุกปี เช่น งานฉลองวันเมาลิด หรืองานที่ต้องพยายามจัดให้ได้บ่อยครั้งมากที่สุด เพื่อจะได้บุญมากและเป็นสิริมงคลแก่ชีวิต เช่น งานกินเหนียวดอออก นอกจากนี้

ที่กำลังไต่เต้าและตำบลใกล้เคียงมีความนิยมในการจัดกลุ่มแชร์อัลกุรอาน² ซึ่งแต่ละครั้งต้องใช้เวลาไม่ต่ำกว่า 4,000-5,000 บาท ไปจนกระทั่งถึงหลายหมื่นบาท แล้วแต่กำลังทรัพย์ ขณะที่คนมาเข้าร่วมหรือมาช่วยงานส่วนใหญ่ก็ต้องมอบเงินหรือสิ่งของให้แก่เจ้าภาพเพื่อการแสดงน้ำใจครั้งละตั้งแต่ 100 บาทขึ้นไป กิจกรรมทางศาสนาเหล่านี้เกิดขึ้นถี่มาก มีแทบทุกสัปดาห์ และอาจจะหลายครั้งต่อสัปดาห์ในบางช่วง

บริบทและเงื่อนไขของความไม่ชวนฝัน

สภาพความไม่ชวนฝันของชาวกำลังไต่เต้าที่ได้บรรยายมาข้างต้น หากมองจากสายตาของภาคประชาสังคม ย่อมเกิดจากแนวทางการพัฒนาของรัฐที่มุ่งเน้นการจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และเกิดจากการขยายตัวของระบบทุนนิยม ซึ่งสภาพเช่นนี้เกิดขึ้นในทุกพื้นที่ของประเทศไทย ขณะเดียวกันภาคประชาสังคมก็มองว่าการพึ่งพิงระบบตลาดและทุน การทำเกษตรและการใช้ทรัพยากรที่ทำลายธรรมชาติ และการถูกรบอบำโดยลัทธิบริโภคนิยม จะไม่รุนแรงเท่านี้ หากชาวบ้านมีความรู้และข้อมูลที่เพียงพอ ที่สำคัญคือ มีจิตสำนึก ไม่โลภ ไม่ลุ่มหลงในวัตถุ และรู้จักความพอเพียง หากสามารถแก้ไขในสองส่วนนี้ได้ ก็จะสามารถรื้อฟื้นวิถีชีวิตที่งดงาม สอดคล้องกับธรรมชาติ พอเพียง และยั่งยืนได้ไม่ยาก อย่างไรก็ตาม จังหวัดชายแดนภาคใต้เป็นพื้นที่ความขัดแย้งทางศาสนาและชาติพันธุ์ระหว่างคนท้องถิ่นกับรัฐไทย และสถานการณ์ความรุนแรงต่างๆ ดำเนินมาอย่างแหลมคมเป็นเวลานานหลายสิบปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงตั้งแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา ดังนั้น การทำความเข้าใจสภาพความไม่ชวนฝันในด้านการเกษตรและการใช้ทรัพยากรของชาวมลายูมุสลิมด้วยโครงเรื่องตามที่ผลิตซ้ำโดยภาคประชาสังคมจึงดูจะไม่เพียงพอ เนื่องจากโครงเรื่องที่ว่านี้จะเล่ายประเด็นว่าด้วยปัญหาและผลกระทบจากความพยายามของรัฐไทยในการครอบครองพื้นที่และความสวามิภักดิ์จากคนมลายูมุสลิม ซึ่งได้ดำเนินการอย่างมีนัยสำคัญผ่านการส่งเสริมการเกษตรและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะพื้นที่พรุ ซึ่งถือเป็นพื้นที่ปฏิบัติการที่สำคัญยิ่งของรัฐไทย

² การจัดวงแชร์อัลกุรอานเป็นการรวมตัวกันของผู้หญิงวงละ 30 คน เพื่อเวียนไปอ่านคัมภีร์ที่บ้านของลูกแชร์แต่ละคน ผู้เข้าร่วมจะแบ่งกันอ่านอัลกุรอานที่มีจำนวน 30 ภาค (มุซอ) คนละ 1 ภาค และมอบผลบุญที่เกิดจากการอ่านคัมภีร์ได้ครบทั้งเล่มแก่เจ้าของบ้านซึ่งเป็นเจ้าภาพในแต่ละสัปดาห์ โดยมีธรรมเนียมว่าเจ้าภาพจะต้องจัดเตรียมอาหารเลี้ยงสมาชิกวงแชร์ทุกครั้งเป็นการตอบแทน

พื้นที่พรุในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้มีมากถึงหนึ่งในสามของพื้นที่พรุทั้งหมดในประเทศ ที่ผ่านมารัฐไทย โดยเฉพาะในส่วนของสถาบันจารีต ให้ความสำคัญกับพื้นที่พรุในเขตนี้นามาก เนื่องจากแทนที่จะใช้นโยบายกลืนกลายแบบบังคับดังเช่นในอดีต โครงการพัฒนาพรุ รวมทั้งโครงการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมอื่นๆ เป็นเครื่องมือที่ดีกว่า ซึ่งจะช่วยให้รัฐไทยได้รับความสามัคคีและความจงรักภักดีจากชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ ที่ซึ่งความรุนแรงและความขัดแย้งทางศาสนาและชาติพันธุ์เกิดขึ้นมาอย่างยาวนาน ความสนใจต่อพื้นที่พรุยังเกิดขึ้นในช่วงที่รัฐไทยถูกท้าทายอย่างหนักจาก “ภัย” คอมมิวนิสต์ ดังนั้น ความมั่นคงของชาติจึงเป็นเรื่องสำคัญอันดับหนึ่งของนโยบายรัฐ โครงการพัฒนาพรุมีขึ้นบนฐานความคิดที่ว่า การพัฒนาเศรษฐกิจจะนำมาสู่ความมั่นคงแห่งชาติ และช่วยป้องกันไม่ให้เกิดประชาชนให้ความร่วมมือกับขบวนการคอมมิวนิสต์และขบวนการ “ก่อความไม่สงบ” ในภาคใต้ ทั้งนี้โครงการพัฒนาพรุในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้เกิดขึ้นครั้งแรกในฐานะโครงการในพระราชดำริในช่วงกลางทศวรรษ 2520 ซึ่งในเวลานั้นสถาบันพระมหากษัตริย์ยังไม่มีอำนาจเข้มแข็งนัก ต่อมาโครงการพัฒนาพรุได้ขยายตัวกว้างขวางขึ้นเรื่อยๆ ทั้งในแง่พื้นที่และขอบข่ายงาน ตามความเข้มแข็งที่มากขึ้นของสถาบันดังกล่าว

การพัฒนาพื้นที่พรุเป็นส่วนหนึ่งของการประกาศตัวเหนือดินแดน (territorialization) โดยรัฐในฐานะกระบวนการหนึ่งของการสร้างรัฐ (state-making) ที่ดำเนินการผ่านการเข้าจัดการและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ อันมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อพื้นที่ที่มีความเปราะบางอ่อนไหว มีความขัดแย้งทางศาสนาและชาติพันธุ์ และผู้คนมีความรู้สึกเป็นปฏิปักษ์กับรัฐมาเนิ่นนาน (ดูเพิ่มเติมในประเด็นว่าด้วย state control over resources, territorialization และ state-making ได้ใน Vandergeest and Peluso 1995; Peluso 2000; Neumann 2004; และ Scott 1998) น่าสนใจว่าตลอดช่วงเวลาเกือบ 40 ปีที่ผ่านมา ในความเข้าใจของรัฐไทย พรุในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่ใช่ระบบนิเวศ และความซับซ้อน ความอ่อนไหว และความหลากหลายในทางกายภาพและชีวภาพของระบบนิเวศพรุ ไม่เคยถูกนำมาพิจารณาประกอบการตัดสินใจในนโยบายที่เกี่ยวข้อง แม้ในระยะหลังรัฐไทยจะหยิบฉวยวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยมมาประกาศพื้นที่ป่าอนุรักษ์ให้กับบางจุดของพรุตั้งในกรณีพรุโต๊ะแดง แต่ก็ยังเป็นการให้ความสำคัญเฉพาะส่วนที่เป็นผืนป่าบริสุทธิ์เหนือองค์ประกอบอื่นๆ ของระบบนิเวศพรุ เช่น พืชพันธุ์หายาก บึง เป็นต้น (Chalita 2009) ที่ผ่านมาร ในสายตาของรัฐไทย พรุเป็นเพียงพื้นที่น้ำท่วมขังไร้ประโยชน์ เสื่อมโทรม และไม่ก่อให้เกิดผลผลิตใดๆ การพัฒนาพื้นที่พรุครั้งนี้ให้เกิดประโยชน์และเกิดความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น จึงเป็นบทบาทหน้าที่ของรัฐที่จะต้องกระทำเหนือดินแดนและผู้คนของตน ทั้งนี้ การพัฒนาพื้นที่พรุในระยะแรกเน้นการระบายน้ำออกจากพรุเพื่อแก้ปัญหา น้ำท่วมและเพิ่มพื้นที่เกษตรกรรม เป็นการปรับเปลี่ยนพรุจากพื้นที่ชุ่มน้ำให้เป็นพื้นที่แห้ง มีการควบคุมปริมาณและการไหลของน้ำด้วยการสร้างประตูกั้นน้ำและการทำโครงข่ายคลองระบายน้ำ ท่ามกลางโครงการพัฒนาพรุโดยรัฐไทยเหล่านี้

นอกเหนือไปจากความซับซ้อนในเชิงระบบนิเวศของพรุแล้ว ประสบการณ์และความรู้ในการใช้ประโยชน์ด้านต่างๆ จากพรุของคนท้องถิ่นที่มีมาตั้งแต่อดีตได้ถูกละเลยไปอย่างสิ้นเชิง

โครงการพัฒนาพรุในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้มีความเกี่ยวข้องอย่างมากกับลักษณะเฉพาะของประเทศไทยที่ปกครองด้วย “ระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข” ที่ผ่านมา สถาบันพระมหากษัตริย์มีบทบาทสำคัญในการเข้าครอบครองความจงรักภักดีของชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ ดังนั้นการพัฒนาพรุของประเทศไทยที่ส่วนใหญ่มีความเกี่ยวเนื่องกับโครงการในพระราชดำริจึงไม่ได้เป็นเพียงแค่การเปลี่ยนสภาพของพรุเท่านั้น หากแต่ยังเป็นการเปลี่ยนตัวตนของชาวมลายูมุสลิมผู้อาศัยและใช้ประโยชน์จากพรุอย่างสำคัญ จากที่มีสถานะเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีศาสนาที่แตกต่างให้กลายมาเป็นพสกนิกร อันถือเป็นคุณลักษณะสำคัญในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย น่าสนใจว่าการละเลยนี้สำคัญในเชิงระบบนิเวศของพื้นที่พรุและการละเลยประสบการณ์และความรู้ในการใช้ประโยชน์จากพรุของชาวมลายูมุสลิมได้สร้างความชอบธรรมให้กับความพยายามในการเปลี่ยนตัวตندังกล่าว เพราะเป็นการให้ภาพคนมลายูมุสลิมในฐานะกลุ่มคนที่ยากจน ไร้การศึกษา ช่วยเหลือตนเองไม่ได้ ขาดศักยภาพในการแก้ไขปัญหาในชีวิต ไม่มีแม้กระทั่งความสามารถในการนำที่ดินพรุกร้างเสื่อมโทรมรอบๆ ตัวมาทำให้เกิดประโยชน์ ภาพลักษณ์นี้สอดคล้องกับสถานะของพสกนิกร ที่ความผาสุกในชีวิตจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการปกป้องคุ้มครองและช่วยเหลือจากรัฐไทย โดยเฉพาะในส่วนที่ผ่านทางสถาบันพระมหากษัตริย์ (Chalita 2009)

อย่างไรก็ดี เมื่อเวลาผ่านไปก็เริ่มมีความชัดเจนมากขึ้นว่าการเปลี่ยนระบบนิเวศพรุด้วยการระบายน้ำออกจากพรุได้สร้างผลกระทบตามมามากมาย ดินพรุที่เหือดแห้งจากการระบายน้ำออก ไม่มีความเหมาะสมกับการเพาะปลูก เนื่องจากดินมีสภาพเปรี้ยว เมื่อดินพรุขาดน้ำก็จะอัดตัวกันแน่นและระดับน้ำใต้ดินต่ำ เปิดโอกาสให้แร่สารประกอบกำมะถัน (pyrite) ใต้ดินที่เกิดจากซากใบไม้ทับถมทำปฏิกิริยากับออกซิเจนจนกลายเป็นกรดกำมะถันเข้มข้นชนิดหนึ่งที่ส่งผลทำให้ดินเปรี้ยว ขณะที่น้ำที่ระบายออกมาจากพรุ โดยเฉพาะในช่วงหน้าฝน ก็จะมีความเป็นกรดสูง จึงส่งผลกระทบต่อพื้นที่เพาะปลูกรอบข้าง อีกทั้งยังทำให้น้ำในคลองธรรมชาติเปรี้ยวไปด้วย การระบายน้ำยังทำให้ดินพรุชั้นบนที่เกิดจากซากใบไม้ทับถม (peat) แห้งสนิทในหน้าแล้ง จึงเกิดไฟไหม้ได้ง่าย ขณะเดียวกัน แม้จะมีงานศึกษาวิจัยจำนวนมากของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องซึ่งพยายามจะแก้ปัญหาดินเปรี้ยว เพื่อให้สามารถทำเกษตรในพื้นที่พรุที่แห้งแล้งได้ แต่ก็ดูจะประสบผลสำเร็จเฉพาะในแปลงทดลองหรือพื้นที่เป้าหมายที่มีงบประมาณอัดฉีดมากพอเท่านั้น นอกจากนี้ยังมีปัญหาที่กรมชลประทานต้องการจะปิดฝุ่นโครงการก่อสร้างเขื่อนกั้นแม่น้ำสายบุรีขึ้นมาอีกครั้ง เพื่อผันน้ำจืดมาปรับสภาพดินเปรี้ยวของโครงการพัฒนาพรุขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง

สำหรับระบบนิเวศพรวน้ำจืดที่กำปงไอยฮ์แต่เป็นส่วนหนึ่งนั้น แม้จะไม่ได้ถูกปรับเปลี่ยนสภาพอย่างสิ้นเชิงด้วยการระบายน้ำออกจากพรวโดยตรงดังในกรณีที่ถูกกล่าวมาข้างต้น แต่ระบบนิเวศพรวน้ำจืดที่นี้ซึ่งในสายตาของหน่วยงานรัฐมีสภาพเป็นเพียงพื้นที่น้ำท่วมขัง ป่าละเมาะรกร้าง และทุ่งหญ้าไร้ประโยชน์ก็ถูกพัฒนาภายใต้แนวคิดและเป้าหมายเดียวกันในการปรับสภาพให้เหมาะกับการใช้ประโยชน์ให้คุ้มค่าสูงสุด ที่ผ่านมา พรวน้ำจืดที่กำปงไอยฮ์แต่ถูกเปลี่ยนระบบการไหลเวียนของน้ำด้วยการสร้างถนน คันกันน้ำ ประตูน้ำ และอ่างเก็บน้ำ อันเป็นการเปลี่ยนสภาพคลองที่มีการไหลเวียนของน้ำในรอบปีให้กลายเป็นหนองน้ำถาวรหรือ “ลูโป๊ะ” ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุผลในการส่งเสริมอาชีพ จัดหาแหล่งน้ำให้กับเกษตรกรส่งเสริมการประมงและการปศุสัตว์ในแบบที่รัฐเห็นว่ามีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูง รวมทั้งเพื่อแก้ปัญหา น้ำท่วมและสร้างความสะดวกในการคมนาคม ปัจจุบัน “ลูโป๊ะ” จึงเต็มไปด้วยซากไม้ยืนต้นตายเพราะถูกน้ำท่วม คล้ายกับที่เห็นในบริเวณเหนือเขื่อนต่างๆ นอกจากนี้ แม้ว่าการพัฒนาหรือการเข้ามาจัดการพรวที่กำปงไอยฮ์แต่จะไม่ได้มีสถานะเป็นโครงการในพระราชดำริโดยตรง แต่หน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องรวมไปถึงองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นอย่าง อบต. ก็ล้วนแล้วแต่ทำงานตามแนวพระราชดำริที่เน้นการจัดการระบบน้ำในการพัฒนาปรับปรุงพื้นที่พรวให้เกิดประโยชน์สูงสุด ซึ่งเชื่อว่าเป็นการสร้างอาชีพและสร้างรายได้ให้แก่ราษฎร อันจะช่วยแก้ปัญหาความไม่สงบที่เกิดขึ้นในพื้นที่

นับแต่ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมาที่เหตุการณ์ความรุนแรงในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ปะทุขึ้นระลอกใหม่ การเข้าจัดการพื้นที่พรวในกำปงไอยฮ์แต่มีความเข้มข้นขึ้นมาก มีจำนวนโครงการและหน่วยงานต่างๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องเพิ่มขึ้นมาก นอกเหนือจากโครงการของหน่วยงานปกครองส่วนท้องถิ่นอย่างกรมพัฒนาชุมชน สำนักงานเกษตร หรือโครงการต่างๆ ตามสายงานของกระทรวงมหาดไทยที่ผ่านทางนายอำเภอ ปลัดอำเภอ ปลัดตำบล กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน ก็ยังมีโครงการพิเศษอื่นๆ ที่ผ่านมาจากศูนย์อำนวยการบริหารจังหวัดชายแดนภาคใต้ (ศอ.บต.) และหน่วยงานด้านความมั่นคง เช่น หน่วยบัญชาการทหารพัฒนา กองบัญชาการกองทัพไทย ที่เข้ามาทำงานพัฒนาส่งเสริมอาชีพในพื้นที่ ไม่ว่าจะเป็นการเข้ามาสนับสนุนผู้นำทางการและ อบต. ในการจัดสรรพื้นที่ทุ่งในพรวให้ชาวบ้านปลูกยางโมเพื่อเป็นรายได้เสริมครอบครัวละ 3 ไร่ การอบรมการปลูกผักลอยฟ้า การอบรมทำปุ๋ยหมักชีวภาพ การขุดบ่อน้ำ การสร้างคอกเลี้ยงสัตว์รวม และการแจกสัตว์เลี้ยง (เช่น วัว) เป็นต้น

โครงการพัฒนาเหล่านี้ไม่ได้ให้ความสำคัญกับรูปแบบการทำมาหากินแบบเดิมๆ โดยเฉพาะในส่วนของการใช้ประโยชน์จากระบบนิเวศพรว แต่เน้นการส่งเสริมกิจกรรมที่คิดว่าจะก่อให้เกิดรายได้ที่ดีกว่าแก่คนในท้องถิ่น ที่สำคัญ พรวน้ำจืดในฐานะระบบนิเวศที่มีความสำคัญก็ไม่เคยถูกตระหนักจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ขณะเดียวกัน หน่วยงานรัฐมักมองว่าพื้นที่น้ำท่วมขัง ป่าละเมาะรกร้าง และทุ่งหญ้าไร้ประโยชน์ของพรว เป็นสมบัติของรัฐที่จะสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในด้านใดก็ได้ ส่วนระบบกรรมสิทธิ์ที่มีมาแต่เดิมของคนในพื้นที่ก็ถูกละเลย จนทำให้เกิดภาวะลักลั่นในลักษณะที่ว่า ขณะที่หน่วยงานรัฐ

ภาพ 3 ภาพชวนฝันนี้เพื่อใคร? และบริบทเชิงโครงสร้างที่ถูกลืม

พยายามสนับสนุนให้ชาวบ้านใช้ประโยชน์ให้ได้มากที่สุดจากพื้นที่พรุ แต่ขณะเดียวกันก็ปิดล้อมและทำให้พื้นที่ใช้ประโยชน์ของชาวบ้านจากพรุน้อยลง เมื่อไม่กี่ปีที่ผ่านมา พื้นที่ปล่อยควายในช่วงหน้าน้ำของชาวกำปงไอย์ฮีแต่มีขนาดลดลงไปกว่าครึ่ง เนื่องจากการเข้ามาตั้งหน่วยปฏิบัติงานของหน่วยบัญชาการทหารพัฒนา ซึ่งเข้าครอบครองพื้นที่นับพันไร่ และมีการกันรั้วลวดหนามอย่างแข็งแรงเพื่อป้องกันการบุกรุกของฝูงสัตว์ นอกจากนี้ยังมีการเข้ามาครอบครองพื้นที่พรุในกำปงไอย์ฮีแต่ของอีกหลายหน่วยงาน ทั้งนี้ การดำเนินโครงการเหล่านี้เป็นไปอย่างสะเปะสะปะ ไร้ทิศทาง บ้างก็เกิดขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าซึ่งเกิดจากปัญหาลูกโซ่ของแนวทางการพัฒนาที่ผิดพลาดมาตั้งแต่แรก ปัจจุบันทุ่งพรุในกำปงไอย์ฮีแต่จึงเต็มไปด้วยเนิน บ่อ ร่องรอยการถม และร่องรอยการขุดต่างๆ มากมาย ระบบนิเวศพรุจึงเป็นคล้าย “ทะเลงบประมาณ” ที่ไม่มีวันสิ้นสุดของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง นอกจากนี้ โครงการพัฒนาพรุเหล่านี้มักเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่นและการคอร์รัปชันต่างๆ ซึ่งสถานะของความเป็นอาณานิคมเมืองขึ้นภายในและการเป็นพื้นที่สงครามของเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้เอื้อเป็นอย่างดีต่อการดำรงอยู่ของสภาพที่มีด้าเช่นนี้ (ดูประเด็นว่าด้วยความเป็นอาณานิคมเมืองขึ้นภายในของจังหวัดชายแดนภาคใต้ใน Che Man 1990 และประเด็นสถานะความเป็นพื้นที่สงครามใน Hansen and Stepputat 2005; 2006)

ในบทความชิ้นนี้ แม้ฉันจะไม่ชอบใจกับการสร้างภาพชวนฝันเกี่ยวกับวิถีชีวิตและชุมชนชาวมลายูมุสลิมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรและการจัดการทรัพยากร แต่ฉันก็ได้กำลังจะบอกว่าการ

ผลิตและการใช้ทรัพยากรอย่างเข้มข้นและชีวิตที่ต้องผูกพันกับระบบตลาดและทุนนิยมอย่างแนบแน่นนั้น เป็นสิ่งที่พึงปรารถนา ฉันรู้สึกเศร้าและหดหู่เมื่อก๊อซาสีมาถามฉันในวันหนึ่งขณะที่ตัวเธอเปียกปอน และเหนียวหอบจากการไล่ต้อนวัวกลางสายฝนว่า “เป็นชาวบ้านนี่มันลำบากจริงๆ นะ คนกรุงเทพฯ เขาทำมาหากินอะไรกันหรือโก [ชื่อเล่นของฉัน] เขาไม่ต้องลำบากอย่างพวกเราใช่ไหม” ฉันรู้สึกโกรธและตระหนักถึงความไม่เท่าเทียมและไม่เป็นธรรมเมื่อได้ยินบรรดาเพื่อนของฉันที่กำลังโอ้อวดคุยกันว่า ถ้าแก่รายใหญ่เจ้าของโรงงานยางพารา ผู้ที่ถ้าแก่รายย่อยซึ่งรับซื้อยางจากหมู่บ้านแล้วนำผลผลิตไปขายต่อให้ฉัน เพิ่งซื้อรถยนต์หรูในราคา “ดูอูบูลิอะยูตอโกะ” (20 ล้านบาท) ฉันถามย้ำพวกเขาอีกครั้งเพื่อความแน่ใจ เพราะภาษามลายูถิ่นของฉันอ่อนมาก ทุกคนในวงคุยยืนยันว่ารถยนต์คันนั้นราคาราว 20 ล้านบาทจริง และน่าจะเป็นรถสปอร์ต ฉันได้แต่คิดอยู่ในใจว่า ก็ด้วยส่วนเกินจากแรงงานและผลผลิตของเพื่อนๆ ฉันนี่แหละที่ทำให้ถ้าแก่รายนั้นสามารถใช้ชีวิตได้อย่างหรูหราฟุ่มเฟือยขนาดนี้ ขณะเดียวกัน ฉันก็รู้สึกสงสารใครหลายคนที่นี่จับใจ เมื่อพบว่าพวกเขาขาดทุนยับเยินจากการลงทุนปลูกแตงโมในปีนี้ เพราะฝนตกหนักผิดปกติต่อเนื่องกันสามวันในช่วงที่แตงโมเพิ่งเริ่มออกผล

อาจเป็นการยากที่ความยากลำบาก ความเสี่ยง และการเป็นเบี้ยล่างในระบบเศรษฐกิจทุนนิยมที่ชาวมลายูมุสลิมกำลังเผชิญ รวมทั้งความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศในปัจจุบัน จะถูกเชื่อมโยงเข้ากับการจัดการพื้นที่พรุในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่ดำเนินการโดยรัฐไทยมาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่า 30 ปีแล้ว ชีวิตที่ดูไม่ชวนฝันของชาวกังกังปโอ้อวดซึ่งชูตรีธรรมชาติ มีแนวโน้มสูงในการทำลายความสมดุลของระบบนิเวศ และพึงพิงระบบตลาดและเศรษฐกิจโลกอย่างมาก เป็นผลมาจากการปรับตัวเพื่อความอยู่รอดท่ามกลางความพยายามของรัฐไทย โดยเฉพาะในส่วนของสถาบันอำนาจแบบจารีต ในการเข้าครอบครองดินแดนและจิตใจของชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ผ่านทางการเข้าควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ แม้ว่าระบบตลาด ทุนนิยม โลกาภิวัตน์ และนโยบายรัฐบาลที่เน้นการจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจ จะมีความสำคัญไม่น้อยในการกำหนดรูปแบบการเกษตรและการจัดการทรัพยากรของชาวมลายูมุสลิมปัจจุบัน แต่ปฏิบัติการของรัฐไทยที่ผ่านทางสถาบันพระมหากษัตริย์ก็มีส่วนสำคัญในการทำให้สถานการณ์ต่างๆ แปรลง

แม้ภาคประชาสังคมได้พิจารณาตัวและถูกคาดหวังจากหลายภาคส่วนว่าสามารถเป็นกลไกสำคัญในการแก้ไขปัญหาความรุนแรงในเขตจังหวัดชายแดนภาคใต้ (โปรตดู ศรีสมภพ จิตรภิมย์ศรี 2551) ทว่าการที่กลุ่มและองค์กรในภาคประชาสังคมจำนวนมากพากันนำเสนอภาพชวนฝันว่าด้วยวิถีชีวิตและชุมชนชาวมลายูมุสลิม ควบคู่ไปกับการมองว่าระบบตลาด ทุนนิยม และการเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นสาเหตุสำคัญในการทำลายการพึ่งตนเองและความเอื้ออาทรต่อธรรมชาติของชาวมลายูมุสลิม ก็นับเป็นการละเลยของภาคประชาสังคมที่จะแตะกับต้นตอของปัญหา อันได้แก่ โครงสร้างและสถาบันอำนาจแบบจารีต ลักษณะเฉพาะของการเมืองการปกครองของไทย และการพยายามเข้าครอบครองและ

เปลี่ยนแปลงตัวตนของชาวมลายูมุสลิม สภาพการณ์เช่นนี้สอดคล้องอย่างยิ่งกับงานศึกษาหลายชิ้นที่ชี้ว่า ขณะที่เน้นการวิพากษ์วิจารณ์ระบบเศรษฐกิจแบบเสรีนิยมและต้องการลดบทบาทของรัฐสมัยใหม่ โดยเฉพาะระบบรัฐสภา พรรคการเมือง และนักการเมือง ภาคประชาสังคมไทยกลับมีบทบาทอย่างสำคัญ ในการสนับสนุนสถาบันการเมืองการปกครองแบบจารีต และมีแนวคิดทางการเมืองที่ค่อนข้างอนุรักษ์นิยม (Ungpakorn 2009)

ขณะเดียวกัน การที่ภาคประชาสังคมบางส่วนมองการเสื่อมโทรมลงของ “วิถีชีวิตที่ดีงาม” ว่า เกิดจากการที่ชาวมลายูมุสลิมในพื้นที่ขาดจิตสำนึก ก็เป็นการละเลยที่จะทำความเข้าใจการปรับตัวและการตัดสินใจในชีวิตประจำวันของชาวมลายูมุสลิมเหล่านั้นท่ามกลางเงื่อนไขและข้อจำกัดต่างๆ โดยเฉพาะในส่วนของผลกระทบที่เกิดขึ้นเป็นลูกโซ่จากการที่หน่วยงานรัฐเข้ามาปรับเปลี่ยนสภาพพหุ รวมทั้งในส่วนของข้อมูลและเครือข่ายความสัมพันธ์ที่พวกเขามีอยู่ในเวลานั้นๆ ขณะที่อยู่ในสนาม ฉันมองเห็นว่า ชาวกำปงไอย์ฮ์แต่ได้ใช้กลวิธีในการเจรจาต่อรองกับหน่วยงานต่างๆ ที่เข้ามาในพื้นที่อย่างไร พวกเขาสร้างสายสัมพันธ์และมีท่าทีกับผู้นำทางการเมืองในชุมชนหรือเจ้าหน้าที่รัฐอย่างไร เพื่อให้ได้รับประโยชน์จากโครงการต่างๆ ที่เข้ามา หรือเพื่อให้ได้รับความช่วยเหลือยามที่เกิดความเสียหายจากภัยพิบัติ ประเด็นเหล่านี้ถูกละเลยมาโดยตลอดจากภาคประชาสังคม เนื่องจากเป็นประเด็นที่ไม่สู้จะเข้ากับโครงเรื่องชวนฝันเกี่ยวกับชาวมลายูมุสลิมที่ภาคประชาสังคมมีส่วนร่วมในการสร้างและเผยแพร่สู่สาธารณะ

ภาพชาวมลายูมุสลิมชวนฝันดังกล่าว เป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้กลุ่มและองค์กรภาคประชาสังคมจำนวนมากขยายตัว เติบโต และมีที่ทางในการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ซ้ำแล้วซ้ำเล่า มีทั้งการตั้งองค์กรและหน่วยงานขึ้นใหม่ มีทั้งการวิจัย อบรม สัมมนา ถอดบทเรียน ผลิตสื่อหลากหลายชนิด บนแนวคิดที่ว่าทำอย่างไรจึงจะรื้อฟื้นชีวิตที่ดีงาม เอื้ออาทรต่อธรรมชาติ และพึ่งตนเองได้ของชาวมลายูมุสลิมที่เลือนหายไปให้กลับคืนมา ขณะที่สาเหตุสำคัญของปัญหายังคงดำรงอยู่ควบคู่ไปกับสถานการณ์ความรุนแรงในพื้นที่ที่ยากจะหาทางแก้ไข ดูจะเป็นความจริงดังที่มีผู้กล่าวไว้ว่า “ขณะนี้สิ่งซึ่งเราเห็นในพื้นที่จังหวัดชายแดนภาคใต้ อาจเรียกได้ว่า อุตสาหกรรมสร้างความไม่มั่นคง คือมีผู้ผลิต ผู้นำนายจ่ายแจก มีผู้ลงทุน และมีผู้ได้รับผลประโยชน์ ไม่ได้เลือกว่าคุณเป็นฝั่งรัฐหรือไม่เป็นฝั่งรัฐ” (ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ อ้างใน ราณี หัสสรังสี มปพ.) อย่างไรก็ตาม ฉันมีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ข้อความข้างต้นนี้ควรหมายรวมถึงหลายส่วนในภาคประชาสังคมด้วย ซึ่งงบประมาณจำนวนมากหลังไหลไปหานับแต่เหตุการณ์ความไม่สงบระลอกใหม่ปะทุขึ้น トラบไต่ที่ภาคประชาสังคมยังไม่แตะต้นตอของปัญหาและละเลยความเป็นจริงและความรู้สึกนึกคิดของชาวมลายูมุสลิมในการปรับตัวและการตัดสินใจเกี่ยวกับการทำเกษตรและการจัดการทรัพยากร การทำงานของภาคประชาสังคมจะไม่นำไปสู่การแก้ปัญหาความขัดแย้งและความรุนแรงที่ดำรงอยู่ในพื้นที่ หากแต่นำมาซึ่งการดำรงอยู่และการเติบโตของภาคประชาสังคมเองเสียมากกว่า

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- ยุกติ มุกดาวิจิตร. 2548. อ่าน “วัฒนธรรมชุมชน”: วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์แนววัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.
- อัจนรา รักยุติธรรม. 2553. “The Will to be Good: กับดักจินตนาการทางเลือกที่สามของเอ็นจีโอ.” บทความนำเสนอในเวทีเสวนาทางวิชาการ “บทวนขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในประเทศไทย” 17 กันยายน 2553 ณ ห้องประชุมจุมภฏ-พันธุ์ทิพย์ อาคารประชาธิปไตย-รำไพพรรณี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Bennett, John W. 1976. *The Ecological Transition: Cultural Anthropology and Human Adaptation*. New York: Pergamon Press.
- Chalita Bundhuwong. 2009. “Political Ecology of Peat Swamp Development Projects in Malay-Muslim Majority Southernmost Thailand.” Unpublished MA Paper, Department of Anthropology, University of Hawai’i.
- Che Man, Wan Kadir. 1990. *Muslim Separatism: The Moros of Southern Philippines and the Malays of Southern Thailand*. Singapore: Oxford University Press.
- Hansen, Thomas Blom, and Finn Stepputat, eds. 2005. *Sovereign Bodies: Citizens, Migrants, and States in the Postcolonial World*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Neumann, Roderick P. 2004. “Nature-State-Territory: Toward a Critical Theorization of Conservation Enclosures.” In *Liberation Ecologies: Environment, Development, Social Movements*, edited by R. Peet and M. Watts. London: Routledge.
- Peluso, Nancy. 2000. “Coercing Conservation?: The Politics of State Resource Control.” In *Development: Critical Concepts in the Social Sciences*, edited by S. Corbridge. Vol. II. London: Routledge.
- Scott, C. James. 1998. *Seeing Like The State: How Certain Schemes to Improve Human Conditions have Failed*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ungpakorn, Gile Ji. 2009. “Class Struggle between the Coloured T-Shirts in Thailand.” *Journal of Asia Pacific Studies* Vol. 1, No 1.
- Vandergaest, Peter and Nancy Lee Peluso. 1995. “Territorialization and State Power in Thailand.” *Theory and Society* (24).

ข้อมูลออนไลน์

คณะกรรมการยุติธรรมเพื่อสันติภาพ. 2552. “รายงานการเสวนา ศุภเสวนาครั้งที่ 1 เขียน: ปัตตานี สบายดีไหม?” วิทยากรโดย วิโชติ ไกรเทพ (23 ตุลาคม 2552). เข้าถึงวันที่ 6 พฤษภาคม 2554. <http://www.deepsouthwatch.org/node/511>.

เอกสารสรุปการเสวนา โครงการตลาดวิชามหาวิทยาลัยชาวบ้าน ครั้งที่ 1 วันเสาร์ที่ 20 สิงหาคม 2548 เรื่อง วิกฤติในการจัดการทรัพยากร: 3 จังหวัดภาคใต้ จัดโดยโครงการเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คณะทำงานวาระทางสังคม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเที่ยงคืน ศูนย์ข่าวสารสันติภาพ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และศูนย์ศึกษาและพัฒนาสันติวิธี มหาวิทยาลัยมหิดล. เข้าถึงวันที่ 12 พฤษภาคม 2554. <http://www.southwatch.org/document/SW001.pdf>.

ชลิตา บัณพวงศ์. 2554 (1). “แนวรบในพื้นที่ประชาสังคม: เลิกปกป้องอภิสิทธิ์ชนกันเสียที.” เข้าถึงวันที่ 8 พฤษภาคม 2554. <http://prachatai.com/journal/2011/10/37231>.

ชลิตา บัณพวงศ์. 2554 (2). “ประชาสังคมไทยไม่ชอบประชาธิปไตยจากการเลือกตั้ง.” เข้าถึงวันที่ 8 พฤษภาคม 2554. <http://prachatai.com/journal/2011/08/36345>.

รณก บังผล และปิยศักดิ์ อุทัย. 2548. “หลากคำถาม หลายคำตอบ ‘แบชี’ ปราชญ์แห่งลุ่มน้ำสายบุรี.” เข้าถึงวันที่ 12 พฤษภาคม 2554. <http://mgr.manager.co.th/Local/ViewNews.aspx?NewsID=9480000156589>.

แผนงานร่วมศึกษาเสริมสร้างสุขภาวะ กรณี 3 จังหวัดภาคใต้ คณะทำงานวาระทางสังคม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2550. “เยียวยาแผ่นดิน: สวนดุซง.” เข้าถึงวันที่ 10 พฤษภาคม 2554. <http://www.southwatch.org/healing.php?id=3>.

ราณี หัสสรังสี. ไม่ปรากฏปีพิมพ์. “การทำงานและการวิจัยเชิงปฏิบัติการ คณะทำงานวาระทางสังคม กรณี 3 จังหวัดภาคใต้ ระหว่างปี 2548-2550.” เข้าถึงวันที่ 8 พฤษภาคม 2554. http://southwatch.org/special_report.php?id=11.

ลม้าย มานะกาน. 2548. “ผลงานรางวัลลูกโลกสีเขียว ครั้งที่ 7 ประจำปี 2548 ประเภทบุคคล.” เข้าถึงวันที่ 8 พฤษภาคม 2554. <http://pttinternet.pttplc.com/greenglobe/2548/personal-04.html>.

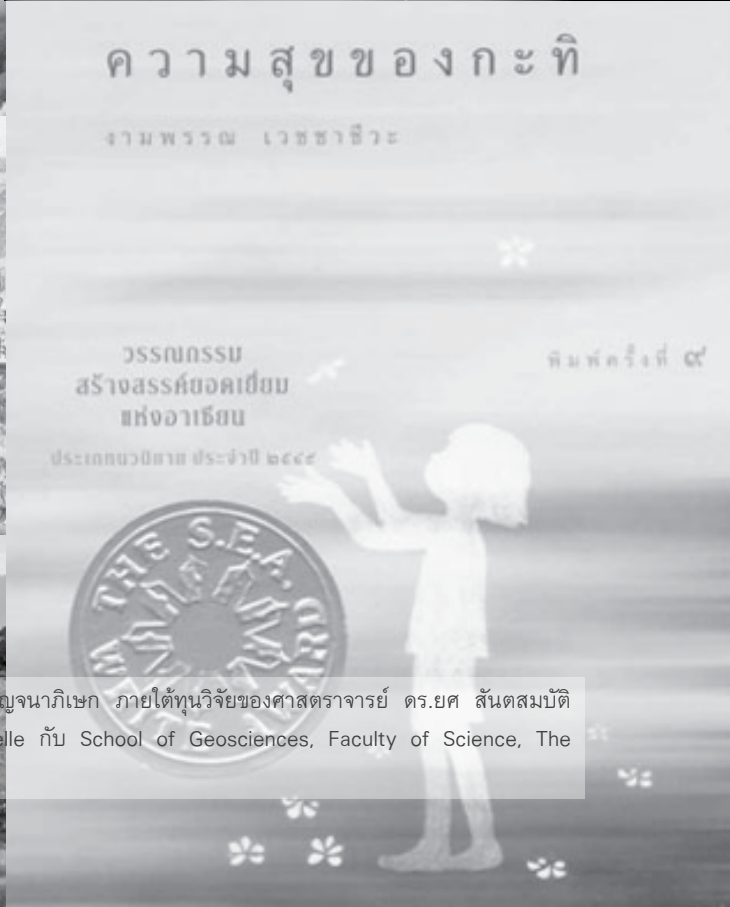
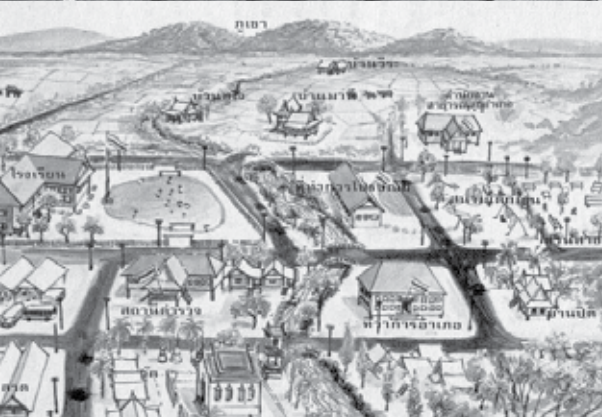
ศรีสมภพ จิตรภิรมย์ศรี. 2551. “นกฟีนิกซ์ได้แสงตะวันแรงกล้า: ขบวนการประชาสังคมจังหวัดชายแดนภาคใต้.” เข้าถึงวันที่ 9 พฤษภาคม 2554. <http://www.deepsouthwatch.org/node/229>.

อับดุลชะกูร์ บิน ซาฟิอี. 2553. “ ‘เขายายเที่ยง’ การต่อสู้ของคนเสื้อแดง กับ ‘เทือกเขาบูโด’ การต่อสู้ของชาวบ้าน.” เข้าถึงวันที่ 9 พฤษภาคม 2554. <http://www.thaingo.org/writer/view.php?id=1513>.

ลูกทุ่งหรือลูกกรุง?: ความเป็นเมืองในชนบทไทย

ทับทิม ทับทิม*

นักศึกษานิเทศศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

*ได้รับทุนโครงการปริญญาเอกกาญจนาภิเษก ภายใต้ทุนวิจัยของศาสตราจารย์ ดร.ยศ สันตสมบัติ และ อยู่ในโครงการปริญญาเอกร่วม Cotutelle กับ School of Geosciences, Faculty of Science, The University of Sydney, Australia

บทคัดย่อ

จากมุมมองของชนชั้นกลางในเมืองบางกลุ่ม ชนบทไทยถูกมองแบบคู่ตรงข้ามกับเมืองมาโดยตลอด ในอดีต ชนบทมีภาพว่าล้าหลัง ด้อยพัฒนา แต่ปัจจุบัน ชนบทไทยกลายเป็นภาพโรแมนติคที่ได้รับการชื่นชมและควรรักษาไว้ โดยมีสื่อกระแสหลัก นโยบายรัฐ รสนิยมการบริโภค และการใช้ชีวิตของชนชั้นกลาง เป็นกลไกสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างและรักษาภาพจินตนาการของชนบทไว้ ส่งผลต่อทัศนคติ รวมไปถึงทิศทางการพัฒนาชนบทเป็นกระบวนการสร้างความคาดหวังทางสังคมร่วมกันของกลุ่มชนชั้นกลางในเมืองที่แทรกซึมอยู่ในความเป็นชนบทไทย โดยคนกลุ่มนี้ไม่จำเป็นต้องมีความเกี่ยวข้องกับชนบทโดยตรง เพราะเมื่อกลุ่มที่มีบทบาทในสังคมมีความเชื่อว่าภาพชนบทเช่นนี้เป็นความจริงและมีการสื่อสารต่อ มันก็จะค่อยๆ เป็นความจริงสำหรับคนอื่นๆ ในสังคมด้วย

ปรากฏการณ์หนึ่งที่น่าสนใจของสังคมไทยปัจจุบันคือ มีชนชั้นกลางในเมืองย้ายเข้าไปอยู่ในชนบทมากขึ้น โดยเฉพาะในพื้นที่ที่มีธรรมชาติสวยงาม และมีบางกลุ่มอยู่ในพื้นที่หมู่บ้านของชาวบ้าน ดังตัวอย่างกรณีศึกษาที่เขตรอยต่อเมืองเชียงใหม่ ทำให้ชนชั้นกลางจากในเมืองกลุ่มนี้มีประสบการณ์ตรงกับความเป็นชนบทแบบที่สื่อไม่ค่อยได้เสนอ มีการปรับตัวและให้คำอธิบายที่หลากหลาย แต่ล้วนมีนัยถึงระยะห่างระหว่างคนจากในเมืองและคนชนบท แม้ว่าตอนนี้ทั้งสองกลุ่มจะอยู่ในชุมชนเดียวกัน

From the perspectives of many in the urban middle class, the Thai countryside is seen as the antithesis of urbanity. In the past, the countryside was regarded as backward and underdeveloped. This has changed as the Thai countryside has been romanticized and seen as something to be preserved. The public media, government policy, tastes and lifestyles of the urban middle class are key mechanisms that create and maintain this representation. Such a view has led to certain attitudes and ways of thinking about rurality and has even influenced the direction of government policies on rural development. It has become a process that penetrates ways of thinking and creates social expectations among the urban middle class that does not necessarily have first-hand knowledge about the Thai countryside, about the nature of Thai rurality. As influential groups in society shared similar beliefs about Thai rurality, these beliefs are communicated and reinforced, gradually becoming real at a wider societal level as well.

One intriguing phenomenon of Thai society at present is an increasing migration of the urban middle class to the countryside, especially in areas featuring attractive landscape. Some of these new migrants reside in villages in proximity with established rural residents. This phenomenon underlies the current case study of a village in peri-urban Chiang Mai. Such migration gives urban middle class migrants real experiences of the Thai countryside, showing them aspects that public media has never shown. The case reveals various adaptations and explanations, all of which reflect the social distance between urbanity and rurality even though the two groups are now neighbors of the same community.

ลูกทุ่งหรือลูกกรุง?: ความเป็นเมืองในชนบทไทย

แม้เป็นที่รู้กันดีและมีงานศึกษาออกมาอย่างต่อเนื่องว่าชนบทไทยทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว คนชนบทได้รับการศึกษามากขึ้น มีชาวชนบทย้ายเข้าไปทำงานในเมืองมาอย่างยาวนาน บางส่วนย้ายไปอยู่อาศัยในเมือง และชนบทมีการบริโภคใกล้เคียงกับเมืองมากขึ้นเรื่อยๆ แต่เรายังคงสังเกตเห็นสื่อกระแสหลักต่างๆ ในปัจจุบันที่เสนอภาพตอกย้ำว่าเมืองและชนบทเป็นสิ่งตรงข้ามกันในทุกด้าน เช่น เมืองยุ่งเหยิง หนาแน่น ต่างคนต่างอยู่ อากาศไม่ดี สับสนวุ่นวาย ในขณะที่ภาพชนบทที่ชนชั้นกลางจากในเมืองบางกลุ่มเข้าใจมักจะเป็นชนบทแบบโรแมนติก สดชื่น สงบ ธรรมชาติ ทุ่งนาเขียวขจี เป็นชุมชนดั้งเดิม ทำการเกษตร เรียบง่าย คนเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ พึ่งพาตนเอง และพอเพียง เหมือนภาพที่เห็นในโทรทัศน์ ในโฆษณาการท่องเที่ยว และแม้แต่แบบเรียนในโรงเรียน ภาพเหล่านี้มีผลต่อจินตนาการของสังคมในวงกว้าง และมีแนวโน้มที่จะไปสร้างภาพเหมารวมให้กับชนบทแบบที่มีความคาดหวังของสังคมกำกับอยู่ด้วย เหล่านี้ล้วนคือความคิดแบบคนในเมืองที่แทรกอยู่ในภาพชนบทไทย

งานชิ้นนี้พยายามเสนอให้เห็นว่าการมองภาพชนบทแบบคู่ตรงข้ามกับเมืองมีมาตลอด แต่การมองและสร้างภาพแทนของชนบทแบบสวยงามเกิดขึ้นเมื่อไม่กี่ทศวรรษมานี้ ซึ่งสื่อ พร้อมกับรสนิยมการบริโภคและการใช้ชีวิตของชนชั้นกลางในเมือง มีอิทธิพลอย่างยิ่งต่อการสร้างและรักษาภาพแทนของชนบทไทยดังกล่าวไว้อย่างเหนียวแน่น โดยคนทั่วไปอาจไม่เห็นปัญหาเด่นชัดนัก เพราะไม่ได้เกี่ยวข้องกับชนบทโดยตรง ในระยะหลังมีปรากฏการณ์ที่ชนชั้นกลางจากในเมืองย้ายเข้าไปอยู่ในหมู่บ้าน คนกลุ่มนี้ได้รับประสบการณ์จริงและเห็นภาพใหม่ๆ เกี่ยวกับชุมชนชนบทที่สื่อไม่ได้เสนอ

บทความนี้แบ่งการเสนอเป็น 3 ประเด็นหลักคือ 1) ภาพชนบทในโลกทัศน์ของชนชั้นกลางในเมืองจากอดีตถึงปัจจุบัน กระบวนการสร้างความเป็นชนบทโดยสื่อ ผู้สื่อ และผู้รับสื่อ 2) สภาพชนบทไทยและการเปลี่ยนแปลงจากหมู่บ้านกรณีศึกษา และ 3) มุมมองของชนชั้นกลางในเมืองที่มีต่อเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับชนบท การปรับตัวเพื่ออยู่ร่วมกันของชนชั้นกลางจากในเมืองที่ไปอยู่ในหมู่บ้าน ใช้กรณีศึกษากลุ่มชนชั้นกลางจากในเมือง รวมทั้งตัวผู้เขียนเอง ที่ย้ายเข้าไปอาศัยในหมู่บ้านบริเวณรอบนอกเมืองเชียงใหม่ ประมาณ 10-15 กิโลเมตรจากตัวเมือง ซึ่งในทางกายภาพ พื้นที่บางส่วนของหมู่บ้านยังเป็นทุ่งนา แต่ในทางเศรษฐกิจและภูมิหลังของผู้คนในหมู่บ้านนั้นมีความหลากหลายอย่างยิ่ง ชาวบ้านดั้งเดิมเกือบทั้งหมดไม่ได้เป็นชาวนาแล้ว และมีคนกลุ่มต่างๆ ย้ายเข้ามาอยู่มากขึ้นเรื่อยๆ เช่น ชนชั้นกลางจากในเมือง คนต่างชาติ คนจากอำเภอห่างไกลหรือจังหวัดใกล้เคียง และแรงงานชาวไทยใหญ่

การรับรู้ภาพชนบทของชนชั้นกลางในเมืองจากอดีตถึงปัจจุบัน

ภาพชนบทไทยในความคิดของชนชั้นกลางในเมืองไม่ได้มีเพียงภาพโรแมนติกเหมือนอย่างที่เราเห็นในสื่อปัจจุบัน แต่ภาพชนบทเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาตามสถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้น ในอดีตช่วงก่อนทศวรรษ 2510 สื่อต่างๆ และรัฐทำให้ชนบทถูกมองว่า “ป่าเถื่อน” ล้าหลัง น่ากลัว มีโจรผู้ร้าย เป็นแหล่งหลบซ่อนของคอมมิวนิสต์ ต้องมีการพัฒนา โดยประเทศไทยเริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 เมื่อปี พ.ศ. 2504¹ ในสมัยนั้นชนบทที่คนเมืองพอจะรู้จักบ้างก็เป็นเพียงเขตชานเมืองกรุงเทพฯ เช่น รังสิต² ซึ่งทำนาเป็นส่วนใหญ่ จนกระทั่งในทศวรรษ 2520 มีการแสดงชนชั้นกลางและชนชั้นสูงจากในเมืองซึ่งเป็นคนที่มีการศึกษารวมตัวกันต่อต้านการสร้างเขื่อนน้ำโจนและประสบความสำเร็จ มีการออกสื่ออย่างแพร่หลาย เป็นการเปิดโลกของคนกลุ่มนี้ต่อป่า และมีความตื่นตัวที่จะอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เกิดเป็นความรู้สึกว่ากลุ่มคนในเมืองควรมีส่วนในการรักษาป่า ซึ่งส่วนหนึ่งก็ส่งผลต่อการมองชนบทด้วย ขณะนั้นภาพชนบทเป็นภาพที่อยู่ห่างไกลและอิงกับธรรมชาติ ชุมชนที่ได้รับการยอมรับก็ต้องเป็นชุมชนที่มีรากฐานยาวนาน มีระบบชลประทานอย่างภาคกลาง ไม่ใช่ชุมชนที่อยู่ในป่า ตัดไม้ ทำไร่เลื่อนลอยอยู่ตามภูเขาเหมือนในภาคอื่นๆ (Stott 1991)

ในช่วงกลางถึงปลายทศวรรษ 2520 ได้เกิดแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน โดยกลุ่มของศาสตราจารย์ ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนหนึ่ง โดยมีเป้าหมายเพื่อต่อสู้กับการพัฒนากระแสหลักของรัฐ การส่งเสริมทุนนิยมที่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรในชนบท กลุ่มนี้ชี้ให้เห็นว่าคำตอบของการพัฒนาอยู่ที่หมู่บ้าน วิถีแห่งหมู่บ้านทั้งดงาม ชนบทที่เป็นปึกแผ่น ภูมิปัญญาชาวบ้านที่จะเป็นตัวต่อต้านหรือถ่วงดุลวัฒนธรรมแบบทุนนิยม การพัฒนาชนบทแบบกระแสหลักของรัฐที่เอารัดเอาเปรียบและสูบเอาทรัพยากรและแรงงานราคาถูกจากชนบทเข้าไปสร้างความเจริญให้แก่เมือง ภาพการเป็นคู่ตรงข้ามของเมืองและชนบทค่อยๆ ถูกสร้างขึ้นอย่างมั่นคงและต่อเนื่องเรื่อยมา แต่ก็มีการศึกษาวิจารณ์จากนักวิชาการจำนวนมากว่าภาพชนบทแบบที่นักคิดแนววัฒนธรรมชุมชนมองนั้นไม่ถูกต้องตามความเป็นจริงของชนบทซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและซับซ้อนขึ้นเรื่อยๆ (ยุคติ 2548; อานันท์ 2544) ในช่วงนี้เองที่มีแบบเรียนภาษาไทยระดับประถมศึกษาชุดที่มีคนจดจำกันอย่างมาก จนถึงปัจจุบัน คือมานี มานะ ปิติ ชูใจ ใช้สอนในช่วงปี พ.ศ. 2521-2537 ซึ่งแสดงให้เห็นภาพชนบทที่

¹ แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นแผน 5 ปี ปัจจุบันเป็นแผนฉบับที่ 10 ปี พ.ศ. 2550-2554

² ฟุ่งรังสิต เขตชานเมือง หรือเขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ ถูกใช้เป็นฉากบ้านนอกในนวนิยายเรื่องผู้ใหญ่ลีกับนางมา เขียนโดย กาญจนา นาคนันทน์ ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2508

งดงาม ท่งนาคุดมสมบูรณ์ ไม่มีปัญหาเชิงโครงสร้างหรือความเหลื่อมล้ำระหว่างเมืองกับชนบทในด้านต่างๆ และเมืองเข้ามาในรูปแบบของครูและข้าราชการที่เข้ามาช่วยเหลือ สอนหนังสือ และพัฒนาหมู่บ้าน คล้ายกับเป็นการแบ่งบทบาทหน้าที่ของเมืองและชนบทไว้อย่างชัดเจน (นุจรี 2551) ซึ่งการสร้างภาพ การรับรู้เกี่ยวกับชนบทให้เป็นลักษณะเดียวเช่นนี้ให้กับเด็กในวัยประถมศึกษา ถือว่าเป็นการฝังภาพ มายาคติที่ทรงประสิทธิภาพอย่างยิ่งและคงอยู่อย่างยาวนาน

ต่อมาในทศวรรษ 2540 ที่เกิดวิกฤตเศรษฐกิจอย่างรุนแรง ชนบทและภาคการเกษตรถูกมอง ว่าสามารถรองรับปัญหาคนตกงานจากภาคเมืองได้เป็นอย่างดี ประกอบกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวที่ในช่วงนี้ได้รับการยกระดับให้เป็นนโยบายระดับประเทศในการแก้ ปัญหาและเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับเศรษฐกิจของชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคนในชนบทซึ่งเป็นคน กลุ่มใหญ่ของประเทศ กระแสความเป็นท้องถิ่น วิถีชุมชน จึงกลับมาได้รับความสนใจอีกครั้งหนึ่งและ แพร่หลายอย่างมาก กลายเป็นเทรนด์ของความทันสมัยแบบใหม่ในหมู่นชนชั้นกลางในเมืองจำนวนหนึ่ง ภาพชนบท วัฒนธรรมชนบท ถูกทำให้เป็นสินค้าชั้นดีในการโฆษณาเพื่อขายสินค้า การท่องเที่ยว เชิงอนุรักษ์และเชิงวัฒนธรรมของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย เช่น ตลาดโบราณ การท่องเที่ยวแบบ โฮมสเตย์ ซึ่งในการโฆษณามีการลดทอนตัดทิ้งปัญหาต่างๆ ของชนบท และเลือกสัญญาให้เหลือแต่ ความสวยงาม จดจำง่าย ถูกกับรสนิยมของผู้บริโภคที่เป็นชนชั้นกลางจากในเมืองทั้งคนไทยและคนต่าง ประเทศ เช่น ภาพคนใส่เสื้อพื้นเมือง บ้านเรือนไม้ สินค้าและอาหารต่างๆ ที่มีคำห้อยท้ายว่าโบราณ สมุนไพร ปลอดสารพิษ เช่น ไอติมโบราณ ขนมเบื้องโบราณ ชาชงสมุนไพร ผักพื้นบ้านปลอดสารพิษ เป็นต้น โดยเชื่อกันว่าเป็นของดั้งเดิมต้นตำรับ ประณีต และมีคุณค่ามากกว่าของที่มาจากการผลิตใน ปริมาณมากด้วยเครื่องจักรในระบบอุตสาหกรรม

ในยุคโลกาภิวัตน์ การรับรู้ผ่านทางสื่อมีอิทธิพลต่อความเข้าใจของสังคมอย่างยิ่ง แม้จะมีงาน วิชาการที่กล่าวถึงการเปลี่ยนแปลงของชนบทไทยอย่างต่อเนื่อง แต่งานวิชาการเหล่านั้นไม่ได้มีกลุ่ม ชนชั้นกลางในเมืองเป็นกลุ่มเป้าหมาย ดังนั้น สื่อ โดยเฉพาะที่เป็นภาพและนวนิยาย จึงเป็นสื่อหลักของ การรับรู้ ซึ่งในทศวรรษ 2550 หรือในยุคปัจจุบัน เราได้เห็นชนชั้นกลางในระดับที่เป็นดาราและผู้จัด รายการโทรทัศน์มาทำรายการเกี่ยวกับชนบท เช่น รายการเรียลิตี้ *ฉันจะเป็นชาวนา*³ ของ สิริยากร พุกกะเวส หรือ “อู๋ม” “เซเลบ” ของสังคมไทยผู้มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าในการค้นหาความหมาย ของข้าว การทำนา การเป็นชาวนา อาชีพคู่ประเทศและมีบุญคุณกับสังคมไทย และเธอก็ทำให้ผู้ชมได้

³ ดูคลิปรายการ *ฉันจะเป็นชาวนา* ย้อนหลังได้จาก <http://www.youtube.com/watch?v=LyQJ92OwCX0>

เห็นว่าการที่ได้ไปทำนานั้นให้ประสบการณ์และเติมเต็มความสุขให้กับเธอเพียงใด รายการของเธอได้รับการตอบรับจากสังคมดีพอสมควร ทั้งจากคนเมืองแท้ๆ และคนชนบทที่เข้ามาเรียนหนังสือและทำงานในเมือง ชนบทเพิ่มบทบาทจากการเป็นแหล่งผลิตอาหารป้อนคนเมืองมาเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคคุณค่าของความเป็นชนบทโดยคนเมือง และคงเป็นไปได้เพื่อคนเมืองเป็นส่วนใหญ่ เช่นเดียวกับประเพณีวัฒนธรรมไทย ชนบทไทยก็เป็นที่มาเพื่อการบริโภคของนักท่องเที่ยว โดยตลาดเป็นผู้กำหนดเนื้อหาและรูปแบบ นอกจากนี้ยังมีเครือข่าย “คนกินข้าวแก้อูกลาวนา” ของทีวีบูรพา⁴ (ทีวีบูรพา 2554) ที่รณรงค์ให้ผู้บริโภคซึ่งเป็นชนชั้นกลางในเมืองสนับสนุนซื้อข้าวจากเครือข่ายที่สนับสนุนชาวนาที่มีคุณธรรมคือไม่กินเหล้า ไม่เล่นการพนัน ทำให้คิดไปได้ว่าการเป็นคนชนบทหรือเป็นชาวนาที่สมควรจะได้รับการยกย่องและช่วยเหลือ ต้องเป็นคนดีและมีคุณธรรมเสียก่อน

สื่อกำกับคนดูหรือผู้รับสารให้รับรู้ข้อมูลใดข้อมูลหนึ่งที่ได้รับการคัดสรรแล้ว ประดิษฐ์แล้ว สื่อที่มีอิทธิพลกับความคิดของคนในสังคมมีมากมาย เช่น ภาพยนตร์ ละคร เพลง นวนิยาย ที่มีชื่อเสียงและเป็นที่รู้จักในวงกว้าง เช่น *บุญชู*⁵ *เชยบ้านนอก*⁶ *ผู้ใหญ่ลีกับนางมา*⁷ *ความสุขของกะทิ*⁸ เป็นต้น สื่อเหล่านี้ตอกย้ำความสัมพันธ์ระหว่างเมืองกับชนบทแบบคู่ตรงข้าม ได้แก่ บ้านนอกเป็นความเชย ลำห้วยแต่ในอีกด้านหนึ่ง ชนบทก็ถูกให้ภาพของความใสซื่อ บริสุทธิ์ ธรรมชาติ เกษตรกรรม ซึ่งตรงข้ามกับความทันสมัยของเมือง นอกจากนี้ สื่อทุกเรื่องข้างต้นได้แสดงตำแหน่งแห่งที่ระหว่างเมืองกับชนบทของตัวละครที่มีภูมิหลังจากที่หนึ่ง แต่ต้องไปอยู่อีกที่หนึ่ง เช่น *บุญชู* เรื่องของเด็กบ้านนอกจากจังหวัดสุพรรณบุรีเดินทางมาเรียนหนังสือที่กรุงเทพฯ *เชยบ้านนอก* เป็นเรื่องของชายหนุ่มต่างจังหวัดที่กลายมาเป็นลูกเขยของเศรษฐีเมืองกรุง *ผู้ใหญ่ลีกับนางมา* ที่นางมาเป็นสาวชาวกรุง แต่ไปรับมรดกเป็นที่นาของยายที่อยู่บ้านนอก *ความสุขของกะทิ* เป็นเรื่องของครอบครัวผู้ดีมีการศึกษาจากในเมือง มีฉากอยู่บ้านริมคลองในชนบท ทุกเรื่องดังกล่าวเสนอภาพอย่างชัดเจนว่าหากคนกรุงไปอยู่บ้านนอกก็จะเห็นความเป็น

⁴ “ข้าวคุณค่า ชาวนาคูณธรรม” <http://www.tvburabha.com/tvb/rice5.html>

⁵ *บุญชู* เป็นภาพยนตร์ไทยประเภทตลกขบขันที่ได้รับความนิยมอย่างมาก จนมีการสร้างเป็นภาคต่างๆ อย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2531- 2553

⁶ *เชยบ้านนอก* เป็นละครโทรทัศน์ช่อง 3 ออกฉายในปี พ.ศ. 2553

⁷ *ผู้ใหญ่ลีกับนางมา* เป็นนวนิยาย เขียนโดย กาญจน นาคนันท์ ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2508 สร้างเป็นภาพยนตร์และละครโทรทัศน์หลายครั้งในช่วงปี พ.ศ. 2514-2552

⁸ *ความสุขของกะทิ* เป็นนวนิยายขนาดสั้น เขียนโดย งามพรรณ เวชชาชีวะ ได้รับรางวัลวรรณกรรมสร้างสรรค์ยอดเยี่ยมแห่งอาเซียน (ซีไรต์) ของประเทศไทย ประจำปี พ.ศ. 2549 และสร้างเป็นภาพยนตร์ในปี พ.ศ. 2552 มียอดขายในประเทศไทยกว่าสองแสนเล่ม ได้รับการแปลและขายในต่างประเทศ 9 ประเทศ

ผู้ตี การชื่นชมความสวยงามของชนบท แต่หากคนบ้านนอกมาอยู่ในเมืองก็จะเป็นภาพความเป็น ชน น้า ขบชั้น ซึ่งเป็นการแสดงถึงระดับความศิวิไลซ์ที่ต่างกัน ดังที่ ธงชัย วินิจจะกูล ได้เสนอว่าสังคมไทย มักจัดแบ่งจำแนกชนชั้นชาติพันธุ์ของคนผ่านมิติทางสถานที่ คือคนที่มาจากภูมิลำเนาไต่ก็จะมีภาพของ พื้นที่ทางภูมิศาสตร์นั้นตามติดตัวมาด้วย (Thongchai 2010) ซึ่งการผลิตซ้ำบทบาทและตำแหน่งแห่งที่ ของกลุ่มสังคมตามลำดับทางชนชั้นที่ต่างกันของชนชั้นกลางจากในเมืองและชาวบ้านในชนบทมีมาตลอด แต่แนบเนียนและสังคมอาจไม่สังเกต และคิดว่ามันเป็นเรื่องจริงโดยธรรมชาติอย่างนั้นเอง ความเข้าใจ เช่นนี้ค่อนข้างยากที่จะเปลี่ยน เพราะภาพสร้างหรือภาพตัวแทนของความเป็นชนบทนั้นถูกฉายซ้ำแล้วซ้ำ เล่าอยู่รอบๆ ตัวตั้งแต่เด็กจนโต จนแยกไม่ได้ว่าสิ่งไหนเป็นความจริง สิ่งไหนเป็นสิ่งที่สร้างขึ้น เชื่อว่าสิ่งที่เห็นเป็นภาพจริงแท้ เมื่อเราเชื่อว่ามันจริง มันก็จะกลายเป็นความจริงในความคิดของเรา จากนั้นเราก็จะมี ส่วนทำให้จินตนาการในลักษณะนี้ของเราเป็นความจริงขึ้นสำหรับคนอื่นในสังคม โดยที่เราไม่จำเป็นต้องเดินทางไปถึงหรือเกี่ยวข้องกับชนบททางกายภาพด้วยซ้ำ เช่น การสื่อสารต่อและการคาดหวังให้ ชนบทหรือชาวบ้านเป็นอย่างภาพที่เราเชื่อ

อย่างไรก็ตาม ไม่ใช่สื่ออย่างเดียวที่เป็นฝ่ายให้หรือยึดเยียดสาร ผู้รับสื่อเองก็เลือกรับสื่อด้วย แต่ก็มีแนวโน้มว่าผู้รับสื่อจะเลือกรับสื่อที่ตนเองคุ้นเคย ตอบสนองความเชื่อเดิม เข้ากับยุคสมัยที่สังคม ในขณะนั้นยอมรับหรือเป็นแฟชั่น เช่น สมมติว่าเราดูโทรทัศน์ในเวลาเดียวกัน ช่อง 11 เสนอปัญหาชาวนา ประท้วงราคาข้าว เอาข้าวมาเทกลางถนนปิดการจราจร กับช่องไทยพีบีเอสมีรายการ ฉันทจะเป็นชาวนา ของอู๋ม คนส่วนใหญ่จะเลือกดูช่องไหน ฉันทคิดว่าคงช่วยส่งกำลังใจไปให้อู๋มดำเนินและอยู่กับธรรมชาติ อย่างอึดอ้อมใจ ประหนึ่งว่าเราได้มีส่วนร่วมอย่างเบิกบานกับอู๋ม อย่างที่อู๋มบอกว่า “แม้จะรู้สึกเหนื่อย มาก แต่มันรู้สึกดีขึ้นมาข้างใน อยู่กับธรรมชาติมันดีอย่างนี้เอง”

ทุนทางสังคมของผู้ส่งสื่อมีความสำคัญอย่างยิ่ง คือเป็นใคร และมีความสัมพันธ์กับผู้ชมหรือ ผู้รับสื่ออย่างไร ชาวนาที่ไปเทข้าวประท้วงเป็นใครก็ไม่รู้ ไม่ใช่ญาติของเรา หน้าตาก็เหมือนๆ กันไปหมด แถมยังสร้างปัญหาการจราจรอีก ในขณะที่อู๋มมีทุนทางสังคมสูง เป็นดารา เป็นคนที่เรารู้จักคุ้นเคยและ ชื่นชมเป็นทุนเดิม เราจึงรู้สึกผูกพันใกล้ชิดยึดโยงกันมากกว่า หากให้อู๋มไปทำรายการนี้ กระแสนี้คงไม่เกิด หรืออย่างเศรษฐกิจพอเพียง หากให้พระหรือนายกรัฐมนตรีไทยคนไหนมาบอกก็คงไม่เป็นผล แต่นี้เป็น ในหลวง เป็นผู้ที่อยู่ในรูปที่มีทุกบ้านอย่างในเพลงพี่เบิร์ด⁹ นักร้องที่มีชื่อเสียง เราจึงรับสารนั้นในทันที

⁹ พี่เบิร์ด หรือ ธงไชย แมคอินไตย์ ร้องเพลง “รูปที่มีทุกบ้าน” เพลงที่บริษัท จีเอ็มเอ็ม แกรมมี่ จำกัด (มหาชน) แต่งขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุ 80 พรรษา ในวันที่ 5 ธันวาคม 2550 ดูเพิ่มเติมได้จาก <http://www.youtube.com/watch?v=aWnUPxdfaFo>

แล้วยังรัฐบาลและสังคมออกมาชื่นชม ทั้งมีงบประมาณมาประกอบ อย่าว่าแต่ชนชั้นกลางในเมืองเลย ชาวบ้านก็ยังขอตามสนองนโยบาย และแปลงเอาความหมายแบบนี้มาใช้เป็นอย่างดีตามบริบทที่เอื้อประโยชน์

จินตนาการของชนชั้นกลางที่มีต่อชนบทมีผลต่อการประกอบสร้างความต่างและความเป็นอื่นให้กับชนบท พร้อมกับความคาดหวังจากสังคม ชนชั้นกลางจากเมืองหลายคนอาจบอกว่าตนเองเคยสัมผัสและรู้จักชนบทในระดับหนึ่ง ผู้เขียนกำลังตั้งคำถามว่าคนกลุ่มนี้รู้จักชนบทแบบเข้าไปมีประสบการณ์ร่วมหรือรู้จักแบบนักท่องเที่ยวที่ฉาบฉวย เลือกชม หรือมีคนเลือกให้รับชมมุมใดมุมหนึ่งของชนบทเท่านั้น จากงานศึกษาต่างๆ และจากการทำวิจัยของผู้เขียน เห็นได้อย่างชัดเจนว่าชนบทไทยมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมากจากอดีตถึงปัจจุบัน ชัดกั้กับภาพสื่อที่ตามไม่ทัน หรือแม้กระทั่งเป็นความตั้งใจแซ่ชิงชนบทไว้ให้เป็นอย่างในภาพจินตนาการ เพื่อตอบสนองรสนิยมการบริโภคของชนชั้นกลาง เช่น การท่องเที่ยว เป็นต้น

ชนบทไทยและการเปลี่ยนแปลง

มีงานวิชาการที่เขียนถึงการเปลี่ยนแปลงของชนบท การเชื่อมโยงของเมืองและชนบทไว้ด้วยกัน ทั้งกรณีของกลุ่มประเทศที่พัฒนาแล้วและกลุ่มประเทศที่กำลังพัฒนา เช่น ประเทศไทย ในกรณีการเปลี่ยนแปลงในชนบทของประเทศไทย การอพยพเคลื่อนย้ายแรงงานไปทำงานในเมืองมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจอย่างมาก (Anchalee 1999; Rigg 1998; Ritchie 1996; Yos 2008) ทำให้คนชนบทมีความหลากหลายในอาชีพ ความห่างกันในทางเศรษฐกิจ การบริโภคสิ่งต่างๆ กับเมืองแคบลง ความเป็นเมืองบางอย่างก็ติดตัวคนเหล่านั้นกลับมาบ้านที่ชนบทด้วย เช่น ความเป็นปัจเจกบุคคล ซึ่งน่าจะมาจากอาชีพการงานนอกภาคเกษตรและการใช้เวลาที่เปลี่ยนไป

ในหมู่บ้านที่ผู้เขียนทำวิจัย ชาวบ้านไม่ได้มีอาชีพอยู่กับการเกษตรเพียงอย่างเดียวมานานแล้ว นาทางภาคเหนือจะอยู่ตามพื้นที่ราบหุบเขาข้างห้วยที่มีอยู่อย่างจำกัด ส่วนใหญ่ชาวบ้านจะมีนาครอบครัวละ 2-6 ไร่ และไม่ได้มีนากันทุกครอบครัว ตอนนั้นคนที่ไม่มีนาก็หาเช่านาและรับจ้างทั่วไปเสริม ชาวบ้านเล่าให้ฟังว่าในอดีตเมื่อ 30 กว่าปีที่แล้ว ชีวิตอยู่กันแบบลูกทุ่ง ไม่มีไฟฟ้า ไม่มีถนนที่รถวิ่งได้ ตลาดอยู่ไกล ทุกคนทำนาในยามฝนและทำสวนยาสูบในยามแล้ง คนที่มีนามากก็ทำนาแบบเอามือเอววันช่วยกัน ส่วนคนที่มีนาลน้อยหรือไม่มีนาเลยก็ไปหาเช่าทำนา ขอให้มิข้าวไว้พอกินแต่ละปีเท่านั้น สมัยนั้นต้องแบ่งครึ่งกับเจ้าของนา ทำให้ไม่ค่อยพอกิน ต้องหารับจ้างทำก่อสร้าง กลิ้งไม้ในป่าเอาเงินมาซื้อข้าว กับข้าวก็จับปลา จับกบ หาเห็ด หาหน่อไม้ ตามทุ่งนาและป่าใกล้หมู่บ้าน เสื้อผ้าก็ต้องปะชุนกันไปเรื่อยๆ เพราะไม่มีเงินและไม่มีตลาดจะซื้อหาอาหารหรือข้าวของเครื่องใช้ เด็กได้เรียนหนังสือสูงสุด

เพียงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย เพราะโรงเรียนอยู่ไกล และที่สำคัญคือพ่อแม่ต้องการแรงงานจากลูกมาช่วยในไร่ นา ส่วนผู้หญิงมีโอกาสเรียนหนังสือน้อยกว่าผู้ชาย เพราะพ่อแม่บอกว่าโตขึ้นก็แต่งงานไปสร้างครอบครัวใหม่ ต้องทำไร่ทำนาเหมือนเดิม ไม่ต้องใช้ความรู้อะไร

แต่เมื่อมีการพัฒนาโดยการตัดถนนและเอาไฟฟ้าเข้ามาในหมู่บ้านเมื่อ 30 กว่าปีที่แล้ว ชาวบ้านเริ่มออกไปทำงานหาเงินข้างนอกได้ง่ายขึ้นและมากขึ้น เพื่อมาซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกต่างๆ อย่างในเมืองจากที่เห็นจากโทรทัศน์ แล้วหมู่บ้านก็ค่อยๆ เปลี่ยนแปลงมาเรื่อยๆ ขณะเดียวกันเมื่อความเจริญเข้ามาในหมู่บ้าน มันก็สร้างความสนใจให้คนในเมืองมาซื้อที่ดินในชนบทมากขึ้นเรื่อยๆ ในหมู่บ้านที่ผู้เขียนทำวิจัย เจ้าของหมู่บ้านจัดสรรมากกว่าซื้อที่ดินจำนวนมากเมื่อ 20 กว่าปีที่แล้ว ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่เคยเช่านาต้องออกไปทำงานรับจ้างข้างนอก ชาวบ้านผู้หญิงส่วนใหญ่เริ่มไปเป็นแรงงานก่อสร้างในเมือง ส่วนผู้ชายหลายคนไปทำงานก่อสร้างในกรุงเทพฯ บางคนไปถึงตะวันออกกลาง ส่วนคนที่มืทีนาและขายทีนาไปก็สามารถนำเงินมาปลูกบ้านใหม่ มีโทรศัพท์มือถือ มีมอเตอร์ไซด์ มีรถปิ๊กอัพ หรือเก็บไว้กินยามแก่ นอกจากนี้ ชาวบ้านเลือกลงทุนส่งลูกหลานให้เรียนหนังสือ อยากให้รับราชการ เป็นเจ้าคนนายคน อยากกลับมาทำไร่ทำนาลำบากเหมือนคนรุ่นพ่อรุ่นแม่

ปัจจุบันเมืองขยายตัวมากขึ้น และหมู่บ้านที่ทำวิจัยกลายเป็นเขตรอยต่อของเมือง ทำให้มีโอกาสในการทำงานที่หลากหลาย ชาวบ้านที่อยู่ในรุ่นอายุ 40-50 ปีขึ้นไป หลายคนที่เคยเป็นแรงงานก่อสร้างก็สะสมความรู้และทุนจนกลายเป็นผู้รับเหมาก่อสร้าง เป็นเจ้าของร้านค้าในหมู่บ้าน ทำงานเย็บผ้า ปลูกหอพักให้คนจากชนบทไกลๆ มาเช่าเพื่อทำงานในเมือง คนที่อายุต่ำกว่า 40 ปีส่วนใหญ่อยู่ในรุ่นที่ได้รับการศึกษาที่ดีขึ้น คนที่อายุ 30 ปีลงมาไม่มีโอกาสทำนากับพ่อแม่ ทำนาไม่เป็น เพราะไปเรียนหนังสือตลอด บางคนจบถึงระดับปริญญาโท บางคนได้ไปเรียนต่างประเทศ ทำงานเป็นพนักงานบริษัท มีเงินเดือน ได้รับการหล่อหลอมและมีความรู้สึคนึกคิดแบบคนเมืองมากขึ้น แต่ก็มีบางคนที่ไม่ได้มีฐานะดีขึ้นกว่าเดิม เป็นการเคลื่อนของชนชั้นและสถานภาพจากการเปลี่ยนแปลงการศึกษาและอาชีพที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน

ทุกวันนี้คนที่ทำนาในหมู่บ้านเกือบทั้งหมดไม่ใช่เจ้าของนา แต่เป็นชาวเขาไร้ที่ดินบนดอยมาเช่าทีนาเป็นข้าว 10 ไร่ต่อไร่ หรือหากคิดเป็นเงินก็ไร่ละ 500-1,000 บาท ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการผลิตเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก เหลือขายบางส่วน เจ้าของที่ไม่ทำนาเอง เพราะใช้ต้นทุนและแรงงานสูง และตัวเองก็มีรายได้จากทางอื่น จึงไม่เดือดร้อนที่จะทำนาเองหรือต้องขายให้ผู้อื่น แต่ก็มีบางส่วนที่รอขายตอนที่ดินมีราคาสูงขึ้น เพราะหลังจากลูกหลานได้รับการศึกษาก็ไปทำงานอย่างอื่น ไม่มีใครอยากกลับมาทำนา เพราะถือว่าเป็นงานที่ต้องตรากตรำลำบาก หรือหลายรายมีที่ทำกินขนาดเล็ก ไม่พอแบ่งปันให้ลูกหลาน จึงเป็นเรื่องปกติสำหรับชาวบ้านที่จะขายที่การเกษตร และยิ่งดีหากขายให้กับคนใน

เมือง เพราะให้ราคาดีกว่าเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้องในหมู่บ้านเดียวกัน ได้เงินมาก็แบ่งให้ลูกหลาน ซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกอย่างที่คนในเมืองมี หรือเอาไปลงทุน ปัญหาที่เกิดขึ้นคือราคาที่ดินสูงเกินกว่าที่ลูกหลานรุ่นใหม่จะครอบครองได้ หากครอบครัวไม่มีมรดกเตรียมไว้ให้ ดังนั้น หากเห็นพื้นที่เกษตรในหมู่บ้าน ยังไม่ควรสรุปง่าย ๆ ว่าชาวบ้านทำเกษตรอยู่เหมือนเดิม เพราะที่ดินส่วนใหญ่เป็นของคนข้างนอกไปแล้ว หรือแรงงานที่กำลังทำนาอยู่ไม่ใช่ชาวบ้าน แต่เป็นคนจากที่อื่นที่มาเช่าที่นา

จะเห็นได้ว่าการเกษตรไม่ใช่อาชีพที่เป็นแหล่งรายได้สำคัญของชนบทมานานมาก ในหนึ่งครอบครัว เราอาจเห็นสมาชิกรุ่นพ่อแม่ที่ยังทำเกษตร ในขณะที่สมาชิกรุ่นลูกมีแหล่งรายได้นอกภาคการเกษตรเกือบทั้งสิ้น ซึ่งแหล่งรายได้เหล่านี้สูงกว่าและเป็นตัวพุงให้ภาคการเกษตรยังดำรงอยู่ได้ในสถานการณ์ที่ราคาผลผลิตทางการเกษตรไม่สมดุลกับการลงทุนและไม่ได้รับการดูแลจากภาครัฐเท่ากับกลุ่มธุรกิจหรืออุตสาหกรรมอื่นๆ นอกจากนี้ ชนบทไทยเมื่อก่อนก็อยู่กันอย่างค่อนข้างลำบากในเรื่องความเป็นอยู่ การศึกษา โอกาสในชีวิต การรักษาพยาบาล ปัจจุบันแม้ชาวบ้านต้องใช้จ่ายทุกอย่างหลายคนมีหนี้สินที่ต้องหาเงินมาผ่อนทุกเดือน แต่ชาวบ้านก็บอกว่าชีวิตของเขาดีขึ้นกว่าเดิมมาก และใกล้เคียงกับความเจริญในเมือง

การเปลี่ยนแปลงในชนบทไทยอีกประการหนึ่งที่ยังไม่มีใครกล่าวถึง คือการมีชนชั้นกลางย้ายจากในเมืองเข้าไปอยู่อาศัยในหมู่บ้านชนบท (counter-urbanisation) ลักษณะการย้ายถิ่นประเภทนี้พบมากในสังคมชนบทในประเทศที่พัฒนาแล้วและอยู่ในยุคหลังการผลิต (post-productivism) (Wilson and Rigg 2003) เช่น ยุโรป อเมริกา และออสเตรเลีย แม้ว่าประเทศไทยยังไม่อยู่ในยุคหลังการผลิต แต่ก็เริ่มเห็นแนวโน้มที่ชนชั้นกลางในเมืองย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านมากขึ้น โดยมักจะเกิดขึ้นในภูมิภาคที่มีภูมิประเทศสวยงามและมีอากาศดี เช่น ชายทะเลหรือจังหวัดทางภาคเหนือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นที่อย่างจังหวัดเชียงใหม่ที่มีสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ทั้งสถานศึกษา สถานพยาบาล ศูนย์กลางการคมนาคม เทคโนโลยี ห้างสรรพสินค้า การท่องเที่ยวเชิงธรรมชาติ และภาพของผู้คนและสังคมภาคเหนือในเชิงวัฒนธรรมที่สวยงาม ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ทำให้เชียงใหม่เป็นที่ดึงดูด ชนชั้นกลางจากในเมืองหลายกลุ่มย้ายเข้ามาอยู่ในพื้นที่ รวมทั้งในหมู่บ้านชนบท ซึ่งพื้นที่รอยต่อเมืองเชียงใหม่นับว่าเป็นเขตที่มีอัตราการเปลี่ยนแปลงรวดเร็วที่สุด ส่วนใหญ่มาจากความเจริญเติบโตของตัวเมืองและการขยายพื้นที่อยู่อาศัยไปตามเส้นทางถนนที่ตัดขึ้นใหม่ เช่น บริเวณถนนวงแหวนรอบกลางที่เริ่มเปิดใช้เมื่อต้นปี พ.ศ. 2549 มีโครงการบ้านจัดสรรเกิดขึ้นอย่างหนาแน่น สำหรับคนทุกระดับฐานะที่ส่วนใหญ่เป็นคนที่ยังทำงานในเมือง แต่ต้องการมีบ้านของตนเอง แต่ก็มีชนชั้นกลางจากในเมืองบางกลุ่มซื้อที่ดินในหมู่บ้านเพื่อปลูกบ้านอยู่อาศัยเอง จะเห็นได้ว่าชนบทไทยเปลี่ยนแปลงไปมาก และมีคนกลุ่มใหม่ๆ ที่มีที่มาและสถานภาพต่างกันมาอยู่ร่วมกันในหมู่บ้าน

การอยู่ร่วมกันของชาวชนบทและชนชั้นกลาง

กรณีต่างๆ ต่อไปนี้ได้มาจากการทำวิจัยของผู้เขียนและประสบการณ์ของผู้เขียนที่อยู่ในพื้นที่หมู่บ้านชนบทเขตรอยต่อเมืองเชียงใหม่ พื้นที่เขตนี้มีคนกลุ่มต่างๆ ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้าน ทั้งคนจากพื้นที่ชนบทไกลออกไปมาอยู่หอพักในหมู่บ้านและทำงานในพื้นที่ใกล้เคียง และกลุ่มชนชั้นกลางจากในเมือง คนต่างชาติ ย้ายมาอยู่ในหมู่บ้านในฐานะเพื่อนบ้าน การมีชนชั้นที่ซับซ้อนทั้งจากการเคลื่อนไหวในกลุ่มและจากคนกลุ่มใหม่ๆ ที่เข้ามาอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งอิงกับความสัมพันธ์ทางการผลิตแบบในสังคมเกษตรน้อยลง แต่อิงกับฐานะทางเศรษฐกิจ ค่านิยม การบริโภค ลักษณะการใช้ชีวิต และภูมิหลังที่มาของบุคคลหรือครอบครัวมากขึ้นเรื่อยๆ เป็นพลวัตของหมู่บ้านในไทย อย่างไรก็ตาม เป้าหมายของบทความนี้เกี่ยวกับความเป็นเมืองในชนบทไทย ดังนั้นจะขอกล่าวถึงมุมมองของชนชั้นกลางที่ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านต่อความเป็นชนบทไทยในเรื่องต่างๆ เป็นหลัก

การที่กลุ่มคนที่มีภูมิหลัง ความเป็นมา ชนชั้น และทุนทางสังคมต่างกันมาอยู่ร่วมกันในพื้นที่หมู่บ้านชนบทไทยนั้น มีคำถามว่าเมืองกับชนบทอยู่ใกล้กันขนาดนี้ แล้วชนชั้นกลางจากในเมืองจะได้รับประสบการณ์ความเป็นชนบทอย่างไรที่ได้รับรู้ในสื่อหรือคาดหวังเพียงใด จะมีการอธิบายหรือปรับตัวอย่างไรแล้วความต่างกันทางชนชั้น โดยเฉพาะด้านแนวคิด ค่านิยม การยอมรับซึ่งกันและกันระหว่างสองกลุ่มนี้จะใกล้กันมากขึ้นเหมือนกับระยะทางทางกายภาพที่หดสั้นเข้ามาหรือไม่

ชนชั้นกลางส่วนใหญ่ที่ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านนี้มาอยู่ในช่วงที่ถนนมีการปรับปรุงแล้ว คือประมาณ 5-6 ปีที่ผ่านมา แต่ละคนหรือครอบครัวมีภูมิหลังหลากหลาย มาจากหลายจังหวัด จำนวนหนึ่งมาจากภาคกลาง โดยทั่วไปต่างคนต่างมาซื้อที่ดินกันเอง บางส่วนรวมตัวกันซื้อที่ดิน เพราะชาวบ้านมักขายที่นาที่เป็นผืนใหญ่ คนที่ย้ายเข้ามาอยู่กลุ่มนี้มักเป็นครอบครัวเดี่ยว บางครอบครัวอยู่กันเฉพาะสามีกับภรรยา มีงานทำในเมืองเชียงใหม่ บางส่วนเป็นอาจารย์มหาวิทยาลัย ไปทำงานแบบเช้าไปเย็นกลับ ทำธุรกิจการค้าส่วนตัวแบบใช้อินเตอร์เน็ตที่บ้าน และเข้าเมืองเป็นบางครั้ง หลายครอบครัวเป็นชายชาวตะวันตกที่มีภรรยาคนไทยซึ่งมาจากภูมิภาคอื่นของประเทศ ครอบครัวส่วนใหญ่จะจ้างคนทำงานบ้าน คนทำสวน ซึ่งบางส่วนเป็นคนในหมู่บ้าน และบางส่วนเป็นลูกจ้างประจำมาจากที่อื่น กลุ่มชนชั้นกลางจากในเมืองกลุ่มนี้มักจะเลือกซื้อที่ดินปลูกบ้านผืนใหญ่กว่าชาวบ้านทั่วไป และเลือกทำเลที่สวยงามไม่อยู่กลางหมู่บ้านจนเกินไป หรืออยู่ติดกับทุ่งนา ผังการวางบ้านก็พยายามให้เห็นทุ่งนาหรือวิวดอยสุเทพ แต่ก็มักจะสร้างรั้วไว้อย่างชัดเจนมิดชิด ปลูกต้นไม้ใหญ่ในสวนเป็นจำนวนมาก และอยู่เป็นส่วนตัวไม่ค่อยได้สัมพันธ์กับชาวบ้านและไม่ค่อยจะสัมพันธ์กันเอง เพราะไม่ได้เป็นกลุ่มเพื่อนหรือเครือญาติกัน

ในหมู่บ้านนี้ ชาวบ้านดั้งเดิมเป็นสายเครือญาติกันเกือบทั้งหมด ในช่วงกลางวันมักจะมีสมาชิกในครอบครัวคนใดคนหนึ่งอยู่บ้านเสมอ ส่วนใหญ่เป็นคนแก่หรือคนที่รับงานมาทำที่บ้าน เช่น การเย็บผ้า สานหวาย ทำงานหัตถกรรม การกลึงไม้ ดังนั้น หมู่บ้านจึงไม่เงียบ มีการไปมาหาสู่กันเป็นประจำในกลุ่มบ้านใกล้เคียง ส่วนกลุ่มคนที่อยู่หอพักก็จะเข้าออกในหมู่บ้านช่วงเช้าและเย็นตอนไปและกลับจากการทำงาน และยังมีกลุ่มไทใหญ่ที่เป็นคนงานก่อสร้างอยู่ในเรือนคนงานอีกจำนวนหนึ่ง การรวมตัวของชาวบ้านที่ชัดเจนที่สุดในปัจจุบันคือการร่วมงานศพ นอกจากนั้นอาจมีงานบุญเล็กน้อยเท่านั้น ซึ่งมีชนชั้นกลางที่ย้ายเข้ามาอยู่เพียงบางรายที่พยายามร่วมงานต่างๆ ในหมู่บ้าน

ในอดีต ชนชั้นกลางจากในเมืองมักจะรู้จักชาวบ้านและชนบทผ่านสื่อในระยะไกล โดยที่ไม่ต้องเกี่ยวข้องกัน ทำให้ไม่เกิดประสบการณ์ระหว่างกัน แต่เมื่อทั้งสองฝ่ายต้องมาอยู่ใกล้กันในฐานะเพื่อนบ้าน ต้องติดต่อใช้พื้นที่ร่วมกัน มีความสัมพันธ์กันทางสังคมในระดับใดระดับหนึ่งอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ คราวนี้ทำให้เห็นความต่างและเข้ากันไม่ได้ในหลายเรื่อง โดยเฉพาะเรื่องค่านิยมและการใช้ชีวิตประจำวัน ดังกรณีตัวอย่างต่อไปนี้

ความเป็นส่วนตัวในชนบท

ผู้เขียนเป็นหนึ่งในชนชั้นกลางที่ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้าน และเรื่องนี้เกิดขึ้นกับผู้เขียนเอง เรื่องโศกโศกภัย เรื่องนี้เกิดในรั้วบ้านของผู้เขียน เมื่อคนสวนซึ่งเป็นชาวบ้านในหมู่บ้านตัดเครือกล้วยที่แก่ลงมา แล้วก็มีอู้อยู่¹⁰ ในหมู่บ้านอีกคนเข็นรถเข้ามาในรั้วแล้วตัดใบตองจากต้นกล้วยดังกล่าว ผู้เขียนเห็นเข้าก็แปลกใจว่าอู้อยู่เข้ามาตัดใบตองในรั้วของผู้เขียนอย่างสบายใจได้อย่างไรโดยไม่ถามไถ่กันก่อน จึงออกไปถาม และได้รับคำตอบเป็นภาษาเหนือปนภาษากลางว่า “ก็เห็นตัดเครือกล้วยแล้วทิ้งไปไว้ก็เสียดาย เลยมาตัดตองจะเอาไปห่อถั่วเน่า” ผู้เขียนนึกในใจว่าใบกล้วยยังเขียวและสวยอยู่เลย จะมาตัดของผู้เขียนไปได้อย่างไร อู้อยู่เห็นท่าทางอีกอึกของผู้เขียนก็อธิบายว่า “นี่ไม่รู้หรือว่ากล้วยที่ตัดเครือออกแล้วนั้นมันบ่ออกลูกอีกแล้ว” นี่เป็นความรู้ใหม่ของผู้เขียน แต่ผู้เขียนไม่ได้สนใจกล้วยที่จะเอามากินนิกอยู่คนเดียว กินได้ไม่กี่ลูกก็อิ่มแล้ว สนใจความงามของต้นกล้วยใบกล้วยในสวนมากกว่า อู้อยู่ก็ตัดต่อไป แล้วก็พูดแบบซ้ำๆ ว่า “พวกคนเมืองเนี่ยบรู๊เรื่องอะหยั่งแบบนี้ซะเลย” ตัดจนเต็มรถ เธอก็เข็นรถจากไป ผู้เขียนไม่รู้จะพูดอย่างไรดี ถ้าบอกความจริงว่าเป็นห่วงเรื่องความงามมากกว่าเรื่องกิน แกะจะหาว่าผู้เขียนเพี้ยนหรือเปล่า สุดท้ายผู้เขียนก็หยิบกล้วยที่ตัดมาแล้วหนึ่งหวี วิ่งตามไปให้อู้อยู่คนนั้นเพื่อจะผูกมิตรกันไว้

¹⁰ อู้อยู่ เป็นภาษาคำเมืองทางภาคเหนือ ใช้เรียกคนแก่ทั้งหญิงและชาย

แล้วบอกอู๊ยว่า “วันหลังหากมีใบกล้วยอีกจะไปตามมาเอาเอง” เพื่อว่าอู๊ยจะได้ไม่เข้ามาในรั้วบ้านของผู้เขียนโดยไม่ได้คุยกันก่อน ผู้เขียนเริ่มรู้ว่าชนบทไม่ได้เป็นที่พักผ่อนส่วนตัวอย่างที่เคยคิดเสียแล้ว

จะเห็นได้ว่าเรื่องระดับความเป็นส่วนตัว พื้นที่ปัจเจก มีความต่างกันระหว่างชนชั้น ผู้เขียนที่มาจากในเมืองมองรึว่าเป็นอาณาเขตของปัจเจกที่ไม่ควรมีใครอื่นมารุกล้ำ แต่ชาวบ้านมองข้ามรึไป ยังทรัพยากรที่ตนเองคิดว่าไม่มีประโยชน์อะไรอีกแล้วสำหรับเจ้าของบ้านที่เป็นคนในเมือง แต่ยังมีประโยชน์สำหรับชาวบ้านที่จะใช้ใบของมันห่ออาหาร และไม่ได้คิดถึงประโยชน์ด้านความงามมาก่อน เหมือนคนในเมืองอย่างผู้เขียน เรื่องเล็กๆ อย่างนี้ก็ทำให้เห็นว่าทั้งสองกลุ่มมองต่างกัน และก็ไม่สามารถอธิบายให้เกิดความเข้าใจได้โดยง่าย เพราะความห่างกันด้านรูปแบบการใช้ชีวิต

ความสงบสั่นในชนบท

ชนชั้นกลางหลายคนในหมู่บ้านอธิบายว่ามาอยู่ในชนบทเพราะต้องการความสงบและอากาศที่สดชื่นกว่าในเมือง ซึ่งชนบทก็มักจะเงียบกว่าและอากาศดีกว่าในเมือง แต่ไม่ได้หมายความว่าชนบทจะเงียบสนิท สะอาดบริสุทธิ์ เรื่องหมอกควันเป็นปัญหามลพิษที่สำคัญของเชียงใหม่ในช่วงหน้าแล้ง มีการรณรงค์กันมาตลอดไม่ให้เผา ในหน้าแล้งมีใบไม้ร่วงมากมาย ชาวบ้านก็มักจะกวาดใบไม้มากองรวมกันตอนเช้า แล้วเผาตอนเย็น หรือบางบ้านก็เผาแต่เช้าตรู่ก่อนไปทำงาน เป็นอย่างนี้ทุกวันและตลอดมา ชนชั้นกลางที่พักผ่อนอยู่ในบ้านตัวเองรู้สึกว่าชาวบ้านไม่รู้จักการเผาใบไม้เป็นอันตรายต่อสุขภาพ ทำลายสิ่งแวดล้อม ทั้งไม่เคารพคนอื่น ส่วนชาวบ้านก็บอกว่าอยากทำบริเวณบ้านให้เรียบร้อย ปล่อยทิ้งไว้ ลมก็พัดรุกรุกตา อบต. ก็ไม่มีบริการเก็บใบไม้และกิ่งไม้แห้ง วิธีการที่รวดเร็วและประหยัดที่สุดคือการเผา ในขณะที่ชนชั้นกลางมีคนมาทำสวนและจัดการกับเศษใบไม้เหล่านี้ให้

ส่วนในเรื่องความเงียบ มีกรณีที่ชาวบ้านคนหนึ่งเปิดตู้ซอสมรดในหมู่บ้านเมื่อไม่นานมานี้ ทำให้เกิดเสียงและกลืนรบกวน ครอบครัวชนชั้นกลางที่อยู่ใกล้เคียงหลายครอบครัวรู้สึกเดือดร้อน แต่ก็ไม่ได้พูดอะไรมาก เพราะไม่อยากสร้างความไม่พอใจต่อกัน ได้แต่บ่นเล็กน้อย และบอกให้เจ้าของตู้ซอทำงานไม่เข้าหรือค่าเกินไป ส่วนชาวบ้านคนอื่นก็ได้รับผลกระทบด้วย ซึ่งเขาก็ไม่กล้าต่อว่า เพราะอยากหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้า และบอกว่าเรื่องแบบนี้เป็นเรื่องการทำมาหากินของเขา หากพูดไป เขาอาจจะหาได้ว่าอีกจกกัน หรือไม่อยากให้เขาได้ดี จะเห็นได้ว่าชนบทไม่ได้อยู่นิ่งๆ แต่มีการเปลี่ยนแปลงเสมอ และในหมู่บ้านด้วยกันก็ไม่ได้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเสมอไป และเป็นที่เข้าใจกันในหมู่บ้านว่า เรื่องการทำมาหากินเป็นเรื่องที่มีความสำคัญเป็นอันดับแรก

การอนุรักษ์และการพัฒนา

หมู่บ้านในลักษณะนี้มักอยู่ในช่วงที่กำลังพัฒนา ถนนบางเส้นในหมู่บ้านยังเป็นลูกรัง ซึ่งชนชั้นกลางที่เข้ามาอยู่ใหม่หลายคนก็ชื่นชอบความที่ไม่พัฒนาเกินไปแบบนี้ การมาซื้อที่ดินเพื่ออยู่ในหมู่บ้านก็เพื่อให้ได้บรรยากาศความเป็นชนบทบ้าง และอีกสาเหตุหนึ่งคือ ถนนลูกรังจะทำให้รถวิ่งช้าหรือรถไม่ค่อยอยากผ่าน ทำให้ไม่มีเสียงดัง ในขณะที่ชาวบ้านบอกว่าตัวเองต้องทนกับถนนขรุขระอย่างนี้มาเป็นเวลานาน การที่รัฐหรือ อบต. มีงบประมาณเข้ามาลาดยางถนนในหมู่บ้านถือเป็นความสะดวกสบาย ไม่มีผู้บุกรุกเข้าบ้าน มีความเจริญที่ทัดเทียมกับหมู่บ้านอื่น ชาวบ้านบางคนบอกว่าชอบถึงขนาดอยากให้มีถนนวงแหวนตัดผ่านหมู่บ้าน เพราะราคาที่ดินจะได้สูง ขายได้ราคา จะได้มีเงิน แล้วเลิกทำนาหรือเลิกรับจ้างเสียที

นอกจากนี้ยังมีการขยายถนนไปให้ถึงที่ดินด้านใน เมื่อก่อนที่ดินยังเป็นทีนาแปลงใหญ่ การผ่านเข้าออกไม่ยาก หรือจะผ่านที่ดินคนอื่นก็ไม่ใช่ปัญหา แต่เมื่อที่ดินถูกซอยย่อยเพื่อเป็นมรดกแก่ลูกหลาน ถูกแบ่งขาย มีการปลูกบ้านอยู่อาศัย การเข้าออกด้วยรถ ความเป็นส่วนตัว เริ่มทำให้เกิดปัญหาทางเข้าออกของที่ดินด้านใน ดังนั้น คนที่มีที่ดินด้านในจึงขอให้ อบต. ขยายทาง โดยบางกรณีต้องถมคลองเหมืองที่ไม่ได้ใช้ แล้วฝังท่อแทน ต้องตัดต้นไม้ใหญ่บางต้นออก ชนชั้นกลางที่ย้ายเข้ามาอยู่ใหม่รู้สึกเสียดายต้นไม้ใหญ่ และเป็นห่วงเรื่องการถมคลองเหมืองว่าจะทำให้เกิดปัญหาการระบายน้ำ นอกจากนี้ ในทางกฎหมายแล้วทำไม่ได้ แต่ในทางปฏิบัติ หลายหมู่บ้านที่มีการขยายบ้านอยู่อาศัยก็ตกลงกันเองและทำเช่นนี้เหมือนกัน เพราะในปัจจุบันเจ้าของที่ดินไม่ได้ทำนา คลองเหมืองไม่ได้ทำหน้าที่เอาน้ำเข้านาอีกต่อไป มันจึงถูกปล่อยทิ้งรกร้าง บางที่ก็กลายเป็นรางระบายน้ำเท่านั้น เกิดเป็นความไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน ฝ่ายคนจากในเมืองมองว่าชาวบ้านขาดความรู้สึกรักอนุรักษ์ธรรมชาติ ไม่ดูประโยชน์ส่วนอื่น ในขณะที่ชาวบ้านก็มองคนเมืองว่าไม่ชอบการพัฒนา ความคิดที่ไม่ตรงกันลักษณะนี้มักไม่มีการปรับเข้าหากัน และในทางกลับกัน อาจเป็นการตอกย้ำความคิดของแต่ละฝ่าย และผลึกความสัมพันธ์ของทั้งสองให้ห่างกันมากขึ้น

ความพอเพียง

เรื่องการทำนาของชาวบ้าน มีชนชั้นกลางบางคนให้ความเห็นว่าชาวนาไทยขายนากันหมดแล้วไม่น่าเลย ชาวบ้านควรจะรักษาสິงนี้ไว้ เพราะเป็นเอกลักษณ์ของไทย ซึ่งชนชั้นกลางจากในเมืองส่วนใหญ่ที่ย้ายเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านก็ซื้อทีนาของชาวบ้านที่เลิกทำการผลิตแล้วนั่นเอง ชนชั้นกลางบางคนเปรยว่า

ชาวบ้านควรจะใช้การผลิตแบบอินทรีย์ งดใช้สารเคมี เพราะอันตรายต่อสุขภาพ ให้ใช้ควายไถนา¹¹ ให้เอามือเอารันทำนาเพื่อลดต้นทุนการผลิต และอยู่อย่างพอเพียง จะได้ไม่ต้องมีหนี้สิน ชุมชนชนบทก็จะอยู่ไปได้อย่างดี เห็นได้จากสื่อต่างๆ ที่เด่นและแพร่หลาย ได้แก่ สื่อจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) เช่น โฆษณาชุดเกษตรประณีต¹² เป็นต้น สื่อกระแสหลักเหล่านี้มักจะเลือกพูดถึง “วิถีชุมชน” ที่ชาวบ้านร่วมแรงร่วมใจกัน ฟังกันได้ในชุมชน อยู่กันอย่างพอเพียงตามอัตภาพ และทำการเกษตรแบบดั้งเดิม เหตุผลด้านหนึ่งที่ชีวิตชาวบ้านในอดีตต้องช่วยเหลือกันเพราะการใช้เงินยังมีจำกัด และเกือบทุกคนทำการเกษตรเหมือนกัน จึงมีการแลกเปลี่ยนแรงงาน ชาวบ้านในหมู่บ้านแห่งหนึ่งเล่าให้ผู้เขียนฟังว่าเขาเป็นครอบครัวสุดท้ายในหมู่บ้านที่แลกเปลี่ยนแรงงาน ซึ่งคือเมื่อ 15 ปีที่แล้วแต่ก็ร่วมมือกันเฉพาะในหมู่บ้านที่ยังทำนาอยู่หรือมีนาติดกัน แต่พอหลายครอบครัวขายที่ดินให้กับคนนอก บางครอบครัว พ่อแม่ที่เคยทำนาก็แก่มาก ส่วนลูกหลานที่อายุ 30 ปีลงมา ก็ได้รับการศึกษาสูงขึ้นแล้วทำงานอย่างอื่น ไม่มีใครสนใจทำนาและทำนาไม่เป็นแล้ว ชาวบ้านส่วนใหญ่ทำอาชีพอื่นกันหมดทำให้แรงงานในชนบทปัจจุบันขาดแคลน จึงต้องใช้สารเคมีและเครื่องจักรทุนแรงอย่างแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม ความเข้าใจและความคาดหวังที่เมืองมีต่อชนบทแบบในภาพดั้งเดิมก็ยังเห็นได้อยู่เสมอ

ช่วงที่เก็บข้อมูล ผู้เขียนมักจะได้รับคำอธิบายจากคนในเมืองหลายคนต่อความเป็นชนบทที่ไม่ตรงกับความคิดหวังของเขาว่า “หมู่บ้านที่นี่ [เขตรอยต่อเมือง] เปลี่ยนไปหมดแล้ว ถ้าอยากจะหาหมู่บ้านที่เป็นชนบทจริงๆ ต้องออกไปไกลๆ ที่ความเจริญยังเข้าไม่ถึง” น่าสนใจตั้งคำถามต่อว่าชนบทเช่นนั้นจริงหรือ และหากมีจริง ชาวบ้านเขาจะอยากมีชีวิตดั้งเดิมอย่างที่คนในเมืองปรารถนาหรือไม่

สรุป

ภาพชนบทไทยตามการมองของคนในเมืองมักเป็นภาพจินตนาการที่มองจากศูนย์กลางไปยังชนบท มุมมองที่เปลี่ยนแปลงก็มาจากการสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป จากการพัฒนาชนบทแบบกระแสหลักให้ชนบทหลุดพ้นจากความล้าหลัง แต่ต่อมาเมื่อชนบทได้รับการพัฒนาไประดับหนึ่งและมีความเป็นเมืองมากขึ้นเรื่อยๆ เกิดปัญหาในด้านต่างๆ จึงมีการเรียกร้องให้เห็นคุณค่าของชนบท เน้นการพัฒนาแบบ

¹¹ ดูข้อมูลเพิ่มเติมเรื่องการรณรงค์ในสื่อเพื่อให้กลับไปใช้ควายไถนาได้จาก <http://highlight.kapook.com/view/50125>

¹² ดูสื่อของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพเพิ่มเติมได้จาก <http://www.thaihealth.or.th/multimedia/2053>

ทางเลือก ไม่อยากให้มีการพัฒนามากเกินไป ความเป็นทุนนิยม ความเป็นเมือง ไม่ดีต่อชนบท อยากให้ชุมชนอนุรักษ์วิถีชีวิตแบบดั้งเดิมที่อิงตามชนบจารีต ปลูกข้าวอินทรีย์เพื่อสุขภาพ รักษาต้นไม้เพื่อธรรมชาติ รักษาทุ่งนาไว้เป็นทัศนียภาพที่สวยงาม เพื่อการดำรงอยู่ของอาชีพเกษตรกรรมที่เป็นเอกลักษณ์สืบทอดกันมาอย่างยาวนานของไทย ค่านิยมการบริโภคของชนชั้นกลางเหล่านี้มีผลต่อการสร้างและรักษาภาพความเป็นชนบทไทยแบบอุดมคติไว้ เป็นกระบวนการสร้างความคาดหวังทางสังคมร่วมกัน นำไปสู่การกำหนดแนวทางการเปลี่ยนแปลงในชนบทเรื่อยมา

นอกจากนี้ แม้ระยะทางทางกายภาพและการบริโภคของเมืองและชนบทใกล้กันมากขึ้นทุกที แต่มันก็ยังคงมีความซับซ้อนของความสัมพันธ์ ความต่างกันในเชิงวัฒนธรรมและชนชั้นทางสังคม ที่ทำให้ยังมีความห่างของระบบคิดและค่านิยมของทั้งสองกลุ่มอย่างชัดเจน และสื่อกระแสหลักก็ไม่ได้เอื้อให้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงและความซับซ้อนดังกล่าว ทำให้ยังคงเห็นคนในเมืองร่วมกันคาดหวังกับชนบทแบบที่ตัวเองมีภาพจินตนาการ โดยคนเหล่านี้อาจไม่จำเป็นต้องเกี่ยวข้องกับชนบทด้วยตัวเอง หรือหากตนเองมีประสบการณ์จริงกับชนบทดังตัวอย่างข้างต้นก็อาจไม่ยอมรับ เพราะมันไม่ตรงกับความเชื่อดั้งเดิมของตนเองที่มีต่อชนบท สุดท้ายแม้ชนชั้นกลางในเมืองจะรับรู้การเปลี่ยนแปลงของชนบทในเชิงประจักษ์ แต่ภาพชนบทแบบจารีตที่ฝังอยู่ในมโนภาพจากการสั่งสมมาตลอดจะไม่เปลี่ยนง่ายๆ ดังนั้น ผู้มีอำนาจอย่างรัฐ ควรเสนอภาพชนบทที่หลากหลาย รอบด้าน โดยผ่านนโยบายการพัฒนาการศึกษา และสื่อต่างๆ เพื่อให้ภาพความต่างระหว่างชนบทกับเมืองแบบคู่ตรงข้ามค่อยๆ เจือจางไป

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- ทีวีบูรพา. 2554. "ข้าวคุณค่า ชาวนาคูณธรรม." เข้าถึงวันที่ 12 ตุลาคม 2554. <http://www.tvburabha.com/tvb/rice5.html>.
- นุจรี ใจเก่ง. 2551. "ระลึกชาติในแบบเรียนภาษาไทย." อ่าน 1: 19-54.
- ยุกติ มุกดาวิจิตร. 2548. อ่าน "วัฒนธรรมชุมชน": วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์แนววัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544. มิติชุมชน: วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Anchalee Singhanetra-Renard. 1999. "Population Mobility and the Transformation of a Village Community in Northern Thailand." *Asia Pacific Viewpoint* (40).
- Rigg, Jonathan. 1998. "Rural-Urban Interactions, Agriculture and Wealth: A Southeast Asian Perspective." *Progress in Human Geography* (22).
- Ritchie, Mark Andrew. 1996. "From Peasant Farmers to Construction Workers: The Breaking Down of the Boundaries between Agrarian and Urban Life in Northern Thailand, 1974-1992." Unpublished PhD Dissertation, Department of Sociology, University of California at Berkeley.
- Stott, Philip. 1991. "Mu'ang and Pa: Elite View of Nature in a Changing Thailand." In M. Chitakasem and A. Turton, eds. *Thai Constructions of Knowledge*. London: School of Oriental and African Studies, University of London.
- Thongchai Winichakul. 2010. "The 'Germes': The Reds' Infection of the Thai Political Body." Accessed October 9. <http://asiapacific.anu.edu.au/newmandala/2010/05/03/thongchai-winichakul-on-the-red-germes/>.
- Wilson, Geoff A. and Jonathan Rigg. 2003. "'Post-Productivist' Agricultural Regimes and the South: Discordant Concepts?" *Progress in Human Geography* (27).
- Yos Santasombat. 2008. *Flexible Peasants: Reconceptualizing the Third World's Rural Types*. Chiang Mai: RCSD.

ป่าชุมชน: เทคโนโลยีอำนาจควบคุมชุมชน
ในเขตป่าขึ้นใหม่?
กรณีศึกษาป่าชุมชนห้วยแก้ว
ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่

สุรินทร์ อ้นพรม*

นักศึกษาปริญญาเอก สาขาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยชิตนีย์ ประเทศออสเตรเลีย

นับตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา วาทกรรม “ป่าชุมชน” ได้รับการยอมรับในฐานะทางเลือกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้และเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาความยากจนของประชาชนในชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนในเขตป่าไม้ของรัฐ บทความชิ้นนี้อาศัยกรณีศึกษาป่าชุมชนห้วยแก้ว ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ แสดงให้เห็นว่าในทางปฏิบัติ ป่าชุมชนเป็นเทคโนโลยีอำนาจขึ้นใหม่ของรัฐในการควบคุมการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ทรัพยากรในป่าของชาวบ้านโดยผ่านทางตัวชาวบ้านเอง สิ่งนี้เกิดขึ้นจากการที่ขบวนการป่าชุมชนในสังคมไทยมักมองชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นแบบหยุดนิ่งและชนพื้น รวมถึงความพยายามของรัฐในการรักษาอำนาจเหนือทรัพยากรป่าไม้เอาไว้

Since the early 1990s, “community forestry” discourse in Thailand has been proposed as an alternative to conventional forest management and as a means to alleviate poverty in the rural areas, especially in local communities in state-owned and -managed forests. Community forestry advocates in Thailand have tended to describe local communities living in the forest as in harmony with nature through their subsistence mode of living and their knowledge about the forest. This article argues that these community forestry advocates’ static and romantic views about local communities have in fact contributed to these communities’, which adopted the community forestry schemes, less access to forest resources. Using the case study of Huai Kaew community forest in Huai-Kaew sub-district, Mae On district of Chiang Mai Province, the article points out how community forestry has become the Thai state’s new technology of power in regulating and limiting local communities’ access to forest resources.

บทนำ

ในช่วงกว่าสามทศวรรษที่ผ่านมา ป่าชุมชนได้รับการยอมรับมากขึ้นเรื่อยๆ ในฐานะทางเลือกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้และแก้ปัญหาความยากจนของชาวบ้านในชนบท โดยเฉพาะชาวบ้านที่อยู่ในเขตพื้นที่ป่าของรัฐ (ฉลาดชาย 2528, สมศักดิ์ 2550) นักวิชาการที่สนับสนุนแนวทางป่าชุมชนเชื่อว่า มโนทัศน์การจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์อำนาจนอกจากจะไร้ประสิทธิภาพในการคุ้มครองและรักษาทรัพยากรป่าไม้แล้ว ยังก่อให้เกิดปัญหาความไม่เป็นธรรมในการจัดสรรทรัพยากร ซึ่งผู้ที่ได้รับผลกระทบทางตรงมากที่สุดก็หนีไม่พ้นชาวบ้านหรือ “ชุมชนท้องถิ่น” ผู้ที่อยู่ใกล้ชิดกับฐานทรัพยากร ดังนั้น ข้อเสนอของนักวิชาการกลุ่มนี้คือ รัฐต้องกระจายหรือมอบอำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ให้กับชุมชนท้องถิ่นในรูปแบบป่าชุมชน หากสังคมไทยต้องการคุ้มครองและฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ อีกทั้งยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวบ้านที่อยู่ใกล้ป่า เพื่อบรรลุเป้าหมายการพัฒนาที่ยั่งยืน

อย่างไรก็ดี ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการขับเคลื่อนป่าชุมชนในฐานะทางเลือกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของสังคมไทยมักตีความและมีความเข้าใจเกี่ยวกับแนวคิดและรูปแบบของป่าชุมชนแตกต่างกัน การขับเคลื่อนและผลักดันป่าชุมชนในสังคมไทยในช่วงเวลาที่ผ่านมาจึงมักเป็นการช่วงชิงการนำในการนิยามความหมายป่าชุมชนของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ การช่วงชิงการนิยามความหมายป่าชุมชนได้ปรากฏเด่นชัดมากขึ้นในกระบวนการผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ขณะนั้นกรมป่าไม้ในฐานะหน่วยงานหลักในการจัดสรรทรัพยากรป่าไม้มาเป็นเวลากว่าศตวรรษ ได้มองหาแนวทางส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้ เพื่อทำให้ประเทศไทยมีพื้นที่ป่าไม้ครอบคลุมถึงร้อยละ 40 ของพื้นที่ ดังที่ระบุไว้ในนโยบายป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ. 2528 ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2534 กรมป่าไม้จึงได้ยกร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน เพื่อสร้างเครื่องมือทางกฎหมายให้กับเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในการส่งเสริมให้ชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นปลูกต้นไม้ในพื้นที่สาธารณะ และได้เสนอร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนเข้าสู่การพิจารณาของสภาผู้แทนราษฎรภายในปีเดียวกัน

อย่างไรก็ดี ร่างพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวของกรมป่าไม้ไม่ได้รับการยอมรับจาก “เครือข่ายภาคประชาชน” ซึ่งมองว่าร่างพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวให้ความสำคัญกับการปลูกสร้างสวนป่ามากกว่าการรองรับ “สิทธิชุมชน” ในการคุ้มครองและรักษาฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ดังนั้น “เครือข่ายภาคประชาชน” จึงเสนอร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่เพิ่มมิติด้านสิทธิชุมชนและการจัดการทรัพยากรเข้าไป ในช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2532-2536 มีความพยายามหลายครั้งในการเจรจาต่อรองและประสานร่างพระราชบัญญัติฉบับของกรมป่าไม้และภาคประชาชนเข้าด้วยกัน ผ่านกระบวนการที่เรียกว่า “การประชาพิจารณ์” ซึ่งดูเหมือนว่าความพยายามดังกล่าวจะสัมฤทธิ์ผลในการประชาพิจารณ์ระดับชาติในปี พ.ศ. 2536 ที่จังหวัดเชียงใหม่ จัดขึ้นโดยสำนักงานกระจายความเจริญสู่ภูมิภาค และมีนายแพทย์ประเวศ วะสี

เป็นประธาน ผลของการประชาพิจารณครั้งนั้นได้เกิดร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับ “สวนบัว” อันถือว่าเป็นฉบับที่ได้รับการยอมรับจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องมากที่สุด แต่กระนั้น ร่างพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวถูกคัดค้านจาก “เครือข่ายนักอนุรักษ์” นำโดยมูลนิธิธรรมนาถ เนื่องจากทางเครือข่ายฯ ไม่เห็นด้วยในประเด็นการอนุญาตให้มีการทำป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ โดยเฉพาะพื้นที่ต้นน้ำลำธาร ดังนั้นนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2536 เป็นต้นมา ประเด็นการจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์จึงได้กลายมาเป็นประเด็นความขัดแย้งทางความคิดระหว่าง “นักอนุรักษ์” กับ “นักสิทธิชุมชน” จนทำให้ปัญหาเรื่อง “คนกับป่า” กลายเป็นปัญหาคอขวดและไม่มีทางออกที่เหมาะสมในเชิงนโยบาย อย่างไรก็ตาม ในปี พ.ศ. 2550 รัฐบาลภายใต้การนำของพรรคประชาธิปัตย์ได้นำร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนกลับมาพิจารณาอีกครั้ง และมีมติผ่านร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนในวันที่ 21 พฤศจิกายน 2550 แต่สมาชิกสภานิติบัญญัติจำนวนหนึ่งเห็นค้านกับร่างพระราชบัญญัติฉบับที่เพิ่งผ่านการอนุมัติจากสภานิติบัญญัติแห่งชาติในประเด็นความไม่สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญในประเด็นสิทธิชุมชน จึงยื่นหนังสือต่อศาลรัฐธรรมนูญเพื่อให้ตีความร่างกฎหมายในเวลาต่อมา และศาลรัฐธรรมนูญวินิจฉัยว่าพระราชบัญญัติป่าชุมชนตราขึ้นโดยไม่ถูกต้องตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ และให้ระงับการดำเนินการร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน

นับจากอดีตเป็นต้นมา คำว่า “ป่าชุมชน” มักถูกอ้างถึงในฐานะเครื่องมือที่ทรงพลังในการเสริมศักยภาพชุมชนท้องถิ่นในการคุ้มครองระบบนิเวศและแก้ปัญหาความยากจน ข้อสรุปดังกล่าวมีส่วนถูกอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ได้ถูกต้องเสียทั้งหมด คำถามหลักก็คือ ป่าชุมชนสามารถเอื้อประโยชน์ต่อชาวบ้านจริงหรือไม่ เมื่อสังคมไทยยังไม่มีกฎหมายมารองรับสิทธิของชาวบ้านในการจัดการป่า? บทความชิ้นนี้ต้องการนำเสนอให้เห็นว่าในบริบททางสังคมและการเมืองในปัจจุบันที่สังคมไทยยังไม่ยอมรับสิทธิชุมชนในการจัดการป่า ป่าชุมชนถูกใช้เป็นเครื่องมือของรัฐในการ “อนุรักษ์” มากกว่าการเสริมศักยภาพของชาวบ้านในการจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรอย่างยั่งยืน ทั้งนี้ ชาวบ้านที่จัดการป่าชุมชนมักได้รับอนุญาตให้ใช้ประโยชน์เพียงการเก็บหา “ของป่า” ซึ่งมีคุณค่าทางเศรษฐกิจไม่สูงมากนัก ในขณะที่ทรัพยากรในป่าที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูง เช่น ไม้เนื้อดีและไม้สำหรับการก่อสร้าง มักจะถูกกีดกันและหวงห้ามไว้เพื่อเป็นสมบัติของชาติ และหากจะมีการอนุญาตให้ใช้ประโยชน์ทรัพยากรเหล่านี้ ก็จะถูกอนุญาตเพียงเพื่อการยังชีพและใช้ประโยชน์ภายในครัวเรือนเท่านั้น นอกจากนี้ การใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้ในระดับหมู่บ้านยังถูก “จับตา” และตรวจสอบอย่างเข้มข้นจากเพื่อนบ้านด้วยตนเอง ป่าชุมชนได้กลายเป็นเงื่อนไขใหม่ในการควบคุมการเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านที่เข้มข้นขึ้น โดยมี “คณะกรรมการป่าชุมชน” ทำหน้าที่บังคับใช้ “กฎระเบียบป่าชุมชน” เพื่อกำกับและควบคุมการใช้ประโยชน์ของ “สมาชิกป่าชุมชน” ให้เป็นไปตามกรอบคิดที่ว่าด้วยการอนุรักษ์และการใช้ประโยชน์ทรัพยากรที่ยั่งยืน

ในบทความนี้ ผู้เขียนพยายามวิเคราะห์ให้เห็นว่าป่าชุมชนนั้นแท้จริงแล้วเป็นเพียง “เทคโนโลยีอำนาจขึ้นใหม่” ซึ่งเป็นเทคนิคการบริหารอำนาจของรัฐเพื่อปรับความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนในเขตป่า

เพื่อให้ชุมชนในเขตป่าเหล่านั้นเกิดสำนึกใหม่ว่าการควบคุมและจัดการทรัพยากรเป็นหน้าที่ของชุมชนและชาวบ้าน แต่ในขณะเดียวกันรัฐก็ไม่เคยมอบอำนาจการตัดสินใจสำหรับการจัดการและจัดสรรทรัพยากรให้กับชุมชนเหล่านั้น อำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่แท้จริงยังคงรวมศูนย์อยู่ที่ส่วนกลาง โดยมีกรมป่าไม้เป็นผู้บริหารจัดการอำนาจ การมอบพื้นที่ป่าให้ชาวบ้านดูแลในรูปแบบ “ป่าชุมชน” แต่ไม่ให้อำนาจในการบริหารจัดการ จึงเป็นความพยายามของรัฐในการกลบเกลื่อนความล้มเหลวของนโยบายรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ทั้งนี้เพื่อรักษาและธำรงไว้ซึ่งสถานะทางอำนาจเดิมของรัฐเหนือพื้นที่ป่าและการควบคุมชาวบ้านในเขตป่า

คำว่า “เทคโนโลยีอำนาจขึ้นใหม่” ที่นำมาใช้เป็นกรอบการวิเคราะห์ในบทความนี้ ผู้เขียนได้ยืมมาจากแนวคิด Governmentality ซึ่งเป็นแนวคิดที่พัฒนาขึ้นเป็นครั้งแรกโดย มิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault) นักปรัชญาชาวฝรั่งเศส ในช่วงระหว่างปี ค.ศ. 1977-1984 หากกล่าวแบบย่อๆ ฟูกูต์มองว่าการปกครองในสังคมสมัยใหม่มักจะไม่ปฏิบัติการผ่านกฎหมายหรือกฎจารีตอันเป็นการควบคุมทางตรง ซึ่งการปกครองดังกล่าวมักจะได้รับการต่อต้านจากผู้ที่ถูกควบคุม แต่การควบคุมของสังคมสมัยใหม่มักปฏิบัติการผ่านการกระทำร่วมกันของ “อำนาจและความรู้” ที่ยังผลให้เกิด “ความรู้สึกนึกคิด” (Subjectivity) (อานันท์ 2552) และใช้ความรู้สึกนึกคิดนั้นในการปกครองตนเอง ดังนั้น Governmentality จึงมีความแตกต่างจากการปกครองด้วยอำนาจรัฐโดยตรง แต่เป็นการปกครองที่มีพลังอำนาจบังคับอยู่ภายในตัวคน หรือการปกครองที่ทำงานได้ด้วยตัวเอง ทั้งนี้ แนวคิด Governmentality ของฟูกูต์ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจากนักวิชาการร่วมสมัยหลากหลายสาขา โดยในสาขาว่าด้วยการเมืองของการพัฒนาและสิ่งแวดล้อมก็มีการประยุกต์ใช้แนวคิดดังกล่าว ยกตัวอย่างเช่น งานศึกษาของ Tania Li (2007) ในหนังสือเรื่อง *The Will to Improve* ซึ่ง Li ได้ใช้กรอบคิด “conduct of conduct” ในการวิเคราะห์โครงการและแผนงานของหน่วยงานที่มีเจตนารมณ์แน่วแน่เพื่อพัฒนา “คนอื่น” ภายใต้กรอบคิดการพัฒนาและการมีส่วนร่วมของกลุ่มเป้าหมายในการพัฒนา ข้อโต้แย้งสำคัญของ Li ก็คือ แท้จริงแล้วโครงการและแผนงานพัฒนาเหล่านั้นมีการวางแผนและเตรียมไว้แบบเบ็ดเสร็จเรียบร้อย เมื่อประชาชนในพื้นที่เป้าหมายการพัฒนาเข้าร่วมกระบวนการ จึงเป็นความสำเร็จของแผนงานดังกล่าวในการควบคุมชีวิตและความเป็นอยู่ของประชาชนเหล่านั้น เพื่อให้บรรลุเป้าหมายและเจตนารมณ์ของแผนงานพัฒนา

เนื้อหาในบทความชิ้นนี้สังเคราะห์จากกรณีศึกษาป่าชุมชนห้วยแก้ว ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ฮ่องสอน จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งเป็น “สนาม” ในการศึกษาวิจัยในการทำวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาเอกของผู้เขียนที่มหาวิทยาลัยซิดนีย์ ประเทศออสเตรเลีย โดยผู้เขียนได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้านระหว่างเดือนพฤศจิกายน 2552 ถึงเดือนพฤษภาคม 2553 ซึ่งในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ผู้เขียนได้มีโอกาสสังเกตรูปแบบการพึ่งพิงทรัพยากรของชาวบ้าน ได้สัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องหลายกลุ่มทั้งแบบทางการและไม่เป็น

ทางการ ประกอบด้วย อดีตแกนนำชาวบ้านในการคัดค้านการสัมปทานป่าห้วยแก้ว คณะกรรมการป่าชุมชนทั้งในอดีตและปัจจุบัน สมาชิกองค์การบริหารส่วนตำบลห้วยแก้ว และชาวบ้านทั่วไปซึ่งผู้เขียนแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มหลัก คือ 1) กลุ่มชาวบ้านที่อาศัยอยู่ติดกับพื้นที่ป่าชุมชนและพึ่งพิงทรัพยากรจากป่าชุมชนห้วยแก้วโดยตรง ทั้งในรูปของที่ดินในป่า รวมถึงการเก็บหาของป่า เช่น หน่อไม้ ไม้พิน เป็นต้น และ 2) กลุ่มชาวบ้านที่พึ่งพิงทรัพยากรจากป่าทางอ้อม เช่น การพึ่งพิงน้ำเพื่อการเกษตร

การตั้งข้อบ่งชี้ความเป็นลักษณะของคำถามเป็นความตั้งใจของผู้เขียน ทั้งนี้เพราะผู้เขียนยอมรับถึงความแตกต่างหลากหลายของรูปแบบป่าชุมชนในแต่ละพื้นที่และป่าชุมชนในแต่ละภูมิภาค เป็นไปได้ว่าในบางพื้นที่ ป่าชุมชนอาจเป็นเครื่องมือที่เสริมศักยภาพของชาวบ้านที่อยู่ในเขตป่าได้ บทความนี้ไม่มีเจตนาที่จะสรุปรวมว่าป่าชุมชนทุกแห่งกลายเป็นเทคโนโลยีอำนาจในการควบคุมชาวบ้านที่อยู่ในเขตป่า การกล่าวถึงป่าชุมชนต้องพิจารณาเป็นรายกรณีศึกษา และต้องพิจารณาบริบทของป่าชุมชนนั้นๆ ประกอบ

ภาพรวมสถานการณ์คนกับป่าและความขัดแย้งในการเข้าถึงทรัพยากรในสังคมไทย

นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2439 เป็นต้นมา รัฐบาลสยามได้สถาปนากรมป่าไม้ขึ้นเพื่อทำหน้าที่ควบคุมการทำไม้ โดยเฉพาะการสัมปทานไม้สักในเขตภาคเหนือของประเทศไทย การสถาปนากรมป่าไม้ครั้งนั้นนับได้ว่าเป็นการประกาศรวมศูนย์อำนาจในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของประเทศไทย ซึ่งก่อนหน้านี้พื้นที่ป่าไม้ในเขตภาคเหนืออยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้าเมืองซึ่งมีระบบการจัดการที่แตกต่างกันไป ในช่วงเริ่มต้นของการวางระบบรวมศูนย์อำนาจการจัดการป่า รัฐบาลสยามได้ว่าจ้างนายฮอร์เบิร์ต สเลด (Horbert Slade) นักป่าไม้ชาวอังกฤษ ให้มาทำหน้าที่ให้คำปรึกษาและวางกฎเกณฑ์การบริหารจัดการป่าไม้ ต่อมานายสเลดได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้ากรมป่าไม้ (อธิบดีกรมป่าไม้) คนแรกในประวัติศาสตร์การป่าไม้เมืองไทย ทั้งนี้ การบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้ในสมัยนั้นเน้นการทำไม้สัก และต่อมาเป็นไม้กระยาเลยจากป่าธรรมชาติ โดยผู้รับสัมปทานส่วนใหญ่เป็นบริษัทต่างชาติ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นบริษัทของอังกฤษ เช่น บริษัทบอมเบย์-เบอร์มาร์ โดยรัฐบาลสยามได้รายได้จากการสัมปทานโดยเก็บค่าภาคหลวงการทำไม้ในเขตสัมปทาน ทั้งนี้ ประเทศไทยเปิดให้มีการสัมปทานป่าไม้ในเขตป่าธรรมชาตินับตั้งแต่นั้นเรื่อยมา และรัฐบาลได้ประกาศปิดสัมปทานป่าไม้ทั่วประเทศอย่างเป็นทางการในปี พ.ศ. 2532 ซึ่งนับรวมเวลาในการทำไม้ในป่าธรรมชาติเกือบหนึ่งศตวรรษ

ที่ผ่านมา รัฐใช้อำนาจผ่านกรมป่าไม้ โดยมีความพยายามอย่างต่อเนื่องในการแสดงอำนาจเหนือพื้นที่ป่าไม้ด้วยการประกาศให้พื้นที่ป่าเป็นพื้นที่ป่าไม้ของรัฐ และออกกฎหมายป่าไม้เพื่ออำนวยความสะดวก

การให้รัฐมีอำนาจและหน้าที่ในการจัดสรรการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในพื้นที่ป่าไม้แต่เพียงผู้เดียว ดังนั้น เทคนิคของรัฐในการควบคุมทรัพยากรป่าไม้ก็คือการกำหนดพื้นที่ให้เป็นของรัฐ และออกกฎหมายเพื่อใช้เป็นเครื่องมือสำหรับเจ้าหน้าที่รัฐในการจัดสรรการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้ ในปี พ.ศ. 2507 กรมป่าไม้ออกกฎหมายป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 นโยบายของกฎหมายฉบับนี้คือการกำหนดนิยาม “ที่ดินป่าไม้” ซึ่งกฎหมายฉบับนี้นิยามว่า “ที่ดินที่ยังไม่มีบุคคลใดครอบครองเป็นเจ้าของตามประมวลกฎหมายที่ดิน” หมายความว่าที่ดินทั้งที่มีต้นไม้มากน้อยและไม่มีต้นไม้มากน้อย แต่ยังไม่มีการออกเอกสารสิทธิ์ที่ดินโดยกรมที่ดิน ถือเป็นที่ดินป่าไม้ และจัดเป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ นอกจากนี้กรมป่าไม้ออกประกาศพระราชบัญญัติสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ. 2503 ทั้งนี้ ในเชิงการควบคุมพื้นที่เพื่ออนุรักษ์สัตว์ป่า กรมป่าไม้ได้ประกาศเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าขึ้นทั่วประเทศ ในระยะเวลาใกล้เคียงกัน กรมป่าไม้ออกประกาศพระราชบัญญัติอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 และมีการประกาศอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่เป็นอุทยานแห่งชาติแห่งแรกของประเทศไทย แต่ดูเหมือนว่าระบบการจัดการป่าแบบรวมศูนย์อำนาจโดยมีกรมป่าไม้ทำหน้าที่หลัก ไม่สอดคล้องกับระบบสังคม การเมือง และระบบนิเวศธรรมชาติในสังคมไทย และไม่บรรลุมตามวัตถุประสงค์เดิมที่จะเพิ่มพื้นที่ป่าไม้ ในทางตรงกันข้าม พื้นที่ป่าไม้ในประเทศไทยกลับลดลงอย่างต่อเนื่อง โดยพื้นที่ป่าได้ลดลงจากประมาณร้อยละ 43 ของพื้นที่ประเทศในปี พ.ศ. 2516 เหลือเพียงประมาณร้อยละ 25 ในช่วงทศวรรษ 2540 (กรมป่าไม้ 2552)

“ชาวบ้าน” และ “ระบบเกษตรกรรมในป่า” มักถูกดำเนินจากเจ้าหน้าที่และสังคมว่าเป็นสาเหตุหลักของปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้ รัฐมักมองว่าชาวบ้านและระบบเกษตรกรรมดังกล่าวเป็นศัตรูที่ร้ายกาจต่อทรัพยากรป่าไม้ และได้ใช้ความพยายามหลายครั้งในการควบคุมประชากรที่อาศัยในป่า ซึ่งมักถูกกล่าวหาว่าเป็นต้นเหตุของปัญหาการลดลงของพื้นที่ป่าไม้ เช่น ในปี พ.ศ. 2533 กรมป่าไม้ได้ร่วมกับหน่วยงานภาครัฐอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับกองทัพบก (กองอำนวยการรักษาความมั่นคงภายใน) ดำเนินโครงการจัดสรรที่ดินทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม หรือที่รู้จักกันในนาม “คจก.” โดยมีการอพยพชาวบ้านที่อาศัยอยู่อย่างกระจัดกระจายในเขตป่าต้นน้ำ ให้มาอยู่รวมกันในเขตพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรมและมีความเปราะบางทางระบบนิเวศต่ำ ทั้งนี้ ทางโครงการวางแผนที่จะดำเนินการกับราษฎรที่อยู่ในเขตป่าทั่วประเทศ โดยได้ริเริ่มการดำเนินโครงการที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่แรก ในพื้นที่อพยพ ทางโครงการฯ ได้จัดตั้งระบบหมู่บ้านและจัดสรรที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกินให้กับเกษตรกรในพื้นที่เป้าหมาย และเมื่ออพยพชาวบ้านออกไปแล้ว ทางกรมป่าไม้และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องได้ทำการปลูกป่าเพื่อฟื้นฟูป่าระบบนิเวศต้นน้ำ โดยไม่ได้คำนึงว่าการอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ต้นน้ำนอกจากไม่นำไปสู่การฟื้นฟูและรักษาพื้นที่ป่าไม้แล้ว ยังนำไปสู่ความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่ของรัฐและชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในเขตป่าอีกด้วย

อย่างไรก็ดี มีการโต้แย้งจากนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศในเรื่องข้อกล่าวหาของรัฐที่ว่า “ชาวบ้านทำลายป่า” (เจิมศักดิ์ 2535, Delang 2002, Hirsch 1987, Sato 2003) นักวิชาการกลุ่มนี้พยายามชี้ให้เห็นถึงความสลับซับซ้อนของปัญหาการทำลายป่า ซึ่งมีข้อสรุปร่วมกันว่าสาเหตุสำคัญของปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าไม้สืบเนื่องมาจากนโยบายการพัฒนาของรัฐที่มุ่งเน้นการปลูหาผลาญทรัพยากรและการรักษาความมั่นคงของชาติ การลดลงของพื้นที่ป่าจึงเกี่ยวข้องโดยตรงกับการพัฒนาเศรษฐกิจ การเมือง และสังคม แต่ดูเหมือนว่าข้อโต้แย้งดังกล่าวไม่ได้นำไปสู่การทบทวนและสร้างนโยบายป่าไม้ที่เอื้อประโยชน์ต่อชาวบ้านเท่าไรนัก นโยบายการจัดการป่าของไทยยังคงเน้นการอนุรักษ์และคุ้มครองความหลากหลายทางชีวภาพ โดยยังคงมองชาวบ้านเป็นศัตรูสำคัญของทรัพยากรป่าไม้ ในช่วงปลายทศวรรษ 2520 คณะรัฐมนตรีมีมติผ่านนโยบายป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ. 2528 ซึ่งกำหนดให้ประเทศควรมีพื้นที่ป่าไม้อย่างน้อยร้อยละ 40 ของพื้นที่ประเทศ¹ โดยแบ่งเป็นพื้นที่ป่าอนุรักษ์ร้อยละ 25 และอีกร้อยละ 15 เป็นพื้นที่ป่าเศรษฐกิจ เพื่อบรรลุนโยบายดังกล่าว กรมป่าไม้ในฐานะหน่วยงานที่รับผิดชอบ ได้ดำเนินยุทธศาสตร์อย่างน้อย 2 ยุทธศาสตร์หลัก ได้แก่ 1) การเร่งประกาศพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งรวมถึงพื้นที่อุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และ 2) การส่งเสริมให้ภาคเอกชนเข้ามาลงทุนปลูกสร้างสวนป่าขนาดใหญ่ โดยเฉพาะสวนป่ายูคาลิปตัส ซึ่งยุทธศาสตร์ทั้งสองของกรมป่าไม้ไม่นำไปสู่ความขัดแย้งกับชาวบ้านในพื้นที่ป่าซึ่งอาศัยป่าในการดำรงชีพ ตัวอย่างที่สำคัญและเป็นกรณีศึกษาของผู้เขียนได้แก่กรณีความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านห้วยแก้ว ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่อน จังหวัดเชียงใหม่ กับนักธุรกิจในพื้นที่ โดยกรมป่าไม้อนุญาตให้นักธุรกิจเข้าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติจำนวน 235 ไร่เพื่อทำการปลูกสร้างสวนป่า ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านห้วยแก้วอ้างว่าเป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธาร แหล่งเก็บหาของป่า และพื้นที่เลี้ยงสัตว์ของชุมชน ดังนั้น พวกเขาจึงต่อต้านการเข้าที่ดินของเอกชนจากรัฐ และกลายเป็นปัญหาความขัดแย้งในที่สุด นอกจากนี้ การเร่งประกาศพื้นที่อนุรักษ์ที่ขาดการปรึกษาหารือกับชาวบ้านและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในระดับท้องถิ่นอย่างเหมาะสม ทำให้เกิดปัญหาการซ้อนทับระหว่างพื้นที่ทำกินของชาวบ้านกับพื้นที่อนุรักษ์ จากการประเมินของ ICEM (2003) พบว่ามีชาวบ้านติดอยู่ในเขตป่าของรัฐ โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ไม่น้อยกว่า 500,000 คน

จะเห็นได้ว่าปัญหาความขัดแย้งระหว่างคนกับป่าในสังคมไทยเกิดขึ้นมาเป็นเวลานาน หรือตั้งแต่กรมป่าไม้ยังสิทธิเหนือพื้นที่ป่าไม้ แต่แนวคิดการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ของรัฐไม่สามารถแก้

¹ สัดส่วนระหว่างพื้นที่ป่าอนุรักษ์กับป่าเศรษฐกิจเปลี่ยนจาก 15:25 มาเป็น 25:15 ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7

ปัญหาได้ หลักฐานที่ชัดเจนได้แก่การลดลงของพื้นที่ป่าอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ การจัดการป่าที่มีกรมป่าไม้เป็น “พระเอก” เพียงผู้เดียวยังก่อให้เกิดความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างกลุ่มต่างๆ ในสังคม การเรียกร้องให้มีการปรับเปลี่ยนระบบการบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่เน้นและเปิดโอกาสให้ภาคีต่างๆ โดยเฉพาะชาวบ้านหรือชุมชนท้องถิ่นได้เข้าร่วมในการตัดสินใจสำหรับการจัดสรรทรัพยากรอย่างเท่าเทียมจึงเริ่มขึ้น

ขบวนการป่าชุมชนและการช่วงชิงการนิยามความหมายป่าชุมชน (พ.ศ. 2530-2553)

ขบวนการเคลื่อนไหวให้มีการกระจายอำนาจการบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้จากภาครัฐไปสู่ภาคประชาชนเริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจังในช่วงต้นทศวรรษ 2530 โดยบทความชิ้นนี้เรียกขบวนการนี้ว่า “ขบวนการป่าชุมชน” หากกล่าวแบบย่อๆ ขบวนการป่าชุมชนเป็นขบวนการภาคประชาชนที่เรียกร้องให้กรมป่าไม้ซึ่งมีความชอบธรรมตามกฎหมายในการจัดการใช้ประโยชน์ทรัพยากรป่าไม้แต่เพียงหน่วยงานเดียวเกิดการยอมรับการดำรงอยู่ของชุมชนและสิทธิชุมชนในการเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้ และทำการมอบอำนาจให้ชุมชนเหล่านี้ในการดูแลรักษาทรัพยากรของตนเองในรูปแบบ “ป่าชุมชน” อย่างไรก็ตาม คำว่าป่าชุมชนถูกทำความเข้าใจและถูกตีความต่างกันระหว่างกลุ่มคนที่เกี่ยวข้อง ทั้งเจ้าหน้าที่ของรัฐ นักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ชาวบ้าน และนักวิชาการ ซึ่งมีมุมมอง ความเชื่อ และประสบการณ์ที่แตกต่างกันในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติหรือชุมชนกับทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งแต่ละบุคคล กลุ่ม หรือหน่วยงาน ต่างก็พยายามที่จะนิยามความหมาย “ป่าชุมชน” ที่สะท้อนความเชื่อ ความรู้ และอุดมการณ์ดังกล่าว เนื้อหาในส่วนนี้พยายามนำเสนอภาพการเมืองว่าด้วยการนิยามและให้ความหมายป่าชุมชนของบุคคล กลุ่มคน และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องต่างๆ โดยนำเสนอผ่านกรณีศึกษาการรณรงค์และผลักดันกฎหมายป่าชุมชนระหว่างปี พ.ศ. 2532-2551

ย้อนกลับไปในปี พ.ศ. 2534 กรมป่าไม้ได้ยกร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้นตามข้อเสนอแนะของคณะกรรมการนโยบายป่าไม้แห่งชาติ คณะกรรมการฯ เห็นว่ากรมป่าไม้ขาดนโยบายที่ชัดเจนสำหรับการส่งเสริมให้ชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นปลูกต้นไม้ในรูปแบบป่าชุมชน ซึ่งเป็นรูปแบบที่กรมป่าไม้ได้เริ่มดำเนินการมาก่อนหน้านั้นอยู่แล้ว ดังนั้น คณะกรรมการฯ จึงเสนอให้มีการตราพระราชบัญญัติป่าชุมชน เพื่อเป็นกรอบในการส่งเสริมและพัฒนาป่าชุมชน และเพื่อให้แนวทางการส่งเสริมป่าชุมชนของรัฐมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น ต่อมากรมป่าไม้จึงได้จัดทำร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้น และได้เสนอสภาผู้แทนราษฎรภายในปีเดียวกัน และร่างพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวได้ผ่านความเห็นชอบและอนุมัติในหลักการจากสภาผู้แทนราษฎร

อย่างไรก็ดี ร่างพระราชบัญญัติของกรมป่าไม้ฉบับที่ผ่านความเห็นชอบจากสภาผู้แทนราษฎร ได้รับการคัดค้านจากภาคประชาชนซึ่งประกอบด้วยเครือข่ายนักวิชาการ ตัวแทนชาวบ้าน และนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งมูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติและมูลนิธิพัฒนาภาคเหนือ ซึ่งเห็นว่าร่างพระราชบัญญัติฉบับดังกล่าวมุ่งเน้นการส่งเสริมให้ประชาชนและชาวบ้านปลูกป่า แต่กลับมองข้ามการรับรองสิทธิของชุมชนในการคุ้มครองและรักษาทรัพยากรในท้องถิ่น ทางเครือข่ายซึ่งประสานงานโดยมูลนิธิฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติจึงเคลื่อนไหวและยื่นหนังสือคัดค้านร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับของกรมป่าไม้ และทางเครือข่ายภาคประชาชนได้จัดทำร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้นมาเช่นกัน และพยายามนำเสนอร่างพระราชบัญญัติที่จัดทำขึ้นคู่ขนานไปกับฉบับร่างของกรมป่าไม้

ในปี พ.ศ. 2539 รัฐบาลภายใต้การนำของนายบรรหาร ศิลปอาชา มีความพยายามในการจัดทำร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่สะท้อนความต้องการของทุกฝ่ายผ่านกระบวนการประชาธิปไตย โดยรัฐบาลได้มอบหมายให้สำนักงานคณะกรรมการนโยบายกระจายความเจริญสู่ภูมิภาคและท้องถิ่น จัดให้มีการพิจารณาพิจารณาพระราชบัญญัติป่าชุมชนขึ้นในเดือนเมษายน 2539 ที่โรงแรมสวนบัว จังหวัดเชียงใหม่ โดยมีนายแพทย์ประเวศ วะสี ราษฎรอาวุโส เป็นประธานในการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับพระราชบัญญัติป่าชุมชน มีผู้เข้าร่วมประชุมเกือบ 300 คน ผลจากการประชุมและพิจารณาพิจารณาครั้งนั้นได้เกิดร่างพระราชบัญญัติฉบับ “สวนบัว” ซึ่งผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่มีความพึงพอใจกับเนื้อหาของร่างพระราชบัญญัติฉบับนี้ และทางคณะกรรมการ มีความเห็นที่จะนำร่างพระราชบัญญัติฉบับนี้เสนอต่อรัฐบาล เพื่อนำเข้าสู่กระบวนการรัฐสภาพิจารณาออกเป็นกฎหมายป่าชุมชนต่อไป

แต่ร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับสวนบัวได้รับการคัดค้านจากเครือข่ายของนักอนุรักษ์ซึ่งนำและประสานงานโดยมูลนิธิธรรมนาถ เนื้อหาหรือประเด็นในร่างพระราชบัญญัติที่ทางเครือข่ายนักอนุรักษ์ไม่เห็นด้วยอย่างยิ่งก็คือการอนุญาตให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ สิ่งนี้นักอนุรักษ์กังวลหากอนุญาตให้มีการทำป่าชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ก็คือป่าชุมชนจะถูกใช้เป็นเครื่องมือของพวกนายทุนที่จะทำการว่าจ้างชาวบ้านตัดไม้ในเขตป่าอนุรักษ์ ทั้งนี้ เครือข่าย เห็นด้วยกับหลักการทั่วไปของป่าชุมชน และสนับสนุนการส่งเสริมให้ชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นจัดทำป่าชุมชนในเขตพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติและเขตป่าเสื่อมโทรมพื้นที่อื่นๆ ที่อยู่นอกเขตพื้นที่อนุรักษ์ ซึ่งรวมถึงพื้นที่อุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และพื้นที่ต้นน้ำชั้น 1 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 เป็นต้นมา เครือข่ายองค์กรอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมประมาณ 35 องค์กรจึงได้เริ่มเคลื่อนไหวคัดค้านการออกพระราชบัญญัติป่าชุมชนที่จะอนุญาตให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์

ระหว่างปี พ.ศ. 2539-2551 กรอบการถกเถียงทางการเมืองเกี่ยวกับเรื่องป่าชุมชนถูกชี้นำด้วยคำถามหลักเพียงคำถามเดียว คือการจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ทำได้หรือไม่ โดยกลุ่มที่สนับสนุนแนวคิดป่าชุมชนในพื้นที่ป่าอนุรักษ์มองว่าป่าชุมชนมีศักยภาพในการคุ้มครองและรักษาระบบนิเวศ และการเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าร่วมในการจัดการและใช้ประโยชน์จากป่านั้นนอกจากจะช่วยบรรเทาความยากจนแล้ว ยังจะนำไปสู่การอนุรักษ์และคุ้มครองความหลากหลายทางชีวภาพอีกด้วย เพราะหากชาวบ้านได้ประโยชน์จากทรัพยากรที่ตนเองพึ่งพิง ก็จะช่วยรักษาทรัพยากรเหล่านั้น นอกจากนี้ผู้สนับสนุนยังอ้างถึงประเด็นสิทธิชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น และศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ส่วนผู้ที่คัดค้านมองว่าผืนป่าอนุรักษ์เป็นสมบัติส่วนรวมของชาติ และเป็นผืนป่าผืนสุดท้ายของประเทศไทย ผืนป่าเหล่านี้เป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารและแหล่งรักษาความหลากหลายทางชีวภาพ หากทำลายผืนป่าเหล่านี้ จะทำให้ชีวิตของคนไทยและประชากรโลกในอนาคตตกอยู่ในความเสี่ยง

จะเห็นว่าทั้งกลุ่มที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยในการอนุญาตให้จัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่อนุรักษ์ต่างก็หาเหตุผลมาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับข้อเสนอในเรื่องป่าชุมชนและการแก้ไขปัญหาของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ซึ่งหากพิจารณาอย่างผิวเผินอาจดูเหมือนว่าชุดการอธิบายและเหตุผลดังกล่าวน่าจะแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง โดยฝ่ายหนึ่งยอมรับให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ ในขณะที่อีกฝ่ายคัดค้านและไม่เห็นด้วยกับข้อเสนอดังกล่าว แต่จากการศึกษาของ Forsyth and Walker (2008) พบว่าทั้งฝ่ายที่สนับสนุนและฝ่ายที่คัดค้านต่างก็เห็นพ้องต้องกันในเชิงอุดมการณ์ที่ต้องการกีดกันระบบเกษตรกรรมเชิงพาณิชย์ และเห็นว่าเกษตรเชิงพาณิชย์เป็นภัยอันตรายต่อระบบนิเวศป่าต้นน้ำ ในขณะเดียวกันทั้งฝ่ายที่สนับสนุนสิทธิชุมชนและเครือข่ายของนักอนุรักษ์ต่างชื่นชมกับระบบการเกษตรเชิงอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมที่ไม่เน้นการใช้พื้นที่ขนาดใหญ่และปลอดสารเคมี ฉะนั้น Forsyth และ Andrew จึงสรุปว่ากรอบการถกเถียงเรื่อง “คนกับป่า” หรือพระราชบัญญัติป่าชุมชนในสังคมไทยไม่น่าจะนำไปสู่การแก้ปัญหาความขัดแย้งเรื่องคนกับป่า โดยเฉพาะปัญหาของชุมชนที่อาศัยในเขตป่าต้นน้ำและพื้นที่สูง เนื่องจากกรอบการถกเถียงดังกล่าวมักมองชุมชนบนที่สูงแบบคู่ตรงข้าม กล่าวคือชุมชนที่รักษาป่าและชุมชนที่ทำลายป่า ทั้งนี้ จากการศึกษาของนักวิชาการดังกล่าว สามารถตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมได้ว่ากลุ่มคนที่เกี่ยวข้องในการผลักดันป่าชุมชนในสังคมไทยมักจะมองชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นแบบหยุดนิ่ง ตายตัว และค่อนข้าง “โรแมนติก” กล่าวคือ มักจะมองว่าระบบเศรษฐกิจและการผลิตของชาวบ้านเน้นเพื่อการยังชีพ มีองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นในการทำการเกษตรที่ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม และมักจะมองว่าการผลิตเชิงเดี่ยวและการใช้สารเคมีในการทำการเกษตรเป็นเรื่องที่ยอมรับไม่ได้ ซึ่งมุมมองดังกล่าวมักไม่สะท้อนความเป็นจริงของชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นในปัจจุบันที่มีการเปลี่ยนแปลงและมีพลวัตอยู่ตลอดเวลา

ขบวนการป่าชุมชนในสังคมไทยมาถึงจุดคอขวดในเดือนพฤศจิกายน 2551 เมื่อสภานิติบัญญัติแห่งชาติได้ผ่านร่างพระราชบัญญัติป่าชุมชน ซึ่งเนื้อหาของพระราชบัญญัติที่ผ่านการอนุมัติของสภานิติบัญญัติแห่งชาติได้อนุญาตให้มีการจัดตั้งป่าชุมชนในเขตพื้นที่ป่าอนุรักษ์ได้เฉพาะชุมชนท้องถิ่นที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์เท่านั้น และไม่มีการอนุญาตให้มีการทำไม้ในเขตป่าชุมชนที่อยู่ในเขตป่าอนุรักษ์อย่างเด็ดขาด ทั้งนี้ กลุ่มที่สนับสนุนการจัดตั้งป่าชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์มองว่าพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับนี้จะเมิดสิทธิชุมชนที่อาศัยอยู่ในเขตป่าอนุรักษ์ไม่น้อยกว่า 20,000 ชุมชนทั่วประเทศ เพราะแม้ว่าชุมชนเหล่านี้ไม่ได้ตั้งถิ่นฐานอยู่ในพื้นที่ป่าอนุรักษ์ แต่พวกเขายังคงต้องพึ่งพาทรัพยากรในเขตป่าอนุรักษ์เพื่อการดำรงชีพ ดังนั้น กลุ่มที่สนับสนุนการจัดตั้งป่าชุมชนในเขตป่าอนุรักษ์ นำโดย เตือนใจ ตีเทศน์ สมาชิกวุฒิสภา (ในขณะนั้น) จึงยื่นหนังสือร้องเรียนต่อศาลรัฐธรรมนูญ เพื่อวินิจฉัยว่าพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับที่ผ่านสภานิติบัญญัติแห่งชาติขัดต่อรัฐธรรมนูญในเรื่องสิทธิชุมชนหรือไม่ ต่อมาในปลายปี พ.ศ. 2552 ศาลรัฐธรรมนูญวินิจฉัยว่าพระราชบัญญัติป่าชุมชนฉบับดังกล่าวตราขึ้นโดยไม่ถูกต้องตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ และเป็นอันตกไปตามรัฐธรรมนูญมาตรา 154 วรรคสาม เนื่องจากการออกเสียงของสมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติไม่ครบองค์ประชุม

จะเห็นได้ว่า “ป่าชุมชน” เป็นวาทกรรมที่ถูกนำเสนอในฐานะทางเลือกในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมา เป็นวาทกรรมที่ยังมีการโต้แย้ง ถกเถียง และยังไม่ตกผลึก ป่าชุมชนถูกตีความ นิยาม และให้ความหมายที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งล้วนสะท้อนความเชื่อ ความรู้ และอุดมการณ์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับทรัพยากรป่าไม้ ทั้งนี้ การช่วงชิงการนิยาม และกำหนดความหมายป่าชุมชนของแต่ละฝ่ายนั้นก็เพื่อให้ชุดความเชื่อ ความรู้ และอุดมการณ์ของตนเองได้รับการยอมรับจากผู้กำหนดนโยบาย และแปลงชุดความเชื่อและความรู้เหล่านั้นออกมาในรูปของกฎหมายป่าชุมชน ถึงแม้ว่าในปัจจุบันสังคมไทยยังไม่มีกฎหมายป่าชุมชน แต่ในทางปฏิบัติ มีชุมชนท้องถิ่นหลายแห่งได้ปรับใช้วาทกรรมป่าชุมชนเพื่อสร้างความชอบธรรมให้ตนเองในการควบคุมและจัดสรรทรัพยากรในท้องถิ่น ชาวบ้านที่ลุกขึ้นมาจัดการป่าชุมชนมักได้รับการยอมรับจากสังคมและเจ้าหน้าที่ป่าไม้ในฐานะผู้ปกป้องและรักษาทรัพยากรป่าไม้และสิ่งแวดล้อม ดังกรณีป่าชุมชนห้วยแก้ว

ป่าชุมชนห้วยแก้ว

ป่าชุมชนห้วยแก้วตั้งอยู่ที่ตำบลห้วยแก้ว อำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ไปทางทิศเหนือเป็นระยะทางประมาณ 45 กิโลเมตร นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2532 เป็นต้นมา ชาวบ้านห้วยแก้วได้รับอนุญาตจากกรมป่าไม้ให้ดูแลพื้นที่ป่าประมาณ 1,600 ไร่ซึ่งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติแม่ออน เนื้อหาในส่วนนี้ต้องการนำเสนอให้เห็นพัฒนาการและประวัติศาสตร์ของป่าชุมชน

ห้วยแก้ว เริ่มตั้งแต่การเริ่มต้นต่อสู้ของชาวบ้านในการคัดค้านการเข้าสัมปทานป่าสงวนแห่งชาติของนายทุน ไปจนกระทั่งถึงการจัดตั้งสถาบันชุมชนขึ้นในหมู่บ้านเพื่อจัดการทรัพยากรป่าในรูปป่าชุมชน

ในระหว่างการรณรงค์และผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชนตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เครือข่ายภาคประชาชนและเครือข่ายป่าชุมชนได้นำเสนอเรื่องของป่าชุมชนห้วยแก้วสู่สาธารณะอย่างต่อเนื่อง ในฐานะชุมชนที่ประสบความสำเร็จในการปกป้องคุ้มครองทรัพยากรท้องถิ่นจากการบุกรุกจากภายนอก ป่าชุมชนห้วยแก้วจึงกลายมาเป็นวาทกรรมเพื่อสร้างความชอบธรรมในการเรียกร้องกฎหมายป่าชุมชนสำหรับการคุ้มครองสิทธิของชาวบ้านในเขตป่า ภาพการต่อสู้ของชุมชนเพื่อรักษาสถานทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของคนในชุมชนของชาวบ้านห้วยแก้วจึงเป็นภาพที่รับรู้กันทั่วไป ป่าชุมชนห้วยแก้วกลายเป็นพื้นที่ “ป่าชุมชนตัวอย่าง” ที่เจ้าหน้าที่ของรัฐ นักพัฒนา และชาวบ้านต่างยอมรับและเข้ามาศึกษาเรียนรู้ความสำเร็จอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี จากการเข้าไปศึกษาในพื้นที่ป่าชุมชนห้วยแก้วที่ผ่านมา ผู้เขียนพบว่าในอีกด้าน ป่าชุมชนห้วยแก้วได้กลายเป็นเครื่องมือของรัฐในการควบคุมการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในเขตป่าชุมชนของชาวบ้าน

จากความขัดแย้งในที่ดินของรัฐสู่การสถาปนาป่าชุมชน

ย้อนกลับไปในทศวรรษ 2530 ขวาคความขัดแย้งระหว่างนายทุนกับชาวบ้านในเขตตำบลห้วยแก้วอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ได้รับความสนใจจากหนังสือพิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ซึ่งมีการนำเสนอเรื่องราวการต่อสู้ของชาวบ้านในการปกป้องรักษาทรัพยากรป่าไม้จากการบุกรุกของนายทุนอย่างต่อเนื่องตั้งแต่เดือนมีนาคมถึงเดือนธันวาคม 2532 ประเด็นของเรื่องมีอยู่ว่า นางประเมิน ชินวัตร ซึ่งเป็นภรรยาของนายสุรพันธ์ ชินวัตร ซึ่งในขณะนั้นเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรสังกัดพรรคเพื่อไทย ได้รับสัมปทานให้เข้าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติจำนวน 235 ไร่จากกรมป่าไม้ เพื่อดำเนินการปลูกสร้างสวนป่าในเขตพื้นที่ป่าเสื่อมโทรม ทั้งนี้ การอนุญาตให้เอกชนเข้าพื้นที่เพื่อปลูกสร้างสวนป่าเป็นนโยบายหลักของกรมป่าไม้ในการเร่งฟื้นฟูพื้นที่ป่าเสื่อมโทรมและเพิ่มพื้นที่ป่าปกคลุมให้ได้ร้อยละ 40 ตามนโยบายป่าไม้แห่งชาติ พ.ศ. 2528 โดยกรมป่าไม้ได้อนุมัติสัญญาเช่าพื้นที่ป่าดังกล่าวให้กับนางประเมินตั้งแต่เดือนกุมภาพันธ์ 2532 มีอายุการสัมปทาน 15 ปี ภายหลังได้รับอนุมัติโครงการจากกรมป่าไม้ บริษัทของนางประเมินได้ส่งคนงานเข้าไปในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน โดยนำเครื่องจักรและรถแทรกเตอร์เข้าไปไถปรับพื้นที่เพื่อเตรียมการสำหรับการปลูกต้นไม้ พร้อมทั้งล้อมรั้วพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทานจากกรมป่าไม้

การเข้ามาล้อมรั้วรอบพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน พร้อมด้วยเครื่องจักรขนาดใหญ่สำหรับการเตรียมพื้นที่ปลูกป่าในเขตป่าสงวนแห่งชาติแม่ออนที่อยู่ติดกับเขตหมู่บ้านห้วยแก้ว สร้างความกังวลและ

ตกใจให้กับชาวบ้านห้วยแก้วเป็นอย่างมาก ชาวบ้านห้วยแก้วอ้างว่าพื้นที่ป่าดังกล่าวเป็นแหล่งเก็บหาของป่าเพื่อการยังชีพของพวกเขามาเป็นเวลานานตั้งแต่ย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตตำบลห้วยแก้ว พวกเขาอ้างว่าได้อาศัยพื้นที่ป่าเป็นแหล่งเลี้ยงวัวควาย แหล่งไม้ใช้สอย แหล่งเก็บหาไม้ฟืน และเป็นพื้นที่ทำกินสิ่งที่พวกเขากังวลมากที่สุดก็คือพื้นที่ที่เอกชนเข้ามาใช้ประโยชน์นั้นเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารของหมู่บ้านซึ่งพวกเขาอาศัยน้ำจากป่าผืนนี้สำหรับการทำนาและเพาะปลูกพืชเศรษฐกิจ

การเริ่มต้นคัดค้านการเข้าพื้นที่ป่าของเอกชนของชาวบ้านห้วยแก้วซึ่งนำโดยครูนิติ ไชยวันนะครูประจำโรงเรียนห้วยแก้ว เริ่มต้นขึ้นประมาณปลายเดือนมีนาคม 2532 โดยกลุ่มของชาวบ้านที่คัดค้านได้ทำหนังสือร้องเรียนไปยังสภาตำบลห้วยแก้ว (สถานภาพในขณะนั้น) และนายอำเภอสันกำแพง² เพื่อขอให้เจ้าหน้าที่และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องยุติการดำเนินการของนายทุนที่เข้าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ แต่ดูเหมือนว่าการร้องเรียนของชาวบ้านไปยังเจ้าหน้าที่ในระดับท้องถิ่นไม่นำไปสู่การยกเลิกสัมปทานป่า เพราะคนงานของนายทุนยังคงทำงานและเตรียมพื้นที่สำหรับการปลูกป่าอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านอ้างว่าการเตรียมพื้นที่ปลูกป่านั้นได้ตัดต้นไม้ใหญ่และมีการขุดดินเพื่อปรับพื้นที่ให้เรียบโดยใช้เครื่องจักรขนาดใหญ่ ซึ่งดินที่ถูกขุดได้ไหลไปทับถมแม่น้ำที่ไหลไปยังพื้นที่เกษตรและหมู่บ้านทำให้แม่น้ำตื้นเขิน นอกจากนี้ ชาวบ้านที่คัดค้านยังสงสัยว่าเอกชนที่เข้าพื้นที่ป่าของรัฐต้องการปลูกสร้างสวนป่าจริงหรือ เพราะกล้าไม้ที่เตรียมไว้สำหรับการปลูกส่วนใหญ่เป็นไม้ผล เช่น มะม่วง จึงเกิดกระแสข่าวลือท่ามกลางหมู่ชาวบ้านว่านายทุนต้องการจะปรับพื้นที่ป่าเพื่อทำรีสอร์ตและสนามกอล์ฟไม่ใช่การปลูกสร้างสวนป่าตามที่นายทุนได้ทำสัญญาไว้กับกรมป่าไม้ตั้งแต่ต้น

เมื่อการร้องเรียนกับเจ้าหน้าที่และหน่วยงานในระดับท้องถิ่นไม่เป็นผล ต่อมาชาวบ้านห้วยแก้วและนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยเชียงใหม่จึงได้ยื่นหนังสือถึงผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ รวมถึงนายกรัฐมนตรี ในระหว่างเดินทางมาจังหวัดเชียงใหม่เพื่อเข้าร่วมประชุมคณะรัฐมนตรีสัญจรในเดือนพฤษภาคมและเดือนกันยายน 2532 ตามลำดับ โดยขอเรียกร้องของชาวบ้านห้วยแก้วประกอบด้วย 1) ให้ยกเลิกสัญญาการเข้าป่าสงวนแห่งชาติของเอกชนในพื้นที่ตำบลห้วยแก้ว 2) ให้รัฐบาลทบทวนกฎหมายปลูกสร้างสวนป่า โดยเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วม และ 3) ให้ออกกฎหมายป่าชุมชนเพื่อคุ้มครองสิทธิชุมชนในการรักษาและคุ้มครองทรัพยากรป่าไม้

² ในขณะนั้น ตำบลห้วยแก้วสังกัดอยู่กับอำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ และได้ย้ายมาสังกัดกิ่งอำเภอแม่ออนประมาณปี พ.ศ. 2537

อย่างไรก็ดี แม้ว่าชาวบ้านห้วยแก้วจะยื่นหนังสือร้องเรียนไปยังเจ้าหน้าที่ในแต่ละระดับตั้งแต่ท้องถิ่นไปจนถึงระดับชาติ แต่ดูเหมือนว่าคำสั่งการเพิกถอนและยุติการเข้าพื้นที่ป่าของเอกชนยังไม่เกิดผลในทางปฏิบัติ คนงานของนางประเมินยังคงทำงานปกติในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน เมื่อเห็นว่าการร้องเรียนตามแนวทางสันติไม่เป็นผล ในเดือนกรกฎาคม 2532 กลุ่มชาวบ้านและนักศึกษาจึงตัดสินใจบุกเข้าไปยึดพื้นที่ป่าและขอร้องให้คนงานหยุดการปฏิบัติงานเตรียมพื้นที่ ทำให้เกิดการเผชิญหน้าระหว่างกลุ่มชาวบ้านที่คัดค้านและคนงานของบริษัทเอกชนที่เข้ามารับจ้างเตรียมพื้นที่ปลูกต้นไม้ในเขตป่าที่ได้รับสัมปทาน ทั้งนี้ สถานการณ์ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับนายทุนเข้าพื้นที่ป่าได้ถึงจุดตึงเครียดเมื่อเจ้าหน้าที่ตำรวจ สภ.อ. สันกำแพงออกหมายจับและควบคุมตัวแกนนำชาวบ้านสามคน ได้แก่ นายทศศิลป์ ศรีเรือง นายบุญช่วย แสนคำ และนายมนัส แสนปัญหา พร้อมทั้งแกนนำนักศึกษา คือ นายวิเชียร อันประเสริฐ ในข้อหาบุกรุกและทำลายทรัพย์สินของนายทุน ตามข้อกล่าวหาที่นางประเมินชินวัตร แจ้งกับเจ้าหน้าที่ตำรวจในกรณีที่กลุ่มชาวบ้านที่คัดค้านและนักศึกษาได้บุกเข้าไปยึดพื้นที่ป่าของตนเองได้รับสัมปทานจากกรมป่าไม้ และหลังจากชาวบ้านและนักศึกษาถูกจับเพียงวันเดียว ครุฑ ไซวันนะ ซึ่งเป็นแกนนำชาวบ้าน ก็ถูกยิงเสียชีวิตอย่างเป็นทางการในบ้านของตนเองซึ่งอยู่ไม่ไกลจากหมู่บ้านห้วยแก้ว การจับกุมแกนนำชาวบ้านและนักศึกษา และการเสียชีวิตของครุฑ ทำให้สังคมตั้งคำถามเกี่ยวกับระบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่มีกรมป่าไม้เป็น “พระเอก” ว่าเป็นระบบที่เหมาะสมและเป็นธรรมมากน้อยเพียงใด

สำหรับเหตุผลที่ชาวบ้านห้วยแก้วรวมตัวคัดค้านการเข้าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติของนายทุนนั้น ตัวแทนชาวบ้านห้วยแก้วอธิบายว่าแท้จริงแล้วเหตุผลหลักในการคัดค้านครั้งนั้นไม่ได้เกี่ยวข้องกับสัญญาการเข้าพื้นที่ป่าของนางประเมิน ชินวัตร กับกรมป่าไม้แต่อย่างใด แต่เหตุผลที่ชาวบ้านคัดค้านเพราะเห็นว่านายทุนบุกรุกพื้นที่ป่าและทำลายป่าต้นน้ำของหมู่บ้าน กลุ่มชาวบ้านที่คัดค้านอ้างว่านายทุนได้ใช้ประโยชน์ในพื้นที่นอกเหนือจากพื้นที่ 235 ไร่ที่ได้รับสัมปทานจากกรมป่าไม้ และมีการบุกรุกพร้อมทั้งตัดต้นไม้ขนาดใหญ่ในเขตป่าอุดมสมบูรณ์ที่อยู่ติดกับพื้นที่ที่ได้รับสัมปทาน ซึ่งมีต้นไม้ใหญ่ขึ้นอยู่ค่อนข้างมากและเป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารของหมู่บ้าน นอกจากนี้ ชาวบ้านห้วยแก้วได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการนิยามคำว่า “ป่าเสื่อมโทรม” ของเจ้าหน้าที่ป่าไม้ที่อ้างว่าอนุญาตให้เอกชนเข้าพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติเสื่อมโทรมเพื่อทำการปลูกฟื้นฟูป่า ในขณะที่ชาวบ้านห้วยแก้วสังเกตว่าในพื้นที่ดังกล่าวยังมีต้นไม้ขึ้นอยู่จำนวนมาก และคนงานของบริษัทเอกชนได้ตัดต้นไม้เหล่านั้นออก เพื่อที่จะปลูกต้นไม้ที่เตรียมไว้

ในเดือนธันวาคม 2532 นายไพโรจน์ สุวรรณกร อธิบดีกรมป่าไม้ในขณะนั้น พร้อมด้วยนายไพรัตน์ เตชะรินทร์ ผู้ว่าราชการจังหวัดเชียงใหม่ ได้เดินทางเข้ามาตรวจสอบพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติในเขตตำบลห้วยแก้วที่อนุญาตให้เอกชนเข้าปลูกป่า ผลจากการตรวจสอบพื้นที่พบว่ามีการบุกรุกพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติจริงตามที่ชาวบ้านร้องเรียน อธิบดีกรมป่าไม้จึงมีคำสั่งให้ยุติการดำเนินการของเอกชนใน

พื้นที่ และสั่งการให้ยกเลิกสัญญาการเช่าป่าของนางประเมิน ชินวัตร โดยหลังจากการยกเลิกสัญญา อธิบดีกรมป่าไม้ได้ประกาศให้พื้นที่ป่าที่ให้เอกชนเช่าบวกกับพื้นที่ป่าที่อยู่ติดกันประมาณ 1,600 ไร่เป็นพื้นที่ทดลองโครงการป่าชุมชนห้วยแก้ว

คณะกรรมการป่าชุมชนและกฎระเบียบป่าชุมชน: การสถาปนาสถาบันชุมชนเพื่อควบคุมและจัดระบบความสัมพันธ์ ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรป่าไม้

หลังจากการประกาศจัดตั้งโครงการทดลองป่าชุมชนห้วยแก้ว หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือหลังจากที่กรมป่าไม้ได้มอบพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติแม่อนบางส่วนให้อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของชาวบ้านห้วยแก้ว ในรูปของป่าชุมชน ได้มีการปฏิบัติการในระดับหมู่บ้านอย่างน้อย 3 แนวทาง ได้แก่ 1) การกำหนดขอบเขตทางกายภาพของป่าชุมชน 2) การจัดตั้งองค์กรชุมชนหรือคณะกรรมการป่าชุมชน และ 3) การกำหนดระเบียบและกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน

การกำหนดขอบเขตป่าชุมชน: ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น กรมป่าไม้ได้มอบพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติแม่อน 1,600 ไร่ให้กับชาวบ้านห้วยแก้วบริหารจัดการในรูปแบบของป่าชุมชน เพื่อให้พื้นที่ป่าดังกล่าวได้รับการคุ้มครองและจัดการโดยชาวบ้านอย่างทั่วถึง กรมป่าไม้ได้กำหนดแนวเขตของป่าชุมชนอย่างชัดเจน ด้านทิศเหนือจรดกับห้วยแม่नाก่อน ทิศใต้จรดกับถนน รพช. สายห้วยแก้ว-แม่กาบอง ทิศตะวันออกจรดบ้านป่าแดงและโครงการสวนป่าสัก กรมป่าไม้ และทิศตะวันตกจรดกับสันเขาวงกตไลน์ จะเห็นได้ว่าแนวเขตป่าชุมชนมักกำหนดขึ้นโดยอ้างอิงตามแนวสันเขาและห้วย ซึ่งเป็นแนวเขตตามธรรมชาติที่ชาวบ้านคุ้นเคยเป็นอย่างดี รวมถึงยึดตามแนวถนนซึ่งเป็นขอบเขตที่ตายตัวและเป็นที่ยอมรับร่วมกันของชาวบ้านโดยทั่วไป นโยบายการกำหนดขอบเขตป่าชุมชนก็คือการสร้างการยอมรับร่วมกันระหว่างกรมป่าไม้และชาวบ้านห้วยแก้ว รวมถึงการสร้างความเข้าใจที่ตรงกันระหว่างชาวบ้านห้วยแก้วด้วยกันเองเกี่ยวกับขอบเขตป่าที่อยู่ในพื้นที่รับผิดชอบของหมู่บ้าน นอกจากเจ้าหน้าที่ป่าไม้จะได้ใช้ขอบเขตป่าเพื่อติดตามและตรวจสอบการดำเนินงานของคณะกรรมการป่าชุมชนแล้ว แนวเขตทางกายภาพยังมีผลทางด้านจิตวิทยาต่อชาวบ้านในแง่ความรู้สึกเป็นเจ้าของพื้นที่ป่าไม้

ด้านการจัดตั้งองค์กร: นอกเหนือจากการกำหนดขอบเขตทางกายภาพของป่าชุมชน ในเดือนกรกฎาคม 2533 นายอำเภอสันกำแพงมีหนังสือแต่งตั้งคณะกรรมการระดับท้องถิ่น โครงการทดลองป่าชุมชนห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ ทั้งนี้ ทางอำเภอ ได้ขอความร่วมมือให้สภาตำบลห้วยแก้วคัดเลือกตัวแทนชาวบ้านเพื่อทำหน้าที่คณะกรรมการระดับท้องถิ่น หรืออาจเรียกว่าคณะกรรมการป่าชุมชน ซึ่งแต่งตั้งและรับรองโดยนายอำเภอ คณะกรรมการป่าชุมชนห้วยแก้วชุดแรก

ประกอบด้วยสมาชิก 13 คน ซึ่งเป็นตัวแทนจากหมู่บ้านห้วยแก้วหมู่ที่ 4 จำนวน 4 คน ที่เหลืออีก 9 คนเป็นตัวแทนจากหมู่บ้านแม่เตาติน หมู่ที่ 5 ตำบลห้วยแก้ว อำเภอสันกำแพง โดยคณะกรรมการมีบทบาทและหน้าที่ดังต่อไปนี้

1. ร่วมกำหนดขอบเขตพื้นที่ป่าชุมชน
2. เสนอประโยชน์การใช้สอยจากป่าชุมชน
3. กำหนดกฎเกณฑ์การใช้สอยป่าชุมชนและการลงโทษ
4. จัดการป่า ปลูกป่า ป้องกันไฟป่า ฟื้นฟูสภาพป่า ตรวจสอบดูแลสภาพป่า
5. ให้การศึกษาแก่ชาวบ้านในพื้นที่ด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ
6. ประสานงาน เสนอแผนการดำเนินงาน และปรึกษารื้อกับสภาตำบลและกรรมการระดับอำเภอ

จะเห็นได้ว่าบทบาทหน้าที่ของคณะกรรมการป่าชุมชนครอบคลุมหลายด้าน ตั้งแต่การจัดการและฟื้นฟูพื้นที่ป่าชุมชนในด้านเทคนิคและวิทยาการด้านป่าไม้ การติดตามตรวจสอบและบังคับใช้กฎระเบียบป่าชุมชนกับสมาชิกในหมู่บ้าน การให้ความรู้และการศึกษาแก่ชาวบ้าน และสุดท้ายก็คือการประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในแต่ละระดับ

การกำหนดระเบียบข้อบังคับป่าชุมชน: ภายหลังการประกาศให้จัดตั้งป่าชุมชนห้วยแก้วภายในหมู่บ้านยังมีการกำหนดระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน ประกอบด้วย

1. ห้ามตัดไม้ในป่าไปขาย แต่อนุญาตให้นำไม้ล้มหมอนนอนไพรมาเป็นไม้ฟืนและเชื้อเพลิงใช้ในครอบครัวได้
2. ในระยะเวลา 5 ปี นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2533 เป็นต้นไป ห้ามตัดไม้ยืนต้นในบริเวณป่าชุมชนเพื่อให้ป่าฟื้นคืนสภาพ ในกรณีจำเป็น เช่น บ้านถูกไฟไหม้หรือแยกครอบครัวใหม่ ต้องผ่านการพิจารณาของคณะกรรมการ
3. ห้ามคนต่างตำบลมาเก็บหน่อไม้ ไม้ทุกชนิด และของป่าทุกชนิดในบริเวณป่าชุมชน
4. ห้ามกานหรือถากเปลือกไม้ หรือทำการอื่นๆ ที่จะเป็นสาเหตุให้ต้นไม้ตาย
5. ห้ามจุดไฟเผาป่า
6. ห้ามเผาถ่าน
7. การใช้ไม้ฟืนของชาวบ้านให้เอามาใช้ได้ครอบครัว ห้ามขายเด็ดขาด

คณะกรรมการป่าชุมชนห้วยแก้วได้อาศัยกฎระเบียบป่าชุมชนดังกล่าวในการควบคุมการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในเขตป่าชุมชนมาตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2533 ต่อมาในปี พ.ศ. 2548 องค์การบริหาร

ส่วนตำบลห้วยแก้วได้ปรับปรุงกฎระเบียบป่าชุมชนห้วยแก้วชุดเดิม โดยมีการเพิ่มบทลงโทษกรณีฝ่าฝืนอย่างชัดเจน และเพิ่มรายละเอียดข้อห้ามต่างๆ ในการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชน และในระยะเวลาต่อมาองค์การบริหารส่วนตำบลห้วยแก้วได้ประกาศรับรองกฎระเบียบดังกล่าวให้เป็นระเบียบข้อบังคับของตำบลห้วยแก้วว่าด้วยการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และความสงบสุข เมื่อพิจารณาระเบียบข้อบังคับแต่ละข้อ สามารถกล่าวได้ว่าทิศทางของป่าชุมชนตำบลห้วยแก้วเน้นการปกป้องและรักษาทรัพยากรต้นไม้ ทรัพยากรดิน และทรัพยากรสัตว์ป่าในบริเวณเขตป่าชุมชน ในขณะที่การใช้ประโยชน์ของชาวบ้านอนุญาตเพียงแค่การใช้ในครัวเรือนและเพื่อยังชีพเท่านั้น พร้อมทั้งมีการกำหนดปริมาณการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในป่าชุมชนอีกด้วย ทั้งนี้ ไม่ปรากฏว่ามีระเบียบข้อบังคับใดที่กล่าวถึงการส่งเสริมการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในป่าชุมชนอย่างยั่งยืน รายละเอียดของระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนนำเสนอในกล่องข้อความด้านล่าง

ระเบียบข้อบังคับการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม และความสงบสุข ต.ห้วยแก้ว อ.แม่ออน จ.เชียงใหม่

1. ห้ามมิให้นำไม้ในป่าไปขาย แต่สามารถเก็บไม้ขอนนอนไพรมาเป็นเชื้อเพลิงได้
2. ห้ามมิให้ตัดไม้ยืนต้นในบริเวณป่าชุมชน ยกเว้นกรณีมีความจำเป็น ต้องได้รับการอนุมัติจากคณะกรรมการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตำบลห้วยแก้ว กรณีจำเป็นมีดังนี้ สร้างบ้านใหม่เนื่องจากไฟไหม้บ้าน แยกครอบครัวใหม่ บ้านที่อยู่มีสภาพไม่มั่นคงถาวร
3. ห้ามคนต่างตำบลมาเก็บหน่อไม้ ไม้ไผ่ทุกชนิด บริเวณป่าชุมชน
4. สำหรับบุคคลภายในตำบลต้องมีชื่ออยู่ในทะเบียนบ้านในตำบลห้วยแก้ว การเก็บของป่า หน่อไม้ไปขาย ได้คนละไม่เกิน 100 กิโลกรัมต่อวัน
5. การใช้ไม้ไผ่บริเวณป่าชุมชน ไม้ไผ่ซางไม่เกินครอบครัวละ 100 เล่มต่อปี ไผ่บง 100 เล่มต่อปี และไผ่ไร่ 100 เล่มต่อปี
6. ห้ามจุดไฟเผาป่าโดยไม่ได้รับอนุญาต
7. ห้ามกานต้นไม้ ถากเปลือกไม้ หรือการทำการอื่นๆ ที่จะเป็นสาเหตุให้ต้นไม้ตาย
8. ห้ามเผาถ่านหรือชุดเอาไม้พินจากป่า ยกเว้นได้รับอนุญาตหรืออนุโลมจากคณะกรรมการ
9. ห้ามบุคคลภายนอกล่าสัตว์ทุกชนิดบริเวณป่าชุมชน
10. ห้ามเบียด ระเบิดปลา และซื้อปลาในแม่น้ำลำห้วยสาธารณะ
11. ห้ามนำหิน ดิน ทราย ออกจากลำห้วยหรือพื้นที่สาธารณะโดยไม่ได้รับความยินยอม/อนุโลมจากคณะกรรมการ
12. ห้ามเก็บหน่อไม้ตั้งแต่วันที่ 1 ตุลาคมจนถึงวันที่ 31 พฤษภาคมของปีถัดไป

จะเห็นได้ว่านับตั้งแต่มีการประกาศจัดตั้งป่าชุมชนห้วยแก้วมาตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 การใช้ประโยชน์ทรัพยากรในเขตป่าชุมชนของชาวบ้านถูกกำกับโดยระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนที่กำหนดขึ้นเองภายในหมู่บ้าน โดยมีคณะกรรมการป่าชุมชนทำหน้าที่บังคับใช้กฎระเบียบดังกล่าว มีการแบ่งลักษณะการใช้ประโยชน์ของชาวบ้านออกเป็นการใช้ประโยชน์ “เพื่อการยังชีพ” และการใช้ประโยชน์เพื่อการค้า ซึ่งดูเหมือนว่าจะระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนห้วยแก้วไม่ส่งเสริมการใช้ประโยชน์ในรูปแบบหลังที่เน้นด้านการพัฒนาเศรษฐกิจและรายได้จากป่าชุมชน แต่สำคัญที่สุดก็คือกฎระเบียบไม่อนุญาตให้มีการตัดไม้ในป่าชุมชน ยกเว้นกรณีที่ทำเป็น และมีการกำหนดเงื่อนไขและขั้นตอนการอนุญาตให้ใช้ประโยชน์อย่างชัดเจน

ป่าชุมชนห้วยแก้วในฐานะเทคโนโลยีอำนาจขึ้นใหม่ของรัฐ

ในแง่หนึ่ง การจัดตั้งโครงการทดลองป่าชุมชนห้วยแก้วโดยกรมป่าไม้ ซึ่งเป็นการมอบพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ 1,600 ไร่ให้ชาวบ้านเป็นผู้ดูแลรักษา หลายฝ่ายอาจมองว่าเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการยอมรับศักยภาพของชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรจากภาครัฐ มีการตีความว่ากรณีป่าชุมชนห้วยแก้วแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นได้รับความไว้วางใจจากกรมป่าไม้ให้ดูแล จัดการ และใช้ประโยชน์จากป่าสงวนแห่งชาติ เครือข่ายภาคประชาชนและเครือข่ายป่าชุมชนพยายามสร้างวาทกรรมว่าป่าชุมชนเป็นเครื่องมือในการรักษาสีเขียวโดยชุมชน และยังช่วยบรรเทาความยากจนของคนในท้องถิ่น แต่หากพิจารณาจากการปฏิบัติการของชาวบ้านห้วยแก้วที่พยายามฟื้นฟูและรักษาทรัพยากรในเขตป่าชุมชนที่ได้รับมอบหมายจากกรมป่าไม้ตั้งแต่ปลายปี พ.ศ. 2532 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าแท้จริงแล้วป่าชุมชนห้วยแก้วเป็นเพียง “เทคนิค” ของกรมป่าไม้ เพื่อต้องการลดกระแสการวิพากษ์จากสังคมถึงความล้มเหลวในการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบรวมศูนย์

สามารถกล่าวได้ว่าความขัดแย้งระหว่างนายทุนเช่าป่าสงวนแห่งชาติกับชาวบ้านในตำบลห้วยแก้วเป็นภาพสะท้อนที่เด่นชัดถึงความล้มเหลวของการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบรวมศูนย์อำนาจ ทั้งนี้เพราะกรมป่าไม้ได้อนุมัติให้เอกชนรายดังกล่าวเข้ามาใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าของรัฐอย่างถูกต้องตามกฎหมาย และตอบสนองนโยบายการเพิ่มพื้นที่ป่าของรัฐ อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการอนุมัติ กรมป่าไม้ขาดศักยภาพในการติดตามและตรวจสอบการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าของผู้เช่า จึงทำให้เกิดปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าที่ยังสมบูรณ์อยู่ ในขณะที่ตัวกันกรณีความขัดแย้งในตำบลห้วยแก้วยังสามารถสรุปได้ว่าการจัดการป่าแบบรวมศูนย์อำนาจได้פקเฉยและมองข้ามความสำคัญของทรัพยากรป่าไม้ต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในเขตป่า เมื่อปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้นและมีความรุนแรง กรมป่าไม้ไม่มีศักยภาพในการระงับและบรรเทาปัญหา และที่สำคัญ กรณีความขัดแย้งที่เกิดขึ้นไม่ได้สร้างบทเรียนให้กับหน่วยงานรัฐในการ

ทบพวทกฏหมายและนโยบายการจัดการทรัพยากร รัฐอาจไม่เคยพิจารณาด้วยซ้ำว่าปัญหาความขัดแย้งในที่ดินระหว่างนายทุนกับชาวบ้านมีรากฐานจากกฏหมายและนโยบายที่ไม่เป็นธรรม สิ่งที่รัฐสามารถทำได้ เช่น ในกรณีป่าชุมชนห้วยแก้ว ก็คือการมอบพื้นที่ป่าให้ชาวบ้านจัดการและดูแล แต่ในขณะเดียวกันรัฐไม่เคยมอบอำนาจตัดสินใจในการจัดสรรใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้กับชาวบ้านและชุมชนในเขตป่า ชาวบ้านเหล่านั้นมีสถานะเพียง “ผู้เฝ้าป่าของรัฐ”

ทั้งนี้ ผู้เขียนขอขยายความคำว่า “ผู้เฝ้าป่าของรัฐ” จากกรณีศึกษาป่าชุมชนห้วยแก้วพบว่า แม้ว่าการป่าไม้จะมอบพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ 1,600 ไร่ให้ชาวบ้านดูแล มีการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชน พร้อมทั้งกำหนดกฎระเบียบข้อบังคับในการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในเขตป่าชุมชน แต่หากพิจารณาสถานภาพของพื้นที่ป่าชุมชนทางกฎหมาย จะพบว่าพื้นที่ป่าชุมชนห้วยแก้วยังคงมีสถานะเป็นป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งอยู่ภายใต้การบริหารจัดการของกรมป่าไม้ตามประมวลกฎหมายป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ. 2507 นั่นหมายความว่าอำนาจและความชอบธรรมทางกฎหมายยังคงอยู่ที่กรมป่าไม้ หากมองในแง่มุมดังกล่าว ชาวบ้านห้วยแก้วได้รับมอบเพียงหน้าที่ในการปกป้องทรัพยากรที่เป็นกรรมสิทธิ์เด็ดขาดของรัฐ

เจ้าหน้าที่รัฐมักอ้างว่ากระบวนการจัดการและควบคุมป่าชุมชนอยู่บนพื้นฐาน “การมีส่วนร่วมของประชาชน” การจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนและระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนล้วนมาจากการปรึกษาหารือและการประชุมร่วมกับชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาระเบียบข้อบังคับป่าชุมชน พบว่าไม่ต่างจากกฎหมายป่าสงวนแห่งชาติมากนัก จะต่างกันก็เพียงแต่ในระเบียบข้อบังคับของป่าชุมชนมีการอนุญาตให้ชาวบ้านเก็บหาของป่าเพื่อการยังชีพ กฎระเบียบป่าชุมชนอนุญาตให้ชาวบ้านเก็บหาเพียงของป่าบางประเภท เช่น เห็ด หน่อไม้ น้ำผึ้ง ซึ่งถือเป็นทรัพยากรในป่าที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจค่อนข้างต่ำของป่าเหล่านี้สามารถเก็บหาได้เพียงบางช่วงฤดูกาลเท่านั้น อีกทั้งปริมาณของของป่ายังไม่แน่นอน ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางภูมิอากาศและสิ่งแวดล้อม ในขณะที่เนื้อไม้ซึ่งถือเป็นทรัพยากรที่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจสูง มีการอนุญาตให้ใช้ประโยชน์เฉพาะในครัวเรือนเท่านั้น ห้ามมิให้ตัดและนำไปจำหน่าย แม้แต่การตัดไม้เพื่อนำมาใช้ประโยชน์ในครัวเรือนยังระบุว่าต้องผ่านกระบวนการพิจารณาของคณะกรรมการป่าชุมชนและองค์การบริหารส่วนตำบล เหตุผลหลักก็เพื่อต้องการรักษาต้นไม้ให้พื้นที่ที่มีความชุ่มชื้นและเป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธาร ดังนั้น การสร้างระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนโดยผ่านกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนจึงเป็นเทคนิคของรัฐที่ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นกฎหมายของตนเอง และต้องยอมรับระเบียบข้อบังคับเหล่านั้น เพราะเป็นระเบียบข้อบังคับที่ผ่านกระบวนการภายในชุมชนเอง ในความเป็นจริง ระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนก็คือการแปลงร่างของกฎหมายป่าสงวนแห่งชาติ ซึ่งยังคงทำหน้าที่แบบเดิมในการคุ้มครองพื้นที่ป่าไม้และควบคุมคนที่อาศัยอยู่ในเขตป่า

การศึกษายังพบอีกว่าการกำหนดกฎระเบียบการใช้ประโยชน์ในป่าชุมชนไม่อาจสะท้อนความต้องการที่แตกต่างหลากหลายและบางครั้งก็ขัดแย้งกันระหว่างสมาชิกในชุมชน ในกรณีของป่าชุมชนห้วยแก้ว ระเบียบข้อบังคับป่าชุมชนทำให้เกิดความตึงเครียดระหว่างคณะกรรมการป่าชุมชนกับชาวบ้านรายที่เก็บหาของป่า เพราะคณะกรรมการป่าชุมชนส่วนใหญ่ไม่ได้เป็นคนที่ต้องพึ่งพิงป่าโดยตรง มุมมองของคณะกรรมการฯ จึงเน้นเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ และต้องการรักษาผืนป่าไว้ให้ทำหน้าที่ทางระบบนิเวศอย่างสมบูรณ์ ในขณะที่ชาวบ้านที่ไร้ที่ดินทำกินและต้องพึ่งพิงป่าเพื่อเป็นแหล่งรายได้มักจะมองในเรื่องของความจำเป็นและความอยู่รอดในการดำรงชีพ ทั้งสองกลุ่มมีเหตุผลและมุมมองต่อการจัดการใช้ประโยชน์ในป่าชุมชนต่างกัน เช่น คณะกรรมการป่าชุมชนห้วยแก้วต้องการกำหนดช่วงฤดูกาลเก็บหาหน่อไม้ซึ่งกำหนดไว้ระหว่างวันที่ 1 ตุลาคมถึงวันที่ 31 พฤษภาคม หมายความว่าในช่วงระยะเวลาดังกล่าวจะไม่มีการอนุญาตให้เก็บหาหน่อไม้ในเขตป่าชุมชน คณะกรรมการฯ ให้เหตุผลว่าต้องการให้มีการทดแทนของป่าไผ่ ในขณะที่ชาวบ้านที่เก็บหาหน่อไม้เพื่อจำหน่ายกลับมองว่าการกำหนดช่วงเวลาเก็บหาหน่อไม้ทำให้พวกเขาและครอบครัวมีรายได้น้อยลง และพวกเขามีความเชื่อว่าการเก็บหาหน่อไม้ตลอดทั้งฤดูกาลไม่ได้ส่งผลให้ป่าไผ่เสื่อมโทรมแต่อย่างใด สังเกตได้จากการที่พวกเขายังสามารถเก็บหาหน่อไม้ในป่าชุมชนในปริมาณที่สม่ำเสมอเป็นระยะเวลาต่อเนื่อง

นับตั้งแต่การจัดตั้งป่าชุมชนห้วยแก้วตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2533 เป็นต้นมา กรมป่าไม้พยายามรักษาอำนาจเหนือพื้นที่ป่าไม้อย่างต่อเนื่อง ด้วยการปรับบทบาทของตนมาเป็น “องค์กรพี่เลี้ยง” มีหน้าที่หลักในการสนับสนุนความรู้ เทคนิคในการจัดการป่า และงบประมาณในการดำเนินการ เช่น ในปี พ.ศ. 2545 กรมป่าไม้ได้สนับสนุนงบประมาณ 100,000 บาทให้กับคณะกรรมการป่าชุมชนห้วยแก้ว เพื่อทำการปลูกป่าเสริมและปลูกพืชสมุนไพรในป่าชุมชน ทั้งนี้ การปรับตัวเป็นองค์กรพี่เลี้ยงทำให้ชาวบ้านยอมรับบทบาทของกรมป่าไม้มากขึ้น เพราะเสมือนว่าตนเองได้รับความไว้วางใจจากเจ้าหน้าที่รัฐ และไม่รู้สีกว่าตนเองกำลังถูกบังคับจากเจ้าหน้าที่ ทว่างบประมาณที่กรมป่าไม้มอบให้ชุมชนในการฟื้นฟูป่ามักกำหนดเนื้อหาของกิจกรรมไว้อย่างชัดเจน เช่น เพื่อปลูกพืชสมุนไพรในป่าชุมชน หรือเพื่อทำแนวกันไฟรอบป่าชุมชน ดังนั้น แม้ว่าตัวเจ้าหน้าที่ป่าไม้ไม่ได้แสดงตนเองในหมู่บ้าน แต่แนวคิดและรูปแบบการจัดการป่าของรัฐยังคงได้รับการดำเนินการอย่างต่อเนื่องผ่านกิจกรรมการจัดการป่าของชุมชน

ดังนั้น หากจะมองในอีกแง่มุมหนึ่งว่าแท้จริงแล้วป่าชุมชนมิใช่เครื่องมือหนุนเสริมอำนาจชุมชนในเขตป่าอย่างที่เคยเข้าใจกันมา แต่เป็นเทคโนโลยีอำนาจที่แยบยลของรัฐในการควบคุมและจัดการชาวบ้านและทรัพยากรป่าไม้ เทคโนโลยีป่าชุมชนถือเป็นเทคนิคอันชาญฉลาดของกรมป่าไม้ที่ต้องการลดกระแสวิพากษ์วิจารณ์จากสังคมถึงความล้มเหลวของตนเองในการปกป้องคุ้มครองทรัพยากรป่าไม้ การมอบป่าชุมชนให้ชาวบ้าน แต่กลับไม่มอบอำนาจตัดสินใจในการจัดการใช้ประโยชน์ในป่าให้กับพวกเขา ถือเป็นเทคนิคของรัฐในการจัดการความสัมพันธ์กับชาวบ้านในเขตป่า ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าการตนเองได้รับการ

ยอมรับจากรัฐ และทำให้ชาวบ้านในเขตป่าเกิดความรู้สึกว่าการจัดการป่าเป็นหน้าที่และภารกิจของตนเอง ชุมชนในป่านั้นจะเกิดการรับรู้ว่าหากชาวบ้านไม่ลุกขึ้นมาปกป้องและพิทักษ์รักษาทรัพยากรป่าไม้ที่อยู่ติดกับหมู่บ้านของตนเองแล้ว “ใครเล่าจะทำ” ความรู้สึกที่ว่าป่าเป็นของชุมชนและการจัดการป่าเป็นหน้าที่ของชาวบ้านที่พึงพึงพา ทำให้ชาวบ้านในเขตป่าหยุดการวิพากษ์วิจารณ์หน่วยงานของรัฐและนโยบายการจัดการป่าแบบรวมศูนย์ แต่กลับมุ่งเป้าการวิพากษ์วิจารณ์ไปยังคณะกรรมการป่าชุมชนและเพื่อนบ้านที่อาศัยอยู่ในเขตหมู่บ้านเดียวกัน ผลก็คืออำนาจการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบรวมศูนย์ไม่ได้ถูกท้าทาย และป่าชุมชนเองก็ไม่ได้เปิดพื้นที่ของการถกเถียงในประเด็นการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่ยังคงรวมศูนย์อำนาจไว้ที่กรมป่าไม้

อย่างไรก็ดี แม้ว่าป่าชุมชนอาจเป็นเทคโนโลยีอำนาจของรัฐ ทว่าในบริบทของการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างอำนาจภายนอกกับชุมชนท้องถิ่น วาทกรรมป่าชุมชนอาจช่วยสร้างความชอบธรรมให้กับชุมชนในเขตป่าในการควบคุมและจัดสรรการใช้ประโยชน์ทรัพยากรในท้องถิ่น กรณีป่าชุมชนห้วยแก้วค่อนข้างชัดเจนว่าการประยุกต์ใช้วาทกรรมป่าชุมชนช่วยลดความน่าเชื่อถือและความชอบธรรมของนายทุนที่ต้องการแสวงหาผลประโยชน์จากการเข้าพื้นที่ป่าของรัฐ พร้อมกับช่วยเปิดพื้นที่ทางสังคมและการเมืองให้กับชุมชนในเขตป่า อย่างน้อยก็ทำให้พวกเขามีที่ยืนอยู่ในโครงสร้างการบริหารจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบรวมศูนย์อำนาจ แต่ในขณะเดียวกันการมองป่าชุมชนแบบ “โรแมนติก” และขาดการตั้งคำถามเชิงวิพากษ์ถึงการปฏิบัติการของป่าชุมชน อาจทำให้ป่าชุมชนเป็นเพียงเทคโนโลยีอำนาจขึ้นใหม่ในการควบคุมการเข้าถึงทรัพยากรของชาวบ้านในเขตป่า

สรุป

บทความนี้ถกเถียงกับแนวคิดที่มองป่าชุมชนในฐานะทางเลือกการจัดการทรัพยากรป่าไม้ หรือมองป่าชุมชนในฐานะที่เป็นเครื่องมืออันทรงพลังในการเสริมศักยภาพชุมชนท้องถิ่น ป่าชุมชนช่วยรักษาและฟื้นฟูสิ่งแวดล้อม และช่วยบรรเทาปัญหาความยากจนให้ชาวชนบท ตั้งแต่ต้นทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา สังคมไทยมีการขับเคลื่อนขบวนการป่าชุมชนที่เรียกร้องให้รัฐมอบอำนาจให้กับชุมชนในเขตป่าเพื่อจัดการทรัพยากรที่อยู่ติดกับหมู่บ้านของตนเอง การศึกษาพบว่าคำว่า “ป่าชุมชน” ถูกตีความและถูกทำความเข้าใจต่างกันระหว่างผู้ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งต่างก็พยายามช่วงชิงการนำในการนิยามความหมายป่าชุมชน ที่สะท้อนความเชื่อ ความรู้ และอุดมการณ์ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับทรัพยากรป่าไม้

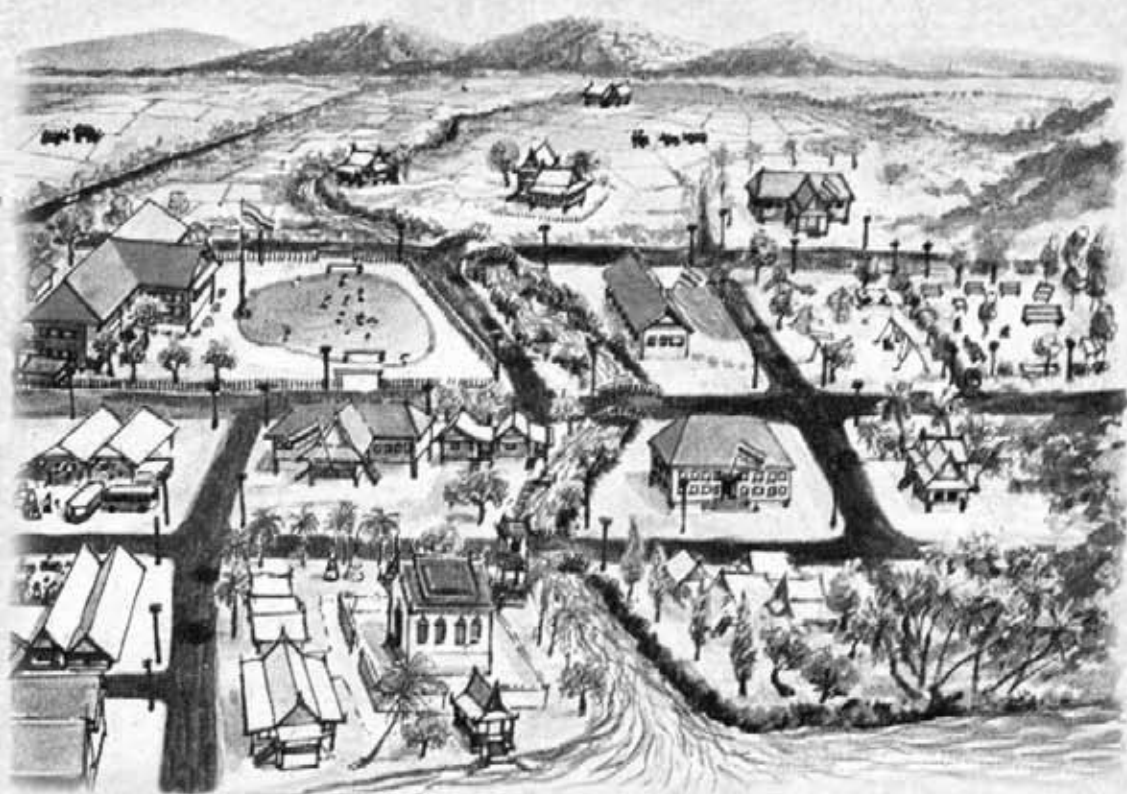
รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- กรมป่าไม้. 2553. *ข้อมูลสถิติกรมป่าไม้*. กรุงเทพฯ: กรมป่าไม้.
- ฉลาดชาย รมิตานนท์. 2528. *ป่าไม้สังคมเพื่อการพัฒนาชนบท*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ระวี ถาวร และกาญจนา ทิพย์มาก. 2543. รายงานการสัมมนาเรื่อง บทบาททรัพยากรป่าไม้กับการบรรเทาความยากจน. ศูนย์ฝึกอบรมวนศาสตร์ชุมชนแห่งภูมิภาคเอเชียและแปซิฟิก เอกสารอัดสำเนา.
- สมศักดิ์ สุขวงศ์. 2550. *การจัดการป่าชุมชน: เพื่อคนและเพื่อป่า*. กรุงเทพฯ: บริษัททิวทัศน์การพิมพ์.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2552. *คิดอย่างมิเชล ฟูโกต์ คิดอย่างวิพากษ์: จากวาทกรรมของอัตบุคคลถึงจุดเปลี่ยนของอัตตา*. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Delang, O., C. 2002. "Deforestation in Northern Thailand: The Result of Hmong Farming Practices or Thai Development Strategies?" *Society and Natural Resources* 15.
- Fisher, R.J. et al. 1997. "People and Forests in Asia and the Pacific: Situation and Prospects." Asia-Pacific Forestry Sector Outlook Study, Working Paper Series, Working Paper No. APFSOS/WP/27. Forestry Policy and Planning Division, FAO, Rome.
- Forsyth, T. and Andrew Walker. 2008. *Forest Guardians, Forest Destroyers: The Politics of Environmental Knowledge in Northern Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- Foucault, Michel. 2000. "Governmentality." In James Faubion, ed. *The Essential Works of Michel Foucault 3: Power*. New York: The New Press.
- Hirsch, P. 1987. "Deforestation and Development in Thailand." *Singapore Journal of Tropical Geography* 8 (2).
- International Centre for Environment Management (ICEM). 2003. "Thailand: National Report on Protected Areas and Development in the Lower Mekong River Region." Unpublished paper.
- Li, Tania. 2007. *The Will to Improve: Governmentality, Development, and the Practice of Politics*. Durham: Duke University Press.
- Sato, J. 2003. "Public Land for the People: The Institutional Basis of Community Forestry in Thailand." *Journal of Southeast Asian Studies* 34 (2).

ภูมิทัศน์และการเมือง ของการพัฒนาชนบทไทยร่วมสมัย

วันศุกร์ที่ 8 กรกฎาคม 2554

ณ ห้องประชุมประกอบ หุตะสิงห์ ชั้น 3
อาคารเอนกประสงค์ 1 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์

ขอเชิญเข้าร่วมเวทีเสวนารายงานและแลกเปลี่ยน

- ความรู้และการเมืองเรื่องการพัฒนาและชนบทไทย
- ความจริงในมานู่น: มองชนบทไทยและการพัฒนาจากการศึกษาภาคสนาม
- เราอยู่กันอย่างไรในชนบทที่เปลี่ยนแปลง
- ถ้าวต่อไปของการศึกษาและการพัฒนาชนบทไทย

จัดโดย คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
องค์กรร่วมจัด ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร,
มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน(ประเทศไทย), กลุ่มจับตาขบวนการประชาธิปไตยไทย
(Thai Social Movement Watch, TSMW)

อารีรัตน์ ปานจับ

เมื่อวันที่ 8 กรกฎาคม 2554 ที่ผ่านมา ผู้เขียนได้มีโอกาสเข้าฟังการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง “ภูมิทัศน์และการเมืองของการพัฒนาชนบทไทยร่วมสมัย” ณ ห้องประชุมประกอบ หุตะสิงห์ ชั้น 3 อาคารเอนกประสงค์ 1 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ท่าพระจันทร์ ซึ่งมี คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นเจ้าภาพร่วมกับภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร มูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืนประเทศไทย และกลุ่มจิตตาชบวนการประชาสังคมไทย โดยในช่วงบ่ายมีการเสวนาโต๊ะกลมเรื่อง “ก้าวต่อไปของการศึกษาและการพัฒนาชนบทไทย” วิทยากรผู้ร่วมวงเสวนาประกอบด้วย ศ.สุริชัย หวันแก้ว ผู้อำนวยการศูนย์ศึกษาสันติภาพและความขัดแย้ง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คุณวิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ ผู้อำนวยการมูลนิธิชีววิถี และ ผศ.ดร.อภิชาติ สถิตนิรามัย คณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ดำเนินรายการโดย อาจารย์ ดร.อนุสรณ์ อนุโน คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อ.ดร.อนุสรณ์ได้เกริ่นว่าทุกวันนี้ความสนใจประเด็นเกี่ยวกับชนบทของไทยนั้นค่อนข้างห่างหายไปนานแล้ว แต่ความสนใจที่สังคมมีต่อชนบทศึกษาถูกหยิบยกขึ้นมาใหม่อีกครั้งเนื่องจากประการแรก เกิดขบวนการของคนเสื้อแดงซึ่งองค์ประกอบหลักของกลุ่มคนเหล่านั้นคือผู้ที่อาศัยอยู่ในชนบท หรือคนชนบทผู้ที่มาทำงาน

ทั้งชั่วคราวและถาวรในกรุงเทพฯ ประการที่สอง เนื่องจากปัจจุบันชนบทไทยไม่ได้มีสภาพหยุดนิ่ง หากแต่มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตลอดเวลา อีกทั้งการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงของชนบทกับความเปลี่ยนแปลงของภูมิทัศน์การเมืองไทยในปัจจุบันยังมียุ้งจำกัด ผู้ดำเนินรายการจึงเสนอประเด็นไปยังผู้เข้าร่วมสัมมนาว่าความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏในชนบทนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไรและส่งผลอย่างไรบ้าง?

ต่อคำถามที่ว่าเปลี่ยนนั้น ผศ.ดร.อภิชาติกล่าวว่าโดยส่วนตัวแล้วไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญที่ศึกษาชนบทมาก่อน แต่เหตุที่ทำให้หันกลับมาสนใจประเด็นนี้เนื่องจากว่าได้เกิดปรากฏการณ์คนเสื้อแดงขึ้นในสังคมไทย จึงทำให้เขากลับไปอ่านวรรณกรรมเกี่ยวกับชนบทมากขึ้น และพบว่านักวิชาการไทยนั้นถูกครอบงำด้วยงาน 2 งาน งานแรกคือ *เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต* โดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2527) และงานที่ 2 คือ *สองนคราประชาธิปไตย* โดย เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2537) ซึ่งงานของเอนกมีอิทธิพลต่อการมองประเด็นเรื่องการเปลี่ยนแปลงของชนบทมาตลอด แม้กระทั่งช่วงหลังรัฐประหาร หลังจากนั้นในช่วงประมาณปี 2547 เขาก็มีโอกาสได้อ่านงานของอัมมาร สยามวาลา เรื่อง “ชราภาพของภาคเกษตร: อดีตและอนาคตของชนบทไทย” แม้ว่าในตอนนั้นเขาเองก็ไม่ค่อยเข้าใจถึงสารที่พยายามจะสื่อจากงานวิจัยชิ้นนี้เท่าไรนัก งานชิ้นต่อจากนั้นเขาก็ได้อ่านงานเรื่อง *Embracing the Global in Thailand* โดย Jonathan Riggs ซึ่งกล่าวถึงชีวิตของชาวนาชาวไร่ในลำพูนที่เชื่อมโยงกับระบบอุตสาหกรรมและเศรษฐกิจโลก แต่เขามองว่างานเหล่านี้สามารถเชื่อมโยงความเปลี่ยนแปลงอะไรในชนบทได้ นอกจากนี้ งานของ Jonathan Riggs อีกเล่มหนึ่งที่เป็นการศึกษาหมู่บ้านชนบทในจังหวัดพระนครศรีอยุธยานั้นก็ได้อธิบายความเป็นชนบทเพียงภาพรวมภายนอก แต่ไม่ชี้ให้เห็นความเป็นชนบทโดยเนื้อใน หลังจากเกิดวิกฤติการณ์ทางการเมือง เขาก็ได้กลับไปอ่านงานทั้ง 3 ชิ้นนี้อีกครั้ง แล้วพบว่างานของฉัตรทิพย์และเอนกมีอิทธิพลอยู่จริง แต่ไม่สามารถอธิบายความเปลี่ยนแปลงของชนบทในปัจจุบันได้อีกแล้ว เขามองว่าปัจจุบันชนบทเปลี่ยนแปลงไปมาก ทุนนิยมได้เข้าสู่หมู่บ้านในทุกทิศทาง ระบบบริหารจัดการตั้งอยู่บนฐานของทุนนิยมล้วนๆ เช่น การใช้แรงงานรับจ้าง การใช้แรงงานเข้มข้น การใช้สารเคมีเข้มข้น ใช้จ่ายค่าเช่าเพื่อทดแทนแรงงานที่ไม่เพียงพอในการกำจัดวัชพืช ข้าวทุกเมล็ดที่ปลูกขายหมด แทบไม่เคยกินเอง ทั้งในภาคกลางและภาคอีสาน โดยส่วนใหญ่การปลูกข้าวของคนอีสานจะปลูกเพื่อเป็น social security และประกันความผันผวนของระบบเศรษฐกิจ อาจกล่าวได้ว่าในปัจจุบันชนบทไทยมีระบบการผลิตแบบทุนนิยมอย่างเต็มที่ แต่ชนชั้นกลางในกรุงเทพฯ ขอบคิดว่าในชนบทยังมีวิถีการผลิตแบบก่อนทุนนิยมอยู่ สิ่งนี้เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนที่สุดของการไม่รู้จักชาวนาและชนบท ดังนั้นเราไม่ควรจินตนาการถึงภาพท่อนาแบบโรแมนติกอีกต่อไปแล้ว ในแง่นี้ เขาไม่ได้บอกว่าทุนนิยมเป็นสิ่งที่ดี แต่พวกเราทุกคนควรจะยอมรับว่าทุนนิยมเข้าไปอยู่เป็นวิถีการผลิตหลักแล้ว แม้ว่าจะมีระบบย่อยๆ บ้าง เช่น การพึ่งตนเอง ผศ.ดร.อภิชาติมองว่าเวลาที่คนพูดถึงทางเลือกก็ย่อมเป็นสิ่งที่ดีทั้งนั้น ไม่ว่าจะเลือกเป็นเกษตรกรอินทรีย์ เลือกการทำนาแบบลดต้นทุน แต่เราควรยอมรับว่าคำว่า “ทางเลือก” โดยตัวของมันเองก็บอกเป็นนัยอยู่แล้วว่ามันไม่ใช่ “กระแสหลัก” ดังนั้นการ

บอกว่าทางเลือกจะกลายมาเป็นกระแสหลักนั้น เขาไม่เห็นด้วยว่าจะสามารถเป็นจริงได้ เพราะการคิดเช่นนี้อาจไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงทางเศรษฐกิจที่ได้เปลี่ยนแปลงมานานแล้ว

เมื่อผู้ดำเนินรายการถามต่อไปว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชนบท มันเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงจิตสำนึกทางการเมืองระดับประเทศได้อย่างไร? ผศ.ดร.อภิชาติกล่าวว่าสิ่งนี้ก็ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ เพราะเมื่อพิจารณาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจโดยดูที่ตัวเลขของรายได้เดือนละ 5,000 บาท ขึ้นไป/คน/เดือน จะถูกนับเป็นชนชั้นกลาง แม้รายได้ 5,000 บาทถือว่ายังไม่สูง แต่ก็ยังสูงกว่าเส้นความยากจนที่สภาพัฒน์ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ) ใช้อยู่ คือที่ประมาณ 1,400-1,500 บาท/คน/เดือน เขากล่าวว่าตอนนี้ประชากรไทย 70% อยู่ในกลุ่มที่มีรายได้มากกว่าเดือนละ 5,000 บาท ในแง่นี้ เมื่อกลับไปพิจารณางานของ อ.นิธิว่า “คนเสื้อแดง” คือใคร หากดูจากตัวเลขแล้ว คนเสื้อแดงจึงไม่ใช่คนจนในความหมายที่ต่ำกว่าเส้นความยากจน เพราะชีวิตความเป็นอยู่ในแง่เศรษฐกิจของไทยช่วง 20 ปีก่อนในภาพรวมนั้นดีขึ้น รายได้สูงขึ้นมากกว่ารายจ่าย คราวเรือนส่วนใหญ่มีเงินออม มีครัวเรือนเพียง 8% เท่านั้นที่พึ่งเงินกู้ธนาคารระบบ ทั้งหมดนี้แปลว่าคนไทยไม่ได้จนติดดินอีกต่อไปแล้ว พวกเขาอยู่ในช่วงที่เรียกว่าชนชั้นต่ำก็ไม่ใช่ ชนชั้นสูงก็ไม่เชิง ไม่จน แต่ก็ไม่รวย สิ่งที่คุณกลุ่มนี้ต้องการคือวิถีชีวิตที่มีความหวังที่จะได้เด้าบันไดดารา นั่นก็คือเขียนฐานะทางเศรษฐกิจและสังคมเหมือนกับที่ชาวนาสอนลูกว่าอยากเป็นอะไรก็เป็น แต่อย่าเป็นชาวนา นอกจากนั้น ผศ.ดร.อภิชาติ ยังให้ข้อสังเกตว่าคนในชนบทไทยติดหนี้มาก เพราะลงทุนไปกับการศึกษาของลูกซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “โจรสลัดขาว” ส่วนวิถีการบริโภคของคนชนบทไทยนั้น ทุกบ้านมีรถจักรยานยนต์และโทรศัพท์มือถือ ส่วนความแตกต่างในการครอบครองสินค้าคงทนระหว่างเมืองกับนอกเขตเทศบาล มีเพียงแอร์คอนดิชันเนอร์กับเครื่องซักผ้าเท่านั้น สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าทั้งวิถีการผลิตและวิถีการบริโภคต่างก็เป็นทุนนิยม คนชนบทไม่ได้ยากจนมากจนต้องกระเสือกกระสนให้มีชีวิตอยู่ คนเหล่านี้จึงล้วนมีความหวังทางการเมือง มีความหวังต่อความก้าวหน้าที่จะมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น ดังนั้นจึงไม่ใช่เรื่องแปลกถ้าเขาจะเปลี่ยนแปลงสิ่งเหล่านี้เป็นบุคลิกทางการเมือง ซึ่งหมายความว่าฐานเศรษฐกิจเปลี่ยน จิตสำนึกทางการเมืองก็อาจจะเปลี่ยนตาม ประกอบกับที่รัฐธรรมนูญ 2540 ทำให้เกิด พ.ร.บ.การกระจายอำนาจในปี 2542 การเลือกตั้งท้องถิ่นได้รับความเชื่อถือมากขึ้นในสายตาชาวบ้าน หน่วยงานเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยก่อให้เกิดสำนึกของความเป็นพลเมืองที่ว่าคนชนบทมีสิทธิทางการเมืองเท่าเทียมกับคนกรุงเทพฯ ดังนั้นรัฐประหารปี 2549 ที่เกิดขึ้นโดยปราศจากฐานของความชอบธรรม เป็นส่วนหนึ่งที่ไปจุดกระแสความไม่พอใจ เพราะเป็นการปฏิเสธสิทธิทางการเมืองผ่านบัตรเลือกตั้ง

ในประเด็นที่พูดถึงการพัฒนาทางเลือกและทางหลักนั้น ผู้ดำเนินรายการตั้งข้อสังเกตว่าคนที่ทำงานด้านการพัฒนาหลายคนอาจจะเจอคำถามทั้งสองแง่ คือแง่ที่พยายามจะพัฒนาทางเลือกให้เป็นกระแสหลัก กับอีกแง่ที่เห็นว่าทางเลือกนั้นก็ยังคงเป็นทางเลือกอยู่วันยังค่ำ ในประเด็นนี้ คุณวิฑูรย์

เรียนจารย์ ผู้ที่ทำงานด้านการพัฒนา มองว่าในขณะนี้ มีประเด็นหลักๆ อยู่ 2 ประเด็น ประเด็นที่หนึ่ง ตอนนั้นคนในชนบทต้องการตอบคำถามเพียงคำถามเดียวที่ว่าทำไมพี่น้องชาวอีสานถึงเลือกพรรคเพื่อไทย เพื่อต่อสู้กับวาทกรรมของชนชั้นกลางหรือชนชั้นสูง ประเด็นที่สอง ในการเชื่อมโยงเรื่องนี้ต้องกลับไปวิจารณ์ กระแสเรื่องเศรษฐกิจแบบพอเพียง เขาเห็นว่าทั้งสองประเด็นนี้อยู่เบื้องหลังการนำเสนอทางวิชาการ หลายชิ้นในปัจจุบัน สิ่งที่เขาตั้งคำถามก็คือว่า การใช้ 2 ประเด็นนี้อธิบายนั้นเพียงพอหรือไม่ในการที่จะทำความเข้าใจรากฐานปัญหาทางการเมืองหรือเรื่องทิศทางของการพัฒนา วิชुरัยมองว่าสิ่งที่ขาดหายไปของการวิเคราะห์สังคมชนบทก็คือโครงสร้างของการเปลี่ยนแปลงนั้นคืออะไร แล้วจะนำไปสู่สิ่งใด ปฏิบัติการที่ ชุมชน สังคม และนักวิชาการควรจะทำนั้นคืออะไร เขาตั้งข้อสังเกตว่าการที่ภาคการเกษตรลดความสำคัญลงนั้นเป็นจริงหรือไม่ สำหรับเขาแล้วเป็นทั้งเรื่องจริงและเรื่องไม่จริง และแนวโน้มก็อาจจะไม่ได้ลดความสำคัญลง เนื่องจากวิกฤติการณ์ทางอาหารและพลังงาน ภาคการเกษตรจึงยังอาจมีความสำคัญอยู่ เขายกตัวอย่างงานศึกษาชิ้นหนึ่งว่า จากการสุ่มตัวอย่างของตัวเลขในการทำบัญชีครัวเรือน พบว่ารายได้ทางการเกษตรยังสูงกว่ารายได้จากส่วนอื่นๆ เช่น ที่จังหวัดลำปาง พบว่ารายได้จากภาคเกษตรของแต่ละครัวเรือน ประมาณ 40% ของรายได้ทั้งหมด ในขณะที่รายได้จากภาคอื่นๆ คิดเป็น 20% ของรายได้ทั้งหมด เขาพยายามหาคำตอบต่อสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วพบว่า

ประการแรก ภาคการเกษตรอยู่ในมือทุน ภาคการเกษตรไม่ได้ลดบทบาทลง แต่รายได้ของเกษตรกรเริ่มลดลงเพราะการทุจริตแบบใหม่ ดังจะเห็นได้จากต้นทุนในการผลิตของเกษตรกร ประมาณหนึ่งในสามเป็นค่าปุ๋ย ค่ายา ค่าเมล็ดพันธุ์ ซึ่งบริษัทที่ทำธุรกิจด้านการเกษตรต่างหากที่ได้ผลกำไรอย่างสูง ในการอธิบายชนบทไทยปัจจุบันมองเพียงว่าทำไมคนชนบทถึงเลือกพรรคเพื่อไทย แต่เขาคิดว่ายังขาดการอธิบายถึงตัวละครสำคัญอีกตัวหนึ่ง นั่นก็คือกลุ่มทุน ดังนั้นการอธิบายเช่นนี้เท่ากับเป็นการมุ่งอธิบาย แต่เพียงข้อจำกัดของการทำงานของ NGO ผู้โรแมนติก แต่ในเรื่องการปฏิรูปที่ดินซึ่งเป็นการแก้ปัญหาเชิงโครงสร้าง ทำไมจึงไม่ค่อยได้ถูกพูดถึง อาจเพราะว่าพวกที่หยิบยกขึ้นมาพูดเป็นเพียงกลุ่มที่ทำงานปฏิรูป วิชुरัยเสนอว่าเราไม่ควรพูดเรื่องปฏิรูปแต่เพียงนโยบายทางการเมืองและวัฒนธรรม แต่ควรพูดถึงนโยบายทางการปฏิรูปที่นำไปสู่โครงสร้างความเป็นธรรมทางสังคมและเศรษฐกิจ

ประการที่สอง วิกฤติสิ่งแวดล้อม วิกฤติของคนชนบท นักวิชาการและคนทั่วไปขาดการมองการเปลี่ยนแปลงขนาดใหญ่ที่เกิดขึ้นในโลกอย่างน้อย 2 เรื่องซึ่งชนบทกำลังเผชิญอยู่ เรื่องแรกคือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งฐานอยู่ที่น้ำมันกำลังจะหายไป เรื่องที่สองคือการเปลี่ยนแปลงของสิ่งแวดล้อม ชาวชนบทเป็นกลุ่มคนที่ต้องรับผลกระทบเหล่านั้นอย่างมากมาย เขาคิดว่าในขณะที่หลายคนมองถึงข้อจำกัดของการเกษตรแบบอินทรีย์และการเกษตรแบบยั่งยืน แต่เขากลับขบขันที่เกษตรกรแบบเคมีที่มีทั้งบริษัทข้ามชาติและบริษัทในชาติเป็นผู้ได้ประโยชน์ เราควรมีทางออกหรือการรับมือต่อเรื่องนี้อย่างไร เพราะในขณะที่เราใช้ปุ๋ยมากขึ้น ผลผลิตที่ได้จะแย่ลง ขณะเดียวกันราคาของปุ๋ยก็เพิ่มขึ้น เพราะน้ำมันกำลังจะหมด

โลก จะเห็นว่าทางเลือกของการทำเกษตรนั้นไม่มีทางที่จะพึ่งพาฟอสซิลต่อไปได้เลย ดังนั้นทางเลือกที่อยู่บนฐานของการจัดการทรัพยากรที่ผูกพันกับชนบทจึงเป็นทางเลือกที่สำคัญ เวลาที่เราวิพากษ์การเกษตรแบบอินทรีย์ว่ามันคุ้มค่าหรือไม่ และควรจะเป็นทางเลือกหรือไม่ เราคิดว่ามีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องมองฐานทรัพยากรเหล่านี้เป็นสำคัญ เพราะสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งที่สำคัญที่สุด หากเราไม่รีบกอบกู้เรื่องเหล่านี้ ในที่สุดทุนขนาดใหญ่ก็จะเข้ามา

ประการที่สาม “ฉันจะเป็นชาวนา” ที่ไม่กระแดะ แต่เป็นการต่อสู้ทางวัฒนธรรม คุณวิฑูรย์เห็นว่าในเวทีสัมมนามีการพูดถึง “คุณอ๋ม” (สิริยากร พุกกะเวส พิธีกรและผู้ผลิตรายการ *ฉันจะเป็นชาวนา* ซึ่งออกอากาศทาง Thai PBS) กันมาก และอาจไม่เป็นธรรมกับคุณอ๋มเท่าไรนัก คุณวิฑูรย์ได้อธิบายเรื่องของคุณอ๋มโดยผ่านมุมมองของคุณเดชา ศิริภัทร ซึ่งเป็นที่ปรึกษาให้กับคุณอ๋มว่า สิ่งที่คุณอ๋มทำคือการพยายามอธิบายปัญหาใหญ่ประการหนึ่งที่ว่า ที่ผ่านมาชาวนาในชนบทไม่ได้ภูมิใจกับสิ่งที่เขาคืออาชีพของเขา แต่ค่อนข้างวิตติ เตอะไขบูลย์ คนอย่างคุณอ๋ม กำลังทำให้เราเห็นว่านี่เป็นโอกาสในการอธิบายคุณค่าเพื่อต่อสู้กับแรงเหยียดหยามอะไรบางอย่าง สิ่งนี้มีคุณค่า เพราะเป็นการต่อสู้เชิงวัฒนธรรม และยังเป็นการต่อสู้กับเกษตรเคมีอีกด้วย โดยเกษตรอินทรีย์ที่ทำกันอยู่ ณ ตอนนี้มีเพียงประมาณ 150,000 ไร่จาก 120-150 ล้านไร่ หรือคิดเป็น 0.1% เท่านั้น เกษตรกรส่วนใหญ่มีสารเคมีอยู่ในเลือดเป็นจำนวนมาก มีความเสี่ยงพร้อมตายผ่อนส่งสูงมาก นอกจากนี้ หลายคนอาจจะไม่ทราบว่าประเทศไทยอนุญาตให้ใช้ชื่อทางการค้าของสารเคมีทางเกษตรมากถึง 27,000 ชื่อการค้า ที่เวียดนามมีประมาณ 2,000 กว่าชื่อ ส่วนอินเดียมีประมาณ 1,000 กว่าชื่อ สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของกลุ่มทุนทางการเกษตรและกลุ่มทุนทางเคมีที่เกี่ยวข้อง ฉะนั้นสิ่งที่รายการ *ฉันจะเป็นชาวนา* ทำ นับเป็นเครื่องมือในการกอบกู้ศักดิ์ศรีของเกษตรกร

เกี่ยวกับประเด็นเรื่องการต่อสู้ทางวัฒนธรรม วิฑูรย์ได้ตั้งข้อสังเกตเรื่องการเลือกตั้งในชนบทว่าเขาเคยเห็นแผนภูมิที่พยายามจะอธิบายว่าทำไมชาวบ้านในบางภูมิภาคถึงเลือกพรรคเพื่อไทย แผนภูมินั้นอธิบายว่าเนื่องจากภูมินาคนั้นไม่พัฒนาและมี GDP ต่ำ แต่เขาเองก็ไม่ได้เชื่อวิธีการสรุปแบบนั้น ในส่วนของพี่น้องส่วนใหญ่ในภาคเหนือที่เลือกพรรคเพื่อไทย เขามองว่าการเลือกตั้งนั้นมีมิติทางด้านวัฒนธรรมอยู่ในนั้นด้วย ในเรื่องนี้คุณเดชา ศิริภัทร ได้เคยอธิบายว่าการที่ชาวนาทรยศต่อพระแม่ธรณีทำให้เกิดปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาหนี้สิน ถ้าเราวิเคราะห์ทางเศรษฐกิจจะเห็นว่าชาวนาใช้สารเคมีมากจึงเป็นหนี้มาก สิ่งที่คุณเดชาพูดเป็นการใช้เครื่องมือทางวัฒนธรรม ความเชื่อ และศาสนา ไปรองรับเกษตรกรรมทางเลือก ดังนั้นประเด็นของเขาคือ การวิเคราะห์สังคมแบบไหนที่จะนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็ง การสร้างศักดิ์ศรี และการขจัดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจของคนในชนบท

ผู้ดำเนินรายการกล่าวเสริมว่าการที่เราเริ่มต้นทำความเข้าใจปัญหาผ่านกรอบคิดใดกรอบคิดหนึ่งที่มีความจำกัดในตัว ทำให้เราวิเคราะห์ปัญหาได้จำกัดตามไปด้วย และยังทำให้เราละเลยที่จะมองถึงสถานะของระบบการเกษตรที่ยังมีความสำคัญอยู่ในบางพื้นที่ที่ยังไม่มีใครศึกษา นอกจากนี้ยังทำให้เรามองไม่เห็นสิ่งที่มันเข้าไปส่งผลกระทบบ่อย่างรุนแรงต่อคนในชนบท นั่นก็คือทุนขนาดใหญ่ เป็นเพราะเราปฏิเสธว่าระบบการเกษตรนั้นมันไม่ได้สำคัญต่อชีวิตคนชนบทอีกต่อไป รายได้ส่วนใหญ่ของคนในชนบทไม่เกี่ยวกับการเกษตรเสียแล้ว จึงเปิดโอกาสให้ทุนข้ามชาติขนาดใหญ่เข้าไปซูดริตคนในชนบทด้วยวิธีการใหม่ที่แนบเนียนและแยบยลขึ้น

สำหรับการศึกษาชนบท ศ.สุริชัย หวันแก้ว นักวิชาการอาวุโส เสนอให้บทวนการตั้งโจทย์ในการศึกษาชนบทให้มากขึ้นว่า ตนเป็นผู้คร่ำหวอดมากเสียจนไม่รู้จะตอบว่าอย่างไร ก่อนอื่นต้องถามก่อนว่าเราทุกคนในที่นี้คุยกันไปเพื่ออะไร ตอนนี้อยู่กับที่เราคุยเพื่อที่จะทำอะไรที่ดูมีความหมายสักอย่างหนึ่ง พวกเราคุยไปเพื่อจะเรียนรู้ร่วมกัน หรือว่าคุยไปเพื่อบอกว่าฉันถูกกว่าเธอ ถ้ามองสถานการณ์ที่ห้อมล้อมประเทศไทยอยู่ตอนนี้ เช่น เราไปสร้างเขื่อนที่พม่า เราใช้พลังงานเกินกว่าที่เราจะสร้างแหล่งของเราเองได้อย่างเซฟรอนก็พูดว่าเขาให้ทุนกับนักเรียน แต่เขาไม่ได้พูดสิ่งที่เขาทำกับภาคใต้ แต่ทั้งหมดทั้งปวงนี้เขาต้องการจะชี้ให้เห็นว่าพวกเราอยู่ท่ามกลางภาพที่สร้างขึ้น แล้วเราก็ให้น้ำหนักต่อการวิพากษ์คนอื่นว่าของเราจริงกว่า ซึ่งมันจริงกว่าในความหมายของผู้สังเกตการณ์ด้วยกัน แต่ยังไม่จริงพอที่จะอธิบายชนบทที่หลากหลาย สรุปคือเราคุยกันไป จัดสมมนาวิชาการไป เพื่อรู้สึกถึงความยิ่งใหญ่ของวิชาการของตนเอง หรือ หรือเพื่อจะให้เห็นว่าวิชาการนั้นสามารถจะเรียนรู้จากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจริงได้ ศ.สุริชัยตั้งข้อสังเกตว่าหลังเลือกตั้งที่ผ่านมาปรากฏการณ์หลายอย่างที่น่าตื่นเต้นและน่าสนใจ แต่ไม่แน่ใจนักว่าชาวบ้านที่ถูกพูดถึงนั้นจะมีส่วนได้ส่วนเสียและมีส่วนร่วมกับการเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ขนาดไหน ในการพูดคุยกันนั้น เราคุยกันด้วยคุณค่าอะไร ด้วยคุณค่าอัตตาทางวิชาการของเรา หรือคุณค่าที่ว่าอัตตาของเรานั้นบางทีก็ต้องผ่อนลงเล็กน้อย เพื่อเราจะรู้ว่ามีมันมีความซับซ้อนมากกว่าที่เราคิดเอาไว้ การพูดอย่างนี้ไม่ได้แปลว่ามันมีถูกกับผิดอยู่เพียงสองอย่าง ทุกคนพูดเรื่องในพื้นที่ศึกษาของตน แต่เวลาสรุปกลับสรุปในภาพรวม ซึ่งมันเป็นการผิดพลาดทางวิธีวิทยา นักวิชาการควรมีความถ่อมตัวต่อเบื้องหน้า ซึ่งก็คือความเป็นจริงที่มีความซับซ้อนและมีภาวะที่สูงกว่าเรา และไม่อยู่ในวิสัยที่เราจะเข้าใจได้หมด ศ.สุริชัยมองว่าการคุยกันควรเป็นการคุยเพื่อการเรียนรู้ เพื่อให้เรารู้ว่าจะปรับตัวและเรียนรู้ร่วมกัน ถ้าคุยกันเพื่อแค่จะบอกว่า “กูแน่กว่ามึง” การถกอย่างนี้ไม่ได้ทำให้เจ้าของโจทย์ตัวจริง (ซึ่งหมายถึงคนชนบท) เข้ามามีส่วนร่วมในการถกด้วย ภายใต้โจทย์นี้ หากนำการเปลี่ยนแปลงทางอำนาจของชาวบ้านไปเทียบกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของอำนาจในปัจจุบันซึ่งเป็นอำนาจของทุนที่เติบโตและมีอำนาจมากขึ้น อย่างประเด็นเรื่องโลกร้อน ก็จะเป็นกลายเป็นโจทย์ที่ชาวบ้านถูกกระทำ รัฐบาลจะต้องมาไล่จัดการกับชาวบ้านที่เข้าไปเพาะปลูกในไร่ นา ป่า เขา เพราะกิจกรรมในไร่ในนาที่ส่งผลกระทบต่อสภาวะโลกร้อน โจทย์เหล่านี้มันอยู่นอกจอ

ของการถกเถียง ดังนั้นเราคิดว่าควรมีการตรวจสอบตนเองในการตั้งโจทย์ ว่าโจทย์ที่เราตั้งนั้นอยู่ภายใต้สภาพการณ์เช่นใด พุดตรงไปตรงมาคือเราอาจจะหมกมุ่นกับเรื่องที่เราสนใจมากกว่าเรื่องของระบบใหญ่ที่ตอนนี้เริ่มล่อลวงละเมิดเข้าไปในหลายๆ เรื่องที่เป็นอันตราย โดยเฉพาะเรื่องความสัมพันธ์และความยั่งยืนกับประเทศเพื่อนบ้าน จิตสำนึกของเกษตรกรในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น การจัดการระบบนิเวศและความสัมพันธ์ทางลุ่มน้ำ ซึ่งถ้าเราจะพุดถึงเรื่องเกษตร เรื่องชนบท โดยไม่พุดถึงสำนึกใหม่ในการอยู่ในระบบเศรษฐกิจอย่างยั่งยืนกับระบบธรรมชาติ ระบบนิเวศ หรือลุ่มน้ำ ก็คงจะไม่ได้ การอภิปรายในเชิงวิชาการมันย่อมมีคุณค่าเสมอ แต่การทำงานวิชาการที่มีคุณค่าต่อสาธารณะต้องอยู่บนพื้นฐานของความจริง โดยเฉพาะความจริงของคนที่เราอยู่ในระดับที่ต้องเผชิญความยุ่งยากมาก และอาจจะกลายเป็นเหยื่อของการแอบอ้างต่างๆ ด้วยซ้ำไป เราเองก็อาจจะกลายเป็นเหยื่อของการสร้างชาติ ศ.สุริชัย สรบุว่าเราจะทำอย่างไรให้การถกเถียงของเราและการตั้งโจทย์ของเราเป็นการเรียนรู้เพื่อปรับตัวให้รับรู้ร่วมกัน และนำไปสู่การยกระดับโจทย์ร่วมกันของเรา

ต่อเนื่องจากประเด็นเรื่องกรอบคิดและทิศทางในการศึกษาชนบท มีทำที่และประเด็นคำถามที่น่าสนใจอยู่หลายท่าน ดังนี้

ผู้ฟังท่านที่ 1 (สุรินทร์ อันพรม อาจารย์คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์) ประเด็นแรก เขาเห็นด้วยที่ว่าเราขาดกรอบในการทำความเข้าใจการเปลี่ยนแปลงในพื้นที่ชนบท เขาคิดว่าการศึกษาในแนวทางของวาทกรรมมันก็เป็นอีกแนวทางหนึ่งซึ่งมีบริบทของมัน แต่มันก็มีความจำกัดในการอธิบายภาพการเปลี่ยนแปลงทั้งหมด และเมื่อย้อนกลับไปคำถามที่ว่ามันควรจะเป็นอย่างไรในการทำความเข้าใจ เขาคิดว่านักสังคมศาสตร์ของไทยค่อนข้างจะมีข้อจำกัดสูง เขาได้พุดถึงงานของ Andrew Turton ช่วงประมาณปี 2516-2519 พุดไว้นานแล้วว่าชนชั้นใหม่ในชนบทเกิดขึ้นมานานแล้ว ชาวนาที่ดูเหมือนเป็นเจ้าของที่ดิน แต่จริงๆ แล้วไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่เป็นเพียงแรงงาน นักวิชาการไทยไม่ได้หยิบยกประเด็นเหล่านี้ขึ้นมาพุดต่อ ประเด็นที่สอง เขาไม่ได้เห็นด้วยกับเกษตรแบบทุนนิยมหรือเกษตรแบบพันธสัญญา แต่เขาข้อใจกับวิถีคิดแบบทางเลือกเหล่านั้นว่า ในเมื่อเราไม่เห็นด้วยกับเกษตรแบบทุนนิยมหรือเกษตรแบบพันธสัญญา แต่ทำไมเราไม่ไปสู้โดยตรง และกลับผลักระให้ชาวบ้านว่าต้องทำเกษตรอินทรีย์ ต้องอยู่อย่างพอเพียง ชาวบ้านต้องอยู่แบบจำกัดตัวเอง ต้องทำเกษตรอินทรีย์ ต้องเก็บเมล็ดพันธุ์เอง เขาคิดว่าในมุมมองของการวิเคราะห์วาทกรรม มันเป็นการผลักระมากกว่าการต่อสู้

ผู้ฟังท่านที่ 2 (รัตนา โตสกุล อาจารย์คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) กล่าวว่าประเด็นที่อาจารย์อภิชาติพุดนั้นราวกับว่ามันมีชนชั้นที่เกิดขึ้นใหม่ (emerging class) ในลักษณะที่เป็นชนชั้นกลางระดับล่าง (lower middle class) มันน่าสนใจว่าอาจารย์กำลังสร้างทฤษฎีที่ไปต่อสู้กับ Thesis ของเลนิน ที่บอกว่าเมื่อทุนนิยมเข้ามาก็จะก่อให้เกิดการแตกตัวในชนบทเป็นสองชั่ว

ใหญ่ คือพวกเจ้าที่ดินและพวกกรรมาชีพที่ไม่สามารถเข้าสู่ระบบเป็นนายทุนใหญ่ได้ ถ้าอาจารย์พิสูจน์ได้ว่า มีชนชั้นใหม่ จะเป็นการสร้างทฤษฎีที่แตกออกไปจากมาร์กซิสต์เดิม อีกประเด็นหนึ่งก็คือการที่บอกว่า ระบบเศรษฐกิจเปลี่ยน จิตสำนึกก็จะเปลี่ยนตามนั้น แล้วจิตสำนึกของชาวนาภาคอีสานส่วนใหญ่ที่สยบยอมต่อระบอบทักษิณนั้นถือเป็นจิตสำนึกแบบ Marxism หรือไม่

ผู้ฟังท่านที่ 3 (อุเชนทร์ เชียงแสน นักศึกษาปริญญาโทคณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ได้ตั้งคำถามต่อประเด็นของอาจารย์อีกวิชาว่า เวลาที่เราอธิบายว่าคนเสื้อแดงไม่ใช่คนจน เพราะเขามีรายได้เกินเส้นความยากจนนั้น อยากรู้ว่าเวลาอธิบายเรื่องนี้ เรามีเส้นแบ่งอย่างไร เช่น คนขับรถมอเตอร์ไซด์รับจ้างมีรายได้วันละ 400-500 บาท เดือนหนึ่งก็หมื่นกว่าบาท เราจะพูดได้เต็มปากหรือไม่ ว่าคนเหล่านี้เป็นคนชั้นกลางระดับล่าง คือเวลาเราอธิบายคน เราใช้ระดับทางเศรษฐกิจมาวัดอย่างเดียวเพียงพอหรือไม่

ผู้ฟังท่านที่ 4 (อัจฉรา รักษ์ดิตรม อาจารย์คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร) เธอเปรยว่าตัวเองมีปัญหากับคำพูดที่ว่า “จะวิพากษ์ NGO ทำไม” ในเมื่อมีตัวปัญหาตั้งมากมาย ไม่ว่าจะเป็นรัฐหรือทุน ตรงนี้เธอคิดว่าเราติดอยู่ในวิธีคิดที่มีปัญหาอยู่ 2 อย่าง หนึ่งคือเราวิพากษ์เพื่อแสดงอัตตาของตัวเองหรือขยายอาณาจักรของตัวเองหรือไม่ ดังนั้นสมมติฐานก็คือ ถ้าหากเป็นเพื่อนกัน เราจะวิพากษ์กันไม่ได้ ใช่หรือไม่ สองคือความคิดที่ว่า NGO ทำดีอยู่แล้ว เพราะฉะนั้นโปรดอย่าวิพากษ์ ใช่หรือไม่

ผู้ฟังท่านที่ 4 (สรัช สินธุประมา นักศึกษาคณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์) ตั้งข้อสังเกตว่า “ใครกันแน่ที่สมควรถูกเรียกว่า old-fashion?” NGO อาจจะถูกมองว่าเป็นพวกที่โรแมนติคเกินไปหรือเปล่า ในขณะที่นักวิชาการก็อยู่บนหอคอยงาช้างมากเกินไป อย่างไรก็ตามแล้วแต่เขาคิดว่ามีกลุ่มคนกลุ่มหนึ่งที่ old-fashion นั่นก็คือชนชั้นกลางหรือนักศึกษาทั่วไปที่ไม่มียุทธศาสตร์ทางการเมืองที่ชัดเจนและไม่สนใจอะไรกับเรื่องพวกนี้ทั้งสิ้น ในขณะที่เราพูดถกเถียงกันจะเป็นจะตายกันอยู่ในห้องนี้ มันก็ไม่เกิด impact อะไรเลยกับสังคมชนบท เขาคิดว่าเราจะทำอย่างไรให้พวกเขาสนใจมองไปที่ภาคชนบทบ้าง ทำอย่างไรจะสร้างความรับรู้ใหม่ให้พวกเขาบ้าง เพราะพวกเขาไม่มีทางรับรู้เลยว่าเรากำลังนั่งเถียงอะไรทางวิชาการกันอยู่ คนกลุ่มนี้เขาเป็นกลุ่มที่เข้าถึงทรัพยากรและมีรายได้มากกว่าคนทั่วประเทศจำนวนมาก มีพลังที่จะทำอะไรได้มาก หากพวกเขามีมุมมองต่อชนบทและการเมืองที่ดีกว่านี้ในแง่หนึ่ง มันจะมีวิธีไหนให้เขารับรู้บ้างไหมว่าสังคมไปไกลถึงขนาดนี้แล้ว

จากนั้นผู้ดำเนินรายการได้โยนประเด็นให้วิทยากรได้ตอบเพิ่มเติม โดย ผศ.ดร.อภิชาติชี้แจงในประเด็นแรกว่าเขายอมรับว่าอยู่ในหอคอยงาช้างและไม่เคยเหยียบชนบทจนกระทั่งเมื่อเร็วๆ นี้เอง แต่เขาไปศึกษาเรื่องการพัฒนาชนบทไทย แต่ไม่ได้มาเคลื่อนไหวให้ใครเปลี่ยนความคิด ส่วนในประเด็นที่สองที่ว่าทำไมไม่ดำเนิน ทำไมไม่ดำรงรัฐ เขามองว่าทางเลือกก็คือทางเลือก ทางเลือกเป็นสิ่งดี ทำได้ก็ทำไป แต่อย่า

คาดหวังว่าจะกลายเป็นกระแสหลัก เพราะมันยาก ถ้ามองในมุมของเศรษฐศาสตร์การเมืองแล้ว ต้องดำรงก่อน เพราะเป็นผู้คุมบทที่ล้มเหลว เช่น เรื่องฝักที่กินแล้วตาย นี่คือทุนนิยมไทย ในขณะที่ทุนนิยมญี่ปุ่นหรือทุนนิยมอังกฤษเขาได้มาตรฐานฝักปลอดภัยด้วยซ้ำไป ดังนั้นทุนนิยมเองก็มีหลายหน้าหลายตามาก ไม่ควรไปเหมารวม เช่น ในจีนก็เป็นทุนนิยมอีกแบบหนึ่ง จีนเองก็ต้องเจอสิ่งที่ร้ายสองอย่างไปพร้อมๆ กัน นั่นก็คือเผด็จการกับทุนนิยม

ในเรื่องของจิตสำนึก ผศ.ดร.อภิชาติตอบว่ามีความเป็นไปได้ที่จะมีการตื่นตัวทางการเมืองครั้งใหญ่ ความขัดแย้งทางการเมืองในครั้งนี้ได้ดึงคนจำนวนมากที่ไม่เคยกระตือรือร้นทางการเมืองมาเข้าสู่วงการเมือง ไม่ว่าจะเป็นแดงหรือเหลือง ส่วนเรื่องรูปการณ์จิตสำนึกของเขายังเป็นสิ่งที่อธิบายไม่ได้ ไม่รู้ว่าสยบยอม ถูกหลอก หรือว่าเต็มใจ สิ่งที่ปรากฏก็คือมันเป็นครั้งแรกๆ ที่มวลชนระดับล่างสุดลุกขึ้นมามีส่วนร่วมทางการเมือง และสู้ในประเด็นระดับชาติ ไม่ใช่ประเด็นระดับท้องถิ่น

ส่วนประเด็นเกี่ยวกับเลนิน เขามองว่าในเมืองไทย รวมถึงใน Southeast Asia เรามีที่ดินจำนวนมากมาย ในขณะที่มีแรงงานจำนวนน้อย ที่ดินในภาคการเกษตรเริ่มหดไปเมื่อปี 1980 ตอนนั้นในชนบทมีการรวมกันของที่ดิน แนวโน้มของฟาร์มขนาดใหญ่กำลังเพิ่มขึ้น ดังนั้นแรงงานส่วนใหญ่จะหลุดจากที่ดิน โดยในรอบ 20 ปีที่ผ่านมาแรงงานที่หลุดจากที่ดินแล้วเข้าเมืองอย่างน้อย 4-5 ล้านคน (อ้างอิงงานวิจัยของอาจารย์อัมมาร) การกระจุกของที่ดินจึงมีมากขึ้น ภาคเกษตรมีการแตกตัวมากขึ้น ชาวนาและเกษตรกรอื่นๆ ส่วนหนึ่งจะพัฒนาตัวเองให้เป็นชาวนารวย อีกส่วนหนึ่งจะหลุดออกมา กลายเป็นแรงงานในเมืองและย้ายเข้าเมืองอย่างถาวร

ในเรื่องเส้นความจน (poverty line) ที่ว่ามัน make sense หรือเปล่ามัน เขามองว่าถึงอย่างไรก็ต้องมีเส้นบางเส้นมาขีดไว้เพื่อระบุ ซึ่งเราจะยอมรับหรือไม่ก็ตามแต่ เช่น ถ้าเรายอมรับว่า 5,000 บาท ไม่ได้อยู่ในระดับความยากจนเมื่อเทียบกับ poverty line ที่ 1,000 กว่าบาท ในขณะที่ World Bank ระบุว่าระดับความยากจนคือมีรายได้ต่ำกว่า 2 ดอลลาร์ต่อวัน ก็ประมาณ 60 บาท ส่วนคนที่มีรายได้ 2-6 ดอลลาร์ต่อวันถือเป็นชนชั้นกลางระดับล่าง

ส่วนประเด็นตอบกลับในเรื่องของการใช้กรอบความคิดในการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในชนบท คุณวิฑูรย์ตอบว่ามุมมองในการวิเคราะห์อาจต้องเพิ่มบทบาทของทุนลงไปมากขึ้น ในขณะที่การวิเคราะห์ในเชิงวัฒนธรรมก็ยังจำเป็นอยู่ ในส่วนประเด็นที่เกี่ยวกับ NGO คนที่เป็น NGO ที่เคยทำงานในขบวนการทางเลือก แล้วภายหลังมาเป็นนักวิชาการ รู้สึกผิดหวังแล้วต้องมาสารภาพบาป โดยส่วนตัวแล้ว เขายังมองไม่เห็นประเด็นว่า NGO ได้ทำสิ่งใดผิดพลาดอย่างไรในการทำงานขบวนการทางเลือก ส่วนการต่อสู้เรื่องทางเลือกในปัจจุบัน เขามองว่าก็มี แต่มันเป็นเพียงการต่อสู้ของกลุ่มคนเล็กๆ เท่านั้นเอง แล้วเราก็บ่อยให้สถาบันต่างๆ ดึงเอาวาทกรรมนี้ไปใช้ ในบางเรื่อง คุณวิฑูรย์ไม่เห็นด้วยในเชิงการวิเคราะห์ เช่น การวิเคราะห์เรื่อง

ขบวนการทางเลือกของภาค NGO ที่ว่าไม่มีการเชื่อมโยงกับทุนและชาตมิตีทางการเมืองเพราะไม่ได้เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์กับรัฐในบางรูปแบบนั้น เขามองว่าเรื่องนี้ต้องคุยกันยาว ถ้าหากมันไม่มีทางเลือกแล้วต้องมาต่อสู้ในระบบ คำตอบมันจะอยู่ตรงไหน คำตอบคือมันไม่มี เขาได้ยกตัวอย่างกรณี Try Arm ถ้าเราต่อสู้เรื่องสิทธิแรงงานภายใต้บริษัท เราก็กู้ต่อสู้ในเรื่องของค่าจ้าง สิทธิบางอย่าง แต่ถ้าเราเป็นผู้ประกอบการ อำนาจของเราจะมากขึ้น เพราะมีทางเลือกมากขึ้น ถ้าเราอยู่ภายใต้ระบบพันธสัญญา เราจะสู้ได้อย่างเดียว คือสู้เพื่อสัญญาที่เป็นธรรม วิฑูรย์ได้ทิ้งท้ายไว้ว่าเรื่องเกษตรไม่ใช่เรื่องเล็กน้อย เพราะเป็นเรื่องผลประโยชน์ของกลุ่มบริษัท กลุ่มทุนขนาดใหญ่ ทำไมเรื่องนี้ถึงไม่เป็นประโยชน์ต่อชาวบ้าน เขามองว่าการที่ประชาชนมาสนใจทำเรื่องเกษตรนั้นมันอาจเปลี่ยนภูมิทัศน์ทางการเมือง ซึ่งหมายความว่า มันเพิ่มอำนาจจะไประบบอย่างขึ้นมา และในทางเศรษฐกิจ การเลือกทำการเกษตรในปัจจุบันนั้นมันเป็นทางเลือกทางหนึ่งของอนาคตด้วยซ้ำไป

ในช่วงท้ายๆ ก่อนจะจบการเสวนา ศ.สุริชัยพยายามตอกย้ำให้เห็นถึงบทบาทและความสามารถของนักวิชาการที่มีต่อชีวิตทางสังคมของคนอีกหลายๆ คนว่า สังคมไทยที่มันมีความเปลี่ยนแปลงไปมากขึ้นหลายๆ ด้าน เช่น ความรุนแรงทางการเมืองจนคนตายมาก และก็ไม่มีความสามารถที่จะจัดการปัญหานี้ร่วมกัน คงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าคงเป็นความรับผิดชอบส่วนหนึ่งของเรา เราไม่อาจจะไปบังคับให้ใครสนใจอย่างที่เราสงสัยได้ นอกจากนี้ โจทย์วิจัยที่เราควรถกกันมากขึ้นก็คือภาพใหญ่ของการเปลี่ยนแปลง ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นหน้าที่โดยตรงของนักวิชาการ ศ.สุริชัยได้สะท้อนอีกประเด็นว่า ไม่มีใครบอกว่าเราอาจจะเป็นส่วนหนึ่งของปัญหา มหาวิทยาลัยก็อาจจะเป็นส่วนหนึ่งของปัญหา แล้วเราก็ต้องยอมรับว่าสังคมวิทยาที่ช่วยให้เข้าใจความยุ่งยากของสังคมนั้นก็ไม่มีน้ำยาในการทำความเข้าใจ สิ่งหนึ่งที่สำคัญมากๆ คือ เราจะคุยอย่างไรถึงจะไม่รู้สึกที่เราขัดแย้งข้อสรุปของเราใส่กัน ศ.สุริชัยมองว่ามีโจทย์อีกหลายโจทย์ที่ประเทศเราไม่อาจปฏิเสธความรับผิดชอบได้ ในขณะที่เราใช้ทรัพยากรจำนวนมากมาย แต่ความเหลื่อมล้ำต่ำสูงภายในประเทศเรายังมีอยู่มาก ชาตินิยมกลายเป็นเครื่องมือในการต่อสู้ทางการเมืองมากกว่าจะเป็นเครื่องมือในการทำทำความเข้าใจปัญหาทางด้านการเมืองที่เราสร้างเอง

ในเรื่องความเหลื่อมล้ำต่ำสูง ศ.สุริชัยได้อธิบายเกี่ยวกับเส้นความยากจนว่าในแง่ของสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาอาจจะไม่สนใจเฉพาะแง่ของรายได้ แต่สนใจในแง่ “ความจนโอกาส” ความจนในแง่การเข้าถึงทรัพยากร อาจารย์เชื่อว่าโจทย์ในอนาคตก็คือแขนงวิชาทางเศรษฐศาสตร์หรือสังคมวิทยาจะมาร่วมทำความเข้าใจปัญหาชนบทที่ซับซ้อนได้อย่างไร ไม่ใช่วิชาไหนวิเศษกว่าวิชาไหน แต่เราต้องยอมรับข้อจำกัดวิชาของเรา ในแง่นี้ ศ.สุริชัยสะท้อนบทบาทนักวิชาการออกมาว่า

“ความทุกข์มากๆ ของงานที่ผมทำก็คือ ทำอย่างไรให้งานวิชาการที่เราทำสามารถไปเชื่อมต่อกับปัญหาที่ผู้คนเขาสนใจกัน แล้วมันจะกลายเป็นกำลังที่จะทำให้สังคมไทยเข้าใจกันมากขึ้นและคุยกันมากขึ้น

เพื่อก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในทางที่คนทุกชั้นคนยากหรือคนที่มีโอกาสน้อยจะได้ไม่ถูกซ้ำเติม ในสถานการณ์ที่ทุกคนแย่งชิงทางอำนาจและกระแสโลกที่ไม่ค่อยมีความเมตตาปราณีกับคนตัวเล็กตัวน้อยเท่าไร"

อ.ดร.อนุสรณ์ ผู้ดำเนินรายการ ได้สรุปทิ้งท้ายไว้ว่า เราได้ก้าวมาสู่ยุคสมัยที่เราไม่สามารถหาข้อเห็นพ้องได้โดยง่ายอีกต่อไป เพราะต่างฝ่ายต่างถูก inform และเข้าไปพัวพันกับเหตุการณ์ที่ถูกสร้างขึ้นจากแง่มุมที่ต่างกันออกไป เพราะฉะนั้นในแง่หนึ่งก็เป็นแง่ดีที่ช่วยกระตุ้นและผลักดันให้เราพยายามหาคำอธิบายจากมุมมองของเราที่ไปพัวพันกับมุมมองนั้นโดยตรง แต่ในอีกแง่หนึ่งก็คือ แทนที่จะนำไปสู่ความขัดแย้ง มันอาจจะผลักดันหรือเรียกร้องให้เราจำเป็นต้องมองไปถึงแง่มุมของการถกเถียงกันมากขึ้น อันจะนำไปสู่การออกเเงทางปัญญา

บรรยากาศในการเสวนาครั้งนี้ ผู้เขียนคิดว่าแม้จะดูเผด็จร้อน แต่ก็เป็นการอุ่นเครื่องและเติมไฟแก่วิชาการให้มีมุมมองที่แหลมคมในการศึกษาวิจัยชนบทไทยท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงในปัจจุบันและในวันข้างหน้า เพื่อที่จะเป็นประโยชน์ต่อคนตัวเล็กๆ ในสังคมได้อย่างแท้จริง

หวังว่าคงเป็นเช่นนั้น.....

กัตัญญู สว่างศรี*

ประมาณต้นปีที่แล้ว ผมไปสอบเรียนต่อด้านมานุษยวิทยา ที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อผ่านข้อเขียนก็มีการสัมภาษณ์ เหมือนกับการสอบทั่วๆ ไปนั่นแหละ แต่ไม่รู้ว่าจะเหมือนกับที่อื่นไหม เพราะที่นี้ก่อนจะเข้าไปสอบสัมภาษณ์นั้น เขาให้เราส่งเอกสารไม่เกิน 2 หน้า เอ 4 โดยระบุหัวข้อไว้สั้นๆ ว่า “แนะนำตัว ประเด็นที่สนใจ ความคาดหวัง” จะว่าไปผมเองก็มีประสบการณ์เขียนแนะนำตัวหลายครั้งครา เพราะเปลี่ยนงานมาก็หลายที แต่ผมดูจะชอบใจการแนะนำตัวเองในครั้งนี้น่ามากที่สุด คำที่มันตอบโดยไม่ได้คำนึงถึงการได้หรือไม่ได้งาน หากแต่เป็นการได้หรือไม่ได้เล่าเรียนในสิ่งที่ตนสนใจอย่างแท้จริง

เนื้อความที่ผมเขียนส่งไปมีดังนี้

...

คนเราควรเริ่มแนะนำตัวจากจุดไหน? คนเราจะรู้จักกันผ่านตัวอักษรได้มากเท่าไรกันเชียว หากคุณรู้ว่าผมทำงานอะไรมาบ้าง ยกตัวอย่างเช่น ทำร้านเช่าหนังแผ่น ทำงานเป็นกองบรรณาธิการนิตยสารบันเทิง (*happening*) เป็นพิธีกรรายโทรทัศน์ชื่อดัง (คนคุ้นคน) ไปเฝ้าร้านหนังสือที่ปายและร่วมงานระยะสั้นๆ

* อดีตนักศึกษาปริญญาโทสาขามานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยา และมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

กับสำนักพิมพ์หนึ่ง (ซึ่งตอนนั้นเจ๊งไปแล้ว) กลับมาตายรังด้วยการทำงานนิตยสารแพชั่น (แต่อันนี้ทนทำได้ไม่นานจริงๆ ไม่เหมาะมาก) [...] จากนั้น (หมายถึงออกจากนิตยสารแพชั่นนะ) ผมก็ว่างงาน แล้วก็พยายามมุ่งมั่นทำตามฝัน [...] แต่เมื่อความเพ้อฝันค่อยๆ จางไปจากชีวิตจริงอันลำเค็ญ ผมก็ตระหนักได้ว่าผมจำเป็นต้องทำอะไรสักอย่างกับชีวิตก่อนที่มันจะสาบสูญไป ตรงนี้เองที่คุณกำลังเดินทางมาถึงปัจจุบันขณะของผม แต่ผมก็ยังไม่แน่ใจนักหรือว่าการแนะนำตัวสั้นๆ นี้จะทำให้คุณรู้จักผมได้มากขึ้นแค่ไหน?

ประเด็นที่สนใจ

คุณคงไม่แปลกใจถ้าวัยรุ่นอย่างผมจะบอกว่ากำลังสนใจในสกุลความคิด “หลังสมัยใหม่” ซึ่งเป็นที่แพร่หลายและถูกกล่าวถึงอยู่ในปัจจุบัน แต่มันเป็นความสนใจแบบกว้างๆ [...] ซึ่งความสนใจในทฤษฎีดังกล่าวอาจมาจากความใคร่รู้ในการอ่านวรรณกรรมและการวิพากษ์วิจารณ์ของผมนั่นเอง [...] ทั้งหมดที่กล่าวมา ผมคิดว่ามันยังไม่น่าสนใจพอจะหยิบยกมาเป็นประเด็นเท่าไรนัก ยังมีเรื่องราวและปรากฏการณ์ต่างๆ อีกมากมายในสังคมที่ผมยังจับต้นชนปลายไม่ถูก [...] ผมคิดว่าคำตอบที่ดีย่อมเริ่มจากคำถามที่น่าสนใจ ดังนั้น ก่อนจะตั้งคำถามกับอะไรบางอย่าง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่เราต้องมีความรู้มากพอที่จะทำความเข้าใจ เพื่อสร้างประเด็นคำถามอันแหลมคม

ความคาดหวังก็มาเรียนในหลักสูตรนี้

โดยส่วนตัว ผมคิดว่า “ความคาดหวัง” กับ “ความหวัง” นั้นไม่เหมือนกัน และข้อแตกต่างของสองประโยคนี้ (ในความเข้าใจของผม) ก็คือความคาดหวังเป็นดั่งเป้าหมายที่เราต้องการจะทำมันให้สำเร็จ ส่วนความหวังนั้นคล้ายกับความฝันอันยิ่งใหญ่เกินตัวที่เราอาจทำไม่สำเร็จ อย่างไรก็ตาม ผมจะขอกล่าวถึงทั้งสองสิ่ง และจะแยกไว้เป็นสองหัวข้อ

ความคาดหวัง

ศึกษาให้จบครบตามหลักสูตร ได้รับความรู้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วยจากการเรียน ได้เรียนรู้กับอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ ได้ถกเถียงและเห็นแจ้งต่อความสงสัยใคร่รู้ต่างๆ นานาด้วยตนเอง ได้เข้าใจชีวิต สังคม วัฒนธรรม และสิ่งต่างๆ ในแง่มุมที่ซับซ้อนมากขึ้น คาดหวังว่าความเข้าใจอันมั่วซั่วไร้ระเบียบของตนจะถูกจัดให้เข้ารูปเข้ารอยในทิศทางที่สมควรจะเป็น พบเจอมิตรภาพดีๆ จากเพื่อนร่วมชั้นและ

เหล่าคณาจารย์ เมื่อศึกษาจบ คาดหวังว่าจะได้ใช้ความรู้เพื่อประโยชน์แก่ตนในการหาเลี้ยงชีพ และเป็นประโยชน์ต่อผู้อื่นในด้านมนุษยวิทยา ไม่ทางใดก็ทางหนึ่ง

ความหวัง

[...] ผมล้มเลิกความฝันของการเป็นนักเขียนอาชีพ ผมไม่ต้องการเลี้ยงตัวเองด้วยการเขียนวรรณกรรม แต่อยากเขียนวรรณกรรมดีๆ ให้มันหล่อเลี้ยงจิตใจของผม ขณะเดียวกันผมก็ไม่ต้องการเลี้ยงชีพด้วยการเป็นสื่อมวลชนบันเทิงอีก ผมต้องการเลี้ยงชีพด้วยการทำงานด้านความรู้ และผมก็หวังว่าความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่างๆ จากการเรียนจะทำให้ผมพัฒนาตนเองในด้านวรรณกรรมที่ตนฝันไปกลายเป็น “นักเขียนที่ฉลาดขึ้น” อีกทั้งเติมเต็มชีวิตในแง่จริง (จากการหาเลี้ยงชีพด้วยงานที่พึงใจ) ลงไปด้วย นอกจากนี้ ผมยังฝันเพื่อพบอีกหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาต่อในระดับปริญญาเอก การหาทุนเพื่อไปศึกษาต่อในต่างประเทศ [...] การได้พำนักในสิ่งที่ตนสนใจและมีคนตั้งใจฟังมันอย่างจริงจัง และจะดีที่ที่สุดก็ต่อเมื่อมันได้สร้างประโยชน์แก่คนเหล่านั้น (ที่ตั้งใจฟังหรือตั้งใจอ่านสิ่งที่ผมได้เผยแพร่) แง่มุมใดแง่มุมหนึ่งเกี่ยวกับความรู้ในด้านมนุษยวิทยา ซึ่งผมเชื่อว่าหลักคิดต่างๆ อาจช่วยให้ผู้คนดำรงอยู่ร่วมกันได้ด้วยความเข้าใจอกเข้าใจผู้อื่น เข้าใจตนเอง และเข้าใจสิ่งต่างๆ รอบตัวมากขึ้นกว่าเดิม

...

เป็นไปดังหวัง ผมผ่านการสอบสัมภาษณ์และกลายเป็นนักศึกษาปริญญาโทเต็มตัว การเรียนการสอนเต็มไปด้วยบรรยากาศของความจริงจัง เราอ่านหนังสือกันหนัก อาจารย์ก็มีความเข้มข้นและเปิดโอกาสในการถกเถียงแลกเปลี่ยนได้อย่างเต็มที่ เราต่างก็รู้ว่ายังทำได้ไม่คอยดีมากนัก เราก็ต้องอ่านหนังสือและบทความมากมาย เขียนรายงานส่งทุกครั้งที่เราเรียน ด้วยความตื่นเต้นและไฟฝันอันล้นปรี่ทุกคนในชั้นต่างก็กระตือรือร้นในการเรียน

การเรียนการสอนที่นี่ถือว่าหนักหนาสาหัสไม่น้อย อาจารย์รัตน โทสกุล หรือ “ครูใหญ่” ของที่แห่งนี้ เคยเตือนเราไว้ในทำนองที่สบายๆ แต่แฝงด้วยความจริงจังว่า ที่นี่คุณทำงานไม่ได้หรอก คุณต้องอ่านหนังสือหนักมาก และเรื่องเล็กๆ อย่างความรักที่รบกวนหัวใจคุณก็จะส่งผลต่อการเรียนได้ด้วยนะ ขอให้ทุกคนระวัง และเรื่องที่แถมจะเน้นย้ำก็คือคุณภาพ ผมสัมผัสได้ถึงกลิ่นอายของวิชาการอันหนักแน่นตั้งแต่วันปฐมนิเทศที่น่ารักอบอุ่นเป็นต้นมา

คณะและห้องเรียนของมนุษยวิทยาให้ความรู้สึกคล้ายกับบ้านสามห้องในนิยาย แฮร์รี่ พอตเตอร์ ผมจำชื่อบ้านทั้งสามบ้านไม่ได้ เพราะไม่ใช่แฟนหนังสือ แต่ที่คณะจะมีความเป็นส่วนตัวอยู่ตั้งแต่ประตูที่

ต้องใช้บัตรเครดิตในการเข้าออก ชั้นเรียนเราเล็ก แต่อบอุ่น นอกจากนี้ยังมี “พีวิชัย” ที่เปรียบเสมือนพ่อบ้าน คอยปิดกวาดเช็ดถูดูแลเรื่องราวต่างๆ ในบ้าน

ผมยังจำได้นั่งคุยกับ “พีวิชัย” เกือบชั่วโมงตอนที่เข้ามาติดต่อยะไรสักอย่างเกี่ยวกับการเรียนต่อเมื่อปีที่แล้ว แกจะคอยแนะนำพูดคุยอย่างเป็นกันเอง จนกระทั่งล่าสุดซึ่งผมได้ขออนุญาตอาจารย์เข้าไปร่วมฟังบรรยายในวิชาทฤษฎี พีวิชัยก็ยังคงเป็น “ศิราณี” ให้กับนักศึกษาเหมือนเดิม ล่าสุดเมื่อไม่นานมานี้ ผมมีโอกาสเข้าไปในชั้นเรียน โดยอาจารย์อนุญาตให้ผมเข้าไปฟังในเรื่องที่สนใจ จำได้ว่าหลังจากการฟังวันนั้น เรายืนพูดคุยกันที่หน้าคณะเรื่องอาการรอกหักของเพื่อนคนหนึ่งในชั้นเรียน เรียกว่าลอบประโลมให้กำลังใจราวกับเป็นคนในครอบครัวเดียวกัน

จะว่าไป “พีวิชัย” นี่แหละที่ผมรู้สึกสนิทสนมมากที่สุด เพราะเอาเข้าจริง แม้จะได้พูดคุยกับอาจารย์ในห้องมากมาย แต่ก็จะเป็นเรื่องวิชาการความรู้มากกว่าเรื่องส่วนตัวทั่วไป

จนเมื่อครั้งที่ผมตัดสินใจลาออก โดยตั้งใจจะมอลาออกในชั้นเรียนชาติพันธุ์ อาจารย์พิเชฐ ผู้สอน ก็ได้กล่าวให้ข้อคิดต่างๆ มากมายจนหมดไปหนึ่งคาบ และพวกเราก็ไม่ได้เรียนเลย ผมซาบซึ้งน้ำใจของอาจารย์เป็นอย่างมาก (แม้สัปดาห์ต่อมาผมจะลาออกอยู่ดี) ต่อมาผมก็เริ่มรู้สึกถึงความผูกพันเล็กๆ น้อยๆ แม้ว่าจะมีระยะห่างและการวางตัวที่ชัดเจนของอาจารย์อีกสองท่าน คืออาจารย์ยุกติและอาจารย์อนุสรณ์ ครั้งหนึ่งหลังจากลาออกไปแล้ว ผมก็กลับมาทำเรื่องลาออกที่คณะ เมื่อได้ยินเสียงโหวกเหวกของผผม อาจารย์ยุกติกก็เดินออกมาทักทายและพูดคุยกันสั้นๆ ส่วนอาจารย์อนุสรณ์ก็เคยกดไลก์อะไรตลกๆ ที่ผมโพสต์ในเฟซบุ๊กซึ่งเราเป็นเพื่อนกัน (และอาจารย์ก็ใช้เฟซบุ๊กทวงงานอันเอื้อระเหยขึ้นนี้ของผมด้วย)

ออกนอกห้องไปไกล กลับมาที่ห้องเรียนนะครับ เราเรียนกัน 3 วันต่อสัปดาห์ คาบละ 3 ชั่วโมง (ทว่าหลายครั้งมักจะลากยาวไปจน 4 ชั่วโมงนั่นแหละ) สำหรับผมแล้ว สรุปลได้ง่ายๆ ว่าการเรียนที่นี่มีหัวใจหลักอยู่ 3 อย่างคือ “อ่าน คิด เขียน” เราต้องส่งงานเกือบทุกคาบและมีส่วนร่วมในการเรียนอย่างสม่ำเสมอ ทั้งการพูดคุยและการวิเคราะห์เนื้อหาจากเอกสารหรือหนังสือต่างๆ ที่อาจารย์มอบหมายให้ แน่แน่นอนว่าจะทำอย่างนั้นได้ กระบวนการที่เราต้องผ่านและทำให้กระจ่างในเบื้องต้นก็คือ “การอ่าน”

เพื่อนร่วมรุ่นมีความหลากหลายไม่น้อย อธิบายให้ชัดๆ ก็คือ เรามีทั้ง “เด็กเนิร์ด” อย่าง “ไฉ่หนุ่” ผู้ทำงานพิเศษขายการ์ตูน รุ่นใหญ่รู้เยอะอย่าง “พีอุฐ” ที่จบมานุษยวิทยามาแล้ว มี “จุกจิก” สาวมันขยันเก่งที่จบมานุษยวิทยามาเช่นกัน น้องเล็กผู้มุ่งมั่นอย่าง “ยุ้ย” “อุ้ย” ผู้มีความรู้หลากหลาย “พีมิงค์” ที่มีอะไรๆ เป็นๆ “พีแต้ว” ซึ่งจบปริญญาโทมาแล้ว และเป็นเพื่อนสนิทของผม ส่วนผมเป็นประเภทเอาตลกเข้าว่าตลอดเวลา

สำหรับเราในตอนนั้น เรื่องใหญ่เรื่องโตที่สุดนอกจากการอ่านตัวบท ก็คือการนำเสนอหน้าห้องเรียนในวิชาทฤษฎี ที่ต้องนำเสนอเดี่ยวหน้าห้องและต้องศึกษามาเป็นอย่างดี นั่นคือเรื่องที่ผมห่วงใจมากที่สุด เพราะลำพังตนเองคนเดียวก็คงจะไม่สามารถทำได้ดี เราแบ่งงานการนำเสนอหน้าชั้นในคาบแรกที่เรียนวิชาทฤษฎีกับอาจารย์อนุสรณ์ ผมรู้จักนักทฤษฎีเพียงไม่กี่คน และมีนั่งสับสนว่าจะเลือกใครดี ตอนนั้นคิดอย่างเดียวแค่ขอให้มันเป็นการนำเสนอวันหลังๆ ก็พอ จะได้มีเวลาเตรียมตัวเยอะหน่อย แล้วเสียงสวรรค์ก็ดังขึ้นข้างหูผมว่า

“เฮ้ยย เชื่อกู เวเบอร์ ง่ายยย” เสียง “ไอ้หนู” นั้นเอง

ผมยกมือเลือก มัคซ์ เวเบอร์ (Max Weber) ในทันที ก่อนที่ “ฟ็อรู” “อู๋” และ “จิกจิก” จะทักขึ้นมาว่าเวเบอร์ยากหน่อยนะ ผมก็หันไปถาม “ไอ้หนู” ว่าเคยอ่านงานเวเบอร์ไหม มันก็ตอบแบบยื้มๆ ว่า “เคยบ้างนิดหน่อย”

“อ้าว ห่า ไหนบอกง่ายวะ” ผมท้วง “ไอ้หนู” ไปแบบขำๆ ส่วนมันก็รับคำกับผมว่าจะช่วยอย่างเต็มที่

ผมจำคำพูดที่อาจารย์ยุคติดเอ๋ยกับพวกเราตั้งแต่คาบแรกที่เข้าเรียนได้ดี อาจารย์ยุคติดบอกว่า “คุณไม่ต้องแข่งกันหรอก ช่วยกันนะ ช่วยกันอ่าน” ยอมรับตามตรงประสาคนอ่านตัวบทไม่คล่อง (จริงๆ เรียกว่าไม่ได้เรื่องเลยก็ได้) ผมรู้สึกใจชื้นขึ้นมาก เพราะตอนนั้นก็ยังไม่แน่ใจว่าจะเอาตัวรอดจากตัวบทมากมายก่ายกองที่ต้องอ่านได้อย่างไร

หลังจากนั้นพวกเราจึงแบ่งกันอ่านหนังสือ โดยมีการแบ่งจำนวนหน้าและหน้าที่รับผิดชอบในการแปลส่วนของตัวเอง แม้อาจารย์จะท้วงในภายหลังว่าทุกคนควรจะอ่านทั้งหมด ผมรู้ตัวว่าถ้าต่างคนต่างอ่าน ผมคงจะไม่มีอะไรในหัวเข้ามาเรียนมากเท่ากับการอ่านแบบนี้ ในรุ่นของเรา คะแนนเฉลี่ยภาษาอังกฤษไม่ได้ดีเลิศเลอ ทุกคนไม่ได้อ่านคล่อง แต่ทุกคนช่วยกัน ก่อนเข้าเรียนหนึ่งวัน เราจะส่งบทแปลในส่วนของตัวเองให้คนอื่นๆ อ่านทำความเข้าใจ แน่่อนว่าผมซึ่งอ่อนสุดนั้นแทบจะเปี้ยวส่งทุกครั้ง และบางครั้งในวันหยุด เราก็นัดกันมานั่งดูที่ธรรมศาสตร์ เพื่อให้เกิดความเข้าใจในเนื้อหามากขึ้น

บรรยากาศช่วงแรกเต็มไปด้วยเสียงหัวเราะและความสนุกสนาน เราดูหนังสือกันอย่างกับเด็กมัธยม ผมไม่เคยอยู่ในบรรยากาศแบบนี้มาก่อน เพราะแต่ไหนแต่ไรมาก็เป็นเด็กไม่ตั้งใจเรียน ก็ถือว่าเป็นประสบการณ์ที่ดีมากๆ ทว่าเมื่อการงานรัดตัวมากขึ้น แต่ละคนต่างไม่มีเวลามาเจอกันเพื่อพูดคุย ความตึงเครียดก็เกิดขึ้น การอ่านตัวบทเป็นเรื่องจำเป็นสำหรับการเรียนอย่างยิ่ง หลายครั้งที่เพื่อนๆ ช่วยผมเป็นอย่างมาก ทั้งจำนวนหน้าที่ผมจะได้น้อยกว่าใครเพื่อน ครั้งหนึ่ง “อู๋” ถึงกับเคยแบ่งงานของผมไปช่วยแปล ทั้งๆ ที่ของผมน้อยกว่าคนอื่นอยู่แล้ว แต่การอ่านบ่อยๆ ก็ช่วยทำให้คล่องขึ้น แต่

มันก็ไม่ง่ายจริงๆ มีอยู่คาบหนึ่ง เราคุยกันเรื่องงานของ คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz) ในส่วนของผมนั้น ผมอ่านไม่รู้เรื่องเลย อาจารย์ก็กล่าวว่า “ไม่ต้องคิดมาก คุณพูดมาเถอะ คือพวกนี้บางทีมันอ่านยาก ต่อให้คนที่ใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษาพ่อภาษาแม่ มันก็ยังอ่านไม่รู้เรื่อง” พวกเราในห้องต่างก็ขำ แล้วผมก็สบายใจว่า เออ ไม่ใช่เพราะเราไม่มากอย่างเดียวนะ

การเรียนแต่ละครั้ง ความคิดทางด้านมานุษยวิทยาล้วนเป็นไปเพื่อทำความเข้าใจมนุษย์ และมันก็ทำให้ผมเริ่มเข้าใจมากขึ้นจริงๆ แต่สิ่งหนึ่งที่ผมชื่นชอบอาจารย์ผู้สอนมากๆ คือเมื่อเวลาเราถามอะไรแล้วอาจารย์ไม่รู้ แกก็จะบอกคำว่า “ผมไม่รู้” ที่ผ่านมา ผมมักจะเจอคนเก่งๆ ที่ไม่ว่าอะไรก็รู้ไปทุกอย่าง จึงเป็นเรื่องแปลกใจและออกจะชื่นชมเมื่อได้ยินคนที่รู้มากๆ ยอมรับเต็มปากเต็มคำว่าไม่รู้

หลายครั้งเรารู้สึกเหมือนกับคัลเจอร์ช็อก (Culture Shock) ที่ต้องมาเจอการเรียนที่เอาจริงเอาจังกับตัวบท เพราะเวลาเราเรียน เราจะคุยกันแทบทุกเม็ด ประโยคนั้นหมายความว่าอย่างไร คุณคิดว่าอย่างไร ผมจำจากอาจารย์ได้อีกว่า เมื่อคุณเจอคัลเจอร์ช็อกก็ไม่ต้องตกใจมาก มันเป็นเรื่องดีด้วยซ้ำ เพราะมันจะทำให้คุณปรับตัวกับสิ่งใหม่ ได้ไปพ้นจากขีดจำกัดเดิมของตนเอง

เรียนไปได้สักพัก บรรยากาศเริ่มตึงเครียดขึ้น ผมจำได้ว่าวันนั้นเป็นวันสุดท้ายก่อนการเสนองานของเพื่อนสนิทของผม แต่ว่าผมเองก็ช่วยอะไรเธอได้ไม่มาก ได้แต่กดดิกชันนารีแปลศัพท์ยาก เรา่งง่วนอยู่ที่ร้าน “ทรู คอฟฟี่” ตั้งแต่เย็นยันดึก ผมเป็นห่วงอย่างมากว่าพรุ่งนี้เธอจะรอดไหม จนกระทั่งเช้าวันเสนองาน เธอหายตัวไป ไม่มีใครติดต่อเธอได้ อาจารย์หัวเสียเป็นอย่างมาก ผมรู้ดีถึงความตึงเครียดของเพื่อน ผมเสียใจที่ช่วยอะไรเธอได้น้อยมาก และเสียใจมากกว่าเมื่อหลังจากวันนั้นเธอก็ไม่มาเรียนอีกเลย เหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้ผมต้องกระตุ้นตัวเองมากยิ่งขึ้น เพื่อไม่ให้เกิดเรื่องแบบนั้นกับตัวเอง

วันเวลาผ่านไปอย่างรวดเร็ว เหลือเวลาอีกเพียงสัปดาห์เดียวเท่านั้นก็จะถึงคิวเสนองานชิ้นของผม ผมพยายามทั้งหาเพื่อนที่เก่งช่วยแปลให้ นั่งรถไปถึงศาลาฯ และพบว่ามันยากเกินกว่าที่เพื่อนจะอ่านเข้าใจ ผมให้เพื่อนที่เป็นอาจารย์สอนภาษาอยู่ที่โรงเรียนนายเรืออากาศช่วย แต่ก็ติดปัญหาความวุ่นวายต่างๆ นานา ผมยอมรับว่าตัวเองอ่านหนังสือไม่รู้เรื่อง ความตึงเครียดกังวลทับถมในจิตใจ ไม่มีทางออกใดดีไปกว่าอ่านเอง แต่ความรู้ภาษาอังกฤษระดับได้เกรด 1 ตั้งแต่ ม. 1 ถึง ม. 6 จนกระทั่งเรียนราชภัฏได้ B- เพราะลอกข้อสอบเพื่อน และคะแนน TU-GET ที่น้อยที่สุดในห้องเพียง 240 คะแนน ไม่มีทางที่จะอ่านได้เรื่องและเข้าใจ ผมนั่งกดแปลภาษาใน iPad จนปวดนิ้ว บางย่อหน้า แปลทุกคำก็ไม่เข้าใจ ทุกอย่างเป็นไปด้วยความกระตือรือร้น

เหลืออีกไม่กี่วัน ผมพยายามหาสิ่งอื่นๆ มาช่วย เช่น งานภาษาไทย แต่ส่วนของผมกับงานภาษาไทยที่มีก็ไม่ตรงกันนัก อีกทั้งบางเล่มก็ถูกยืมจากห้องสมุดจนไม่รู้ว่าจะได้คืนเมื่อไร ผมตามหาแทบ

ทุกทาง จนพบว่าที่ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยศิลปากร นครปฐม มีอยู่เล่มหนึ่งที่แปลงงานของเวเบอร์ ผมหาทางจนยืมได้จากรุ่นน้องคนหนึ่ง เรานัดเจอกันที่เซ็นทรัลปิ่นเกล้า เย็นวันนั้นผมกลับบ้านด้วยใจที่ขื่น เย็นขึ้นนิดหน่อยจากหนังสือในมือ พรุ่งนี้ผมจะต้องเสนอแล้ว แต่ทุกอย่างยังไม่พร้อม ผมอ่านหนังสือไม่รู้เรื่อง และพบว่างานที่ดันดันหามาก็ช่วยอะไรได้ไม่มาก

ดีสาม ผมนั่งน้ำตาซึมอยู่ที่โต๊ะอ่านหนังสือ

...

ในวันนำเสนอ ผมเอาไฟล์วิดีโอที่พูดถึงเนื้อหานำเสนอเสริม หลังจากจบคลิป ผมนำเสนอเนื้อหาไปด้วยอาการเกร็ง สับสน และไม่รู้เรื่องอะไรที่ตัวเองเขียนมาจนเข้าเลย ผมไม่ได้นอน ตาลาย แต่แสร้งทำเป็นอารมณ์ดีเข้าว่า เผื่อทุกอย่างจะดีขึ้น ในที่สุดผมก็ดัน ผมนำเสนอแบบซ่างๆ คุๆ โดยไม่มีความคิดเห็นใดๆ เกี่ยวกับเนื้อหาเลย

ตอนที่ทำรายงานประกอบการนำเสนอ ตอนนั้นผมคิดว่าผมจะมีความคิดเห็นได้อย่างไร ในเมื่อตนเองไม่เข้าใจอะไรที่นำเสนอเลย มันเป็นเช้าที่อับอับ เรามีรุ่นพี่มาเข้าฟังด้วย ผมเสนอจบในเวลาอันรวดเร็ว และถูกถามว่าสิ่งที่นำเสนอมีเพียงเท่านี้หรือ อาจารย์ถามผมต่อว่า

“เออละ คุณมีความเห็นอย่างไรกับเวเบอร์บ้าง”

ผมนั่งนิ่งเหมือนคนบ้าใบ้ ในหัวสมองนั้นโล่งไปทุกอย่าง คิดอะไรไม่ออกทั้งสิ้น อยากให้เวลาผ่านไปเร็วเหลือเกิน

“คุณอ่านแล้วตื่นเต้นไหม” อาจารย์ถามผม

“ไม่ครับ”

“คุณไม่ตื่นเต้นเลยหรือที่เขาเสนอว่า....”

อาจารย์เว้นช่วงไปอธิบายต่ออย่างละเอียดและน่าสนใจมากๆ แต่หูผมอื้อไปหมด ได้แต่ก้มหน้าอับอัย หัวใจสั่นรัว อาจารย์หันมาอีกครั้งและถามว่า

“เป็นไง คุณมีข้อคิดเห็นแล้วหรือยัง”

ผมก้มหน้า ไม่ปรึกษาสักคำ อายากมุดหัวลงไปใต้โต๊ะแทบขาดใจ

หลังจากจบคาบ วันนั้นผมไม่พูดกับเพื่อนคนไหนเลยสักคำ ได้แต่รีบเดินออกจากห้องและกลับบ้านให้ไวที่สุด

ถึงบ้าน ผมปลดปล่อยความสะกดกลั้นต่างๆ ในใจ ร้องให้ออกมาเต็มที่

บ่ายวันนั้นเองที่ผมคิดว่าตนเองไม่มีคุณภาพพอจะเรียนต่อ

...

บ่ายวันนั้น เสียงโทรศัพท์แสดงความห่วงใยจากเพื่อนฝูงดังเข้ามาไม่ขาดสาย ผมขาดเรียนไปหนึ่งคาบ สองคาบ และเริ่มทำตัวเกรงมากขึ้น ด้วยเพราะเครียดหนัก ผมหันหน้าหนีตำราและฟังกาสุราแทน ผมเที่ยวหนัก ดื่มกินโดยไม่สนใจการเรียน เพื่อนสนิทมาๆ ตั้งแต่สมัยเด็กก็มาเสียเอวช่วงนั้น ยิ่งหนักเข้าไปใหญ่ จิตใจของผมล่องลอยออกไปไกลจากการเป็นนักศึกษามากขึ้น สภาพของผมไม่ต่างจากชี๊เมาที่ยังเกาะพ่อแม่กินไม่เลิกราสบายที่

เพื่อนๆ ต่างก็เป็นห่วงเป็นใย ทุกคนรู้ว่าผมเสียศูนย์กับเรื่องนี้ไม่น้อย แต่ผมก็แน่ใจว่ามีปัญหาเรื่องอื่นในชีวิต แต่สุดท้ายผมก็เรียนต่อไป พยายามสู้ใหม่

กำลังใจเริ่มดีขึ้นเมื่อการเสนอหัวข้อในการฝึกทำวิจัยเป็นไปด้วยดี และอาจารย์ก็ชื่นชมว่าของทุกคนดีและสามารถเป็นวิทยานิพนธ์ได้ ผมกลับมาตั้งใจค้นคว้าเกี่ยวกับเรื่องหมู่บ้านสีแดงในหัวข้อของผม เพื่อนๆ แต่ละคนก็มีหัวข้อต่างกันไป “พีมิ่งค์” ทำเรื่องดนตรี “พีแต่ว” เรื่อง ด้านศาสนา “ฟ็อลู” เรื่องแรงงาน ของ “หนูน” เป็นเรื่องชาติพันธุ์ ที่สนุกและผมชอบสุดคือของ “ย้วย” ที่ทำเรื่องหอยกล่อง ซึ่งแม่ของเธอเป็นคนให้ข้อมูลด้วย

บรรยากาศในห้องเรียนเริ่มมีสีสันขึ้น ในระหว่างการเตรียมตัวลงพื้นที่ แต่ละคนต่างก็ตื่นเต้นไปกับหัวข้อของตนเอง พวกเราแลกเปลี่ยนกันอย่างสนุกสนานทั้งในและนอกห้องเรียน

แต่เพียงไม่นานหลังจากที่ผมรู้สึกติดขัดกับการเรียน จู่ๆ ความรู้สึกไม่พร้อมในการเรียนก็ย้อนกลับมาโจมตีมากขึ้น ยังไม่ทันที่จะลงศึกษาภาคสนาม ผมก็เขียนโน้ตนี้ขึ้นเพื่อปรึกษาเพื่อนในเฟชบุ๊กของกลุ่ม

...

ผมอยากปรึกษาเพื่อนๆ ทุกคนเกี่ยวกับความคิดที่จะ “ลาออก” ของผมครับ

คงไม่ต้องพูดกันถึงความหนักหนาสาหัสที่ทุกคนคงทราบกันดีอยู่แล้วว่ามันลำบากเพียงไร ในชีวิตการเรียน ณ ที่แห่งนี้ ผมมักจะพรับไปถึงความยากอยู่เสมอ พร้อมด้วยข้ออ้างสารพัดในชีวิต อ่านไม่ทันเออ อ่านไม่รู้เรื่องเออ เกรดน้อยเออ แต่นั่นอาจไม่ใช่ประเด็นสำคัญเท่ากับ ความมี “วินัย” และความอดทนบากบั่นพากเพียรให้งานสำเร็จลุล่วง ดังเช่นที่เราได้เห็นความ

พยายามของยัยที่มีคะแนนภาษาอังกฤษเท่าๆ กันกับผม แต่เธอก็ยังสามารถส่งงานแปลและช่วยเหลือเพื่อนๆ ได้ทุกครั้ง ขณะที่ผมนั้นเรียนมาทั้งเทอม กลับเคยส่งเพียงแค่ครั้งเดียว

ผมละอายใจมากครับกับการทำตัวเป็นกาฝาก อาศัยแต่ความช่วยเหลือจากคนอื่นๆ เดิมทีก็ได้แค่ตกลงไปวันๆ ในห้องเรียนให้เพื่อนได้หัวเราะ ยอมรับตามตรงว่าเมื่อไรที่เจอกับทะเลอักษรมากมาย ผมทั้งท้อใจและไม่อาจบังคับตนเองให้ทำมันให้สำเร็จลุล่วง ยิ่งนานวันเข้าผมยิ่งทุกข์ทนกับการต้องอ่าน text

หลังๆ มานี้ ผมถามตัวเองบ่อยครั้งว่าเรามุ่งมั่นกับมันมากแค่ไหน? เราอดทนกับมันมากแค่ไหน? เรามีแรงผลักดันหรือความมุ่งมั่นอะไรกับมันมากแค่ไหน? เรามีความสุขในการเรียนกับมันอย่างไร?

โอเค เรื่องความสนใจตอนนี้มันยังตัดสินใจไม่ได้ ผมไม่ชอบวิชาชาติพันธุ์ ไม่ชอบการเขียนที่มีหลักเกณฑ์เป็นวิชาการ ผมไม่มีความมั่นใจในการเรียนกับอาจารย์อนุสรณ์ แม้จะสนใจในตัวทฤษฎี ผมถามตัวเองว่าหัวข้อที่ผมจะทำอย่าง “หมู่บ้านเสื้อแดง” ผมสนใจมากแค่ไหน บอกได้เลยว่าผมสนใจเพราะว่ามันดูน่าสนใจ แต่ถ้าถามว่าตัวตนเราสนใจมันจริงๆ ไหม ผมคิดว่ามันอาจจะยังไม่ใช่

เมื่อวันพุธที่ผ่านมา ผมได้เห็นสีหน้าแววตาความมุ่งมั่นของอาจารย์บุญเลิศในการลงทำงานสนาม ผมกลับไม่มีแรงบันดาลใจในการลงทำอะไรแบบนั้นเลย ผมเพียงอยากรู้ความเข้าใจในทฤษฎีต่างๆ เพื่อทำความเข้าใจสิ่งรอบตัวให้มากขึ้นก็เท่านั้น ไม่ได้อยากสร้างความรู้อะไรใหม่ ไม่ได้อยากเป็นผู้เชี่ยวชาญเรื่องไหน

เมื่อพูดคุยกับตัวเองไปมา ผมจึงอาจเพิ่งเห็นจุดเริ่มต้นที่แท้จริงของการเข้ามาเรียนที่นี่ ก็คือความคิดที่ว่า “อยากเป็นนักเขียนที่ฉลาดขึ้น”

หลายคำถามที่ผมค่อยๆ ตอบตัวเองก็ยิ่งสร้างความสับสน

ก่อนเข้ามาเรียน ผมได้มีโอกาสปรึกษากับรุ่นพี่นักเขียนคนหนึ่งชื่อวรพจน์ เขามีนิสัยใจคอคล้ายๆ กับผมนี้แหละ รักอิสระ ไม่ชอบกฎเกณฑ์ แก่เตือนผมว่า “แล้วจะทุนได้หรือเปล่า กฎเกณฑ์มันเยอะ” ตอนนั้นเรานั่งดื่มเบียร์กันอยู่ที่ปาย ผมก็ตอบไปตามประสาวัยรุ่นอยากลองว่า “คิดว่าได้ล่ะครับ”

ถึงแม้จะไม่มีใครรันตีหรือกว่าจบออกไปแล้วจะต้องเป็นนักวิชาการ แต่การฝึกฝนที่นี่ล้วนบ่มเพาะให้เราเป็นไปในแนวทางนั้น และแน่นอนว่าเราควรต้องฝึกตนเองให้ได้แบบนั้นให้

ได้ แล้วถามว่าท่ามกลางการฝึกฝนอดหลับอดนอนจมอยู่กับเนื้อหาเหล่านี้ ผมทำได้ไหม ก็อาจจะได้สักวัน ถ้าภาษาผมดีกว่านี้

แต่ตอนนี้ไม่ไหว

“ไม่ไหวจริงๆ”

ความรู้สึกนี้มันเพิ่มมากขึ้นทุกวันๆ ทั้งพฤติกรรมตัวเอง โดยเฉพาะเรื่องการอ่าน text ใหม่ๆ ก็หุ่มนเท พอหนักๆ และนานวันเข้ามันไม่ไหว อ่านแล้วท้อ แล้วก็มีแนวโน้มว่าจะปรับระบบมาอ่านเองทั้งหมด (ซึ่งเราคิดว่าดี) การเรียนรู้ของเราก็อมกลายเป็นการฝากความหวังไว้กับเพื่อนในการเลกเชอร์ถ่ายเดียว

ถามว่าผมอดทนมากพอหรือยัง ผมก็ไม่ต่างจากตึกตานั้นแหละ เราเติบโตมาคล้ายๆ กัน ร่ำเรียนมาในความเข้มข้น (ที่เบาบาง) ใกล้เคียงกัน ไม่ได้ว่าตึกต่าไม่อดทนนะ แต่เธออาจจะฉลาดกว่าผมที่รู้เท่าทันตัวเองก่อนก็เป็นได้

อย่างไรก็ดี (ทำเนื้จุ่มแบบอุดโน) ผมยังไม่ได้ตัดสินใจ ผมอยากปรึกษาเพื่อนๆ และอาจารย์อีกสักท่าน คุณจะสังเกตได้ว่าคนที่หัวเราะดังมากเท่าไร เบื่องหลังเขาก็มักจะร้องไห้พอๆ กับเสียงแห่งความสุขนั้นนั่นแหละ ลับหลังพวกคุณนะ ผมขำไม่ค่อยออกหรอก

ขอบคุณสำหรับคำปรึกษาล่วงหน้าครับ

กตัญญู

...

หลังจากที่ผมโพสต์ข้อความนี้ไป เพื่อนๆ ต่างก็เข้ามาแสดงความเห็นและความเป็นห่วงมากมาย ผมอ่านด้วยน้ำตาที่ปลาบปล้ำใจ เพื่อนๆ ต่างโทรศัพท์มาพูดคุย เรียกว่า “ดราม่า” กันมากๆ

แต่ผมขอยกความเห็นหนึ่งที่น่าสนใจมาจาก “ฟ็อรู” มาเล่าให้ฟังนะครับ

...

มันขึ้นอยู่กับว่าเราจะเอามานุษยวิทยาเป็นเป้าหมายหรือวางให้มันเป็นเครื่องมือของเรา... มันไม่ได้บอกว่าใครเจ๋งกว่า แต่ว่ามานุษยวิทยาจะเหมาะกับใครในแบบไหนมากกว่า บางครั้งพี่ก็ยังเคยคิดว่าคุ้มไหมกับการมาเรียน ขนาดเมื่อเช้ายังถามตัวเองอยู่เลยว่าทำไมกูต้องทรมาณตัวเองขนาดนี้วะ แต่บางครั้งก็มีจิตใจอีกเหิม อย่างฟังอาจารย์บุญเลิศ ไม่ได้ Inspire จากการลง Field แบบนั้นนะ แต่ชอบที่อาจารย์บอกว่าเด็กฝรั่งมันก็ได้เก่งกว่าเราหรอก

เพราะฉะนั้นไม่ต้องห่วงว่าเราหรือใครๆ จะคิดท้อ ตัวพี่เองก็ไม่เคยคงเส้นคงวาหรอก มันสลับกันไปมาระหว่างการซึ่งใจตัวเอง ระหว่างความคุ้มค่าของสิ่งที่ทำกับการกลับไปทำงานเลี้ยงตัวเองดีกว่า ตอนนี่เราไม่ได้เป็นนักเรียนมานุษยวิทยา แต่เราเป็นนักมานุษยวิทยาแล้ว เราต่างอยู่ในฟิล์มที่กำลังทำ *participant observation* เพราะเราต่างเข้าไปมีส่วนร่วมกับมัน แล้วก็ถอยออกมาสังเกตการณ์ ใคร่ครวญกับตัวเอง ตั้งคำถามกับตัวเอง บังเกิดความไม่แน่ใจ กลับมาจุดยืนเดิมว่าเราจะเอามานุษยวิทยาไปไว้ตรงไหนของชีวิต ถ้าเป้าหมายของพี่ (อุดมคติที่สุด) มันเป็นทั้งเป้าหมายและเครื่องมือ แต่ชีวิตจริง เราอาจเป็นเพียงพ่อค้าขายผัก นักมานุษยวิทยาที่ได้ *In fact* มานุษยวิทยามันก็ต้องเป็นทั้งเป้าหมายและเครื่องมือนั่นแหละ เพียงแต่มันชอบทารุณต่อเรามากกว่าสาขาอื่น มันโหดร้ายต่อเรา แต่ถ้าเราผ่านมันไปได้ มันก็จะไม่มีอิทธิพลต่อเรา เปรียบเหมือนเป็นพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน หรือเรียน รด. ผ่าน หลังจากนั้นสิ่งที่จะแสดงความเป็นนักมานุษยวิทยาก็คือวิถีคิดของเราที่มันติดตั่งในหัวสมองของเราแล้ว

การอ่าน Text เป็นวิธีการหาความรู้ที่นี้ให้คุณค่ามากที่สุด มันจึงเป็นเรื่องที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ที่เราต้องเผชิญ แต่ต่อไปหลังจากนั้น วิธีการหาความรู้มีหลายช่องทาง 'ไม่แน่' เทรนต์ นักมานุษยวิทยาอาร์มแชร์ [*armchair anthropologist*] อาจจะกลับมาอีตีกก็ได้ อาจจะยาวสักหน่อยและดูเหมือนคร่ำครวญ ยังมีอีกหลายอย่างที่ยากพรังพรู แต่เอาเท่านี้ก่อน ไม่ได้หวังเป็นคำตอบให้ใคร (ดูเพิ่ม) แต่อยากให้พี่ตอบคำถามให้ตัวเองเหมือนกัน เออ ชอบใจอะไรที่เสนอกะทู้เนี่ย มีสักกี่คนนะที่จะลาออกแล้วประกาศขอการมีส่วนร่วมจากเพื่อน สุดท้ายมันก็ต้องซังตัวเองนั่นแหละ ลองใคร่ครวญดู

...

ทั้งอาจารย์และเพื่อนทำให้ผมซึ่งใจอยู่หนึ่งสัปดาห์ ก่อนที่สุดท้ายผมจะลาออก ทำให้ผมได้มีโอกาสลัดเลาะห้องเรียนมานุษยวิทยาเพียงเกือบหนึ่งทอมเท่านั้น

ช่วงเวลาที่ผมลาออกนั้น ผมได้มีโอกาสดูหนังเรื่อง *One Day* ซึ่งผมชอบมาก มันออกจะเป็นหนังน้ำเน่าอารมณ์เกาหลีนิดหนึ่งด้วยซ้ำ แต่มันก็ให้ความรู้สักหนึ่งแก่ผม คือการเป็นนักเขียนอาจไม่จำเป็นต้องฉลาดล้ำหรือเป็นนักวิชาการก็ได้ มันอาจดูเป็นข้อแก้ตัว ทว่าเสียงในใจบอกกับผมอย่างนั้น ผมยังอยากเป็นนักเขียนอยู่ เพียงแต่ความต้องการเป็นนักเขียนอันชาญฉลาดมันหายไป ความยิ่งใหญ่ ความมีชื่อเสียง ได้รับการยอมรับจากแวดวงปัญญาชน มันหมดไป ผมอาจเป็นเพียงนักเขียนโง่ๆ คนหนึ่งที่รู้ว่าคุณสุขอยู่ที่ไหนเพียงเท่านั้นก็คงพอแล้ว ผมคิดอย่างนี้

บอกตามตรงว่าผมไม่รู้ว่าคุณเองคิดถูกไหม แต่ก็นั่นละครับ ผมตัดสินใจลาออกจากการเรียนในที่สุด แต่ก็ใช้ว่าความคาดหวังของผมจะไม่บรรลุ ก็ในเมื่อผมได้ทั้งมิตรภาพที่ดี การเรียนรู้สิ่งใหม่ๆ และได้อ่านหนังสืออีกตั้งมากโข สุดท้ายผมโน้ตข้อความฝากถึงเพื่อนก่อนจากไปอีกครั้ง

...

ไม่น่าเชื่อว่าช่วงเวลาสั้นๆ จะทำให้ผมรู้สึกกับพวกเรามากขนาดนี้ ผมไม่รู้หรอกว่าอีกสี่ห้าปีผมจะเสียดายไหมที่ตัดสินใจจากไป แต่วันนี้ผมบอกตัวเองได้แล้วว่า “ไม่”

เส้นทางของคนมีหลายแบบ ถนนแบบที่พวกคุณไปมันขรุขระจนดูระบม

ด้วยว่าเป็นมนุษย์รักสบายและขี้เกียจตัวเป็นขน ผมจึงขอแวะข้างทาง

หาลำธารต็มน้ำเย็นๆ ชื่นชมแมกไม้ข้างทาง ดมด่ำกับแสงตะวันและหมู่ดาวยามค่ำคืนอย่างช้าเชื่อง ค่อยๆ เดินไปตามหนทางอีกแบบหนึ่งของชีวิตก็แล้วกัน

ประโยคจากหนังสือเรื่องหนึ่ง (*One Day*) ที่ผมชอบมาก กล่าวว่า “ไม่ว่าพรุ่งนี้จะเป็นอย่างไรวันนี้ได้เกิดขึ้นแล้ว”

ผมดีใจในวันนี้และวันที่ผ่านมา ขอขอบคุณพวกเราทุกคนกับความจริงใจ ความห่วงใย เสียงหัวเราะ และความมุ่งมั่นแรงบันดาลใจที่ส่งทอดถึงกัน เสียงหัวเราะและความรู้ที่ผมได้แลกเปลี่ยนกับพวกคุณนั้นเป็นอีกช่วงชีวิตอันมีค่าที่ผมจะเก็บมันไว้ในความทรงจำอันแสนดี

...

ผมคิดว่าห้องเรียนแต่ละห้องย่อมมีบรรยากาศที่แตกต่างกันไปตามผู้คนที่เข้ามาร่วมใช้ชีวิต ผมโชคดีที่ 9 ชีวิตที่เริ่มต้นเรียนด้วยกัน แม้จะมีนิสัยใจคอและความสนใจแตกต่างกันไป แต่สิ่งหนึ่งที่ผมได้รับจากเพื่อนร่วมชั้นคือความรู้สึกสนิทสนมกลมเกลียวแบบที่เราเคยได้รับในวัยเด็ก อีกทั้งผมสมบรูณ์ไปกับความเป็นห่วงเป็นใย ตักเตือนกันและกันในแบบผู้ใหญ่ จะว่าไปแล้ว ห้องเรียนของผมจึงไม่ใช่เพียงตำราหนาหนัก หากการเข้าร่วมใช้ชีวิตอยู่ด้วยกันก็หาได้ต่างจากตำราความรู้อันเข้มข้นเลยละครับ

"ชีวิตที่ไม่ได้เปลือยเปล่า" ของผู้พลัดถิ่น และ "ตัวตนที่ลึกลับ" ของนักมานุษยวิทยา

สมัคร์ กอเซ็ม*

บนหน้า Wall ของ Facebook ของผู้เขียน

วันที่ 14 พฤษภาคม 2554 ณ พื้นที่ชายแดนแม่สอด
จังหวัดตาก

กรณีตัวอย่างในห้องเรียนเรื่อง "คนชายขอบ"

เมื่อสองสัปดาห์ก่อน ผมเคยถูกยกเป็นกรณีศึกษาในห้องเรียน ห้องเรียนที่ผมนั่งจดคำบรรยายอยู่ด้วยในเวลานั้น ในหัวข้อ "ระเบียบวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์" ให้แก่กลุ่มเยาวชนจากศูนย์พักพิงชั่วคราวและองค์กรที่เกี่ยวข้อง ที่อำเภอแม่สอด จังหวัดตาก ตอนนั้น "นักวิชาการรัฐศาสตร์จากศูนย์กลาง ผู้รอบรู้เรื่องชายแดน" ท่านหนึ่งผู้กำลังบรรยายในหัวข้อ "มโนทัศน์ความเป็นชายขอบ (Marginality)" ท่านชี้มาที่ผม แล้วบรรยายว่า "กรณีของคุณสมัคร์ ในฐานะที่เขาเป็นมุสลิม

* นักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาการพัฒนาสังคม ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เขาเป็นคนชายขอบในสังคมไทย” จากนั้นท่านชี้ไปที่ลูกน้องของท่านเอง แล้วพูดต่อไปว่า “คนนี้เป็นคนมั่ง เขาก็เป็นคนชายขอบเช่นเดียวกัน” จากนั้นท่านชี้กลับมาที่ตัวเอง แล้วบอกว่า “ในฐานะที่ผมเป็นคนเชื้อสายจีน ซึ่งก็เป็นชายขอบ แต่ผมอยู่ในศูนย์กลาง” ท่านพูดต่อไปว่า “ดังนั้น เราจึงเห็นว่ากรณีตัวอย่างทั้งหมดเปรียบเทียบกันแล้ว ระหว่างทั้งสามกรณี จึงเห็นว่ากรณีของคุณสมัคร์และคุณ... [ลูกน้องของท่าน] ใครตกเป็นชายขอบมากกว่ากัน?”

การบรรยายของนักวิชาการท่านนี้ทำให้ผมรู้สึกหน้าชา พูดไม่ออก ผนวกกับผิดหวังกับถ้อยคำดังกล่าว ผมจึงทำได้เพียงแค่ “มองผ่านดวงตาของ...” นักวิชาการท่านนี้เพื่ออยากสื่อให้รับรู้ถึง “ความผิดพลาดบางอย่าง” ในการเรียนการสอนครั้งนี้ แต่ความพยายามของผมกลับไม่เป็นผล ช้ำร้าย “นักวิชาการจากศูนย์กลาง ผู้รอบรู้เรื่องชายแดน” ท่านนี้ยังขยายความเพิ่มเติมมากขึ้น เพราะเมื่อท่านมองเข้าไปในดวงตาของเยาวชนคนกะเหรี่ยงแล้ว ท่านยังคงรู้สึกว่าเขายังไม่สามารถเข้าใจอย่างลึกซึ้งกับคำอธิบายทางวิชาการ “ในระดับ” ของท่านได้ ท่านจึงหยิบเอากรณีของผมเป็น “ภาคขยาย” เพื่ออธิบายเรื่อง “ความเป็นชายขอบ” ท่านพูดต่อไปว่า “และถ้าหากคุณสมัคร์เป็นมุสลิมเชื้อสายจีนและ [เป็นเกย์] คุณสมัคร์จะตกเป็นชายขอบของชายขอบ [และของชายขอบ] ในสังคมไทย ซับซ้อนมากขึ้นไปอีก” ทั้งหมดสรุปได้ว่าวันนั้นทุกคนเข้าใจความหมายของคำว่า “การ (ถูกบังคับให้) เป็นชายขอบ” (ในกรณีของคุณสมัคร์) กันอย่างถ้วนหน้า และส่วนตัวของผมเอง จากเดิมที่ยังไม่ค่อยเข้าใจคานิยามเรื่องนี้มากนัก ตอนนั้นผมเริ่มสงสัยและไม่เข้าใจมากขึ้น พร้อมทั้งยังเริ่มคิดว่าผมควรจะ “ตระหนัก” ในสถานภาพของตนเองในฐานะคนชายขอบตามการนิยามของนักวิชาการท่านนั้นหรือไม่

จนเมื่อสองวันก่อน ผมนั่งคุยกับ ซอว์ เลอ ฮู หนุ่มกะเหรี่ยง ลูกชายของหัวหน้าองค์กรผู้หญิงกะเหรี่ยง เขาเข้าร่วมการอบรมด้วย เราคุยเรื่องเกี่ยวกับกรณีตัวอย่างที่ใช้ประกอบการอบรมครั้งนี้ เพราะหลายครั้งผมรู้สึกว่านอกจากศัพท์แสงทางวิชาการที่แสนเข้าใจยาก (เช่น คำว่า Poetics of Grief และ Poetics of Struggle) “นักวิชาการจากศูนย์กลาง ผู้รอบรู้เรื่องชายแดน” ยังหยิบเอาสถานการณ์ทางการเมืองของพม่ามาใช้ประกอบการบรรยายครั้งนี้ด้วย ทำให้การสอนระเบียบวิธีวิจัยครั้งนี้ประกอบไปด้วย “ภาพและเสียง” การต่อสู้ของกลุ่มการเมืองต่างๆ เช่น กองทัพทหารของ SPDC ในฐานะผู้ร้าย กับกลุ่ม DKBA กลุ่ม BGF และกลุ่ม KNU ในฐานะพระเอก ซึ่ง “อารมณ์” ถูกใช้ในการอธิบายโดยนักวิชาการท่านนี้ ผมมองว่าเป็น “การปลุกระดม” เรื่องอุดมการณ์ทางการเมืองอย่างชัดเจน โดยส่วนตัวของผม ในฐานะคนนอกที่ไม่ค่อยรู้เรื่องราวเกี่ยวกับรัฐชาติและพรมแดนมากนัก (อาจเป็นเพราะความ

ไม่เข้าใจของผมเองเกี่ยวกับ “จินตนาการ” ของนักวิชาการท่านนี้ในเรื่องความศักดิ์สิทธิ์ของอำนาจรัฐชาติที่มีต่อพรมแดนก็เป็นได้)

ประเด็นสำคัญที่ผมพยายามอธิบายคือ การหยิบยกเอาตัวอย่างการต่อสู้ของกลุ่มทหารและกลุ่มการเมืองต่างๆ ในพม่าของนักวิชาการท่านนี้ได้สร้างความรู้สึกละมุนๆ ให้กับกลุ่มเยาวชนคนกะเหรี่ยงที่มาจากหลากหลายพื้นที่พม่า และกลุ่มความคิดทางการเมืองโดย ฮอว์ เลอ ฮู บอกว่าการยกเอากลุ่ม KNU เป็นพระเอก และเอากลุ่มอื่นๆ เป็นฝ่ายตรงกันข้าม ทำให้บางคนที่มีญาติมิตรหรือพี่น้องซึ่งมาจากกลุ่มอื่นๆ ไม่พอใจ (ถึงแม้ว่านักวิชาการท่านนี้แสดงออกอย่างชัดเจนต่อการสมานพ่าย KNU ก็ตาม) และการแสดงออกถึงการเข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แล้วหยิบใช้ตัวอย่างเรื่องการสู้รบของกลุ่มต่างๆ ในพม่าซึ่งเป็นประเด็นบอบบางเป็นอย่างมาก ถือเป็นข้อผิดพลาด (อีกครั้งหนึ่ง) ที่ท่านนำเอามาพูดท่ามกลางผู้คนหลากหลายกลุ่มในครั้งนี้

ฮอว์ เลอ ฮู ยังโยงเข้ากับเหตุการณ์ที่เขาเองเคยประสบครั้งหนึ่งในศูนย์พักพิงชั่วคราว เขาได้ออกมานำเสนอหน้าชั้นเกี่ยวกับการกลับมารวมกลุ่มใหม่อีกครั้งของ KNU โดยเขานำเสนอรายงานเรื่องนี้กับครูฝึกสอนชาวต่างชาติที่เป็นนักศึกษาปริญญาเอกจากประเทศเนเธอร์แลนด์ซึ่งสนใจเรื่องการเมืองในพม่า ปรากฏว่าหลังจากที่เขาแนะนำเสร็จ นักศึกษาปริญญาเอกสวนคำถามกลับมายังเขาว่า “คุณเป็นพวกไหนกันแน่? คุณเป็น KNU หรือเป็น DKBA หรือเป็นกลุ่มไหนกันแน่?” เมื่อฟังเช่นนั้น ฮอว์ เลอ ฮู รู้สึกไม่พอใจคำถามเหล่านั้นเป็นอย่างมาก เขาจึงสวนกลับไประหว่าง “แล้วคุณคิดว่าตัวเองเป็นใคร? คุณเคยเข้าไปในประเทศพม่าหรือเปล่า? เมื่อคุณไม่ได้ไป แล้วการศึกษาเรื่องการเมืองพม่าจากการลงพื้นที่เพียงปีกว่าๆ เฉพาะแค่ในศูนย์พักพิงเท่านั้น คุณจะรู้ถึงสถานการณ์และเข้าใจเรื่องความซับซ้อนของปัญหาต่างๆ ในพม่าได้อย่างไร” ฮอว์ เลอ ฮู เล่าเรื่องความอวดรู้ของคนนอกที่บอกตัวเองว่ารอบรู้เรื่องของพวกเขามากกว่า

สเตตัส (Status) ในเฟซบุ๊กของผู้เขียนข้างต้นได้รับความสนใจจากเพื่อนรุ่นพี่รุ่นน้อง ตลอดจนคณาจารย์ที่เคารพนับถือ ซึ่งต่างมาร่วมแสดงความคิดเห็นกันอย่างคับคั่ง ถึงแม้ผู้เขียนจะยอมรับในภายหลังว่าการหยิบเอาเรื่องนี้มา “เขียน” ในที่สาธารณะดูเหมือนเป็นการก้าวล้ำความเป็นส่วนตัวของบุคคลในเรื่อง แต่เมื่อพยายามทบทวนเรื่องราวทั้งหมด ผู้เขียนคิดว่าบทเรียนเหล่านี้เป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้การทำงานภาคสนามทางมานุษยวิทยาสำหรับนักเรียนที่สนใจทางด้านสาขาวิชานี้ ซึ่งถ้าหากลองเปรียบเทียบกับกรณีเปิดเผยเรื่องราวในบันทึกส่วนตัวของมาลินอฟสกี (Malinowski) ถึงแม้หลายคนรับไม่ได้กับเรื่องราวที่ย้อนแย้งกับสิ่งที่มาลินอฟสกีสอนลูกศิษย์ของเขาเอง แต่ผมกลับคิดว่าคุณูปการของ

บันทึกส่วนตัวเล่มนั้นช่วยสร้างความตระหนักให้แก่นักมานุษยวิทยาด้วยเช่นกันว่าจำเป็นต้องสะท้อนย้อนคิด (หรือเจริญสติ) (Reflexivity) ต่อเรื่องราวที่ศึกษากับตัวตนของผู้ศึกษาอย่างสัมพันธ์กัน เพราะว่าเรื่องราวทั้งสองด้านต่างประกอบสร้างความคิดและความจริงชุดหนึ่งออกมาในงานเขียนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้น บทความที่ผู้เขียนกำลังเขียนอยู่ นอกจากในแง่หนึ่งจะเป็นเรื่องราวชวนหัว (เราะ) แต่ผู้เขียนก็ตั้งใจสรุปบทเรียนให้แก่ตัวเองจากประสบการณ์งานภาคสนามที่ผ่านมา และเรียนรู้เข้าใจผู้คนในเส้นทางความรู้ทางด้านนี้

บทความนี้ต้องการเสนอประเด็นการนิยามตัวตนของชนชายแดนในฐานะผู้ถูกศึกษา และตัวตนของนักมานุษยวิทยาหรือนักวิจัยในฐานะผู้ศึกษา ผ่านการสร้างมายาภาพ การปกปิดความจริง หรือการเผยความจริงเพียงบางส่วน เพื่อคงประเด็นที่ผู้ศึกษาต้องการนำเสนอภาพเหล่านั้นออกมา ตัวตนของนักมานุษยวิทยาขณะทำงานภาคสนามจึงมีกระบวนการที่ซับซ้อนและละเอียดอ่อน รวมทั้งยังคงเป็นวิธีวิทยา (Methodology) ที่ต่างกันไปตามยุทธวิธีของแต่ละคน รวมถึงเงื่อนไขของผู้ศึกษาแต่ละคนที่ล้วนมาจากประสบการณ์และตัวตนที่เปลี่ยนผ่านมาอย่างหลากหลาย ในขณะเดียวกันตัวตนของผู้ถูกศึกษาก็เชื่อว่าถูกปกปิดเลือกโดยผู้ศึกษาอย่างง่ายดายเพียงฝ่ายเดียว พวกเขาต่างพบเจอ “คนแปลกหน้า” ที่เดินเข้ามาซักถามชีวิตทางสังคมและส่วนบุคคลเช่นเดียวกัน ผู้ถูกศึกษาต่างก็มีตัวตนที่เปิดเผยและปกปิดผ่านเรื่องราวต่างๆ ทั้งเพื่อความมั่นคงปลอดภัยและการเอาตัวรอดของพวกเขา

ชีวิตก็ไม่ได้เปลือยเปล่า – มายาภาพที่ถูกสร้าง

ความพยายามทำให้ตนเองกลายเป็น “คนใน” ทำให้นักมานุษยวิทยายอมสละตัวตนของตัวเองและทุ่มเทเพื่อให้ตนเองได้รับการยอมรับจากผู้ถูกศึกษา ตลอดจนเปลี่ยน “แว่น” เพื่อมีมุมมองแบบ “คนใน” สิ่งนี้เป็นเสมือน “จรรยาบรรณทางวิชาชีพ” ของมานุษยวิทยา ทำหน้าที่ลบลอคติและปิดกั้นทัศนะส่วนบุคคล (ของนักมานุษยวิทยา) ออกจากประเด็นศึกษา แต่ในทางปฏิบัติ นักมานุษยวิทยาหรือผู้ศึกษาต่างมีเป้าหมาย มุมมอง และความเชื่อชุดหนึ่งที่มีต่อผู้ถูกศึกษา เรื่องราวของผู้ถูกศึกษาจึงเป็นไปตามสิ่งที่ผู้ศึกษาต้องการอยากเห็น จากกรณีของชาวกะเหรี่ยงในค่ายผู้ลี้ภัย พวกเขาต่างคุ้นชินเมื่อองค์กรเอ็นจีโอต่างชาติและหน่วยงานรัฐไทยเข้ามาเก็บข้อมูลจากพวกเขา คำถามและคำตอบจึงมีโครงสร้างที่ไม่ต่างกัน ผู้ศึกษาที่เข้ามาต่างสร้างคำถามสำหรับความจริงชุดหนึ่ง ผู้ถูกศึกษาเองก็มีคำตอบสำหรับความจริงชุดหนึ่งเช่นเดียวกัน บางครั้งทุกอย่างจึงขึ้นอยู่กับสถานการณ์ว่าใครจะยอมตกเป็นผู้ได้เปรียบหรือเสียเปรียบมากกว่ากันเท่านั้น

ประสบการณ์การทำงานภาคสนามในพื้นที่ชายแดนไทย-พม่า เรื่องราวของนักวิชาการ และความรู้เกี่ยวกับชายแดนและชนชายแดน ได้นำพาผู้เขียนก้าวข้ามพรมแดนความรู้มายาจากเพื่อน

สหายนชายแดนในพื้นที่แห่งนี้ ตลอดระยะเวลา 4 เดือนของการลงพื้นที่เก็บข้อมูลเรื่องผู้พลัดถิ่นในชุมชนชายแดนพร้อมๆ กับ ซอว์ เลอ ฮู เขาสอนให้ผู้เขียนรู้ว่า “วิชาการกับความเป็นจริงกลายเป็นคนละเรื่องเดียวกัน” เพราะก่อนที่เราสองคนจะลงพื้นที่ การฝึกอบรมเรื่องระเบียบวิธีวิจัยโดย “นักวิชาการท่านเดิม” ท่านสอนพวกเราทุกคนว่า “ชายแดนนิยามผู้คน” ซึ่งหมายความว่าผู้พลัดถิ่น ผู้ลี้ภัย ผู้ย้ายถิ่น คนไร้รัฐ คนไร้สัญชาติ ทั้งหมดล้วนเป็นคนที่ถูกนิยามโดยรัฐ และพวกเราเรียนรู้ผ่านปฏิบัติการของอำนาจรัฐที่อยู่เหนือชีวิตผู้คนเหล่านั้น คำถามที่เกิดขึ้นคือ อำนาจในการนิยาม “ความเป็นคน” โดยรัฐปรากฏอยู่ในทฤษฎีของชีวิตผู้คนเหล่านั้นจริงหรือ และนอกจากรัฐที่นิยามความเป็นคนแล้ว นักวิชาการเองกลับสร้างภาพตัวแทนและความจริงบางส่วนให้แก่ชนชายแดนเหล่านั้นว่าเป็นผู้คนที่มี “ชีวิตอันเปลือยเปล่า” (Naked Life) ผู้เขียนได้ตั้งคำถามต่อการสร้างภาพความจริงเหล่านี้ อย่างไรก็ตาม คำตอบของคำถามดังกล่าวแสดงให้เห็นผ่านการลงพื้นที่สนามร่วมกับ ซอว์ เลอ ฮู ในอำเภอท่าสองยาง จังหวัดตาก อย่างครบถ้วนถึงการนิยามความเป็นคนของเขาเอง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องที่เขาใช้ในการต่อรองหรือถูกทำลายจากการใช้อำนาจของรัฐในพื้นที่ชายแดน

ขณะที่ผู้เขียนลงพื้นที่ร่วมกับ ซอว์ เลอ ฮู ในฐานะสมาชิกของ KNU องค์การทางการเมืองของกลุ่มกะเหรี่ยง ผู้เขียนไม่สามารถบอกได้ว่าตนเองเป็นคนไทย มีแค่เพียงชื่อตัว (ที่ไม่มีชื่อสกุล) ปรากฏอยู่ในรายชื่อของเอกสารทางการเมืองที่ออกโดย KNU เพื่อใช้แสดงต่อเจ้าหน้าที่รัฐตามด่านตรวจต่างๆ เอกสารดังกล่าวช่วยต่อรองเพื่อเคลื่อนไหวการทำงานขององค์กรนี้ ในขณะเดียวกัน ซอว์ เลอ ฮู เปิดกระเป๋าสตางค์และหยิบบัตรออกมา 3 ใบ แล้วอธิบายให้ฟังว่าเขาใช้บัตรแต่ละใบในด้านตรวจที่แตกต่างกันอย่างไร เขายังคิดเห็นต่างไปด้วยว่า ไม่ว่าพวกนั้น (เจ้าหน้าที่รัฐ) บอกว่าเขาเป็นอะไร แต่เขาสามารถหาช่องทางต่อสู้ได้ และเขายังมีเอกสารอีกหลายใบที่จะเลือกแสดงตัวตนว่าเขาเป็นสมาชิกของกลุ่มหรือองค์กรใด

ตัวอย่างของประเด็นศึกษาเรื่องการถูกบังคับให้พลัดถิ่น (Forced Displacement) จากประเทศพม่าของนักวิชาการท่านนี้ ท่านพยายามอธิบายเรื่องราวของชนชายแดนว่ามีชีวิตที่เปลือยเปลือยตามแนวคิดทฤษฎีที่สร้างกรอบการอธิบายชีวิตของผู้คนเหล่านี้ (เช่น ทฤษฎีการอพยพ) อย่างไร ถึงแม้ว่า “นักวิชาการ” ท่านนี้เป็นนักรัฐศาสตร์ที่ (ทักท้วงว่า) ใช้เครื่องมือทางมานุษยวิทยา คือการศึกษาภาคสนาม แต่ในความเป็นจริง ท่านเพียงนำอุดมคติแบบยูโทเปีย (Utopian Ideal) บนความฝันทางการเมืองของท่านมาปะปนในการทำงาน ซึ่งหมายความว่าท่านไม่ได้พยายามเข้าใจคนอื่น หากแต่เอา “ความเป็นตัวเอง” ไปวางไว้บนคนอื่นแทน

ผู้เขียนไม่เห็นด้วยกับประเด็นที่นักวิชาการท่านนี้นำเสนอ เพราะอุดมคติทางการเมืองของท่านที่ปะปนอยู่ในงานศึกษานั้นละเลยการดำรงชีพและความสัมพันธ์ของผู้คนทั้งสองฝั่งชายแดน ซึ่งทุกคนต่างเรียนรู้และใช้ประสบการณ์ของตนเองเพื่อดำรงชีวิตให้รอดในสถานการณ์ต่างๆ พวกเขายังสามารถ

พึ่งพาความช่วยเหลือจากผู้อื่นอีกฝากฝั่งและเตรียมพร้อมต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้น แต่นักวิชาการท่านนี้กลับพยายามอธิบายชีวิตของพวกเขาให้เป็นไปตามตรรกะของกรอบแนวคิดที่คาดการณ์สถานการณ์ต่างๆ เอาไว้เพียงเท่านั้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง นักวิชาการท่านนี้ปิดตาตัวเอง 1 ข้าง และเลือกไข่มโนทัศน์ (Concept) เพื่อตอบสนองความปรารถนาทางวิชาการที่ห่างจากโลกความเป็นจริง ผู้เขียนจึงขอเรียก “นักวิชาการ” ท่านนี้ว่านักรัฐศาสตร์มากกว่า เพราะนักมานุษยวิทยามีความละเอียดอ่อน และให้ความสำคัญกับอารมณ์ความรู้สึกของผู้อื่นหรือผู้ถูกศึกษาเป็นสำคัญ

อย่างไรก็ตาม การเจรจาต่อรองของผู้ถูกศึกษาคือการเลือกนิยามตัวตนที่ไม่ได้เป็นไปตามตรรกะวิธีคิดแบบเดียวกับสิ่งที่โลกภายนอกให้ความหมายต่อชีวิตของพวกเขา รัฐสร้างคำชุดหนึ่งที่เอาชีวิตของพวกเขาไปผูกไว้กับเรื่องของกฎหมาย (เช่น แรงงานต่างด้าวหรือผิดกฎหมาย) หรือแม้แต่กลุ่มเคลื่อนไหวด้านการพัฒนาที่ต่างก็ใช้คำที่แปะป้ายพวกเขาในฐานะคนไร้รัฐ คนไร้สัญชาติ คนพลัดถิ่น ผู้ลี้ภัย ฯลฯ ซึ่งทั้งหมดกลับไปลดทอนการต่อรองของพวกเขา กรณีแรงงานจากพม่าที่เคยพักอาศัยอยู่ในค่ายผู้ลี้ภัย การที่พวกเขาหลีกเลี่ยงการจดทะเบียนแรงงานของหน่วยงานรัฐขณะเข้ามาทำงานในชายแดนแม่สอด เป็นไปเพื่อให้พวกเขาหลุดพ้นจากการถูกกดขี่ของระบบแรงงาน และช่วยเปิดทางให้พวกเขาสามารถเลือกช่องทางการทำงานที่เป็นอิสระมากขึ้น

ในกรณีชาวกะเหรี่ยงหลายคนที่ข้ามฝั่งจากพม่าเพื่อมาแลกเปลี่ยนพูดคุยกับพวกเราเรื่องการดำรงชีพท่ามกลางสถานการณ์การสู้รบในพม่าหลังการเลือกตั้ง พวกเขาต่างบอกว่าการย้ายข้ามพรมแดนไปมาของพวกเขาเป็นเรื่องปกติ เพราะทั้งสองฝั่งแม่น้ำสายเล็กที่ถูกเรียกว่า “พรมแดน” คือหมู่บ้านที่มีชื่อและความหมายเดียวกัน แต่ต่างกันที่ภาษาเรียก คนกลุ่มต่างๆ ต่างเป็นเครือญาติกัน พวกเขาช่วยเหลือกันในเรื่องของการทำมาหากินเลี้ยงชีพมาโดยตลอด แต่พวกเขาต้องแปลกใจเมื่อการข้ามมาในแต่ละครั้งในช่วงที่เกิดเหตุการณ์ทางการเมือง พวกเขากลับถูกเรียกโดยคำจำกัดความที่ต่างออกไปทุกครั้ง แม่เฒ่าคนหนึ่งบอกว่า “เมื่อห้าปีก่อน ยายเป็นคนลี้ภัย แต่เมื่อสองอาทิตย์ที่แล้ว ยายเป็นคนพลัดถิ่น” จึงกล่าวได้ว่าผู้คนต่างตระหนักต่อการถูกนิยามโดยคนอื่น พวกเขาจึงเลือกเข้ามาอยู่ในค่ายผู้ลี้ภัยเพื่อให้ตนเองสามารถข้ามไปมาระหว่างชายแดนได้ตามปกติในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ โดยไม่หลงไปติดกับดักที่นิยามโดยรัฐอีกต่อไป

นักมานุษยวิทยาและตัวตนที่ลึกลับ

ความยุ่งยากซับซ้อนของตัวตนของนักมานุษยวิทยาขณะอยู่ในสนามถือเป็นกระบวนการเปลี่ยนผ่าน (Rite of Passage) ที่นักมานุษยวิทยาต่างต้องฝ่าฟันต่อการปรับตัวและการถูกประเมินจากผู้ที่เขาไปศึกษา ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้ศึกษาและผู้ถูกศึกษาเปลี่ยนไปมากเมื่อเปรียบ

เทียบกับนักมานุษยวิทยาในรุ่นก่อน เพราะความเป็นผู้กระทำการที่ตื่นตัว (Active Agent) ของผู้ถูกศึกษาในยุคโลกาภิวัตน์มีความสำคัญและมีส่วนในการกำหนดความเป็นไปของข้อมูลและตำแหน่งแห่งที่ของนักมานุษยวิทยาในยุคปัจจุบันเป็นอย่างมาก การเข้ามาทำงานวิจัยเรื่องพื้นที่ศาสนากับการปรับสร้างอัตลักษณ์ของชนชายแดน ผู้เขียนจึงเสมือนตกอยู่ในร่างแหของความกระวนกระวายต่อการพยายามทำความเข้าใจชีวิตของผู้คน โดยเฉพาะเมื่อต้องระแวงระวังเพื่อไม่ให้ตนเองไปสร้างกรอบความคิดชุดหนึ่งไปครอบเอาไว้ ประสบการณ์สนามในครั้งนี้ นับตั้งแต่การพยายามเลือกพื้นที่ในการศึกษา การแสดงจุดยืนต่อประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการยอมรับในความไม่สมบูรณ์ของภาพแทนความจริงที่เขียนขึ้น เป็นบทเรียนที่ผู้เขียนจะได้ครุ่นคิดต่อไป

การศึกษาผู้คนในศูนย์พักพิงชั่วคราว หรือในแวดวงวิชาการต่างประเทศมักใช้คำสั้นๆ ว่า Refugee Camp ทำให้ผู้คนในพื้นที่แห่งนี้ดูเหมือนเป็นคนกลุ่มเดียวกัน หากพิจารณาตามความหมายของการเกิดขึ้นของพื้นที่ แต่เมื่อวันเวลาผ่านไปกว่า 25 ปี พื้นที่แห่งนี้มีผู้คนจากหลากหลายเชื้อชาติ ศาสนา และเป้าประสงค์ของการเข้ามาอยู่ร่วมกัน จนไม่สามารถอธิบายลักษณะของพื้นที่ในแบบเดิมได้แน่นอนว่ารวมถึงเบื้องหลังของชีวิตผู้คนที่เข้ามาใหม่ซึ่งพวกเขาอยากบอกให้รู้ แต่ไม่ยอมแสดงให้รับรู้ เมื่อครั้งที่เราเข้าไปสัมภาษณ์และเรียนรู้ชีวิตของพวกเขา

เหตุการณ์ครั้งหนึ่ง เมื่อเจ้าอาวาสวัดในศูนย์แม่หละถามกลับมาที่พวกเราว่า “คุณคิดว่าศาสนาใดดีที่สุด” ท้ายที่สุดเราต่างหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่ต้องเจอคำถามเช่นนี้ ทีมวิจัยทั้งสามคนนับถือศาสนาต่างกัน แต่ละคนตอบคำถามนี้ไม่ได้ ถึงแม้ว่าเราต่างมีโลกของความเป็นศาสนิกของตนเองที่ชัดเจนอยู่แล้ว นักวิจัยท่านหนึ่งในทีมตอบพระว่า “เราเป็นนักสังคมศาสตร์ ทุกศาสนามีความสำคัญและดีเหมือนกันหมด”

คำถามของพระทำให้ผู้เขียนหยุดคิดต่อคำถามวิจัยในทางวิชาการและคำถามที่มีต่อจิตสำนึกของจิตวิญญาณทางศาสนา บางครั้งทั้งสองเรื่องเป็นเส้นทางขนานกัน ไม่สามารถบรรจบกันได้ หรือว่าเราเองที่สวามิภักดิ์หลายใบจนทำให้เราต้องเก็บตัวตนของเราไว้อย่างลึกลับ ตลอดจนเลือกที่จะแสดงออกมาในบางสถานการณ์ที่เอื้ออำนวย เช่น หลายครั้งที่ผู้เขียนเลือกนั่งไถ่ของกะเหรี่ยงเพื่อสะดวกในการสร้างความกลมกลืนในพื้นที่เวลาไปสัมภาษณ์พระหรือบาทหลวง แต่นั่นหมายความว่าผู้เขียนไม่สามารถนั่งไถ่ของชาวมุสลิมเดินไปมาในพื้นที่อื่นๆ ได้อย่างสะดวกใจ ทั้งที่ผู้เขียนเป็นชาวมุสลิม และผู้ที่ให้ข้อมูลหลายคนก็เป็นชาวมุสลิม

คำถามที่มาจากชาวมุสลิมในพื้นที่และตัวเราเองสร้างความลึกลับภายในตัวผู้เขียน ถึงแม้ว่าตนเองอยากเป็นศาสนิกที่ดี แต่อีกด้านหนึ่ง เรายึดตัวตนในเชิงวิชาการที่แสนยืดหยุ่น ดังเมื่อผู้เขียนเข้ามาทำงานสนามในศูนย์พักพิงชั่วคราวในประเด็นเรื่องพื้นที่ศาสนาที่หลากหลายพร้อมกับตัวตนที่ซับซ้อนในแต่ละพื้นที่ศึกษา เช่น ในแต่ละวัน ผู้เขียนพักอาศัยในหอพักของคริสตจักร และสอนภาษาไทยให้

นักเรียนในหอพักเพื่อให้ตัวเองเข้ามาอยู่ในพื้นที่ได้ ผู้เขียนเรียนรู้ประเด็นศึกษาส่วนใหญ่ที่วัดต่างๆ รวมถึงกิจกรรมทางศาสนา แต่ผู้เขียนต้องกินอาหารและปฏิบัติศาสนกิจร่วมกับมุสลิมกลุ่มดังกล่าว ซึ่งนอกจากตัวเราเองเกิดความลั้ลั่นภายในตัวตน ผู้คนต่างๆ ในพื้นที่ต่างก็เกิดคำถามต่อผู้เขียนหลายประการ เช่นเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ความยืดหยุ่นของตัวตนที่มีหลายด้านย่อมเป็นเรื่องที่ดีต่อการทำงานภาคสนาม ทว่าไม่น่าพึงพอใจนักต่อการดำรงความเป็นศาสนิกของตนเอง

ผู้ใหญ่ท่านหนึ่งทักผู้เขียนว่า คนทำวิจัยสังคมประเด็นด้านศาสนา นับวันความเป็นศาสนิกของพวกเขายิ่งลดลง ซึ่งเป็นจริงอย่างที่ผู้ใหญ่ท่านนั้นกล่าว เมื่อครั้งผู้เขียนทำวิจัยเรื่อง “มุสลิมพม่าที่ช้างคลานกับการมีชีวิตรอดในความเป็นชายขอบ” เราจะได้ค้นพบว่า “ชุมชนทางศาสนาที่จริงแล้วไม่ได้อยู่ด้วยกันอย่างสันติ” ทว่ามีความขัดแย้งเกิดขึ้น ไม่เว้นแม้แต่ในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์อย่างมัสยิด ผู้คนต่างนิยามตนเองและคนอื่นที่แตกต่างบนฐานของสถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม ชนชั้นซึ่งดูเหมือนเป็นภาพที่ไม่อยากแสดงให้เห็นในชุมชนศาสนา ถูกซ่อนอย่างมิดชิดในม่านของความเป็นอุดมคติของศาสนา ทำยที่สุดผู้ศึกษาเองที่ถูกลดทอนความเป็นศาสนิกในตนเอง เมื่อเราพบว่าคำถามและข้อสงสัยที่เราเติบโตมากับคำสอนทางศาสนาและสิ่งที่เกิดขึ้นในชุมชน (และตนเอง) ไม่ได้เป็นไปในลักษณะเดียวกัน

ตัวตนที่หลากหลายและเลื่อนไหลของนักมานุษยวิทยา จากประสบการณ์ของผู้เขียน พบว่าตัวตนในฐานะที่เป็นมุสลิมและนักมานุษยวิทยา บางครั้งเกิดความสับสนและตั้งคำถามต่อการศึกษาประเด็นใกล้ตัวในสังคมมุสลิม ทั้งนี้เพราะบ่อยครั้งประเด็นที่มีความละเอียดอ่อน เช่น ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับระบบความเชื่อทางศาสนา ทำให้ตนเองเกิดความย้อนแย้งลึกๆ อยู่ภายใน จนปรากฏออกมาในงานศึกษา เพราะความคิดทางโลกและทางศาสนาที่ถูกแบ่งขั้วในยุคสมัยใหม่ทำให้ตัวตนของนักมานุษยวิทยาเกิดความอหังการเหลือ จนกระทั่งเกิดความรู้สึกผิดต่อข้อค้นพบบางอย่างในงานศึกษาของตนเอง

ผู้เขียนเคยอธิบายในงานศึกษาชิ้นหนึ่งว่า สังคมมุสลิมแห่งหนึ่งมีการแบ่งแยกชนชั้นและการผลักมุสลิมบางกลุ่มให้ตกไปอยู่สถานะชายขอบ และด้วยอิทธิพลของศาสนาที่รวมเอามุสลิมเข้ามาอยู่รวมกัน เงื่อนไขเหล่านี้ทำให้มุสลิมแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์นิยามตัวเองต่างออกไป โดยที่ไม่ได้อยู่บนฐานความคิดทางศาสนาตามที่ตนเองพร่ำบอกกับสังคมภายนอก ข้อค้นพบดังกล่าวถึงแม้มีความน่าสนใจ แต่กลับถูกประเมินจากมุสลิมในชุมชนนั้นว่าเป็นการ “ตบหน้า” มุสลิมทั้งชุมชนที่ทำให้คนข้างนอกมองภาพด้านลบ เพราะมุสลิมในสังคมไทยต่างพยายามสร้างภาพอุดมคติที่ทุกคนอยู่ร่วมกันดีและปรองดอง เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ผู้เขียนคิดว่างานศึกษาเรื่องมุสลิม (ที่มุสลิม/ผู้ถูกศึกษายอมรับ) คืองานที่ต้องเป็นไปตามภาพแทน (Representation) ที่มุสลิมต้องการ

นอกจากนี้ ประเด็นความตึงเครียดหรือความขัดแย้งของนักมานุษยวิทยาในสนามและนอกสนามปรากฏออกมาเมื่องานวิจัยเหล่านั้นออกมาสู่สังคมภายนอก และตรงจุดนี้เองที่ผู้เขียนจะเปิดประเด็นต่อในหัวข้อถัดไปว่าตัวตนของนักมานุษยวิทยาและความสัมพันธ์ระหว่างโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของพวกเขาล้วนเกี่ยวโยงและมีอิทธิพลต่อมิติในด้านต่างๆ ของงานศึกษา ผู้ศึกษา และผู้ถูกศึกษาอย่างไร

ความขัดแย้งระหว่างโลกทัศน์และชีวิตทัศน์

นักมานุษยวิทยาสาขาจำนวนหนึ่งและผู้เขียนรู้จักและแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำงานสนามด้วยต่างมีตัวตนที่แสนลึกลับ จนบางครั้งทำให้เราอดตั้งคำถามไม่ได้ระหว่างงานวิจัยที่ศึกษากับทัศนะส่วนตัว ในจุดนี้ผู้เขียนจึงอยากชี้ประเด็นเรื่องของโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของนักมานุษยวิทยาว่าจำเป็นต้องสอดคล้องกันหรือไม่ กรณีของนักมานุษยวิทยาสาขาหนึ่งที่น่าสนใจคือการอธิบายเครือข่ายขบวนการทางศาสนาและการสร้างความเป็นศาสนิก นอกจากนี้เนื้อหาและประเด็นข้อถกเถียงที่น่าสนใจแล้ว เบื้องหลังที่ประกอบไปด้วยเรื่องเล่าเกี่ยวกับความรักใคร่ ความปรารถนาทางเพศที่มีอย่างรุนแรงต่อผู้ถูกศึกษา รวมทั้งความสัมพันธ์ที่เกินเลยในงานสนามของนักมานุษยวิทยา ก็มิให้เห็นและรับรู้มากมายจากเรื่องซุบซิบนินทาในแวดวงของนักมานุษยวิทยา

ถึงแม้ความสัมพันธ์ระหว่างนักมานุษยวิทยากับผู้คนในชุมชนที่พวกเขาศึกษาจะเป็นคนละเรื่องกับประเด็นในการศึกษา แต่บางครั้งก็ไม่อาจห้ามไม่ให้เกิดขึ้นได้ เมื่อคนหนึ่งเข้าไปใช้ชีวิตร่วมกับผู้คนเป็นระยะเวลานาน ย่อมเกิดความสัมพันธ์ที่ลึกซึ้งต่อกัน เพื่อนของผู้เขียนคนหนึ่งเดินทางไปศึกษาพระในประเทศจีน เพื่อนชาวต่างชาติคนนี้มีมักกลับมาพร้อมเรื่องเล่าเกี่ยวกับเณรหนุ่มที่เขามีความสัมพันธ์ทางเพศด้วย เขามักอวดภาพถ่ายของเณรหนุ่มที่เขาไปศึกษาตลอดหลายเดือนที่ผ่านมา รวากับว่าในโลกวิชาการไม่ได้สนใจใคร่รู้กับเพศวิถี (Sexuality) ของผู้ศึกษา อีกทั้งเรื่องส่วนตัวก็ถือเป็นอำนาจบางอย่างของผู้ศึกษาที่สามารถเลือกจะเล่าหรือปกปิดเอาไว้ ถึงแม้ว่างานศึกษาทางมานุษยวิทยาในช่วงไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมาจะเปิดพื้นที่ให้มีเสียงของผู้ศึกษาออกมาในฐานะตัวละครหนึ่งในงานศึกษา ซึ่งจะพบเห็นอยู่บ่อยครั้งในงานชาติพันธุ์วรรณา แต่เสียงเหล่านี้เป็นเพียงบางส่วนที่ผู้ศึกษาเลือกที่จะเข้ามามีส่วนร่วม เรื่องราวลึกลับของนักมานุษยวิทยาในฐานะตัวของผู้ศึกษาจึงไม่เคยปรากฏออกมาในงานเขียนของพวกเขา ส่วนมากเรื่องเหล่านี้จะปรากฏอยู่ตามวงสนทนาของชาวบ้านที่จับกลุ่มซุบซิบนินทาเรื่องราวของนักมานุษยวิทยาในชุมชนอันห่างไกลเสียมากกว่า

ตัวตนของนักมานุษยวิทยาจึงกลายเป็นประเด็นที่นักมานุษยวิทยามักเก็บงำเอาไว้กับตัวเองและไม่ยอมเปิดเผยให้คนภายนอกรับรู้ เพราะหลายคนย่อมรู้ดีว่าจะส่งผลต่อโลกทัศน์ที่มีอยู่ในงานของพวกเขา ดังนั้น ชีวิตทัศน์ของนักมานุษยวิทยาจึงถูกจัดแยกออกมาเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ไม่เกี่ยวข้องกับการศึกษา แต่อาจเป็นเพียงร่องรอยที่เกิดขึ้นในสนามของพวกเขาเพียงเท่านั้น

ผู้เขียนยอมรับว่าในการลงพื้นที่เก็บข้อมูลเกี่ยวกับมุสลิมในบางประเด็น บางครั้งตนเองมีอคติอยู่ภายใน เพราะกระบวนการที่อยู่ภายในเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม การวิพากษ์วิจารณ์ต่อกระบวนการเหล่านี้ส่งผลต่อภาพรวมของงาน และที่สำคัญ ตัวตนของผู้ศึกษาเป็นเสมือน “คนหน้าไหว้หลังหลอก” การสัมภาษณ์พูดคุยและวิเคราะห์ประเด็นต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสนามดำเนินไปด้วยดี แต่บ่อยครั้งที่ข้อมูลบางอย่างที่หลุดออกมา เราในฐานะผู้ศึกษาไม่อาจห้ามการวิพากษ์และการตัดสินคุณค่าได้ เพราะบางประเด็นเกี่ยวพันกับสิทธิและความเท่าเทียมของคนคนหนึ่ง

ผู้เขียนรู้สึกผิดหวังและตำหนิตนเองอยู่เสมอเมื่อพบว่าต้องทิ้งอคติส่วนบุคคลเพื่อให้งานสนามและการเก็บข้อมูลเป็นไปอย่างราบรื่น จนมองว่าตัวเองเป็นเสมือนมนุษย์ผู้ทรงศีล รวมทั้งระวางระวังต่อการแสดงทัศนคติที่สอดคล้องตาม “คุณค่า” ที่สาขาวิชากำหนดมาตรฐาน เช่น กรณีที่ผู้เขียนต้องสัมภาษณ์กลุ่มเผยแพร่ศาสนาที่พยายามใช้ระเบียบวินัยและความรุนแรงเชิงโครงสร้างในการใส่ความคิดทางศาสนาเพื่อให้เด็กต้องเปลี่ยนศาสนา แม้ว่าจะรู้สึกไม่พอใจและต่อต้านกระบวนการทั้งหมด แต่ในขณะที่ลงพื้นที่ เราต้องทำตัว “เป็นกลาง” และพยายามประนีประนอมต่อสถานการณ์ต่างๆ ที่ขัดแย้งทั้งหมด ครั้นเมื่ออยู่ในกระบวนการเขียนและวิเคราะห์ประเด็นศึกษา ผู้เขียนกลับอธิบายปรากฏการณ์เหล่านั้นอย่างมีอคติ (ผู้เขียนไม่ขออธิบายว่างานวิจัยไม่สามารถหาความเป็นกลางได้อย่างไร เพราะจริงๆ แล้วมันไม่มีอยู่จริง) ตรงจุดนี้เองที่ผู้เขียนเกิดสภาวะของความสับสนที่มีต่อข้อขัดแย้งที่อยู่ภายในหรืออาจเรียกว่าเป็น Dilemma of the Self ที่ทำให้ผู้เขียนกลายเป็นคนไม่จริงใจต่อความเป็นมนุษย์ของตนเอง ซึ่งไม่ต่างจาก “คนหน้าไหว้หลังหลอก” ในฐานะมนุษย์คนหนึ่ง เพียงแต่ปลอมประโลมตัวเองด้วยคุณค่าของวิชาการ เพื่อให้ตนเองหายรู้สึกผิดต่อช่องว่างระหว่างโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ที่มีลักษณะย้อนแย้งของตนเอง ดังนั้น นักมานุษยวิทยากับงานสนามจึงต้องเผชิญหน้าและเรียนรู้สถานการณ์ต่างๆ เพราะนอกจากการเรียนรู้ทำความเข้าใจต่อความสัมพันธ์ของผู้คนที่ตนศึกษาแล้ว ตัวตนของผู้ศึกษายังเป็นสิ่งที่ต้องจัดการและพิจารณาอย่างรอบคอบต่อความสัมพันธ์ที่มีต่อผู้คน พื้นที่ และปรากฏการณ์ต่างๆ ในช่วงที่อยู่ในสนามพร้อมๆ กันไป โดยผู้เขียนมองว่ามุมมองของผู้ศึกษาต้องวางอยู่บนพื้นฐานของการวิพากษ์วิจารณ์อย่างมีจิตสำนึกที่คำนึงถึงความเป็นมนุษย์ของผู้ถูกศึกษาด้วย

สรุป: เบื้องหลังหน้ากากของนักมานุษยวิทยา

บทสรุปของบทความนี้อาจไม่ได้เป็นเรื่องของ การ “เปิดโปง” สิ่งที่อยู่เบื้องหลังหน้ากากของนักมานุษยวิทยามากไปกว่าการเน้นย้ำตัวตนที่ยุ่งยาก ซับซ้อน หลากหลาย และเลื่อนไหลของนักมานุษยวิทยาที่มีผลต่อ “ความจริง” หรือ “ความรู้” ที่นักมานุษยวิทยาผลิตขึ้นโดยตรง เรื่องราวทั้งสามด้านของการสร้างมายาภาพของผู้ศึกษาต่อประเด็นนำเสนอออกมาเพียงด้านเดียว เรื่องราวระหว่าง

ผู้ศึกษากับประเด็นศึกษา และเรื่องราวของตัวคนที่ลึกลับของผู้ศึกษาความสัมพันธ์ในชุมชน แ่งคิดเหล่านี้นอกจากประสบการณ์งานภาคสนาม โดยเฉพาะประเด็นเรื่องการเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของผู้ศึกษาและผู้ถูกศึกษาในงานวิจัยสนาม เป็นสิ่งที่นักมานุษยวิทยามักเพิกเฉย เช่น ประสบการณ์งานภาคสนามในหนังสือเรื่อง *หวนหัวเราะ* ซึ่งนักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษเฝ้าครวญกับการปฏิบัติของชาวบ้านในชุมชน เพราะนอกจากชาวบ้านเป็นผู้กำหนดตำแหน่งแห่งที่ของผู้ศึกษาในชุมชนแล้ว ผู้ศึกษายังถูกมองในฐานะผู้ถูกศึกษาด้วย ซึ่งไม่ต่างจาก “คนอื่น” ที่นักวิจัยเขียนเรื่องราวของพวกเขาออกมา เพียงแต่นักวิจัยเหล่านี้ที่กักเอาเองว่าตนถืออำนาจในการเล่าเรื่องและจัดวางตนเองในพื้นที่ศึกษา เพราะหลายครั้งที่ผู้ศึกษาต้องตกเป็นเป้าของการวิพากษ์วิจารณ์ การจับจ้อง และการควบคุมโดยผู้ที่พวกเขาศึกษา

ผู้เขียนได้รับบทเรียนเรื่องตำแหน่งแห่งที่ของผู้ศึกษาและผู้ถูกศึกษา และได้เรียนรู้ว่าตำแหน่งแห่งที่มักถูกสลับสับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ซึ่งที่จริงแล้วท้ายที่สุดเราเองที่ตกเป็น “ผู้ถูกศึกษา” ในชุมชนแห่งนั้น ครั้งหนึ่งผู้เขียนต้องการสัมภาษณ์มุสลิมพม่าที่อาศัยอยู่ในค่ายผู้ลี้ภัย การพูดคุยกับกรณีศึกษาในร้านน้ำชาธรรมดาตรึมร้าน กลับกลายเป็นเวทีสำหรับการล้อมวงดูและฟังการสนทนาของผู้เขียนความสัมพันธ์เชิงอำนาจของตำแหน่งแห่งที่และพื้นที่ของผู้ศึกษาและผู้ถูกศึกษาจึงไม่เคยหยุดนิ่ง

ตัวตน โลกทัศน์ ชีวทัศน์ มายาภาพ และตำแหน่งแห่งที่ ประกอบสร้างงานศึกษาทางมานุษยวิทยาขึ้นมา เพียงแต่สิ่งเหล่านี้ถูกฉาบไว้ด้วย “ความเป็นวิชาการ” หรือพูดอีกแง่หนึ่ง สิ่งเหล่านี้ไม่ได้เปิดพื้นที่อย่างพอเหมาะพอควร จึงทำให้งานศึกษาไม่สามารถทำให้มุมมองที่เท่าเทียมกันของผู้ศึกษาและผู้ถูกศึกษาเกิดขึ้นได้ในความเป็นจริง เพราะด้วยบรรทัดฐานว่าด้วย “ความเป็นกลาง” ในงานวิจัยที่กำลังหลอกตัวเองอยู่ มากกว่าจะยอมให้มีการเปิดเผยเบื้องลึกหรือทัศนคติที่แตกต่างและสุดขั้วไปจาก “คำตอบ” เดิมๆ ของชุดคำอธิบาย เพื่อให้ทุกฝ่ายพึงพอใจ แทนที่จะนำไปสู่การตั้งข้อถกเถียงที่แท้จริง

อย่างไรก็ดี สิ่งทีกล่าวนามทั้งหมดไม่ใช่ประเด็นใหม่ ปรากฏการณ์เหล่านี้เคยเกิดขึ้นมาแล้วและเกิดขึ้นเสมอกับนักมานุษยวิทยาในงานภาคสนาม คุณค่าของการสะท้อนย้อนคิดเช่นนี้จึงอยู่ที่การเรียนรู้กับตัวอย่างหรือกรณีศึกษาที่เปลี่ยนไป ความชัดเจนและรายละเอียดที่จำเป็น รวมไปถึงการตีความหรือการให้ความหมายของตัวอย่างเหล่านั้น แต่ประเด็นหลักที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอในบทความนี้คืออำนาจในการลำเลียงหรือคัดสรรข้อมูลของผู้ศึกษา เพราะถึงแม้ว่าต้องยืนอยู่บนเจตย์ของงานและแนวคิดที่ใช้ในการศึกษา ทว่าเบื้องหน้าและเบื้องหลังของผู้ศึกษา รวมทั้งความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างโลกทัศน์กับชีวทัศน์ของผู้ศึกษา เป็นประเด็นที่สำคัญ และรอคอยเวลาที่จะเผยตัวออกมาสำหรับการขบคิดควบคู่ไปกับหัวข้อวิจัยนี้ๆ

The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho

กัสสร ภัทรเกตุรา*

เกริ่นนำ

The Anti-Politics Machine เป็นงานชาติพันธุ์วรรณาชิ้นสำคัญของ James Ferguson ซึ่งมีใจความสำคัญที่การทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างวาทกรรมการพัฒนากับบทบาทของรัฐในการ depoliticize หรือ "การทำให้ไม่เป็นการเมือง" ที่เกิดขึ้นในเลโซโทประเทศเล็กๆ แห่งหนึ่งในแอฟริกาใต้

Ferguson กล่าวถึงชนบทเลโซโทในฐานะพื้นที่ที่วาทกรรมการพัฒนากระแสหลักดำเนินไปอย่างเข้มข้น เขาตั้งข้อสังเกตว่าเลโซโทได้ถูกบรรดานักพัฒนานิยามให้เป็นประเทศด้อยพัฒนาที่ต้องได้รับการพัฒนาสู่ความทันสมัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการส่งเสริมปศุสัตว์เชิงพาณิชย์ ซึ่ง Ferguson เห็นว่าขัดต่อความเป็นจริงทางสังคมในหลายแง่มุม เพราะชาวเลโซโทมีชีวิตอยู่ด้วยรายได้จากภาคแรงงานอพยพเป็นหลัก อีกทั้งยังไม่แม้แต่จะนิยามตัวเองว่าเป็น

* นักศึกษาปริญญาโทสาขามานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เกษตรกรผู้พึ่งพิงรายได้จากภาคปศุสัตว์ นอกจากนี้ หากพิจารณาในระดับหมู่บ้านและครัวเรือน Ferguson ชี้ว่าปศุสัตว์ของชาวเลโซโทมิได้มีความหมายแต่เพียงทางเศรษฐกิจ หากแต่โยงใยกับโครงสร้างทางสังคมอย่างลึกซึ้ง และเป็นวิถีการผลิตที่มีลักษณะเฉพาะตัว ฉะนั้น นโยบายที่มุ่งผลักดันปศุสัตว์เชิงพาณิชย์จึงถูกปฏิเสธอย่างสิ้นเชิงจากกลุ่มเป้าหมาย และไม่ใช่เรื่องเกินความคาดหมายที่โครงการพัฒนาดังกล่าวต้องล้มเหลวลงในท้ายที่สุด

Ferguson โยงข้อมูลทั้งหมดเข้าสู่ข้อถกเถียงเกี่ยวกับตัวตนของรัฐท่ามกลางกระแสการพัฒนา โดยเขาได้นิยามบทบาทของรัฐเลโซโทในบริบทดังกล่าวด้วยคำว่า Anti-Politics Machine อันหมายความว่ารัฐเป็นเสมือนเครื่องจักรในการ depoliticize วาทกรรมการพัฒนาให้อยู่เฉพาะในระดับเทคนิคและการจัดการ แทนที่จะมีสภาพเป็นการเมือง เขาเห็นว่านี่คือการแสดงอำนาจอย่างสูงสุดของรัฐในบริบทการพัฒนา และสาเหตุที่การพัฒนาล้มเหลวก็เป็นผลมาจากการพัฒนาถูกแช่แข็งไว้ที่ระดับเทคนิคจนไม่อาจแตะประเด็นทางการเมืองได้นั่นเอง

นอกจากจะให้ความสำคัญกับข้อมูลด้านวิถีชีวิตและวัฒนธรรมตามประเพณีทางมานุษยวิทยาแล้ว Ferguson ยังนำข้อมูลระดับมหภาค ไม่ว่าจะเป็นสถิติ รายงานการพัฒนาระดับภูมิภาค รวมทั้งนโยบายการพัฒนา มาประกอบการวิเคราะห์ รวมทั้งสอดแทรกข้อมูลทางประวัติศาสตร์ไว้เป็นระยะ นับตั้งแต่ความเป็นมาของการย้ายถิ่นแรงงานที่สัมพันธ์กับพัฒนาการบทบาททางเศรษฐกิจของชาติตะวันตก ตั้งแต่ยุคอาณานิคม ไปจนถึงประวัติศาสตร์การเมืองร่วมสมัย เช่น การที่รัฐบาลชะลอความสัมพันธ์กับแอฟริกาใต้ และหันไปจับมือกับชาติคอมมิวนิสต์ อันเป็นแรงผลักดันให้ชาติตะวันตกเข้ามาแสดงบทบาททางการพัฒนาอย่างจริงจัง จึงเป็นตัวอย่างของงานศึกษาทางมานุษยวิทยาที่น่าสนใจ สามารถแยกการพิจารณาเป็นประเด็นได้ดังนี้

วิถิปศุสัตว์ของเลโซโท:

ความสัมพันธ์ระหว่างวิถีการผลิตดั้งเดิมกับกระแสทุนนิยม

จุดแข็งของงานชาติพันธุ์วรรณาชิ้นนี้อยู่ที่ข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับการปศุสัตว์แบบดั้งเดิมในระดับหมู่บ้านและครัวเรือนของชนบทเลโซโท เริ่มจากการที่ Ferguson ตั้งข้อสงสัยว่าเหตุใดชาวเลโซโทจึงปฏิเสธที่จะขายปศุสัตว์ของพวกเขา แม้กระทั่งในสถานการณ์ที่ความแห้งแล้งเริ่มบีบเข้ามา ซึ่งนั่นอาจทำให้ฝูงสัตว์ของพวกเขาต้องล้มตายไปอย่างไร้มูลค่า จากนั้นเขาได้พยายามค้นหาคำตอบ จนกระทั่งพบว่า เป็นเพราะลักษณะเฉพาะของการปศุสัตว์ในเลโซโท กล่าวคือ ปศุสัตว์ไม่ได้มีความสำคัญต่อชาวเลโซโทเฉพาะในแง่ที่เป็นสินค้าเชิงพาณิชย์เท่านั้น หากแต่ยังแฝงไว้ซึ่งความหมายทางวัฒนธรรมและการต่อรอง

ทางสังคมที่มีการผลิตซ้ำอยู่ตลอดเวลา (137-8) ซึ่งสิ่งนี้สามารถนำกลับไปตอบโจทย์ในระดับภูมิภาคได้ว่าเพราะเหตุใดแผนพัฒนาปศุสัตว์เชิงพาณิชย์ในเลโซโทจึงไม่ประสบความสำเร็จ

สาเหตุที่ทำให้ Ferguson สามารถมองเห็นมิติทางวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ เป็นผลมาจากการที่เขาไม่ได้ตีความคำว่าทรัพย์สิน (property) ในทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว ตรงกันข้าม เขาพิจารณาคำดังกล่าวในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างสังคม (142) และปศุสัตว์ก็คือส่วนหนึ่งในโครงสร้างสังคมดังกล่าว

Ferguson ชี้ว่าในเลโซโท ปศุสัตว์กินหญ้าเป็นสัตว์ของผู้ชาย และพวกเขาต้องรักษาไว้เพื่อยืนยันสถานะผู้นำครอบครัว อีกทั้งผู้มีปศุสัตว์อยู่ในครอบครองมากก็อาจได้รับการนับหน้าถือตาในฐานะที่เป็นผู้อุปถัมภ์หมู่บ้านด้วย จริงอยู่ว่าถ้าเลือกได้ พวกเขาก็จะเลือกเงินสดแทนที่จะเลือกปศุสัตว์ เพราะเงินสดสามารถนำไปใช้จ่ายใช้สอยได้ทันที ต่างจากปศุสัตว์ที่เปลี่ยนเป็นเงินได้ยาก เนื่องจากมีข้อจำกัดทางสังคมดังกล่าว ทว่าหากปศุสัตว์เหล่านั้นได้เข้ามาอยู่ในการครอบครองแล้ว พวกเขาก็จะรักษามันไว้อย่างสุดกำลัง พวกเขานิยมเลี้ยงสัตว์โดยเน้นปริมาณมากกว่าที่จะเลี้ยงแบบน้อยตัวแต่เน้นคุณภาพ เพราะเหตุนี้ ความตั้งใจของนักพัฒนาที่กระตุ้นให้ชาวเลโซโทขายวัวควายที่ไร้คุณภาพ แล้วเหลือไว้เฉพาะส่วนที่มีคุณภาพพร้อมกับเลี้ยงดูด้วยเทคนิคที่ทันสมัย จึงยังไม่สามารถชนวิวัฒนาการปศุสัตว์แบบดั้งเดิมได้

อย่างไรก็ดี Ferguson มิได้มองปศุสัตว์ดั้งเดิมในลักษณะที่ตัดขาดจากบริบทภายนอก เพราะเขาได้ชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างปศุสัตว์ดั้งเดิมกับกระแสทุนนิยม ดังที่ปรากฏในส่วน of ความสัมพันธ์ระหว่างปศุสัตว์กับแรงงานเลโซโทในต่างแดน เพราะอุตสาหกรรมเหมืองแร่ในแอฟริกาใต้ที่ชาวเลโซโทหลังไหลกันเข้าไปใช้แรงงานก็คือกระแสทุนนิยมซึ่งเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในชีวิตของชาวเลโซโทนั่นเอง นอกจากนี้ อุตสาหกรรมเหมืองแร่ดังกล่าวยังเป็นภาคทุนนิยมที่มีบทบาทมากที่สุดในสังคมเลโซโท แม้ว่าศูนย์กลางของมันจะไม่ได้ตั้งอยู่ในเลโซโทก็ตาม

Ferguson ชี้ว่าเราไม่สามารถมองภาคปศุสัตว์ในฐานะที่เป็นตัวเลือกทางเศรษฐกิจเพื่อทดแทนการออกไปใช้แรงงานต่างประเทศ หากแต่ต้องมองในแง่ที่เป็นหนึ่งเดียวกับภาคแรงงาน (155) และมีความสัมพันธ์กับวัฏจักรชีวิตของแรงงานอพยพเป็นอย่างยิ่ง (157) เขาชี้ให้เห็นความสำคัญของปศุสัตว์ในฐานะที่เป็น retirement fund โดยแสดงข้อมูลสถิติซึ่งชี้ให้เห็นว่าจำนวนปศุสัตว์ในครัวเรือนจะผันแปรตามค่าแรงเสมอ ยิ่งได้รับค่าแรงสูงเพียงใด พวกเขาก็ยิ่งรักษาหรือเพิ่มจำนวนสัตว์ในครัวเรือนมากขึ้น จนเมื่อพวกเขาว่างมือจากการทำงานในเมืองแล้ว ปศุสัตว์จึงจะค่อยๆ ถูกขายออกไปเพื่อเปลี่ยนเป็นเงินตรามาใช้ในการยังชีพ นอกจากนี้ ปศุสัตว์ยังเป็นเครื่องมือในการรักษาสถานภาพผู้นำของชายเลโซโทที่ส่วนใหญ่ออกไปทำงานนอกประเทศด้วย

อย่างไรก็ดี ดิฉันเห็นว่าสิ่งที่ Ferguson ควรพัฒนาเป็นข้อถกเถียงหลักต่อไปก็คือประเด็นที่ว่า การผลิตแบบดั้งเดิมกับการผลิตแบบทุนนิยมนั้นบางครั้งก็ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างขัดแย้งหรือมีทุนนิยมเป็นฝ่ายกดขี่เสมอไป หากแต่ทุนนิยมก็อาจเป็นฝ่ายช่วยให้การผลิตแบบดั้งเดิมดำรงอยู่อย่างมั่นคงได้เช่นกัน เพราะข้อมูลสนามของ Ferguson ชี้ให้เห็นว่าชาวนาเลโซโทเดินทางออกจากภาคเกษตรไปเป็นแรงงานในการขับเคลื่อนทุนนิยมของภูมิภาค แต่ขณะเดียวกันภาคปศุสัตว์ท้องถิ่นก็ยังคงอยู่ และก็เพราะทุนนิยมนี้เองที่ช่วยให้ปศุสัตว์ดั้งเดิมดำรงอยู่ได้อย่างมั่นคง กล่าวคือ จากค่าแรงที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องทำให้แรงงานเหมือนส่งเงินกลับไปยืมครวเรือนของตนได้มากขึ้น และเงินก็ถูกออมไว้ในรูปของการรักษาจำนวนปศุสัตว์ หรือไม่ก็ซื้อหาปศุสัตว์มาสะสมเพิ่มเติม ซึ่งสอดคล้องกับแบบแผนปศุสัตว์ดั้งเดิมที่นิยมเลี้ยงสัตว์เน้นปริมาณเพื่อแสดงความมั่นคงทางเศรษฐกิจและความเป็นผู้นำทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน

เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้เป็นความจริงตายตัวว่าท่ามกลางการเติบโตของทุนนิยม การผลิตแบบเดิมต้องเปลี่ยนผ่านไปสู่การผลิตเชิงพาณิชย์หรืออุตสาหกรรมตามคำ “ทำนาย” ของทฤษฎีกลุ่ม Marxism หรือดำรงอยู่คู่ขนานกัน โดยทุนนิยมเป็นฝ่ายได้ประโยชน์จากการที่วิถีดั้งเดิมยังคงอยู่ ในแง่ของการใช้ประโยชน์จากแรงงานราคาถูกที่ออกจากภาคเกษตรมาสู่ภาคอุตสาหกรรมอย่างที่ Meillassoux (1981) กล่าวว่า ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับชาวนาเลโซโทที่ว่าวิถีเศรษฐกิจดั้งเดิมดำรงอยู่ได้อย่างแข็งแรงยิ่งขึ้นภายใต้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสองวิถีการผลิต งานชิ้นนี้จะน่าสนใจยิ่งขึ้นหาก Ferguson เสนอข้อถกเถียงนี้โดยอาศัยข้อมูลภาคสนามที่มีอยู่

ความล้มเหลวของโครงการพัฒนาในชนบทเลโซโท

เหตุใดโครงการพัฒนาชนบทในเลโซโทจึงล้มเหลว? เหตุใดโครงการพัฒนาเหล่านี้จึงไม่สามารถตอบสนองวิถีชีวิตของชาวนาเลโซโท?

Ferguson ชี้ให้เห็นว่าชาวเลโซโทยังคงยึดมั่นกับวิถีปศุสัตว์ดั้งเดิมมากกว่าที่จะหันไปเลี้ยงสัตว์เชิงพาณิชย์ ซึ่งเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้แผนผลักดันการขายปศุสัตว์ที่เป็นผลผลิตส่วนเกินของครัวเรือนต้องล้มลง เช่นเดียวกับเทคนิคการเกษตรที่ไม่เข้ากับวิถีชีวิตของชาวเลโซโท และส่งผลให้นักวิชาการเกษตรสมัยใหม่ที่คิดว่าตนเป็นศูนย์กลางของความรู้ต้องกลายเป็นคนขายขอบของสังคมเกษตรเสียเอง (232) นอกจากนี้ โครงการพัฒนาชนบทดังกล่าวไม่เพียงแต่ต้องเข้าไปปะทะกับวิถีปศุสัตว์และเกษตรดั้งเดิมของชนบท หากแต่ยังพบกับข้อจำกัดและเงื่อนไขทางการเมืองระดับชาติด้วย ดังจะได้กล่าวถึงในหัวข้อถัดไป

นอกจากนี้ นโยบายเปิดตลาดปศุสัตว์ในท้องถิ่นไม่ได้มีสถานะเป็นนวัตกรรมในสายตาชาวชนบทเลโซโท เนื่องจากพวกเขาผูกพันกับตลาดปศุสัตว์มาแต่ในอดีต เพียงแต่ไม่ได้มีรูปแบบของสถาบันชัดเจน (180-1) และที่สำคัญ Ferguson เห็นว่าชาวนาเลโซโทไม่ได้นิยามตัวเองว่าเป็น “เกษตรกร” พวกเขาแลกเปลี่ยนสินค้าเกษตรเพื่อยังชีพเท่านั้น ขณะที่รายได้ที่เหลือเลี้ยงครีวเรือนจริงๆ มาจากแรงงานอพยพมากกว่า

กล่าวอีกนัยหนึ่ง Ferguson ชี้ว่าโครงการพัฒนาดังกล่าวล้มเหลวมาตั้งแต่ขั้นตอนการนิยามกลุ่มเป้าหมาย โดยเขาได้นำเอาข้อมูลภาคสนามมาวางเทียบกับอุดมการณ์ของนักพัฒนากระแสหลักต่างๆ ที่ไม่มีชาวนาคนใดพูดออกมาโดยตรงถึงเหตุผลที่พวกเขาเพิกเฉยต่อนโยบายของ CIDA (Canadian International Development Agency) รวมทั้งไม่มีใครลุกขึ้นมาคัดค้านวาทกรรมการพัฒนาดังกล่าว แต่จากการพูดคุยและสังเกตชีวิตประจำวันของชาวนา Ferguson ก็สามารถชี้ให้เห็นสาเหตุของความล้มเหลวและความไม่ลงรอยในกระบวนการพัฒนาดังกล่าวได้อย่างมีน้ำหนัก

อย่างไรก็ดี ในอีกด้านหนึ่ง Ferguson อาจมองภาพความล้มเหลวของโครงการพัฒนาชนบทในเลโซโทแบบเหมารวมหรือเป็นเนื้อเดียวกันเกินไป เขากล่าวรวมกันว่าโครงการพัฒนาปศุสัตว์ของ CIDA ไม่ว่าจะเข้าไปในหมู่บ้านใดหรือมีปฏิสัมพันธ์กับชาวนาเลโซโทกลุ่มใด ก็จะมีล้มเหลวและถูกปฏิเสธเหมือนกันหมด ทั้งที่ในตอนต้นเขาได้วิจารณ์วาทกรรมการพัฒนากระแสหลักว่าผิดพลาดอย่างยิ่งที่มองชาวนาเสมือนเป็นมวลชนที่ไร้ซึ่งความแตกต่างทางประชากร (58-60) แต่สุดท้ายเขาก็กลับสรุปแบบเหมารวมเสียเองว่าชาวชนบทเลโซโททั้งหมดมิได้นิยามว่าตนเองเป็นเกษตรกร (233) จริงอยู่ที่การปศุสัตว์ดั้งเดิมคือวิถีการผลิตหลักในหมู่บ้านนาเลโซโท แต่นั่นก็มิได้หมายความว่าชาวนาเลโซโทจะมีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมเหมือนกันหมด หรือตอบสนองต่อโครงการพัฒนาในทิศทางเดียวกันเสมอไป

นอกจากนี้ แม้ Ferguson จะชี้ให้เห็นว่าหญิงชาวนาเลโซโทมีทัศนคติต่อโครงการพัฒนาปศุสัตว์ต่างกัน โดยผู้หญิงส่วนใหญ่เห็นด้วยกับแผนการพัฒนา เพราะเป็นการเปิดพื้นที่ให้สัตว์ของพวกเธอ (อันได้แก่หมูและสัตว์ปีก ซึ่งปกติจะถูกกันออกไปจากการเป็นสัตว์ของครัวเรือน) อีกทั้งยังเป็นการส่งเสริมวิถีปศุสัตว์แบบเน้นคุณภาพ อันเป็นแนวทางที่พวกเธอถนัด ตรงข้ามกับผู้ชายที่ยังยึดมั่นกับค่านิยมการเลี้ยงสัตว์แบบเน้นจำนวนเพื่อแสดงสถานะการเป็นผู้นำ จึงมองว่าโครงการพัฒนากำลังคุกคามความมั่นคงทางสังคมของพวกเธอ (187-8) ทว่าปัจจัยที่ Ferguson อาจละเลยไปก็คือเรื่องชนชั้นหรือฐานะทางเศรษฐกิจ ทั้งที่เขาได้ชี้ให้เห็นคร่าวๆ ถึงภาพการช่วยเหลือที่ผู้อุปถัมภ์มีต่อครัวเรือนอื่นๆ ในชุมชน รวมทั้งชี้ให้เห็นว่าผู้มั่งคั่งในหมู่บ้านมี 2 ประเภท คือชาวนาปศุสัตว์ที่มีผู้ช่วยควายในครอบครองจำนวนมาก ซึ่งจะยึดวิถีการผลิตดั้งเดิมที่เลี้ยงสัตว์เพื่อแสดงฐานะ และชาวนาที่มีปศุสัตว์จำนวนไม่มาก ซึ่งไม่ได้รับการนับถือจากชาวนาคนอื่นๆ มากนัก แม้จะจัดอยู่ในฐานะชาวนาไร้รายก็ตาม (152-3) สิ่งนี้

แสดงให้เห็นว่าในหมู่ชาวนาเลโซโทเองก็มีความแตกต่างทางชนชั้น และที่สำคัญ คนบางกลุ่มในบางชนชั้นก็ไม่ได้ผลิตแบบดั้งเดิมอย่างคนส่วนใหญ่ Ferguson ไม่ได้ตอบคำถามว่ากลุ่มคนที่มีสถานะทางเศรษฐกิจและสังคมต่างกันเหล่านี้มีปฏิสัมพันธ์กับโครงการพัฒนาปศุสัตว์และพืชผลเหมือนหรือต่างกันหรือไม่ อย่างไร

วาทกรรมการพัฒนากระแสหลักในเลโซโท

Ferguson อาศัยแนวคิด “วาทกรรม” (Discourse) ของฟูโกต์ (Foucault) ในการทำความเข้าใจการพัฒนาชนบทเลโซโท เขามองว่าเลโซโทถูกครอบงำด้วยวาทกรรมที่นิยามให้เลโซโทมีสถานะเป็นประเทศด้อยพัฒนาที่ต้องได้รับการเปลี่ยนแปลงให้ทันสมัยและหลุดพ้นจากความยากจน อันเป็นวิถีการพัฒนาแบบสากล (15)

Ferguson เสนอว่าสาเหตุที่นักพัฒนากระแสหลักอธิบายสังคมเลโซโทในลักษณะดังกล่าวเป็นเพราะพวกเขาจะได้มีพื้นที่ในการนำวาทกรรมของตนลงไปปฏิบัติการณ์ในพื้นที่ (67-73) ทั้งที่ความจริงแล้วชนบทเลโซโทไม่ใช่สังคมชาวนาที่ต้องพึ่งพาเกษตรกรรมเพียงด้านเดียวอีกต่อไป หากแต่สัมพันธ์ยิ่ง กับภาคแรงงานอพยพ แต่นักพัฒนายอมรับความจริงข้อนี้ ก็เท่ากับยอมรับว่าเลโซโทได้หลุดออกไปจากนิยามความเป็นประเทศด้อยพัฒนา พวกเขาจึงยังคงอธิบายเลโซโทว่าเป็นสังคมเกษตร โดยมีภาคแรงงานอพยพเป็นตัวบั่นทอนความเป็นปึกแผ่นของภาคเกษตร และทางออกของปัญหาคือการพัฒนาเกษตรพาณิชย์ที่ทันสมัย เพื่อนำพาชาวนาให้พ้นจากความยากจน

นอกจากนี้ Ferguson ยังชี้ให้เห็นปฏิบัติการของวาทกรรมที่ปรากฏออกมาในรูปของนโยบายและกลไกเชิงสถาบัน (Institutional Apparatus) ด้วย (74) หรืออีกนัยหนึ่ง เขาไม่ได้หยุดอยู่เพียงการศึกษาวาทกรรมในระดับที่เป็นนามธรรมหรือความคิด หากแต่ให้ความสำคัญกับปฏิบัติการวาทกรรมที่ลงมือปฏิบัติสัมพันธ์โดยตรงกับสังคมเลโซโทด้วย ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องวาทกรรมของฟูโกต์ที่ว่า “วาทกรรมเป็นมากกว่าคำพูด แต่มีภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรม (Discursive Practices) ซึ่งรวมถึงจารีตปฏิบัติ...และสถาบันต่างๆ ในสังคมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนั้นๆ ด้วย” (ไซยรัตน์ 2542: 5) การวิเคราะห์วาทกรรมการพัฒนาของเขาจึงค่อนข้างจะครบถ้วน

บทบาทของรัฐเลโซโทในฐานะที่เป็น Anti-Politics Machine

ส่วนสำคัญที่สุดของหนังสือเล่มนี้อยู่ที่การวิเคราะห์บทบาทรัฐท่ามกลางการพัฒนากระแสหลัก โดย Ferguson นิยามบทบาทของรัฐเลโซโทในกระแสดังกล่าวด้วยคำว่า Anti-Politics Machine หรือเครื่องจักรในการทำไม่เป็นการเมือง

Ferguson ชี้ว่ารัฐเป็นผู้ยินยอมและเปิดพื้นที่ให้การพัฒนากระแสหลักเข้ามาปฏิบัติการในชนบทเลโซโท แต่ในขณะเดียวกันรัฐก็แสดงบทบาทในการ depoliticize การพัฒนาเหล่านั้นไปพร้อมๆ กันด้วย กล่าวคือ รัฐจะไม่ยอมให้การพัฒนาดังกล่าวสร้างความเป็นการเมืองขึ้น ไม่ว่าจะเป็นกรณีใดก็ตาม (254-6) กล่าวอีกนัยหนึ่ง แม้ว่าทหกรรมการพัฒนาของ CIDA จะเป็นวาทกรรมหลักในการพัฒนาเลโซโท แต่ขอบเขตของโครงการนี้ก็ถูกจำกัดด้วยการ depoliticize จากภาครัฐ นโยบายพัฒนาอาจปฏิบัติการได้ในระดับเทคนิค แต่ไม่สามารถจะต้องประเด็นทางการเมืองได้ เนื่องจากรัฐพยายามแช่แข็งโครงการให้อยู่แต่เพียงระดับเทคนิคและการจัดการเท่านั้น

Ferguson ได้สอดแทรกตัวอย่างที่สะท้อนบทบาทรัฐในกระแสการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นแผนการจัดสรรทุ่งหญ้าเลี้ยงสัตว์ที่ล้มเหลว ทั้งๆ ที่เป็นเป้าหมายหลักในแผนพัฒนาสู่ศตวรรษที่ 21 เนื่องจากรัฐบาลไม่ยอมปรับแก้กฎหมายที่ดินให้มีการครอบครองกรรมสิทธิ์ เพราะเกรงจะทำให้ชั่วอำนาจต่างๆ เติบโตขึ้นมาขัดข้องกับรัฐบาลได้ (192) เช่นเดียวกับคณะกรรมการพัฒนาท้องถิ่น (DDC) ที่ก่อตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการมีส่วนร่วม อันเป็นค่านิยมของการพัฒนาแบบตะวันตก ทว่าท้ายที่สุดสมาชิกของ DDC กลับไม่ได้มาจากการเลือกตั้ง หากแต่เป็นคนของรัฐบาลที่ค่อยๆ แทรกซึมเข้ามา และใช้สถาบันนี้ในการควบคุมสังคมชนบทและตัดสินใจทุกอย่างแทนประชาชน (238-41)

ฉะนั้น แม้ในเบื้องต้นดูเหมือนรัฐจะเป็นฝ่ายเปิดรับและอำนวยความสะดวกให้แก่โครงการพัฒนา แต่ความจริงรัฐกำลังทำหน้าที่เป็นเสมือนเครื่องจักรในการ depoliticize การพัฒนา รัฐพยายามทำให้โครงการพัฒนามีความเป็นการเมืองน้อยที่สุด และปัญหาของโครงการก็จะถูกทำให้กลายเป็นปัญหาเชิงเทคนิคหรือปัญหาองค์กร แทนที่จะเป็นประเด็นทางการเมือง รัฐจะเปิดพื้นที่ให้วาทกรรมการพัฒนาอย่างเต็มที่ ครอบงำที่ไม่เข้ามาแตะประเด็นทางการเมือง เห็นได้ว่ามูลเหตุความล้มเหลวล้วนมาจากประเด็นทางการเมือง และท้ายที่สุดรัฐก็คือผู้ที่แสดงอำนาจออกมาได้มากที่สุดท่ามกลางบริบทนี้

อย่างไรก็ดี ปัญหาก็คือว่ารัฐมีอำนาจโดยสมบูรณ์ในการ depoliticize นโยบายพัฒนาจริงหรือจริงอยู่ที่รัฐสามารถควบคุมปฏิสัมพันธ์ทางสังคมในระดับต่างๆ ได้มากพอสมควร แต่ในพื้นที่ปฏิบัติการของวาทกรรมการพัฒนายังมีตัวแสดงอีกมาก ทั้งชาวบ้าน นายทุน และที่สำคัญที่สุดก็คือนักพัฒนา ที่พยายามรักษาสถานะการเป็นผู้นำด้านการพัฒนาของตนอย่างเข้มข้นและแยบยลไม่แพ้กัน

ในเมื่อ Ferguson ชี้ว่านักพัฒนายามสังคมเลโซโทให้เป็นสังคมด้อยพัฒนาเพื่อจะได้นำเอาวาทกรรมของตนลงไปปฏิบัติการ อันจะทำให้พวกเขาได้ทั้งผลประโยชน์และอำนาจต่อรองทางสังคม ฉะนั้น หากนักพัฒนาโอนอ่อนผ่อนตามกระบวนการ depoliticization เสียทั้งหมด ก็เท่ากับว่าพวกเขายอมเสียพื้นที่ทางสังคมในฐานะผู้นำทางการพัฒนาไป ซึ่งไม่น่าจะใช้เสียทีเดียว นักพัฒนาเหล่านี้จะมีปฏิกิริยาหรือคัดค้านแนวคิด anti-politics ของรัฐอยู่บ้างไม่มากนักน้อย หรือพวกเขาอาจเจรจาต่อรองกับ

รัฐ ทว่าผู้เขียนอาจจะเลยที่จะกล่าวถึงก็ได้ เพราะแนวคิด anti-politics กระทบต่อหน่วยการพัฒนาโดยตรง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่ออุปสรรคทางการเมืองที่รัฐวางขึ้น กลายมาเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความล้มเหลวของโครงการพัฒนา

ในส่วนของคนหรือชาวเลโซโทโดยทั่วไป ไม่ใช่เรื่องแปลกหากพวกเขาจะไม่ต้อรองหรือแสดงความขัดแย้งใดๆ ต่อการ depoliticize การพัฒนาของรัฐ เนื่องจากรัฐบาลชุดนี้เป็นรัฐบาลที่มุ่งเน้นการทหาร ทั้งยังมีกลไกคอยสอดส่องพฤติกรรมของประชาชนในแทบทุกพื้นที่ การเคลื่อนไหวของประชาชนจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้โดยง่าย ประกอบกับชาวเลโซโทเองก็ไม่ได้เล็งเห็นนวัตกรรมทางสังคมใดๆ จากโครงการพัฒนามากนัก พวกเขายังคงอยากดำเนินวิถีปศุสัตว์แบบดั้งเดิมต่อไปมากกว่าที่จะเปลี่ยนผ่านตัวเองสู่เกษตรเชิงพาณิชย์อย่างที่ CIDA พยายามให้เป็น เพราะฉะนั้น โครงการพัฒนาจะสำเร็จหรือล้มเหลว หรือถูก depoliticize มากน้อยเพียงใด จึงดูเป็นสิ่งที่ห่างไกลจากชีวิตของพวกเขา

นอกจากนี้ เราไม่สามารถมองชาวชนบทเลโซโทอย่างเหมารวมได้ แม้พวกเขาอยู่ภายใต้วิถีการผลิตที่คล้ายคลึงกัน แต่พวกเขามีความแตกต่างทางฐานะ ชาวนาร่ำรวยหรือนายทุนบางส่วนอาจเห็นประโยชน์ที่จะได้รับการพัฒนา พวกเขาย่อมไม่ต้องการให้รัฐเข้ามาขัดขวางปฏิบัติการของวาทกรรมการพัฒนาเหล่านี้

สรุป

Ferguson ชี้ให้เห็นความขัดแย้งระหว่างวิถีปศุสัตว์ดั้งเดิมกับวาทกรรมการพัฒนากระแสหลักตลอดจนบทบาทของรัฐในการ depoliticize ชุดปฏิบัติการของวาทกรรมดังกล่าว บทวิเคราะห์ของเขามีความเฉียบคมและมีน้ำหนัก เพราะมีฐานมาจากความเข้าใจในวิถีคิดของผู้คนที่แฝงอยู่ในการปศุสัตว์ดั้งเดิม ซึ่งแม้แต่นักพัฒนาที่พยายามโน้มน้าวให้ประชาชนเปิดรับเกษตรรูปแบบใหม่ก็ไม่เคยศึกษาว่าวิถีปศุสัตว์ที่มีอยู่เดิมมีความหมายทางสังคมต่อกลุ่มเป้าหมายอย่างไร

อย่างไรก็ดี งานชิ้นนี้จะมีความละเอียดรอบคอบยิ่งขึ้นหาก Ferguson ให้ความสำคัญกับความแตกต่างทางชนชั้น ฐานะทางเศรษฐกิจ และวิถีคิดที่หลากหลายของคนกลุ่มต่างๆ ที่ทำให้การตอบสนองต่อวาทกรรมการพัฒนามีความแตกต่างหลากหลาย ซึ่งจะช่วยให้หลุดพ้นจากการอธิบายสังคมชาวนาแบบเหมารวม รวมทั้งยังสามารถนำไปวิเคราะห์มุมมองและปฏิกิริยาที่คนกลุ่มต่างๆ มีต่อแนวคิด anti-politics ของรัฐ ซึ่งจะทำให้เห็นข้อจำกัดของกระบวนการ depoliticization ในลำดับต่อไป

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2542. *วาทกรรมการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.

เอกสารภาษาอังกฤษ

Ferguson, James. 1990. *The Anti-Politics Machine: "Development," Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.

Meillassoux, Claude. 1981. *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา เปิดรับพิจารณาบทความทางวิชาการ บทความวิจัย บทความจากวิทยานิพนธ์ และบทปริทัศน์หรือบทวิจารณ์หนังสือ จากนักวิชาการ นักศึกษา และผู้สนใจทั่วไป ในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา โดยจะต้องเป็นบทความที่ไม่เคยผ่านการตีพิมพ์มาก่อน หรือกำลังอยู่ในกระบวนการพิจารณาของวารสารฉบับอื่นๆ

บทความที่ได้รับการตีพิมพ์ จะต้องผ่านการอ่าน แก้ไข และตรวจทานจากผู้เชี่ยวชาญ (peer review) ตามกระบวนการที่คณะกรรมการกำหนด

ผู้สนใจสามารถส่งผลงานพร้อมระบุชื่อ-นามสกุล ที่อยู่ หน่วยงาน (หรือสถานศึกษา) หมายเลขโทรศัพท์ และอีเมล สำหรับติดต่อกลับ มายังอีเมลของวารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา: socantjournal@gmail.com หรือเขียนลงแผ่น CD แล้วส่งทางไปรษณีย์มาที่

วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต ถนนพหลโยธิน ตำบล คลองหนึ่ง อำเภอ คลองหลวง ปทุมธานี 12120

ผลงานที่ส่งมาให้พิจารณา ควรจัดเตรียมรูปแบบตามเกณฑ์ต่อไปนี้

บทความ

ประกอบด้วยชื่อบทความ ชื่อ-สกุล และชื่อหน่วยงานหรือสถาบันที่ผู้เขียนสังกัด ความยาวของเนื้อหา รวมภาคผนวกและส่วนอ้างอิง ไม่เกิน 25 หน้า A4 พิมพ์ด้วยตัวอักษรขนาด 16 pt. ระยะบรรทัด 1 บรรทัด (single space)

บทคัดย่อ

ต้นฉบับต้องมีบทคัดย่อ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ความยาวไม่เกิน 250 คำ พร้อมระบุคำสำคัญ (keywords) ที่สะท้อนเนื้อหาสำคัญในบทความ

ภาพประกอบ

ต้องเป็นภาพที่เป็นผลงานของผู้เขียนเอง หรือผู้เขียนได้รับอนุญาตตามกฎหมายให้ตีพิมพ์ได้ กรุณาส่งไฟล์ภาพแยกต่างหากจากไฟล์เนื้อหาบทความ โดยแนบเป็นไฟล์สกุล .jpg .gif .png เป็นต้น ขนาดภาพประมาณ 5x7 นิ้ว ความละเอียดอย่างน้อย 150 pixels/inch เพื่อความชัดเจนในการพิมพ์

ตารางประกอบ

ต้นฉบับที่มีตารางประกอบ ต้องระบุชื่อตาราง คำอธิบายและที่มาของตาราง ให้ครบถ้วน

การอ้างอิง

ต้นฉบับต้องจัดทำกรอ้างอิงโดยละเอียดและครบถ้วน ตามระบบการอ้างอิงแบบนาม-ปี (author-date) โดยในส่วนแรกของเนื้อหา ให้ใช้การอ้างอิงในวงเล็บ เช่น (จันทน์ เจริญศรี 2545) หรือ (Panitee 2008, 261-2) ในกรณีที่มีการระบุเลขหน้า

ศึกษารายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับรูปแบบการอ้างอิงท้ายบทความได้จากคู่มือ Chicago Manual of Style (www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html) หรือจากตัวอย่างต่อไปนี้

หนังสือ

จันทน์ เจริญศรี. 2545. โพสต์โมเดิร์นกับสังคมวิทยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ วิชาษา.

นลินี ตันธุนิตย์, บรรณาธิการ. 2550. ศึกษา รู้จัก วิพากษ์ คนชั้นกลาง. กรุงเทพฯ: คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ในกรณีที่มีผู้เขียนสี่คนหรือมากกว่านั้น การอ้างอิงในเนื้อหา ให้อ้างเฉพาะชื่อผู้เขียนคนแรก ต่อท้ายด้วยคำว่า “และคณะ” แต่ให้อ้างอิงชื่อผู้เขียนทั้งหมดในการอ้างอิงท้ายบทความ (ศิริพร ศรีสินธุ์ อุไร และคณะ 2552)

ศิริพร ศรีสินธุ์อุไร, วิลาสินี พนานครทรัพย์, กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์, ปณิธิ สุขสมบูรณ์ และ อรอุมา เตพลกุล. 2552. แนวทางการจัดกระบวนการมีส่วนร่วมและการจัดประชุมรับฟังความคิดเห็น ของประชาชน ที่อาจได้รับผลกระทบจากโครงการที่ยื่นขอคำรับรองเป็นโครงการกลไกการพัฒนาที่ สะอาด. กรุงเทพฯ: องค์การบริหารจัดการก๊าซเรือนกระจก (องค์การมหาชน).

วิทยานิพนธ์

Yukti Mukdawijitra. 2007. “Ethnicity and Multilingualism: the case of ethnic Tai in the Vietnamese state.” PhD diss., University of Wisconsin-Madison.

บทความในหนังสือ

เสมอชัย พูลสุวรรณ. 2541. “เรือนร่างในงานจิตรกรรมไทยแบบประเพณี.” ใน เฝยร่าง พรางกาย: ทดลองมองร่างภายในศาสนา ปรัชญาการเมือง ประวัติศาสตร์ ศิลปะ และมานุษยวิทยา, บรรณาธิการโดย ปรีดา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, 105-124. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

บทความในวารสาร

ในกรณีที่อ้างอิงจากต้นฉบับออนไลน์ ให้ระบุ URL หรือหมายเลข DOI (digital object identifier, ถ้ามี) พร้อมวันที่ที่ผู้เขียนเข้าถึงข้อมูลนั้นๆ

Pthomrerk Ketudhat. 2009. "Eviction of the Middle Class & the New Role of Thai Buddhism: A Study of the Wang Lee Community, Bangkok." *Thammasat Review* 13 (1): 102-115. [http://www.thammasatreview.tu.ac.th/tu_doc/2008-2009-Volume13-No1/13\[4\]\[1\]pthomruek.pdf](http://www.thammasatreview.tu.ac.th/tu_doc/2008-2009-Volume13-No1/13[4][1]pthomruek.pdf). Accessed July 22, 2011.

Panitee Suksomboon. 2008. "Remittances and 'Social Remittances': Their Impact on Livelihoods of Thai Women in the Netherlands and Non-migrants in Thailand." *Gender Technology and Development* 12 (3): 461-482. Accessed July 22, 2011. doi: 10.1177/097185240901200309

บทความนำเสนอในงานสัมมนาหรือการประชุมทางวิชาการ

Anusorn Unno. 2011. "Community Organization Council: Rethinking civic politics in Thai society." Paper presented at the 11th International Conference on Thai Studies, Bangkok, July 26-28.

การสัมภาษณ์

กรณีเป็นการสัมภาษณ์ที่ได้รับการตีพิมพ์ หรือเผยแพร่ผ่านสื่อมวลชน ให้ระบุชื่อผู้ให้สัมภาษณ์ ผู้สัมภาษณ์ พร้อมอ้างอิงแหล่งที่มา หากเป็นการให้สัมภาษณ์กับผู้เขียนบทความโดยตรง ให้ระบุสถานที่และวันที่ทำการสัมภาษณ์ด้วย

บุญเลิศ วิเศษปรีชา. 2550. "บุญเลิศ วิเศษปรีชา กับการเดินทางสู่โลกของคนไร้บ้าน." สัมภาษณ์โดย วิรพา อังกูรทัศนียรัตน์. *สารคดี* 23 (268). <http://www.sarakadee.com/web/modules.php?name=Sections&op=viewarticle&artid=751>. เข้าถึงวันที่ 4 กันยายน 2554.

สุมิตร บิตพัฒน. 2554. สัมภาษณ์โดยผู้เขียน. กรุงเทพฯ: 9 กันยายน.

บทความที่เผยแพร่ในบล็อก

สามารถอ้างอิงบทความจากบล็อกต่างๆ ได้ในส่วนเนื้อหาของบทความ โดยไม่จำเป็นต้องทำการอ้างอิงซ้ำในตอนท้าย แต่หากผู้เขียนต้องการอ้างอิงในตอนท้ายบทความด้วย สามารถอ้างอิงโดย

ระบุนั้นที่ที่บทความนั้นๆ ได้รับการเผยแพร่เป็นครั้งแรก ด้วยรูปแบบดังนี้

พรชัย ตระกูลวรานนท์. 2554. “แผนบริหารงานวัฒนธรรมของจีน.” บล็อกของชุดโครงการวิจัย
จีนศึกษา สกว. 13 กรกฎาคม. http://chstudy.blogspot.com/2011/07/blog-post_13.html.

เว็บไซต์

ให้ระบุนั้นที่ปรับปรุงเนื้อหาครั้งล่าสุด (last modified, ถ้ามี) หรือวันที่ที่ผู้เขียนเข้าถึงข้อมูลนั้นๆ

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. 2554. “ประวัติมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.” เข้าถึงวันที่ 27
มิถุนายน. <http://www.tu.ac.th/default.tu/about/about.html>.

การอ้างอิงเอกสารภาษาต่างประเทศที่ไม่ใช่ภาษาอังกฤษ

ให้ถอดเสียงของชื่อเอกสารด้วยตัวอักษรภาษาอังกฤษ แล้วระบุคำแปล (ไทย/อังกฤษ) ของชื่อ
เอกสารนั้นๆ ในวงเล็บ [...]

Fei Xiaotong. 2006 [1948]. Xiang Tu Zhong Guo. [Rural China]. Shanghai: Shanghai
People's Publishing House.

เปิดรับบทความเพื่อตีพิมพ์

ปีที่ 31
ฉบับที่ 1

คนในโลกสมัยใหม่

บรรณาธิการ ดร.จันทน์ เจริญศรี

เปิดรับบทความถึง
พฤศจิกายน 2555ปีที่ 31
ฉบับที่ 2Ethnic Studies
in Southeast Asia

บรรณาธิการ ดร.พีชฎ สายพันธ์

เปิดรับบทความถึง
กุมภาพันธ์ 2556ปีที่ 32
ฉบับที่ 1อดีตนั้นสำคัญไฉน:
พลวัตของ
การจัดการอดีต

บรรณาธิการ อาจารย์อุดมลักษณ์ ชุ่มตระกูล

เปิดรับบทความถึง
มีนาคม 2556

นอกจากนี้ยังเปิดรับบทความในประเด็นอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับสังคมวิทยา
และมานุษยวิทยา ตามความสนใจของผู้เขียน

สามารถสอบถามข้อมูลเพิ่มเติมได้ที่

คุณอารีรัตน์ ปานจ๊اب หมายเลขโทรศัพท์ 0-2696-5823

โครงการผลิตชุดตำรา

อ่านวิพากษ์

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

เปิดรับบทความชุด

เวเบอร์

ฟูโกต์

ฮาเบอร์มาส

ฉบับฟูโกต์

เปิดรับบทความถึง

10 ธันวาคม 2555

ฉบับเวเบอร์และฮาเบอร์มาส

เปิดรับบทความถึง

14 กุมภาพันธ์ 2556

ภาษาไทย

ความยาว 15-30 หน้า

ภาษาอังกฤษ

ความยาว 5,000-10,000 คำ

ส่งบทความและติดต่อสอบถาม

chantanee_c@yahoo.com และ salisa.yuk@gmail.com

อ่านวิพากษ์ เป็นโครงการผลิตตำรา
เชิงวิชาการของคณะสังคมวิทยาและ
มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
เป้าหมายของ อ่านวิพากษ์ คือ เพื่อขยาย
พื้นที่ในการวิพากษ์วิจารณ์องค์ความรู้และ
แนวทางในการศึกษาแนวคิดของนักทฤษฎี
ทางสังคมศาสตร์ท่านต่างๆ แบบกระแสหลัก
เพราะเราเชื่อว่าความยิ่งใหญ่ของนักคิดเหล่านี้
คือ การที่เราสามารถอ่านและตีความได้
จากหลากหลายมุมมอง ไม่ถูกกักขัง
อยู่ภายใต้การผูกขาดการตีความใด ๆ

โครงการนี้มุ่งรวบรวมบทความที่จะปลดแอก
นักคิดคนสำคัญเหล่านี้ออกจากตำรากระแส
หลักทางทฤษฎี เผยให้เห็นโฉมหน้าที่หลากหลาย
ความคิดย้อนแย้งภายในที่แอบซ่อน
อยู่ รวมถึงความเป็นผลผลิตของบริบทนานา
มิติ ทั้งเชิงประวัติศาสตร์ แรงผลักดัน และ
พลังทางสังคม

ขอเชิญทุกท่านร่วมส่งบทความเพื่อเป็น
ส่วนหนึ่งของการมาร่วมทำความเข้าใจนักคิด
เหล่านี้กันอีกครั้ง เพื่อให้ท่านเหล่านี้กลับมา
มีชีวิตและถูกเถียงกับเราได้อีก